

U sledećem broju:

**NOVA DESNICA,
NEOKONZERVATIVIZAM,
NEOLIBERALIZAM (II)**

Peter Steinfels

Neokonzervativizam

Michael Hughey

Politička ideologija i klasna struktura
u Americi

Allen Hunter

Iza kulisa ideologije i organizacije
nove desnice

Alan Wolfe

Sociologija, liberalizam i radikalna
desnica

Mike Davis

Put nove desnice ka vlasti

Thomas Ferguson/Joel Rogers

Pobeda Reagana

Robert L. Heilbroner

Težnja za "supply-side" ekonomikom

Jim Campen

Ekonomska kriza i konzervativna
ekonomska politika

Alexander Schubert

Militarističke pretnje Reaganovog
konzervativizma

MA
RK
SIZ
AM
US
VE
TU

Nova desnica,
neokonzerva-
tivizam,
neoliberalizam (I)

J. Habermas

Neokonzervati-
vistička kritika
kulture

Ch. Mouffe

Demokratija
i nova desnica

1883—1983

broj 4—5 1983.

MARKSIZAM U SVETU, časopis
prevoda iz strane periodike i knjiga

Uređivački odbor

Nijaz Dizdarević (*predsednik*), David Atlagić (*glavni i odgovorni urednik*), Vladimir Bovan, Ivan Cifrić, Nikola Cingo, Zvonimir Damjanović, Ali Dida, Kiro Hadži Vasilev, Milan Kučan, Milan Mali, Simo Nenezić, Miloš Nikolić, Najdan Pašić, Ivan Perić, Olga Perović, Vojo Rakić, Budislav Šoškić, August Vrtar, Janez Zahrastnik

Redakcija

David Atlagić, Petre Georgievski, Ivan Hvala, dr Miroslav Pečujlić, Ivan Salečić, dr Vanja Sutlić, dr Arif Tanović

Kolegijum stalnih saradnika

Dr Mihailo Crnobrnja, Vladimir Gligorov, Damir Grubiša, Ivan Iveković, Pavle Jovanović, Dejan Kuzmanović, Mitar Miljanović, Aljoša Mimica, dr Ljubomir Paligorić, dr Đorđe Popov, dr Hasan Sušić, Slavoj Žižek

Glavni i odgovorni urednik
Miloš Nikolić

Urednik
Ljiljana Vuletić

Sekretar redakcije
Stanislava Petrović

Oprema i tehničko uređenje
Vladana Mrkonja
Miloš Majstorović

Korektura
M. Arsić

Izdavač: NIRO Komunist, Izdavački centar Komunist, Trg Marksa i Engelsa 11, 11000 Beograd, tel. 334—189.

Casopis izlazi mesečno. Cena pojednog primerka 140 dinara. Dvo-broj 220 dinara. Godišnja pretplata 1.200 din. Žiro račun 60801-603-15351.

Štampa: RO štamparija Budućnost, Sumadijska 12 / Novi Sad, 1983.

MA RK SIZ AM U|S VE TU

UDC 3
YU ISSN 0303—5077

ČASOPIS PREVODA
IZ STRANE PERIODIKE
I KNJIGA

GODINA IX 1983.
BROJ 4—5

SADRŽAJ

NOVA DESNICA,
NEOKONZERVATIVIZAM,
NEOLIBERALIZAM (I)

J. Habermas
KONZERVATIVIZAM I
KAPITALISTIČKA KRI-
ZA 5

J. Habermas
KRITIKA KULTURE
KOD NEOKONZERVATIVACA U SAD I SR
NJEMAČKOJ 21

Claus Offe
»NEMOGUĆNOST VLA-
DANJA« ILI RENE-
SANSA KONZERVATIVNIH TEORIJA . . . 39

Chantal Mouffe
DEMOKRATIJA I NOVA
VA DESNICA 62

Stuart Hall
ZAOKRET UDESNO 82

Sven-Eric Liedman
NEOLIBERALIZAM I
NEOKONZERVATIVIZAM 104

Elmar Altvater
NIMALO DISKRETNİ
ŠARM NEOLIBERALISTIČKE KONTRARE-
VOLUCIJE 115

Hans Kastendiek
NEOKORPORATIVIZAM?
ZAM? 134

Patric Moreau
KONZERVATIVNA RE-
VOLUCIJA I NOVA
NEMAČKA DESNICA 165

Hajo Funke
STRAUSS KAO PROVO-
KACIJA 222

J. Berlin, D. Joachim
i dr.
NEOFAŠIZAM U SR
NEMAČKOJ 234

DISKUSIJA

G. Chiarante, L. Gruppi,
M. Tronti i dr.
LEVICA I OPASNOST
KONZERVATIVIZMA
U EVROPI 277

nova desnica,
neokonzervativizam,
neoliberalizam (I)

Jürgen Habermas

KONZERVATIVIZAM I KAPITALISTIČKA KRIZA

Danas se dosta raspravlja o prirodi i uzrocima krize koja iscrpljuje razvijene kapitalističke zemlje. Kako da definišemo njene strukturalne karakteristike i skiciramo početni bilans?

Uopšteno govoreći, ekonomska kriza se stalno zaoštrava. Sada već svako zna da nije reč o kratkotrajnoj recesiji, i da će nezaposlenost biti problem osamdesetih godina. To je očigledna činjenica. Ono što bi trebalo da istražujemo je uticaj opadanja svesti radničke klase. U Nemačkoj, kriza ima disciplinarne efekte. Drugim rečima, u okviru — ili još preciznije, na osnovu — zakonski garantovane socijalne zaštite, pokazalo se da je u samom začetku moguće ugušiti protestne pokrete. Iako nije u potpunosti neočekivan, taj proces zahteva izvesno objašnjenje. Ograničeni pritisak krize ne samo da je sprečio bilo kakav izborni poremećaj, već je među stanovništvom probudio duboka konzervativna osećanja, koja su imala kulturološki odjek među intelektualcima i u rečniku političkih partija. Ta neokonzervativna struja, koja se prvi put pojavila početkom sedamdesetih godina, vecma je ojačala u novim ekonomskim uslovima.

Na Institutu Goethe, u Rimu, održali ste 1973. godine predavanje pod nazivom Was Heisst Heute Krise? Kako biste, pet godina kasnije, odgovorili na isto pitanje: šta danas predstavlja »kriza«?

Rekao bih da je poslednjih nekoliko godina postalo jasno da izvor krize još uvek leži u privrednom sistemu kapitalizma, ali da »država blagostanja« više ne dozvoljava krizi da *odmah* eksplodira u neposrednom ekonomskom obliku. Umesto toga, kada postoji recesija i nezaposlenost krupnih razmera, simptomi krize premeštaju se u sferu napetosti na planu kulturnog i društvenog poretka. Poslednje godine su učvrstile moje uverenje da izbijanje ekonomske krize ne izaziva obično racionalno političko reagovanje, bilo kada su u pitanju organizovani radnici ili sindikati — ili, kao u našem slučaju u Nemačkoj, Socijaldemokratska partija. Umesto toga, reakcije na krizu poprimaju sasvim posredan oblik, u vidu preopterećenosti mehanizma društvene i kulturne integracije. Rezultat toga je mnogo veće »ideološko pražnjenje« nego u onim periodima kapitalističkog razvitka koje karakteriše visoka zaposlenost. Pravac ovog pražnjenja je dvostruk: s jedne strane, etika rada je neverovatno ojačana: dolazi do rehabilitacije konkurentskog ponašanja, težnje za zaradom i uzdizanja sposobnosti koje vode visokoj pokretljivosti radne snage. Naime, neophodno je navesti ljude da prihvate rad koji inače ne bi obavljali svojom voljom, ili za koji nisu imali neophodne pripreme. Prema tome, naglasak je stavljen na etiku sticanja, i neinstrumentalne vrline. Ova orijentacija duboko prodira u prve godine školovanja, i to u toj meri da dominira celokupnim sistemom obrazovanja.

Drugi pravac ovog »ideološkog pražnjenja« je oživljavanje tradicionalnih vrlina i vrednosti: u prvom redu onih koje se tiču antipolitičkog ili apolitičkog privatnog života, čiji je književni odraz novi subjektivizam; zatim, dolazi preporod (prijatan na svoj način), obnova pesama i romana umesto kritičkih ili analitičkih radova o sadašnjoj istorijskoj epohi, ili socioloških i političkih rasprava. Rezultat toga je suštinski retorički odgovor na birokratizaciju i druge negativne posledice kapitalističkog rasta. Ali, ja smatram da moramo ozbiljno shvatiti taj vid propagande desnice, koja se bavi stvarnim potrebama i nudi konzervativno rešenje stvarnih problema. Naime, u kritici birokratizma, kao i u ponovnom vrednovanju tradicionalnih načina života, u spontanim reakcijama ne samo protiv uništenja životne sredine, već i protiv opasnosti od atomske energije, pa čak i u otporu administrativno nametnutim reformama obrazovanja — u pitanju je osnovni problem, koji je bio veoma važan kako za Marxa, tako i za Webera. U toku kapitalističkog razvoja i politički nekon-

trolisanog procesa akumulacije, delimična administrativna i ekonomska racionalnost, svojstvena takvom ekonomskom sistemu, postepeno prodira i reorganizuje sve šire sfere života, koje bi, sa svoje strane, trebalo da razvijaju sasvim drukčije oblike racionalnosti — tj., praktične i moralne agense, demokratske i participatorne procese formiranja kolektivne volje.

Drugim rečima, danas, prema tome, postoji veća potreba za takvim modelima odnosa, u okviru kojih mogu naći izraza više subjektivnosti i osećanja, i u kojima se više uzima u obzir emotivno ponašanje.

Da zaključim, moglo bi se reći da povećano »ideološko pražnjenje«, o kome sam govorio, utiče na širenje konzervativnih tumačenja problema, koji su, tačnije rečeno — sekundarni, disfunkcionalni efekti politički nekontrolisanog kapitalističkog rasta.

Treba li u to uključiti izbijanje očigledno nepolitičkog protesta, što je danas, čini se, tipično za mnoge zapadne zemlje?

To je nov element u onome što ja nazivam »mogućnost za protest«. Novina u vezi sa situacijom u Zapadnoj Nemačkoj — verovatno je drukčije u Italiji — ogleđa se u tome da je zamro onaj oblik protesta koji je dominirao nacionalnom scenom krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, a koji se javljao na univerzitetima i proširio se na slojeve mladih radnika i šegrta. To se takođe mora ubrojiti u disciplinarne efekte krize. Umesto tih pokreta sada, sa jedne strane, dolazi do pojave oblika revolta, koji ide u pravcu terorizma, a sa druge strane, do manje dramatične, ali emocionalno moćne struje neopopulističkog pokreta. Ovaj drugi je odraz nesposobnosti tradicionalnih partijskih i sindikalnih birokratija da kanališu ili adekvatno odrede glavne teme i sukobe. Ja u tim protestima vidim znak nezadovoljstva, koje vodi otuđenju od partija kao takvih. Za to imamo i druge pokazatelje: na primer, istraživanja javnog mnjenja sada pokazuju da je, u svakom slučaju, značajan procent stanovništva nezadovoljan, ne samo ovom, ili onom partijom, ovom ili onom političkom, već samim partijskim sistemom kao takvim. To je prvi put da se tako nešto dogodilo u Saveznoj Republici od rata na ovamo. Svakako, u drugim zemljama, mogućnost za protest je kanalisana u sitno buržoaskim pravcima: treba samo da se setimo pužadizma u Francuskoj ili pojave partija koje su se u Danskoj

protivile porezima. Ali, u Zapadnoj Nemačkoj do sada nije došlo do takvog kanaliziranja; mi smo još uvek na prvom stupnju, kad su u pitanju pokušaji da se osnuju partije na osnovu takvih ekonomskih pitanja. Uveren sam, međutim, da će, čim se te struje organizuju u partije, postati jasno da njihova stvarna mogućnost za protest ne može poprimiti ovaj oblik. Po svojoj prirodi, one ne mogu dozvoliti da ih institucionalno tumače partije i da ih vuku po parlamentima, a da se baza ovih pokreta ne oseti prevarenom.

Smatrate li da je nemoguće ili neizvodljivo da se ovi protesti organizuju ili »parlamentarizuju«?

Sadašnje mogućnosti su raznovrsne i teške za analiziranje: antinuklearni pokreti, građanske inicijative, koje se javljaju kao odgovor na veoma različite okolnosti — na primer, na nivou uže zajednice dođe do akcije, kako bi se sprečilo uništenje ili podela stambenih površina, radi izgradnje saobraćajnica. Ako se upitamo, koji se razlozi nalaze iza tih protesta, rekao bih da oni, u prvom redu, predstavljaju reakciju protiv administrativnih postupaka i metoda. Uzmimo, na primer, otpor u odnosu na reforme obrazovanja u Nemačkoj: u ovom slučaju roditelji reaguju zbog gubitka domena za koji su uvek smatrali da *prirodno pripada njima*, a koji sada smatraju oduzetim proširenjem delokruga nadležnosti javnih vlasti. Siguran sam da bi oni iz tog razloga imali ništa manji otpor prema »desničarskim« reformama: ono što izaziva njihove proteste nisu toliko sadržaj obrazovanja, koliko administrativni oblik određene intervencije.

Kada bismo se upitali šta je zajedničko različitim protestnim pokretima, rekao bih da oni otkrivaju sve veću osetljivost prema sekundarnim disfunkcijama kapitalističkog rasta, kao i spremnost na pobunu protiv njih. Dolazi do rastuće svesti o »infiltraciji« kapitala u one oblasti života koje su po tradiciji do sada bile zaštićene od toga, i u okviru kojih, vrednosti kapitalističkog društva (borba za položaj, težnja za zaradom, instrumentalizacija egzistencije) nisu bile do sada dominantne. Takve struje ne predstavljaju klasične protestne mogućnosti, koje je opisao marksizam, iako su i radnici prirodno takođe uključeni u njih. Njihov društveni sastav je raznovrstan. Na primer, mobilizacija protiv nuklearnih elektrana u Zapadnoj Nemačkoj okupila je konzervativne seljake, kao i delove seoskog establiš-

menta — apotekare, učitelje, lekare i advokate. Pored njih, tu su bili odredi naslednika iz 1968. godine studenata i mladih radnika, pripadnika levice.

Ali, naravno, takve kampanje su manje važne od pojave ženskog pokreta, koji je sada već postao svetski fenomen?

Ženski pokret se u mnogim vidovima strukturalno razlikuje od ovog procesa. Na prvom mestu, razume se, on predstavlja mnogo veći potencijal. Taj pokret nije plod prolaznih uzroka, već temeljnog problema — nejednakih prava. Na drugom mestu, on je isto toliko deo tradicionalnog buržoaskog, kao i socijalističkog pokreta za emancipaciju. S ideološke tačke gledišta, mora se ubrojati u krupne masovne pokrete, koji preuzimaju univerzalna načela jednakosti. To ne važi za ostale savremene pokrete protesta.

Ali, zar žene nisu otišle dalje od zahteva za jednakošću i, u želji za slobodom, približile se kritikama marksizma kao proste teorije društvene jednakosti?

Sasvim tačno. Ali tu postoje neke neverovatne sličnosti s procesima koje sam upravo opisao. Društveni sukob, koji stoji iza ženskog pokreta, povezan je sa činjenicom da kapitalistički privredni razvoj napada do sada relativno zaštićeno očuvanje buržoaske porodice u zapadnom društvu, a naročito među srednjim klasama. Žene počinju da postaju deo rezervne armije rada; štaviše, ova promena, koja je sve do skora bila vezana za radničku klasu, sada, sve više pogađa buržoaski sloj. Rezultat toga je sukob koji postoji uporedo sa drugim protestnim pokretima, ali koji za razliku od njih ne može biti kanaliziran u tradicionalnom pravcu. U tome je radikalna razlika u odnosu na ženski pokret. Drugi protesti mogu se priključiti pokušajima očuvanja ili ponovnog vraćanja onoga što je već bilo. Za žene ne postoji takva mogućnost. Nema pravog povratka, nema nikakvog *status quo ante*, koji je poželjan, ali koji vredi obnoviti. Iz tog razloga, postoji *a priori* kritički potencijal u ženskom pokretu.

Ako je istina da ovi sukobi ne reprodukuju odmah klasičnu marksističku sliku klasnog sukoba, oni su ipak još uvek strukturalno određeni procesom kapitalističkog razvoja. Zar nije sve veća politička potreba da se ponovo poveže uzrok i posledica, u okviru svesne prakse?

Naš zadatak kao marksista je da tumačimo iskustva koja nalaze izraz u tim pokretima, i to tako da naše shvatanje bude potvrđeno slojem koji je mobilisan: name, ti pokreti moraju verovati našoj tezi da su ove pojave izazvane politički nekontrolisanim razvojem kapitalizma. Ako u tome ne uspemo, onda ove mogućnosti za protest mogu vrlo lako postati plen partije konzervativnog tipa. U Zapadnoj Nemačkoj, na primer, CDU, pa čak i Bavarska CSU (Hrišćansko-demokratska unija i Hrišćansko-socijalna unija) prihvatile su parolu o »humanoj administraciji«, da bi za svoje ciljeve iskoristile kritički potencijal antibirokratskih reagovanja. Za sada takva perspektiva nije neposredna, ali to se može dogoditi — utoliko pre što, po svojoj prirodi, te mogućnosti za protest ne mogu stvarati sopstvene organizacijske forme, koje su u stanju da funkcionišu u skladu s njihovim ciljevima. Najviše što mogu sami da urade je da ubrzaju raskid, tj., zavisno od okolnosti — rascep u sistemu organizovanih partija. Ako bi preovladale takve tendencije, njihov rezultat bi zavisio od odgovora na takav raskid, kada do njega dođe. U načelu, moguće su dve reakcije. Jedna bi bila pomeranje u pravcu glavne decentralizacije procesa formiranja kolektivne volje, sa uključivanjem u oblasti života za koje se do sada verovalo da su privatne i nepolitičke. Druga reakcija bi pripremala put za konzervativnu partiju poretka, usredsređenu na rešavanje svih tih problema administrativnim putem. Pri tome bi te mogućnosti za protest, koji izazivaju određeni problemi, jednostavno koristile legalne države kao opravdanje za ukidanje demokratskih prava, ili u izvesnim okolnostima, čak ukidanje ustavnih odredbi.

Zar ne postoji dalja mogućnost: pojava novog »ekstremizma«, koji oscilira između autonomije i korporativizma — drugim rečima, između odbrane svog radikalnog dvojnika, koji je kao takav, oblik i sadržaj političke strategije, i korišćenja i manipulisanja odredbama o socijalnom staranju; između odbacivanja politike čistog oblika posredovanja i integrisanja, i korporacijske upotrebe izvesnih političkih dostignuća i prava?

Preplitanje kontrole centralnog rukovodstva i centralne birokratije u partijskom sistemu je veoma ambivalentan proces. To se može razviti u pravcu neofašističkog korporativizma, ili može pojačati anarhične tendencije do onog stupnja gde one izazivaju reakcije koje niko ne želi, niti im teži. Neophodno je naglasiti da to

nije proces bez opasnosti, proces koji se može slepo podržavati. Ali, ne može biti sumnje da tu postoji stvarni problem, kome se partije levice moraju racionalno posvetiti. *Kako* bi to trebalo da urade, nije jednostavno reći. Kao prvo, moraju razjasniti i objasniti te procese, da se mogućnosti za protest ne kreću u korporativističkom pravcu. Drugo, u meri u kojoj to dozvoljava suparništvo sa drugim partijama, kao i sve više centralizovan državni aparat, partije levice će morati da decentralizuju svoje sopstvene oblike organizacije, i da ih učine savitljivijim i sposobnim da apsorbuju nezavisne kritičke potencijale u okviru društva. Ako se ti potencijali prepuste svojim mehanizmima, postoji opasnost da postanu destruktivni. Ovo je samo moja hipoteza: ja nemam gotov odgovor. Ako mogu da govorim o stvarima koje ne poznajem izbliza, smatram da čak i KP Italije može da se nađe u opasnoj situaciji — može postati funkcionalni ekvivalent autoritarne partije poretka. Takve istorijsko-političke konstelacije mogu se javiti brzo i neočekivano. To će biti manje verovatno ako KPI uspe da decentralizuje unutrašnju strukturu svoje organizacije, mada je jasno da će u prvom redu takva promena ograničiti njenu slobodu odlučivanja i delovanja. Svestan sam, u stvari, da svaka birokratija ima svoje racionalne atribute. Nema lakog rešenja: jedino se mogu nadati da će KPI biti u stanju da pruži pozitivan primer kako reagovati na nove mogućnosti za protest. Razume se, još nismo govorili o terorizmu, koji na žalost sva ova pitanja čini još težim.

Ali, zar danas nismo takođe svedoci pojave neoliberalne ideologije, koja formalno predlaže vraćanje časovnika istorije na vreme pre Keynesa, ali u stvari želi da iskoristi krizu države blagostanja da bi nametnula određenu vrstu ekonomske politike?

Što se tiče desnice, stvarne linije borbe idu od kejnzijanizma ka novom monetarizmu fridmanske orijentacije. Svakako, ovaj trend ima svoju političku protivtežu u zahtevima za uništenje države blagostanja i ograničenje birokratije. Ako postoji stvarni pokušaj nametanja tih politika, sindikati neće imati drugog izbora do razvijanja ofanzivne strategije. To se takođe odnosi i na Zapadnu Nemačku. Bićemo svedoci ponovne pojave klasičnog oblika klasne borbe, koji je dugo bio sakriven iza plašta neokejnzijanizma. Stvarno je nemoguće zamisliti uklanjanje države blagostanja, bez masovnog reagovanja tradicionalnih radničkih organizacija.

Upravo iz tog razloga ja ne smatram da je takav pokušaj moguć, niti da neposredno predstoji. Verovatnije je da će se ulagati napor da se napravi pravo zamešateljstvo sa raznim oblicima modifikovanog kejnzijanizma. Vlada koja bi pokušala da se drukčije ponaša, morala bi biti u stanju da mobiliše moćne konzervativne rezerve, a mi bi smo se našli u položaju koji je veoma različit od sadašnjeg — u situaciji nalik na mobilizaciju fašistoidnog potencijala u savremenom društvu.

Najzad, gajim mišljenje da će, srednjoročno posmatrano, privredni sistem uspeti da sasvim dobro preživi ove teškoće. Činjenica je da bi on mogao »normalizovati« ono što se samo nekoliko godina ranije činilo eksplozivnim. Ali, to samo pod jednim uslovom: da se održi sistem društvene sigurnosti. Taj sistem je sada izložen pritisku, i svakako nije lako održati ga na njegovom trenutnom nivou. Pa ipak, upravo njegovi deficiti omogućavaju da se održi društveni mir, i to tako što se društveni sukob pomera vremenski napred. Sposobnost kapitalizma da se prilagodi je veoma velika: to je neverovatno fleksibilan poredak, koji još uvek poseduje značajne i motivacione rezerve. Iznenađujuće je kako je bio u stanju da kombinuje različite oblike društvene integracije. To je stara ideja frankfurtske škole iz tridesetih godina: kada su njihovi teoretičari stigli u Ameriku, shvatili su da ono što je zahtevalo objašnjenje nije bila toliko pojava kapitalističke ekonomske krize, koliko mehanizmi kapitalističke kulturne integracije. Rekao bih da je danas još uvek ovaj skup problema od najveće važnosti. Sukob izazivaju ekonomski mehanizmi, koji su po sebi dobro poznati i dovoljno analizirani. Stvarno pitanje je: kako njima ovladati i kontrolisati ih, ili ih premestiti u marginalne sektore sistema? Koju cenu treba platiti za takav ishod? Koji drugi sukobi se uvode na scenu umesto tog glanog? Konačno, i najznačajnije, da li će savremene ekonomske teškoće na rasti do takve veličine da sadašnji model, koji živi na »malim krizama«, neće više biti u stanju da funkcioniše, što će dovesti krizu klasičnih razmera, Tada će ostati da se vidi kako bi završila takva kriza. Mišljenja sam da, pošto postoji mogućnost kobnog ishoda, ne možemo priželjkivati ili očekivati takvu »veliku krizu« laka srca.

Verovatno je potrebno da izvršimo drugu vrstu analize u odnosu na Nemačku, kad je reč o Italiji, a možda i drugim mediteranskim zemljama, gde se razlikuju, s jedne strane, uloga, težina i strategija radničkog pokreta,

a s druge strane, ekonomski prostor za manevar kapitala. Međutim, Vaše teze u osnovi potvrđuju gledište koje je postavio Gramsci — da je posle dvadesetih godina ovog veka došlo do ogromnog širenja sfere politike, a time i sposobnosti buržoazije da politički iskoristi ekonomske krize — za razliku od onoga što je Marx govorio u svojim ekonomskim rukopisima, a što se izgleda pojavljuje u »ortodoksnim« stavovima protiv kojih ste Vi tako otvoreno polemicali.

Stvarni stav po kome se razlikujem od tradicionalne marksističke analize, jeste moje ubeđenje da čak i pomoću metoda klasične kritike političke ekonomije, danas ne možemo dati tačna ekonomska predviđanja: ona, naime, predstavljaju samostalan ekonomski sistem, koji se sam reprodukuje. Ja u to ne verujem. U stvari, zakoni koji vladaju savremenom ekonomijom više nisu istovetni s onima koje je Marx analizirao. To ne znači da je njegova analiza tih mehanizama netačna, već više da ta analiza jedino ostaje važeća dok se zanemaruje mešanje političkog sistema; s druge strane, činjenica je da i ekonomski mehanizmi upravljaju političkim sistemom. Iz tog razloga ne mogu se složiti, na primer, s Altvaterovim analizama. Nasuprot njemu, ja smatram da je problem ekonomskog predviđanja empirijsko pitanje, na koje se u principu mogu dati odgovori, ali za koje u praksi još uvek nemamo dovoljno razvijena objašnjenja. U pitanju je veoma složen sistem, koji dovodi do interakcije ekonomije i *Kulturstaata*: taj sistem se mora detaljnije analizirati. Čisto ekonomska analiza nije osnova za davanje tačnih predviđanja. Može se reći da je ono što nam je potrebno, funkcionalni ekvivalent Marxovoj teoriji. Ali, mi ga nemamo: svaki od nas radi i trudi se da shvati sistem, koji je postao složeniji no što je bio u njegovo vreme. Što se tiče mehanizma ekonomskog sistema u pravom smislu, može se čak reći da su danas relativno sagledani, u tolikoj meri da nam za shvatanje njihovog delovanja nije potrebna ekstenzivna politička ekonomija, ili kritika ideologije. Na primer, svako ko gleda televizijske vesti u Zapadnoj Nemačkoj, može videti da se sprovodi ekonomska politika koja prezire bilo kakvo sveukupno planiranje, koje predstavlja pokušaje stimulisanja investicija jedino posrednim podsticajnim merama. Da bi se pokrenuo »motor akumulacije«, nameću se rešenja koja su očigledno nepovoljna za radne ljude. Svakome je već jasno da biznis pokušava iskoristiti sadašnje ekonomske teškoće u svoju korist.

Da li je to zaista tako jasno? Čak i u Italiji, gde su svest i borbenost radničke klase svakako veće nego u Zapadnoj Nemačkoj, nije sama po sebi neistinita — bar ne u užem ekonomskom smislu — tvrdnja izvesnih industrijalaca da bi investicije bile veće, a time i više radnih mesta, samo kad bi radnici prihvatili niže nadnice.

Svakako, postoji čitav niz ekonomskih mistifikacija i parola, koje treba kritikovati. Želeo sam samo da kažem da je svakom jasno da se posrednim metodama ne može uticati na ponašanje investitora. U tom pogledu sistem je sada jasniji. S druge strane, ako govorimo o integraciji ekonomskih mehanizama i političko-kulturnih institucija, trebalo bi da insistiramo na tome da su oni, u stvari, postali složeniji i nedostupni, pa čak i stručnjacima.

Postoji paralela između ekonomske krize i znakova krize racionalnog istraživanja. Ali, stvarni problem je svakako u pitanju zašto ti procesi nisu još prouzrokovali pravu krizu legitimnosti?

Ja bih pre govorio o *tendencijama* ka takvoj krizi. Svi smo svedoci teškoća na koje se nailazi u pokušajima da se administrativnim sredstvima reše tendencije koje vode ka ekonomskoj krizi. Ali, to do sada u praksi nije imalo krupnih efekata po delegitimizaciju. Bar kad je u pitanju Zapadna Nemačka, vođenje ekonomske politike se javnosti predstavlja na veoma efektan način. Neposredni rezultati takvog predstavljanja bili su, s jedne strane, procesi zastrašivanja i discipline, koje sam pomenuo, i s druge strane, mogućnost sve većeg cinizma u pogledu načina na koji sistem raspodeljuje svoje troškove. Otuda, početno otuđenje od političkog sistema, na čije sam se pokazatelje već osvrnuo u diskusiji. Međutim, mi svakako ne možemo govoriti o stvarnoj krizi legitimnosti: ljudi nastavljaju da glasaju, i većinom glasaju za tradicionalne partije. No, ako ostavimo po strani pojavu terorizma i njegovog stabilizujućeg dejstva na konzervativnu reakciju, stvarna kriza legitimnosti označava slom tradicionalnog partijskog sistema i stvaranje nove partije, čiji bi ciljevi bar prevazišli postojeći ekonomski sistem. To se neće dogoditi, sve dok neopopulističke struje ne narastu do te mere da steknu veću snagu i da postanu stvarni izazov po-

stojećem poretku; ili — alternativno — sve dok vladajuće partije ne uvedu ekonomsku politiku, koja nije otvoren izazov sindikatima.

Govoreći o »krizi legitimnosti«, tvrdili ste da bi proširivanje demokratske akcije građana pomoglo sprečavanje verovatne dezintegracije savremenog društva. Ali, da li je zaista moguć demokratski odgovor na krizu složenog društva? Zar ne bi ta složenost mogla nametnuti društvo kojim vladaju stručnjaci, i u kome se odluke donose mimo njegovih građana? Da li »nemogućnost upravljanja« zapadnih demokratija podstiče danas stvarnu demokratizaciju — nazovimo to područjavanjem politike — ili je neizbežna pobeda tehokrata i stručnjaka, pobeda složenosti nad demokratijom?

Mišljenja sam da bismo postigli dve stvari zahvaljujući većoj demokratizaciji naših društava, u smislu decentralizacije tekućeg odlučivanja i zajedničkog učestvovanja u odlukama koje su ranije donošene privatno ili administrativno, i to ako bi se obezbedio širi proces formiranja kolektivne volje. S jedne strane, to bi moglo svakako dovesti do smanjenja efikasnosti. Ne mora biti tako, ali *može*. To je primedba koju danas ističu teoretičari postojećeg sistema. Oni smatraju da bi složeni sistemi jedino promenili svoje načine delovanja i da bi se zasnivali na participatorskom odlučivanju, i to po cenu svoje funkcionalnosti i racionalnosti. U ovoj primedbi ima dovoljno istine da bi se marksisti upitali da li socijalizam danas, u postojećim uslovima, može još uvek stvarno značiti *potpunu* demokratsku restrukturaciju ekonomskog sistema — od vrha do dna, i obrnuto: tj., preobražaj kapitalističke ekonomije u skladu s modelima samoupravljanja i upravljanja zasnovanog na radničkim savetima. Ja ne verujem da je tako. Smatram da bi bilo dovoljno uvesti *gore* odlučivanje baze u proizvodne strukture privrede, kao njihove političke premise; a *dole* demokratizovati odlučivanje u okviru proizvodnje, i to do nivoa na kome se zadovoljavaju svi oni imperativi koji se čak i u kapitalizmu izražavaju kroz takve pojmove kao što su humanizacija sveta rada. Drugim rečima, pitam se — ovo je empirijsko pitanje, na koje se ne može dati apstraktan odgovor, već samo odgovor kroz eksperimentalnu praksu — ne treba li sačuvati deo današnje složenosti u okviru ekonomskog sistema, ograničavajući formiranje kolektivne volje upravo na bitne i središnje strukture političke vlasti, tj., pored procesa rada kao takvog, ograničiti to formiranje

kolektivne volje na mali broj temeljnih odluka, koje se stalno donose, što će odrediti celokupnu strukturu društvene proizvodnje i, naravno, raspodele.

S druge strane, uveren sam da mi želimo demokratizaciju, ne toliko da bismo poboljšali efikasnost ekonomije, koliko da bismo promenili *strukture* vlasti, a na drugom mestu, da stavimo u pokret mehanizme utvrđivanja kolektivnih ciljeva, koji bi bili deformisani i osakaćeni ako bi se donosile čisto administrativne odluke, ili odluke koje se donose pod uticajem vlasti. Može se dokazati da postoje kolektivne potrebe, koje ne mogu biti zadovoljene sve dok je proces donošenja odluka administrativan ili pod uticajem vlasti. To je stvarni razlog zbog koga se traži demokratizacija tih potreba; to je, takođe, razlog zbog koga se one danas izražavaju u obliku autonomnih pokreta i afirmišu na neorganizovan način. Naime, tradicionalni mehanizmi donošenja odluka su ih do sada isključivali. Otuda, ostavljajući po strani činjenicu da se način života koji je, načelno uzeto, dostojan čoveka, može jedino ostvariti ako temeljne odluke donose ljudi na koje se one odnose — drugim rečima, prava vrednost demokratije kao takve — sadašnji sistem pruža obilje dokaza da su demokratizacija, veće učešće stanovništva i decentralizacija procesa formiranja kolektivne volje bitni, jer *tržište* — *upravljanje* ne može zadovoljiti čitav niz kolektivnih potreba.

Kriza tridesetih godina prevaziđena je pojavom vlada i administracija čija je moć bila znatno veća od demokratskih političkih tela, kad je reč o formiranju javnog mnjenja. To se dogodilo kako na Istoku, tako i na Zapadu — u ovom potonjem, na mnogo različitih načina, počevši od New Deala, do nacizma i fašizma. Možemo li iz sadašnje krize izaći u suprotnom pravcu, uz rast demokratije? Evrokomunizam predstavlja, istovremeno, kritičko razmišljanje o istorijskim greškama radničkog pokreta koje je izazvao staljinizam, i traganje za demokratskim putem ka socijalizmu — tj., za oblikom prelaska, shvaćenom ne kao nagli i apsolutni ras-kid, već kao postepen proces, koji će garantovati veće učešće stanovništva i demokratskiju strukturu vlasti.

Moramo početi od činjenice da bi složeni društveni sistemi, kao što su visoko razvijena kapitalistička društva, nestali u haosu, prilikom svakog pokušaja da se prekonoc preobrazu njihove osnovne strukture. Upravo iz tog razloga vi ste potpuno u pravu. Ja revoluciju

mogu zamisliti jedino kao dugoročan proces, koji omogućava: a) eksperimentalan preobražaj struktura centralnog odlučivanja, pri čemu bi se na svakom koraku vodilo računa o uspesima i neuspesima tog preobražaja, b) istovremeno, ako ne i kao stvarnu pretpostavku te promene, »prilagođavanje« novim demokratskim oblicima života, kroz postepeno širenje demokratske, participatorske i široke akcije. Takav put bi, iznad svega, sprečio pokretanje onih efektivnih snaga u krizi, što je uvek bilo oružje fašizma. U stvari, upravo u porođajnim bolovima preobražaja složenog društva postoji naročita opasnost pojave partija koje računaju na strah i nesigurnost, kao i na latentnu sklonost ka predrasudama, skrivenu u svima nama. U takvim okolnostima, parole fašističke alternative, ili u svakom slučaju autoritar-no-administrativne alternative, bivaju prihvaćene i stiču podršku. Stoga, potrebno je poštovati ova dva minimalna uslova ako želimo da ostvarimo dugoročan proces preobražaja. To je veoma težak zadatak, za koji je neophodna izuzetno visprena partija.

Partija koja bi takođe bila i fleksibilna i nebirokratska.

Takva partija se mora podvrći procesu demokratizacije, prihvatajući sve moguće posledice: drugim rečima, rizik da svoju sposobnost za birokratsku akciju umanji, pa čak i izgubi. Svakako, to su empirijski procesi, u kojima uloga teorije može biti najviše u tome da pred nas postavi alternative.

Zar ona ne može takođe, izučavanjem odnosa između znanja i moći, ukazati na moguća rešenja? Time bi se mogao objasniti sadašnji interes za Foucaultovu »mikro-fiziku vlasti« u Italiji i drugim zemljama.

Foucault zamišlja da je buržoaska racionalnost u osamnaestom veku bila nekako nametnuta u svim oblastima života, čega se sada treba generički osloboditi. Njegovom nedijalektičkom negacijom on me u to ne ubeđuje. Pre će biti da je neophodno pokazati da je ono što je Weber nazivao »racionalizacija« i što je Foucault vrlo dobro istraživao na razne načine (na polju kulture, seksualnih odnosa, kriminaliteta i ludila) opasno zato što je delimično. Naime, to istraživanje karakteriše uopštavanje samo jednog temeljnog oblika racionalnosti — instrumentalnog, ekonomskog i administrativnog uma. Ali, moramo paziti da zajedno sa vodom ne izbacimo i dete iz korita, i odemo u novu iracionalizaciju. Foucault primetno upada u tu klopku.

Ali, zar on nije razvio jednu značajnu tezu, tj. da je tradicionalni marksizam posvećivao i suviše malo pažnje oblicima »vlasti« u svakodnevnom životu, pretpostavljajući da se vlast i država podudaraju (čak je i Engels na svoj način bio okupiran porodicom)?

Foucault je dao značajan doprinos analizi oblika buržoaske dominacije. To je u direktnoj vezi s mojim istraživačkim interesovanjima. Ja takođe smatram da su odnosi moći sastavni deo najmanje vidljivih oblika komunikacija, i da analize sistematski poremećenog komuniciranja daju rezultate analogne Foucaultovim analizama govora. Ovakve teme su već bile prihvaćene od reformističkog i studentskog pokreta u Zapadnoj Nemačkoj, a sada pothranjuju neopopulistički pokret. Stvarni problem je u tome da se shvati šta se krije iza intuicije, poput one koje imaju, na primer, ekolozi. Mislim da je reč o shvatanju da se oblasti u kojima je, manje više, moguća slobodna interakcija, sada sve više sužavaju. Slično tome, u oblastima tradicionalnog života, u koje još uvek nije prodro kapitalizam, verovatno postoje slični oblici interakcije. Ne smemo ograničiti našu kritiku odnosa vlasti na one institucije kroz koje se vlast jasno ispoljava, odnosno samo na političku i društvenu vlast. Našu kritiku moramo proširiti na one oblasti života u kojima se vlast sakriva iza prijatne fasade kulturne prisnosti. Frankfurtska škola je već odavno intuitivno shvatila i analizirala ova pitanja, iznad svega u *Dialectic of Enlightenment* (Dijalektika prosvetljenosti), ili u Marcuseovim tezama o ženskom pokretu.

Da li se Vi, u stvari, zalažete za proširenje kritičkih vidika, za povećanje područja koje treba istraživati, pri čemu bi se išlo dalje od tradicionalnog marksizma. Ali, to ne znači ni napuštanje Marxa, niti njegovo svodenje na neprijatelja otvorenog društva, ili teoretičara totalitarizma.

Takva ideja je čisti idiotizam. Pokolenje »novih filozofa«, koje je imalo tu ideju, promišljalo je neistorijski 1968. godine, a i danas tako misli, verujući da ispravlja staru grešku, a u stvari je samo ponavlja. Oni nisu u stanju da vide da Marxova teorijska tradicija i praktična politička tradicija radničkog pokreta zahtevaju da se uključimo u punu istorijsku svest. Ono što oni predstavljaju kao novinu — da ne može biti socijalizma bez radikalnog i potpunog prisvajanja dostignuća pokreta za buržoasku emancipaciju, stvarnog po-

tencijala buržoaskih građanskih prava — jeste nešto što je zapadni marksizam od uvek znao, ako izuzmemo delovanje staljinističkih partija (uključujući i KPI u određenom periodu). Umesto da stvaraju antimarksizam, trebalo je da od Lukacsa, Korascha, Gramscija i frankfurtske škole nauče da su socijalizam i sloboda istovetni.

Zar nije istorija marksizma — njegove bolje varijante — uvek bila istorija njegove revizije i kritike?

Smatram da su tzv. »novi filozofi« generacijska salonska pojava. U najmanju ruku se može očekivati da shvate da oni nisu započeli kritiku staljinizma.

Možemo li zaključiti Vašim pogledima na pitanje koje smo izostavili kroz našu diskusiju, a koje nas danas veoma pritiska — fenomenom terorizma? Precipitat svih elemenata strukturalne, duhovne i institucionalne krize, o kojima smo govorili, terorizam, u izvesnom smislu daje zastrašujuću novu ulogu problemu intelektualaca i novih pokolenja.

Terorizam treba posmatrati zajedno s neopopulizmom, kao reakcijom protiv svođenja politike na upravljanje, s jedne strane, i čisto odobravanje, s druge strane. Reakcije na taj proces redukovanja, mogu ići u dva pravca. Jedan od ovih pravaca je pokušaj uvođenja estetski izražajnih elemenata u politiku, a drugi — uvođenje nepomirljivih moralnih elemenata. I jedan i drugi imaju autoritarnu i antiautoritarnu varijantu. Klasični primer autoritarnih pokušaja estetizacije politike bio je fašizam. Primer antiautoritarne estetizacije može se naći u izvesnim oblicima anarhizma. Slična je pojava moralizacije. Autoritarna verzija pokušaja moraliziranja politike vodi despotsko-autoritarnim oblicima političkog bunta protiv »države blagostanja«. Antiautoritarni odgovor, koji zahteva *ponovnu moralizaciju* politike, pre ukazuje u pravcu demokratizacije, decentralizacije i socijalističkih stavova. Ako prihvatimo tu opštu šemu, gde je onda mesto terorističke akcije? Ovde u Nemačkoj je veoma u modi isticanje da su teroristi deca zavedenog moralizma. Očigledno, govorim samo o Nemačkoj, gde su terorističke akcije izuzetno podsećale na šou, predstavljanje i samozadovoljavanje. Drugim rečima, te akcije zaista funkcionalno ne odgovaraju svojim ciljevima. Ako je to tačno, i ako uzmemo u obzir značajan stepen militarizacije, discipline i poslušnosti

u okviru terorističkih organizacija, onda bih bio više sklon da »terorističku igru« koja se izvodi u Saveznoj Republici tumačim kao suprotni pol fašizmu. Drugim rečima, ja to posmatram kao autoritarnu verziju pokušaja uvođenja estetski izražajnih elemenata u politiku, kao podzemlje malih razmera. Terorizam ne pada s neba. To je strukturalna pojava, i činjenica da je do njenih najozbiljnijih manifestacija došlo u nacijama kao što su Nemačka, Italija i Japan, očigledno se može objasniti time da je u tim zemljama politička kultura manje stabilna nego u drugim, da je istorijski manje ukorenjena, pa stoga više sklona ekstremnim reakcijama na iste kulturne pojave, no što je to slučaj u drugim zemljama. Mada ovo može biti veoma nepopularan pogled, smatram da moramo reći da terorizam nije iracionalna pojava, već je treba svrstati uz druge pokušaje način, pokušaj reafirmisanja politike suočene s čistom reagovanjima na iste strukturalne procese: to je, na svoj administracijom.

(Jürgen Habermas, »Conservatism and Capitalist Crisis«, *New Left Review*, 1979, br. 115, str. 73—84)

Prevela Ivana Zdravković

Jürgen Habermas

KRITIKA KULTURE KOD NEOKONZERVATIVACA U SAD I SR NJEMAČKOJ

Američkim neokonzervativcima pripada zasluga za to da se konzervativna vlada može osloniti ne samo na pragmatiku i raspoloženje, već i na teoretske perspektive. Time se također objašnjava zanimanje na koje je ovaj pokret intelektualaca naišao kod konzervativnih stranaka u Evropi; jedan od primjera za to jest simpozij koji je u rujnu 1981. organizirala Fondacija Konrada Adenauera, na kojem su se sastali njemački i američki neokonzervativci.

U SAD, isto kao i u SR Njemačkoj, riječ je o nestabilnim udruženjima intelektualaca osnovanim na temelju zajedničkih uvjerenja. Neokonzervativcima obiju zemalja zajednički je skup kritičkih stavova i shvaćanja, koji proističu iz sličnih razočaranja. Od sredine šezdesetih godina tu su se sociolozi i filozofi našli suočeni s ekonomskim, političkim i duhovnim kretanjima koja se nisu poklapala s njihovom uglavnom afirmativnom slikom zapadnih industrijskih društava. U tom je smislu neokonzervativizam rezultat unutrašnje reakcije na određeno razočaranje. U SAD i SR Njemačkoj profili neokonzervativne misli razlikuju se isto kao i teorije i dijagnoze suvremenoga društva koje su ti intelektualci u SAD odnosno u SR Njemačkoj uzeli kao svoje polazište pedesetih godina ovoga stoljeća.

Teoretski produktivnu jezgru neokonzervativaca u Americi tvore poznati, znanstveno afirmirani sociolozi kao Daniel Bell, Peter Berger, Nathan Glazer, Seymour Martin Lipset, Robert Nisbet i Edward Shils. Oni uopće ne skrivaju da su u svojoj političkoj prošlosti bili ljevičari odnosno liberali. Pedesetih godina mnogi od njih pripadali su strogo antikomunističkom krugu oko Američkoga komiteta za slobodu kulture, sudjelovali na kongresima za slobodu kulture i objavljivali priloge u časopisu *Encounter*, engleskom pandanu časopisima *Preuves* i *Monat*. Na toj se političkoj pozadini ističe kontinuitet misli američkih neokonzervativaca. Oni još ni danas ne odstupaju od dviju važnih pozicija koje su zastupali pedesetih godina.

To se, s jedne strane, odnosi na njihov antikomunizam, koji se mogao pozvati na pojam totalitarizma, a, s druge strane, na antipopulizam, koji se obrazlagao teorijom demokratske vladavine elite. U sociologiji pedesetih godina te dvije teorije nisu, doduše, bile sasvim nekontroverzne, ali ipak uglavnom prihvaćene. Teorija totalitarizma rasvijetlila je negativne karakteristike političkog sistema protivničke strane, istaknuvši sličnosti između fašističke i komunističke jednopartijske vlasti; druga je teorija objašnjavala prednosti vlastitoga političkog sistema, tvrdeći da predstavnički karakter ustavne države, s njezinom podjelom vlasti, osigurava ne samo pluralizam društvenih interesa, već i optimalan odabir ljudi za rukovodeće položaje. To je bio zajednički nazivnik liberalnih teorija društva, koje su tako svele procese modernizacije na to da se industrijski najrazvijenije društvo, tj. američko društvo, implicitno može smatrati uzornim društvom.

Međutim, to se normativno odobravanje postojećega stanja nije moglo održati suočeno s realnošću šezdesetih i sedamdesetih godina. Time se može objasniti samorazumijevanje Irvinga Kristola, koji sebe smatra liberalom kojega je uzdrmala stvarnost. Peter je Glotz tu definiciju slobodno preveo na slijedeći način: »Neokonzervativizam jest mreža u koju se može baciti liberal kad se preplaši svog vlastitog liberalizma.« A što je to preplašilo liberalne?

Ne mogu ulaziti u analizu društvenih i ekonomskih promjena koje su okončale epohu New Deala i uništile staru New Deal koaliciju (djelomično putem društvenoga napredovanja). Opipljivije su bile promjene u vanjskoj

politici; na poraz u Vijetnamu i Kissingerovu politiku popuštanja neokonzervativci su reagirali tvrdnjom da se američki otpor svjetskome komunizmu paralizira nekom vrstom moralnoga razoružavanja. Isto kao što se međunarodna kretanja nisu uklapala u antikomunističku koncepciju, tako se na unutrašnjoj fronti mobilizacija koja je zahvatila društvo u valu pokreta za građanska prava, studentskoga protesta, pokreta nove ljevice, feminističkoga pokreta i eskapističkih alternativnih kultura nije uklapala u zdravi svijet u kojem vlada elita i koji je oslobođen ideologije.

Osim toga, problematiziranje siromaštva sredinom šezdesetih godina stvorilo je pukotinu u uglavnom harmoničnoj slici društva obilja. Uskoro su se pokazale i neželjene popratne pojave državnih socijalnih programa, koji su bili birokratski organizirani za vrijeme Johnsonove administracije. A tamo gdje su ti programi ipak funkcionirali, oni su za neokonzervativce bili još gori; jer tada su ugrožavali formalno načelo jednakih šansi u korist kolektivnoga poboljšanja početnih šansi etničkih manjina i žena.

Liberalne koji su postali neokonzervativci uznemiruje navodni gubitak autoriteta temeljnih institucija, osobito političkoga sistema. Na taj se fenomen ukazuje sugestivnim nazivima, kao što je otpor prema vlasti, gubitak povjerenja, gubitak legitimnosti itd. Objašnjenje tada počinje od »inflacije« očekivanja i zahtjeva, koju potiču konkurencija među strankama, masovni mediji, pluralizam udruženja itd. Taj pritisak građanskih očekivanja »eksplozira« u drastično proširenje opsega zadataka države. Na taj se način preopterećuju upravljački instrumenti vlasti. Preopterećenost vodi do gubitka legitimiteta osobito onda kad je manevarski prostor države ograničen pretparlamentarnim blokovima moći i kad građani optužuju vladu za osjetne ekonomske gubitke. To je opasnije što lojalnost građana postaje ovisnija o materijalnim kompenzacijama.

Zanimljivo je da na početku i kraju ove spirale stoje kulturni resursi: takozvana *inflacija zahtjeva* i *nedostatak spremnosti na odobravanje* i *poslušnost*, koja je utemeljena na tradiciji i jednakim shvaćanjima vrijednosti i imunizirana protiv oscilacija. Tu je poantu Amerikanac Peter Steinfels 1979. u svojoj knjizi *Neokonzervativci* sveo na formulu: »Sadašnja je kriza u prvom redu kriza kulture... Problem je u tome da su naša uvjerenja nagrižena a naš moral i naša pristojnost pokvareni.«

Iz ove analize proizlaze prijedlozi o mogućoj terapiji. Državnoj je birokraciji potrebno rasterećenje. U tu je svrhu potrebno ponovno prebacivanje problema koji opterećuju javne budžete s države na tržište. Budući da se istovremeno treba unapređivati investiranje, mora smanjenje opsega zadataka države obuhvatiti državnu socijalnu skrb, izdatke za potrošnju općenito. Tu se poticanje monetarističke političke i ekonomske politike orijentirane na ponudu, koja želi stimulirati investiranje putem poreznih olakšica, bez problema uklapa u predodžbeni svijet neokonzervativaca. Što se država više povlači iz ekonomskog procesa, to bolje može izmisliti zahtjevima za legitimnošću, koji proizlaze iz njezine opće odgovornosti za dodatne bruto-potrebe kapitalizma, koji je podložan poremećajima.

Drugi se prijedlozi neposredno odnose na naslućivane uzroke. Neokonzervativci preporučuju jače odvajanje izvršne vlasti od široko zasnovanog formiranja političkih htijenja, općenito reduciranje onih demokratskih načela koja razinu legitimnosti postavljaju suviše visoko. Iza utopijske prenategnutosti demokratske razine legitimnosti, iza pretjerano velikog pritiska očekivanja, koji se prenosi na državu preko demokratiziranih kanala odlučivanja, široko otvorenih prema dolje, u krajnjoj liniji stoje kulturne orijentacije. Konačno se mora imenovati i neprijatelj koji je za to kriv, a to je »nova klasa« intelektualaca. Oni nepažnjom ili namjerno oslobađaju eksplozivne sadržaje kulturne moderne; oni su zagovornici kulture koja je s gledišta nužnosti funkcioniranja države i ekonomije — »neprijateljska«. Tako se intelektualci pojavljuju kao najvidljivija meta neokonzervativne kritike: »Nova klasa i njezina neprijateljska kultura moraju biti obuzdani ili potisnuti iz svih osjetljivijih sredina.« (Steinfels)

Ne želim se dugo zadržavati na kritici istraživanja otpora prema vlasti. Teoretska slabost ovih analiza leži — kao što ispravno uočava Joachim Heidorn — u mišljanju uzroka i posljedica. Kriza koja proizlazi iz ekonomije i države prikazuje se kao »duhovno-moralna« kriza — kao što je, uostalom, rekao i vođa opozicije Kohl u jednoj raspravi u Bundestagu 9. rujna 1982. Od ove je argumentacije zanimljivija teorija kulture, koja stoji u pozadini, prije svega ono tumačenje krize kulture koje je Daniel Bell izložio prvi put 1976. u svojoj knjizi *Kulturne proturječnosti kapitalizma*.

II

Bell se nadovezuje na tvrdnju Maxa Webera da kapitalistički razvoj protestantskom etikom proždire vlastite motivacijske pretpostavke svog postojanja. Bell objašnjava samodestruktivni obrazac ovog razvoja jazom između kulture i društva. On analizira sukob između *modernog* društva, koje se razvija po mjerilima ekonomske i administrativne racionalnosti, i *modernističke* kulture, koja pridonosi razaranju moralnih osnova racionaliziranog društva. I ovdje i ondje moderna zahvaljuje svoje postojanje procesu sekularizacije; međutim, ono što je za *sekularizirano* društvo dobro, naime kapitalistička modernizacija, pokazuje se kobnim za kulturu. Profanizirana kultura stvara, naime, subverzivne stavove; ona u svakom slučaju odudara od religiozno utemeljene spremnosti na rad i poslušnost, na koju su funkcionalno upućene efikasna privreda i racionalno upravljanje državom.

Pozitivan stav prema društvenoj moderni i potcjenjivanje *kulturne* moderne tipično je za način vrednovanja koji je temelj *svih neokonzervativnih* dijagnoza suvremenoga društva. No, Bell je kompleksan duh i dobar teoretičar društva — te u svojoj analizi uzroka krize kulture ne postupa nimalo neokonzervativno.

Bell odbacuje pojam nove klase koja, prema neokonzervativnom tumačenju, tek treba ostvariti dominaciju principa bezgraničnog samopotvrđivanja, jer ga smatra konfužnim. Takozvana nova klasa sastoji se od pojedinaca koji svojim radikalnim načinom života dovode do kraja »logiku modernizma«, ali nemaju moć koja bi bila vrijedna spomena. Razvoj je kapitalizma određen potpuno drugim činiocima: vojnim potrebama, tehničkim inovacijama, društvenim prevratima itd. Zajedno s tim strukturalnim promjenama proširio se i novi hedonizam, koji se opravdava uzorima estetske moderne. Samo što je, kao što piše Bell u jednom članku iz 1979, »stroj modernog kapitalizma dohvatio i komercijalizirao ove (alternativne) stilove života. Bez tog bi hedonizma stimuliranoga masovnom potrošnjom industrija robe široke potrošnje propala. Kulturna se proturječnost kapitalizma na kraju sastoji samo u ovome: nakon što je izgubio svoje izvorne legitimnosti, kapitalizam je preuzeo legitimnosti jedne nekada antigradanske kulture, kako bi sačuvao svoje vlastite ekonomske institucije.«

U ovome članku Bell uopće ne zapada u grešku mišljanja uzroka i posljedica. On ne želi da se jaz između

kulture i društva objašnjava tvrdnjom kako se kriza autoriteta može *direktno* pripisati kulturi čiji intelektualni glasnogovornici raspiruju neprijateljstvo prema konvencijama i vrlinama svakodnevice racionalizirane od strane privrede i državne uprave. Unatoč tome njezova analiza modernizma ostaje zapretna u predra-sude.

S jedne strane, Bell poima razvoj moderne umjetnosti i književnosti od sredine 19. stoljeća u potpunosti kao konzekventno razvijanje svojeglavosti, koja je, po riječima Maxa Webera, imanentna sferi estetskih vrijednosti. Avangardni umjetnik daje autentičan izraz iskustvima koja stječe djelujući decentriranom subjektivnošću oslobođenom nužnosti spoznavanja i djelovanja. Svojeglavost estetskoga pokazuje se u izdvajanju iz prostornih i vremenskih struktura svakodnevice, u raskidu s konvencijama opažanja i svrsishodnoga djelovanja, u onoj dijalektici otkrivanja i šoka, koja izaziva detabuiziranje, svjesnu povredu moralnih osjećaja.

S druge strane, Bella manje zanimaju novi senzibiliteti i stečena iskustva estetske moderne; on kao općenjen zuri u subverzivnu moć svijesti koja se buni protiv normaliziranja koje provodi tradicija. Bell ne uviđa da je neutraliziranje dobrog, korisnog i istinitog, da je estetska pobuna protiv svega normativnog samo posljedica radikalnog diferenciranja te sfere vrijednosti — avangarda, tako reći, pročišćuje estetski doživljaj od primjesa drugih elemenata. Pogled sociologa usmjeren je samo na uznemirujuće anarhističke stilove života, koji se šire svugdje gdje novi modus doživljavanja postaje središte subjektivističkoga načina življenja, koncentriranog na samospoznavanje i samopotvrđivanje. Zato je središnja tvrdnja da se ti životni stilovi, već uvježbani u boemi, sa svojim hedonističkim, bezgranično subjektivnim kriterijima vrijednosti, šire i potkapaju disciplinu građanske svakodnevice — potpuno na liniji neokonzervativne argumentacije.

Pri pažljivoj se analizi pokazuje da se tuženje na anomijski utjecaj avangardne umjetnosti može odnositi samo na nadrealiste i njihovo proklamiranje *programa* neposredovane transformacije umjetnosti u život. Takvi su pokušaji lažnog ukidanja umjetnosti odavno propali. Ako se udubimo u empirijska istraživanja promjena vrijednosti u zapadnim društvima, onda možemo zapaziti nešto potpuno drugo u promjeni stavova, u pomaku unutar spektra vrijednosti — osobito kod mlađe generacije.

»Materijalističke« potrebe za sigurnošću i potrošnjom bivaju potisnute u drugi plan, iza »postmaterijalističkih« potreba. Iza ove etikete skriva se mnogo toga: zanimanje za prošireni manevarski prostor samopotvrđivanja i samospoznaje, pojačani senzibilitet za potrebu zaštićivanja prirodne i povijesno izrasle okoline, izoštrjeni osjećaj za osjetljive međuljudske odnose. Daniell Bell bi te ekspresivne stavove sigurno mogao dovesti u vezu s područjem estetskoga doživljaja. Međutim, na postmaterijalističkoj skali vrijednosti nalaze se isto tako orijentacije koje odaju moralnu osjetljivost, npr. zanimanje za očuvanje i opsežno korištenje individualnih prava na slobodu i prava na sudjelovanje u politici. Ekspresivno samopotvrđivanje i moralno-praktično samoodređenje dvije su *jednako vrijedne* komponente koje se međusobno dopunjuju i koje u istoj mjeri *vuku korijen* iz kulturne moderne. Bell ne shvaća da modernu kulturu karakterizira univerzalizacija prava i morala isto tako kao i autonomizacija umjetnosti.

Sam Bell koristi te moralne ideje na kraju svoje knjige gdje tvrdi da se ekonomske proturječnosti kapitalizma, koje se mogu očitati na javnim institucijama, mogu riješiti jedino putem obnavljanja društvenog ugovora. On se ne zadovoljava neokonzervativnim zahtjevom za reduciranjem demokracije kako bi se udovoljilo imperativima privrednog rasta, čiji je pokretački mehanizam ostao nepromijenjen. Naprotiv, kao dosljedan liberal, on smatra da je potreban općenito prihvatljiv pojam *jednakosti*, »koji svima daje osjećaj da se s njima postupa pošteno i kao s ravnopravnim članovima društva«. . . . Na toj bi se osnovi morali iznova ugovoriti već uhodani uvjeti pod kojima se stječe, dijeli i koristi društveni proizvod.

III

Na takvoj bi se platformi moglo raspravljati o društvenim pitanjima osamdesetih godina, za rješenje kojih nitko ne može ponuditi jednostavan recept. No, u SR Njemačkoj ne dominiraju oni neokonzervativci koje bismo, kao Richarda Löwenthala ili Kurta Sontheimera, mogli smatrati pandanom duhovno srodnim američkim kolegama. Kod nas je rasprava mnogo više određena idejnom politikom i retorikom negoli sociološkom analizom. Pored nekoliko povjesničara riječ prvenstveno vode filozofi. Pod dojmom neokonzervativnih spoznaja

sociolozi se pretvaraju u »antisociologe« — a ta je pojava karakteristična za Njemačku.

Razlike u načinu razmišljanja i prezentacije sigurno ne ovise toliko o disciplinama za koje su se neokonzervativci izvorno specijalizirali, koliko o tokovima tradicije u objema političkim kulturama. Filozofi koji vode glavnu riječ u njemačkom neokonzervativizmu — a od sada ću se ograničiti na tu artikuliranu središnju grupu — nisu se identificirali s društvenom modernom putem jednoznačne liberalne teorije — koja bi onda bila iznevjerena. U teorijama od kojih su *krenuli* osjeća se, naprotiv, utjecaj mladokonzervativaca, i zato one imaju specifično njemačku pozadinu. One se oslanjaju na generaciju učitelja koji su naslijedili mladokonzervativizam vajmarskog doba. Međutim, ti su se učitelji nakon 1945. pomirili s napretkom civilizacije, ali su zadržali kritiku kulture. Upravo je kompromisni karakter toga nevoljkog pomirenja s modernom ono što dijeli njemačke neokonzervativce od američkih, odnosno bivše mladokonzervativce od bivših liberala.

Za autore kao što su Joachim Ritter, Ernst Forsthoff i Arnold Gehlen kompromis se sastoji u tome da su društvenu modernu prihvatili samo pod uvjetima koji su isključivali »prihvatanje« kulture moderne. *Joachim* je *Ritter* u okviru jedne fascinantne i utjecajne interpretacije Hegelovih političkih spisa opisao modernu, »građansko društvo« proisteklo iz francuske revolucije, istovremeno kao mjesto emancipacije i razdvajanja. Umanjivanje vrijednosti tradicionalnoga svijeta, razilaženje s povijesno naslijeđenim pravilima života s jedne se strane shvaća pozitivno kao oblik u kojem *građani* modernoga svijeta mogu steći i sačuvati svoju subjektivnu slobodu. S druge strane, moderno ekonomsko društvo ograničava *ljude* na status nosilaca proizvodnje i potrošnje. Budući da je tome društvu imanentna tendencija da *ljude* svodi samo na njihove potrebe, apsolutno bi podruštvljenje, koje bi negiralo njegove vlastite povijesne pretpostavke, isto tako uništilo dostignuća na području subjektivne slobode. Sloboda u vidu razilaženja može se osigurati od te opasnosti totalnoga podruštvljenja jedino tako da obezvređene moći tradicije ipak sačuvaju svoju snagu »kao moći osobnog života, subjektivnosti i porijekla«, kako bi kompenzirale neizbježne apstrakcije građanskoga društva. Dakle, da bi se stabilizirala, društvena moderna treba osvijestiti vlastitu povijesnu supstanciju, drugim riječima: treba očajničko (očajničko zato što je paradoksalno) djelovanje povijesno razjašnjenoga tradicionalizma.

Drugi izlaz konzervativna teorija države traži oslanjajući se na pojam suvereniteta kojega nalazimo kod Carla Schmitta. Početkom se pedesetih godina razvila rasprava o pitanju koliko je klauzula o državi društvene skrbi na principu supsidijarnosti, koja postoji u našem ustavu, važna za tumačenje ustava. *Ernst* je *Forsthoff* tada zastupao mišljenje da norme koje utvrđuju ustavni karakter Savezne Republike moraju zadržati apsolutnu prednost pred klauzulom o državi društvene skrbi na principu supsidijarnosti, koju treba shvatiti kao političku preporuku. Povijesno-filozofski sadržaj ove pravno-dogmatske prepirke postaje razumljiv tek onda ako pred očima imamo premisu na koju podsjeća Ritterova interpretacija Hegela: da se društvo, koje predstavlja supstrat masovne demokracije u državi s institucijama za društvenu skrb, samo od sebe ne može stabilizirati i da zahtijeva kompenzacije. Međutim, *Forsthoff* ne želi da se njegova dinamika suzbija protutežom retorički zazivane tradicije, već pomoću suverene države. I u ustavnoj državi postoji kao jezgra vrhovna vlast suverena. Država može razviti snagu potrebnu za stabilizaciju društvene moderne samo onda ako je u slučaju potrebe imuna na razloge koji se iznose u ime društvenih interesa. Čuvar općega dobra mora imati političku moć potrebnu za to da *ne* raspravlja već da odlučuje. S toga gledišta društvena moderna prestaje biti zastrašujuća samo za onu državnu vlast čijem suverenitetu ne prijete opasnost od moralnoga razoružavanja. U svojim se kasnijim radovima *Forsthoff* priklanja tehnokratskim idejama.

Ovu treću liniju argumentacije slijedi *Arnold Gehlen*. On je početkom četrdesetih godina u svojoj važnoj antropologiji naglasio nevjerojatnu podatnost i ranjivost ljudskoga bića, koje nije potpuno određeno instinktima te je zbog toga upućeno na regulativnu snagu arhaično-prirodnih institucija. S toga gledišta dezintegracija sakralnih institucija, gubitak autoriteta crkve, vojske i države, kao i rastapanje supstancije državnoga suvereniteta mora izgledati kao znak patološkoga razvoja. Time se može objasniti *Gehlen*ova oštra kritika kulture nakon rata. Svaki korak prema emancipaciji lišava pojedinca automatskih kontrola djelovanja, prepušta ga na milost i nemilost njegovim nestalnim porivima, preopterećuje ga zahtijevajući od njega da odlučuje i čini ga to neslobodnijim što se više šire ideali samoodređenja i samopotvrđivanja.

Taj se stav mijenja u toku pedesetih godina kad se *Gehlen* upozna s tezom o tehnokraciji, koja mu

omogućuje da moderno društvo sagleda u drugome svjetlu. Prema toj tezi ekonomija i državna uprava, tehnika i znanost povezuju se u čeličnom kućištu moderne u funkcionalne zakone na koje se, kako se čini, uopće ne može utjecati i koji preuzimaju vodstvo umjesto razgrađenih institucija. U tim se objektivnim nužnostima može nastaviti antropološki umirujuća tendencija rasterećivanja, zato što je istovremeno isteklo vrijeme kulturnoj moderni: premise su prosvjetiteljstva, kaže se, mrtve, samo se nastavljaju njihove posljedice. Tradicionalističko buđenje izvornih moći ne daje nam recept za demontiranje modernih ideja; ključna riječ glasi: »kristalizacija«. Gehlen naziva modernu kulturu »kristaliziranom«, zato što su »sve mogućnosti koje u njoj postoje razvijene u svojim temeljnim sadržajima«.

IV

U ovome kontekstu postaje jasno da je šezdesetih godina promijenjena scena — s obnovom militantne kritike društva i široko mobiliziranom prosvjetiteljskom tradicijom, sa svojim antiautoritarnim pokretom, novom pojavom avangarde u likovnoj umjetnosti i estetski nadahnutom alternativnom kulturom — dozvala u život sve ono za što su konzervativni teoretičari mislili da je mrtvo. Teoretičari kao Ritter, Forsthoff i Gehlen pomirili su se s društvenom modernom upravo na osnovi umrtvljene kulturne moderne. Dok su američki liberali tada morali tražiti nove argumente za tu nepredviđenu situaciju, filozofi u redovima njemačkih neokonzervativaca imali su relativno lak posao. Oni su mogli uzeti municiju iz argumentacijskog potencijala svojih učitelja kako bi ono što se protivilo njihovoj *teoriji praktički* napali kao makinacije unutrašnjega neprijatelja. A što se tiče onih neugodnih pojava koje su, kako se činilo, uzdrmale temelje iskušanoga kompromisa, trebali su samo imenovati agente koji su namjerno izazvali kulturnu revoluciju. Ovaj zaokret prema praktičnom i polemičkom objašnjava zašto su njemački neokonzervativci mogli hodati po utabanome putu i zašto u teoriji nisu morali ponuditi ništa novo. Međutim, nov je u svakom slučaju tip profesora koji se hrabro bori na semantičkoj fronti građanskog rata.

Neokonzervativna teorija, koja je u toku sedamdesetih godina kod nas procurila u političku svakodnevicu putem štampe, slijedi vrlo jednostavnu shemu. Moderni se svijet smatra svijetom tehničkoga napretka i

kapitalističkoga rasta; moderna je i poželjna svaka društvena dinamika koja u krajnjoj liniji proizlazi iz privatnih investicija; isto tako treba zaštititi motive kojima se napaja ova dinamika. Nasuprot tome, opasnost prijeti od kulturnih preobražaja, od promjena motiva i stavova, od pomaka u obrascima vrijednosti i identiteta, koji se jednostavno objašnjavaju prodorom kulturnih inovacija u Lebenswelt. Zbog toga se tradicija po mogućnosti treba zamrznuti.

Predložena rješenja, koja su prodrli i u svakodnevnu politiku, mogu se svesti na tri elementa:

1. Sve se pojave koje se ne uklapaju u sliku kompenzacijski zadovoljene moderne, personaliziraju i moraliziraju, to znači da se odgovornost za njih pripisuje lijevim intelektualcima; oni navodno provode kulturnu revoluciju da bi osigurali svoju »svećeničku vlast nove klase«.

2. Eksplozivni se sadržaji kulturne moderne, kojima se napaja ova kulturna revolucija, moraju demonstrirati najbolje tako da se objasni kako oni pripadaju prošlosti. Mi smo u stvari već doplivali do spasonosne obale posthistorije, postprosvjetiteljstva i postmoderne — samo što oni zakašnjeli, utonuli u dogmatsko sanjarenje o »humanitarizmu« to još nisu primijetili.

3. Društveno se nepoželjne popratne pojave politički neusmjerenoga privrednog rasta prebacuju na razinu »duhovno-moralne krize« te zahtijevaju kompenzaciju pomoću neiskvarenoga zdravog razuma, svijesti o povijesti i religije.

Želio bih se redom osvrnuti na ta tri prijedloga.

Pod 1. *Kritika intelektualaca*, na kojoj je Arnold Gehlen radio u toku posljednjega decenija svojega života i koju je Helmut Schelsky proširio u teoriju nove klase, napaja se iz tri izvora. Ona ponajprije mobilizira one klišeje koji su se u *Povijesti pogrdne riječi* nakupili od vremena kampanje protiv židovskoga kapetana Alfreda Dreyfusa (1894). Dietz Bering pratio je tu povijest i u svojoj studiji *Intelektualci* (objavljenoj u Stuttgartu 1978) dodao popis pogrdnih riječi i etiketa, koji obuhvaća nazive od »apstraktan«, »nerazumljiv« i »huškački«, preko »dekadentan«, »formalistički«, »neutemeljen«, »kriticistički«, »mehanistički«, »oportunistički«, »radikalan«, »tuđ rasi«, »revolucionaran«, »jednak«, »podmukao«, »bezdušan«, »bezobziran« i »bez supstancije« do »zakržljao«, »tuđ svijetu«, »bez korijena«, »destruktivan«, »nediscipliniran« i »ciničan«. Onome tko

se snašao u ovom popisu s oko tisuću natučnica najnovija kritika intelektualaca ne može reći mnogo novoga.

Nadalje se tvrdnja o »svećeničkoj« vlasti intelektualaca oslanja na određene trendove; tako na primjer u postindustrijskim društvima raste udio akademskih zanimanja i općenito se povećava značenje znanstvenog i odgojnog sistema. Schelsky iz intelektualnih zanimanja prvenstveno izdvaja nastavnike i publiciste, župnike i socijalne radnike, humanističke znanstvenike i filozofe kako bi ih prikazao stilizirano kao eksploatatorsku klasu prenosilaca značenja — dok drugi rade. Richard Löwenthal uvjerljivo kritizira kratke spojeve zahvaljujući kojima je nastao ovaj nevjerojatni pojam nove klase: »Prva pogreška jest izjednačavanje jednoga društvenog sektora i jedne klase. Druga pogreška jest izjednačavanje utjecaja i moći. Treća pogreška jest izjednačavanje erupcija hilijazma, nošenoga nadama u kraj vremena i zbog toga nužno kratkoročnoga vjerovanja, i jedne religije sposobne za dugoročno kulturno oblikovanje društvene svakodnevnice«.

Posljednji element jest povezivanje intelektualaca s krizama obrazovnoga sistema. Istina je da su reforme obrazovanja, koje su se u SR Njemačkoj dugo odgađale i koje su postale nužne zbog strukturalnih promjena u društvu, provedene u vrijeme kad je obrazovna politika bila pod utjecajem liberalnih i umjereno lijevih ciljeva. Isto je tako činjenica da je tek reforma u praksi potpuno ukazala na opasnost od birokratizacije i scijentizacije pedagogije kao i od pristupa pedagogiji s isključivo pravnih pozicija. Međutim, neokonzervativci falsificiraju ove neintendirane posljedice i prikazuju ih kao namjere kulturne revolucije te su ove popratne pojave, koje su se općenito doživljavale kao nešto negativno, iskoristili kao izgovor za mobiliziranje ressentimentsa srednje klase, jer je hajka na intelektualce poslužila kao vezivni element u fatalnom povezivanju kritike društva, reforme obrazovanja i ljevičarskoga terorizma. Biografske analize koje su u međuvremenu provedene na karijerama terorista rastvorile su ovu fiksnu ideju u ništa.

Pod 2. Teza o *iscrpljenosti kulturne moderne* odnosi se na sve tri komponente: na tehnički uspješne znanosti, na avangardnu umjetnost, na univerzalistički moral koji su definirali Rousseau i Kant.

Što se tiče *znanosti*, poruka je jednostavna. Kad znanstveni napredak postane »idejnopolitički nezanimljiv«, kad rješenje znanstvenih problema više uopće ne bude doticalo naše životne probleme, onda od zakuku-

ljenih kultura stručnjaka ne treba više ništa očekivati za našu svakodnevicu — ništa osim tehničkih inovacija i socijalno-tehničkih preporuka. Snaga koja nam daje orijentire za djelovanje priznaje se samo povijesnim znanostima koje nam pripovjedačkim sredstvima prezentiraju tradicije i osiguravaju kontinuitet. To objašnjava porast vrijednosti društvenih znanosti koje se služe narativnim postupkom, a istovremeno i nepovjerenje prema povijesti kao društvenoj znanosti te potcjenjivanje sociologije — američkim neokonzervativcima to ne bi bilo palo na pamet već i zbog toga što su oni koji među njima vode glavnu riječ gotovo isključivo sociolozi.

Osim toga, teza o postprosvjetiteljstvu uopće nije uvjerljiva. Sigurno je da metafizičke i religiozne slike svijeta ne mogu nadomjestiti empirijske znanosti. Međutim, već i velika tiraža popularno-znanstvenih knjiga dokazuje da kozmološke spoznaje o porijeklu i razvoju svemira, da biokemijske spoznaje o porijeklu nasljeđivanja, da prije svega antropološke i etološke spoznaje o prirodnome razvoju ljudskog ponašanja i evoluciji naše vrste, da nadalje psihološke spoznaje o razvoju inteligencije kod djeteta, o razvoju njegove moralne svijesti, njegovih afekata i nagona, da psihologija duševnih bolesnika, da sociološke spoznaje o nastanku i razvoju modernih društava — da sve to još uvijek utječe na samorazumijevanje djelatnih subjekata. Ove spoznaje također mijenjaju kriterije raspravljanja o životnim problemima na koja same empirijske znanosti nemaju spreman odgovor.

U svakom je slučaju važno biti oprezan s hipotetičkim, to znači privremenim spoznajama; potrebna je također prilična doza skepse prema doseg i efikasnosti znanosti koje su upućene na hermeneutički pristup svom predmetnom području; a sigurno je opravdana i briga za to da se autonomija svakodnevnice prakse, kao dio Lebenswelta, mora zaštititi od neposredovanih, profesionalno još uglavnom neprovjerenih zahvata stručnjaka — u obitelji i školi isto kao i u sivim zonama često sumnjive andragogije.

Što se tiče *likovne umjetnosti*, Gehlen je još 1960. zastupao tezu da je avangarda izgubila svoju poraznu moć — mi smo, tvrdio je on, naučili živjeti *pored* današnje umjetnosti. Osvrćući se na dva posljednja desetljeća, Hans Sedlmayr dolazi do drugih zaključaka. On je uvjeren da je »estetski anarhizam mnogo opasniji od političkoga«. Sedlmayr smatra da je jenski rani romanizam »crnom linijom«, koja vodi preko Baudelairea i

nadrealizma, povezan s današnjom avangardom umjetnosti. On ukazuje na opasnost umjetničke prakse koja najprije apstrahira sva izvanestetska pravila, koja tjera iz umjetnosti pravedno i istinito zajedno sa lijepim, da bi zatim probila granice estetskog djela i počela subverzivno djelovati u građanskoj svakodnevnici. Jednoobraznost nove arhitekture pojavljuje se samo kao naličje ovog anarhizma u slikarstvu, glazbi i književnosti: »Odbacivanje umjetnosti, logike, etike, stida; crkve, države, obitelji; klasične evropske tradicije i svake religije — prodrlo je u dnevne i ilustrirane novine, na film i televiziju, u kazalište i u happeninge, u životnu praksu«. Međutim, nije neokonzervativna ova optužba već reakcija na nju — pragmatско ispraćanje moderne i objavljivanje »postmoderne«. Taj izraz implicira tvrdnju da je avangardna umjetnost došla do kraja, da je iscrpila svoju kreativnost, da se neproduktivno vrti u krugu.

»Postmoderna« jest također ključna riječ u raspravi koja se posljednjih godina vodi na području arhitekture. Može se priznati da postavangardna umjetnost, koja je nadrealističke snove ostavila za sobom, danas ne emitira nikakve jasne signale; međutim, gdje su djela koja bi pojam »postmoderne«, koji ustraje u negaciji, ispunila pozitivnim sadržajem?

S gledišta neokonzervativaca moraju se senzibilizirati potencijal današnje umjetnosti i prosvjetiteljski potencijal znanosti učiniti bezopasnim pomoću određenih objašnjenja odnosno prikazati manje važnim nego što jesu; prvenstveno su u *univerzalistička moralna načela* ugrađeni eksplozivni koje treba demontirati. Univerzalističkim moralom nazivamo onaj moral koji priznaje samo one norme koje bi uvijek mogle naići na promišljeno i neiznuđeno odobravanje *svih* kojih se tiče. Tome nitko neće ništa prigovoriti — pa i osnovna su prava, općenito principi naših ustava, norme za koje pretpostavljamo da bi ih svi mogli prihvatiti. Neću ulaziti ni u probleme koji nastaju kad se takva apstraktna načela primijene na konkretne životne uvjete. Zanima nas samo *jedan* aspekt odnosa moralnosti i čudorednosti, koji pobuđuje najveću sumnju konzervativaca. Univerzalistički moral izvorno ne poznaje granice; on i političko djelovanje sagledava sa stanovišta morala. Nasuprot tome, neokonzervativci žele smanjiti za minimum zadatak moralnog opravdavanja državnog poretka.

Pri tome oni, isto kao Hobbes i Carl Schmitt, polaze od toga da država u prvom redu mora dokazati svoju legitimnost izvršavanjem svojega glavnog zadatka — tj. osiguranjem mira i obrane od vanjskih i unu-

trašnjih neprijatelja. Iz te perspektive objašnjava prioritet problema unutrašnje sigurnosti, općenito stiliziranje navodne konkurencije između ustavne države i demokracije. Drugi, nadovezujući se na tezu o tehnokraciji, polaze od toga da država u prvome redu mora vršiti ulogu suca, čuvati korisnu podjelu vlasti tako da objektivne zakonitosti funkcionalno specificiranih područja »mogu djelovati neovisno o općem formiranju političkih htijenja« (Schelsky).

Iz te se perspektive objašnjava prioritet depolitiziranih upravljačkih institucija, općenito stiliziranje navodne konkurencije između podjele vlasti i demokracije. U oba slučaja argumentacija vodi do zaključka da se državni mehanizam treba rasteretiti demokratske borbe mišljenja o društveno-političkim ciljevima i socijalnoj pravdi.

Aktualnost ovih razmišljanja postaje očita u situaciji u kojoj je riječ o principijelnom pitanju: kolika je doza socijalne nepravde s kojom smo se spremni pomiriti kako bismo ponovno pokrenuli privredni rast čiji je pokretački mehanizam zbog financijske krize javnih budžeta ostao nepromijenjen. Taj kapitalistički pokretački mehanizam zahtijeva, na primjer, da se radna mjesta dijele isključivo preko tržišta radne snage i onda kad rezervna armija nezaposlenih i dalje raste.

Pod 3. Programatski oproštaj s kulturnom modernom treba napraviti mjesta *zdravoj svijesti o tradiciji*. Čim kulturna moderna zatvori sve brane koje su otvorene prema svakodnevnoj praksi, čim stručnjačke kulture postanu dovoljno izolirane od svakodnevne prakse, mogu *neprolazne moći* zdravoga razuma, svijesti o povijesti i religije doći na svoje. Postprosvjetiteljstvu koje leži u porođajnim mukama sigurno treba neokonzervativizam kao primalja. Ta se pomoć neokonzervativaca koncentriira na »hrabrost za odgajanje«, dakle na obrazovnu politiku koja odgoj u osnovnoj školi svodi na elementarne vještine i sekundarne vrline (kao marljivost, disciplinu i čistoću). Ona se istovremeno koncentriira na »hrabrost za povijest« u školama, obitelji i državi. S jedne strane, neokonzervativci vide svoj zadatak u mobiliziranju onih elemenata prošlosti na koja čovjek može reagirati s odobravanjem, a s druge strane u moralnom neutraliziranju onih elemenata prošlosti koji bi izazvali samo kritiku i odbijanje. Walter je Benjamin »uživljavanje u pobjednika« nazvao obilježjem historizma. Gustav Heinemann, koji je u Benjaminovu duhu upozorio na to da treba uzeti u obzir i perspektive pobijeđenih, *pokorenih* ustanika i revolucionara, dobio je

(od Hermanna Lübbea) odgovor da je takvo orijentiranje prema priželjkivanoj slici vlastite prošlosti »sredstvo kojim se učvršćuje nezrelost«. U istom kontekstu treba sagledati pokušaje da se nacistička vladavina vješto protumači tako da se svako spominjanje fašizma može odbaciti kao znak »univerzalne vladavine sofistike« (Rohrmoser).

Jednostavne istine zdravoga razuma i povijesni kontinuiteti ne mogu, doduše, sami nositi teret priželjkivane duhovno-moralne obnove. Najvažnije je apeliranje na obavezujuću moć religije. Činjenica je da prosvjetiteljstvo nikada nije moglo postići slijedeće: utaziti ili iskorijeniti potrebu za utjehom. Ono isto tako nije odgovorilo na središnje pitanje: da li se, nakon raspada religioznih slika svijeta, od religioznih istina ipak ne može sačuvati nešto više i nešto drugo osim profanih načela univerzalističke etike odgovornosti — a to znači: ne može li se to preuzeti s dobrim razlozima i razumijevanjem?

Postavljajući ovo pitanje još uvijek se krećemo u krugu moderne — uključujući i modernu teologiju. Ona se u svakom slučaju udaljava od tradicionalističke obnove religiozne svijesti. Ona nas obavezuje na razumijevanje cijeloga spektra pokreta i impulsa koji danas, primjerice ispunjava crkvene kongrese. Već se i religiozni fundamentalizam napaja iz vrlo različitih izvora, a ne-fundamentalističke struje oslobađaju baš one snage problematiziranja koje bi neokonzervativci ipak htjeli suzbiti. To pokazuju religiozno nadahnuti dijelovi mirovnoga pokreta. Upravo se ovdje skupljaju oni koje Schelsky naziva prenosiocima smisla, a Lübbe ideološkim putokazima, otvoriteljima horizonta, stručnjacima za pokazivanje cilja i prethodnicom.

Dok Daniel Bell bez predrasuda analizira različite orijentacije koje su nosioci novoga religioznog osjećaja zajednice i zajedništva unutar i izvan crkava, njemački neokonzervativci često imaju pred očima samo jedno: vezivnu snagu koju u društvu ima vjerska tradicija, koju oni mogu zamisliti samo kao suštinsku tradiciju oslobođenu zahtjeva za obrazlaganjem svoje legitimnosti. To funkcionalističko tumačenje religije kao »prakse rješavanja nepredviđenih situacija« Lübbe smatra prednošću upravo zato što ono izbljeđuje aspekt valjanosti religije.

Međutim, tradicije se ne mogu oživiti tako da se pokaže kakvo dobro one mogu stvoriti. Povlačenje u funkcionalizam ne uklanja nepriliku u koju, nakon povijesnog prosvjetiteljstva, zapada svaki čisti tradiciona-

lizam. Na to je upozorio Horkheimer već 1946: »Upravo činjenica da se danas mora zazivati tradicija pokazuje kako je ona izgubila svoju moć nad ljudima.«

Ne bih želio biti pogrešno shvaćen: sadržaji naše prirodne okoline koji se ne daju regenerirati i simboličke strukture našeg Lebenswelta — povijesno izraslih i modernih životnih oblika — trebaju zaštitu. Međutim, njih možemo zaštititi samo onda ako znamo što je to što ugrožava naš Lebenswelt. Neokonzervativci miješaju uzrok i posljedicu. Na mjesto ekonomskih i administrativnih imperativa, takozvanih objektivnih nužnosti, koje monetariziraju i birokratiziraju sve više područja života i preobražavaju sve više odnosa u robu i u objekte upravljanja — na mjesto tih stvarnih izvora krize društva oni guraju sablast subverzivno neumjerne kulture. Ta pogrešna analiza objašnjava da neokonzervativcima, kad moraju birati, Lebenswelt, pa čak ni onaj obiteljski, nipošto nije onako svet kao što oni prikazuju — kao npr. Kršćansko-demokratskoj stranci i njezinoj politici u medijima.

V

Politička bi kultura u SR Njemačkoj danas bila u gorem položaju da u prvim desetljećima nakon rata nije preuzela i preradila poticaje iz američke političke kulture. Savezna se Republika prvi put bez rezervi otvorila Zapadu; tada smo usvojili političku teoriju prosvjetiteljstva, shvatili da pluralizam, čiji su nosioci najprije bile vjerske sekte, daje svoj pečat mentalitetu, upoznali radikalno-demokratski duh američkoga pragmatizma od Peircea do Meada i Deweyja. Njemački se neokonzervativci okreću od tih tradicija i napajaju iz drugih izvora. Oni posežu za njemačkim konstitucionalizmom koji od demokracije nije sačuvao ništa osim ustavne države; posežu za motivima luteranske državne religije koja ima korijene u jednoj pesimističkoj antropologiji; posežu za motivima mladokonzervativizma čiji su se nasljednici s teškom mukom uspjeli odlučiti na nevoljki kompromis s modernom. Već je Bismark slomio kičmu političkome liberalizmu u Njemačkoj. Nije nikakav povijesni slučaj da je nacionalno-liberalno krilo Liberalne stranke (FDP) dovelo do unutrašnjopolitičkoga zaokreta prema neokonzervativizmu. Za političku kulturu naše zemlje taj zaokret donosi sa sobom i opasnost da se zatvori jedan koban začarani krug. Oproštaj s kulturnom modernom i uzdizanje kapitalističke modernizacije može poslužiti

kao potvrda onima koji svojim paušalnim antimoder-
nizmom zajedno s onim što je loše odbacuju i ono što
je dobro. Kad moderna ne bi imala ponuditi ništa dru-
go osim pohvala neokonzervativne apologetike, onda bi
bilo razumljivo zašto se dio mladih intelektualaca (pre-
ko Derridea i Heideggera) vraća Nietzscheu, tražeći spas
u značenjem bremenitim raspoloženjima jednoga kultno
obnovljenog mladokonzervatizma kojega još nisu uspje-
li iznakaziti kompromisi.

(Tekst je preuzet iz *Pogleda*, br. 1, 1983,
str. 112—124).

Prevela *Jasenska Planinc*

Claus Offe

»NEMOGUĆNOST VLADANJA«
ILI
RENESANSA KONZERVATIVNIH TEORIJA

Između neokonzervativnih teorija države i društva
u čijem je središtu problem »nemogućnosti vladanja«¹
i socijalističke kritike društvenih formacija kasnog ka-
pitalizma, ocrtava se niz strukturalnih sličnosti koje,
naravno, nijedna od dveh strana ne želi da jasno poka-
že. Ove sličnosti postaju očigledne ako uporedimo teo-
rijsko-političke konstelacije koje otprilike godine 1968.
i danas, deset godina kasnije određuju debatu. Ovo upo-
ređivanje nam pokazuje da su makrosociološka i poli-
tička teorija krize doživele dijametralnu izmenu svog
društveno-političkog položaja.

Godine 1968/1969. *levica* je imala teorijske argumen-
te — i praktično ubedenje — za tvrdnju da »više ovako
ne može dalje ići«. Polazila je od koncepcije da klasni
antagonizam, ma koliko bio ublažen, i borbe koje na
toj osnovi treba dalje razvijati, moraju dovesti do uki-
danja temeljne kapitalističke strukture, odgovarajućeg
političkog ustrojstva i kulturno-ideološkog sistema. Koch
i Narr (1976) su demonstrirali — u svojoj, možda pre-
teranoj, demontaži odgovarajućih hipoteza — da levice
danas nedostaje solidan temelj teorije krize te da on
eventualno i dalje postoji samo u nastojanjima nekoli-

¹ Pojam »nemogućnosti vladanja« postiže od 1974. u među-
narodnoj političkoj nauci i međunarodnim političkim publika-
cijama strmoglavu karijeru. Od tada u njegovom naučnom is-
korišćavanju učestvuje dobar deo istaknutih imena u društve-
nim naukama. Upor. Zbornike Hennisa i dr., izd. (1977), Croziera
i dr. (1975), Grevena i dr. (1975), Kaltenbrunnara (1975), Kinga
(1976), Freia (1978).

cine sholastičkih upravitelja pojmova. U isto vreme, gotovo su se potpuno izlizale, za ovo kratko vreme od 1968. godine, defanzivne teorijske pozicije onog poretka koji je s tolikim naporima branjen 1968. godine. Damas posvuda imate situaciju da se buržoaska svest bavi apokaliptičnim razmatranjima o sebi samoj. Granice rasta i socijalne države, kriza svetske privrede, finansija i čovekove sredine — uključujući tu i krizu legitimiteta, odnosno »krizu državnog autoriteta« — došli su dotle da predstavljaju opšte mesto, koje nalazimo u svakom konzervativnom i liberalnom listu kada se govori o društvenoj, nacionalnoj i međunarodnoj situaciji. Činjenica da »dalje ovako ne može ići« je izvesnost koja u ovom trenutku inspiriše upravo konzervativce, dok su teorije krize proistekle iz krize političke ekonomije ili i same dovedene u pitanje, ili, u najmanju ruku, više ne dovode do optimističkih političkih zaključaka koji su ranije predstavljali njihovu oštricu. Dok delovi levice, kojima više ne pomaže teorijska sigurnost, pokazuju simptome lišavanja »novog iracionalizma«, oni koji su oduvek promatrali modernizaciju u pravcu društvene demokratije kao put u krizu izgleda da beleže poene na teorijsko-političkom planu.

Neokonzervativne publikacije o krizi ne samo da su gotovo potpuno potisnule publikacije levice iz područja pažnje javnosti, već su takođe — i to spretno — izmenile smisao i preinačile za svoje ciljeve izvesne pokušaje i koncepcije proistekle iz tradicije kritičke teorije razvijenog kapitalizma (na primer, teoreme o krizi poreske države, problemima legitimnosti, disparitetnim sukobima i sukobima marginalnih grupa, ekološkoj krizi i dr.) Ali, najočiglednije je da ove publikacije, ili barem njihov najveći deo, ukazuju kao na uzroke krize na ono što je, direktno ili indirektno, povezano s eksplozivnošću *klasnih konflikata*, ili pak s njihovim nedovoljnim institucionalizovanjem, a to znači s jednim temeljnim problemom, čijem su negiranju, ili pak njegovom konačnom srećnom preovladavanju, bile posvećene velikim delom političke i makrosociološke studije pedesetih i šezdesetih godina. Ti se radovi dobrim delom čitaju kao serija pojedinačnih studija čiji bi cilj bio da ojačaju marksističku tezu da se građanska demokratija i kapitalistički način proizvodnje nalaze u odnosu delikatne i u suštini nerešive napetosti. Razlika je samo u tome što neokonzervativni teoretičari krize ne žele da vide kao uzrok krize odnos *najamnog rada*, već institucionalne sporazume *masovne demokratije* u državi blagostanja. Oni to argumentuju: »Ono što marksisti po-

grešno pripisuju kapitalističkoj ekonomiji« — kaže Huntington — »u stvari je rezultat demokratskih političkih procesa« (1975, str. 73).

Pozabaviću se u prvom redu političkim aspektima teorije krize, koja je prešla u konzervativni tabor (I), a kasnije ću prezentirati i kritikovati njen analitički sadržaj (II). Nakon nekih završnih razmišljanja (III), vratiću se na uzajamni odnos krize i kapitalističkog razvoja.

II

Politički aspekti rezultiraju najpre iz *dijagnoze*, te prema tome iz identifikacije *problema* nemogućnosti vladanja, koja je povezana s određenim pragmatičnim premisama; drugo, iz *prognoze*, pa prema tome, iz predviđanja verovatnog toka i pojedinačnih simptoma krize; treće, iz preporučene *terapije* i njenih varijanti. Upotreba medicinsko-bioloških metafora je, uostalom, medij u kome se teorija krize, o kojoj je ovde reč, sama predstavlja (treba uporediti takođe metaforu o »engleskoj bolesti«). Ovo ima, naravno, kao posledicu to da se strukturalni društveni problemi modeliraju prema uzoru odnosa lekar-pacijent.

Pođimo od *dijagnoze*. Ona potvrđuje direktnu opasnost hroničnog i možda akutnog neuspeha države. Ovo rezultira iz dve komponente: prvo, iz preopterećenosti očekivanjima kojima je državna vlast izložena u uslovima konkurencije partija, pluralizma udruženja i relativno slobodnih masovnih medija. Rezultat je rastući teret očekivanja i obaveza i odgovornosti s kojim se suočava vlada, bez mogućnosti da ih *izbegne*. Ali, zbog čega ih vlada ne može *ispuniti*? Na ovo pitanje se odnosi druga komponenta dijagnoze: mogućnosti intervencije i sposobnosti upravljanja državnog aparata u principu su previše *ograničene* da bi mogle efikasno da odgovaraju teretu takvih očekivanja i zahteva.

Prva komponenta ove dijagnoze znači, jasno rečeno, »preveliko širenje« revandikacija za socijalno-državnom i demokratskom participacijom — preterano politizovanje tema i konflikata, u čemu se izražava »neograničena i nepromišljena sebičnost građana« (Guggenberger, 1975, str. 39). Druga komponenta dijagnoze odnosi se na ekonomske i političke garancije slobode: biće moguće da se efektivno rešava ova lavina revandikacija samo onda kada se ponište državne garancije prava, čije održavanje vezuje ruke državnoj vlasti. »Ko ka-

že A, mora reći i B; ko želi da država preuzme obaveze na nedeljiv način, mora takođe biti spreman da žrtvuje dobar deo slobode koju poseduje« (Guggenberger, 1975, str. 41). Takve formulacije problema detaljno podsećaju na ona određenja političkog sklopa krize unutar marksističke tradicije, prema kojima pojam »liberalna demokratija« stvara privid lažnog jedinstva elemenata koji se realno ne mogu ujediniti, već su, naprotiv, u raskoraku što možda samo u uslovima prosperiteta privremeno može postati nejasno. (A. Wolfe, 1977). Za razliku od »lažnih apokalipsa građanstva« (J. Schumacher) na kojima se dvadesetih godina zasnivao, na primer, masovan uspeh Spenglerove *Propasti Zapada*, novi scenariji krize iz redova konzervativaca pokazuju otpornost prema marksističkoj kritici ideologije i prema sumnjičenjima da je reč o običnoj političkoj agitaciji i mistifikovanju, i to ne samo zbog njihovog očito poboljšanog teorijskog nivoa. Oni takođe nastavljaju, mada s politički suprotnom praktičnom primenom, suštinski deo onih političko-ekonomskih tema krize koje je do sada sa ponosom nosila levica (vidi Enzensberger, 1978, str. 5).

Simptomi krize rezultiraju — tako se nastavlja konzervativna analiza — iz činjenice da se razlika volumena zahteva i državnog kapaciteta upravljanja iskazuje u frustracijama. Ovo dovodi najpre do gubitka poverenja u odnosima između stranačkih organizacija, s jedne strane, i njihovih birača i aktivista, s druge strane. Ova frustracija rezultira iz činjenice da stranke nužno moraju da iznevere očekivanja koja su one same stvorile i na bazi kojih su eventualno uspele da postignu većinu u vladi.² Obecanja izborne platforme ostaju *neispunjena*, dok istovremeno moraju biti primenjena »čvrsta« sredstva (na primer, iz oblasti politike dohodaka, te pravne i fiskalne politike), od čije se upotrebe stranka ranije na eksplicitan način ograđivala (King, 1975, str. 285).

Tako akumulirana razočaranja mogu da razviju svoju eksplozivnost u jednom od dva pravca: ili dovode do *polarizacije unutar sistema stranaka*, to jest do reideologizacije i »principijelnog osporavanja« prakse od strane odgovarajuće opozicije, koja onda nudi alterna-

² Sve veća slabost funkcije političke partije kao medija političke artikulacije i integracije u kapitalističkim demokratijama jeste činjenica kojom bi se takođe mogli objasniti paralelizmi. »Sumnja da u razvijenim društvima sveta OECD-a tradicionalna partijska demokratija nije više metod koji obećava veliki uspeh u utemeljenju nužnih promena« (Dahrendorf, 1978, str. 58), svakako u znatnoj meri delo posmatrači desnice (Brittan, 1976; Hennis, 1977), centra (Berger, 1979) i levice (vidi Narr, 1977).

tivne »principijelne« programe da bi rešila ovaj nesklad između očekivanja i stvarnih sposobnosti postizanja rezultata, ili pak, tamo gde nema takvog procesa polarizacije, postaje verovatna alternativa da se smanji »sposobnost kanalisanja« političkih stranaka, sposobnost da artikulišu volju birača i, s druge strane, da učestvuju u formiranju te volje. U ovom slučaju, može se nadalje pretpostaviti da će etabliranim političkim strankama početi da konkurišu politički pokreti za koje parlamentarna borba i eventualno vršenje izvršne vlasti nije primaran cilj. Obe alternative — polarizovanje unutar sistema stranaka i polarizovanje između sistema stranaka i društvenih pokreta koji deluju na *neparlamentarnom* nivou — sadrže navodno tendenciju zaoštavanja prvobitne situacije: nivo i volumen zahteva i dalje se neprestano povećavaju, uporedo s time kako se smanjuje sposobnost za akciju vlade koja deluje pod takvim pritiscima. Prema tome, prognoza hoće da kaže, u suštini, da prvobitna situacija, koju karakteriše nesklad između nivoa očekivanja i sposobnosti za korisno delovanje, generiše jednu dinamiku koja sadrži tendenciju da se ova situacija reprodukuje u akutnom obliku: sistemi u kojima se ne može vladati postaju takvi sve više i više. Ne bi bilo razumno računati s unutrašnjim mehanizmima preokretanja tendencija, s tzv. »snagama samoizlečenja« (u ovome se od drugih razlikuje Huntington, 1975), kao što je, na primer, ekonomski ciklus konjunktura. Verovatnije je da će jednog nepoznatog, ali verovatno ne dalekog datuma, doći do široke blokade i rasturanja organizovane državne vlasti.

Ovu tendenciju razvoja treba da predupredi *terapija*, čije varijante odgovaraju dvema komponentama dijagnoze: ona može da dovede do toga da se ukloni preopterećenost sistema zahtevima, očekivanjima i odgovornostima, ili pak može da teži tome da se poveća sposobnost upravljanja i ostvarivanja učinka.

U nastavku mi ćemo se pozabaviti prvom varijantom (»*redukoivanjem zahteva*«). Za ovu alternativu imamo u domenu našeg razmatranja tri oblika nametanja koji su od interesa, budući da se ovde, u Saveznoj Republici Nemačkoj, izgleda nalaze u stanju praktične »probe« i stalnog razvoja — mada jednim delom bez eksplicitne povezanosti s pomenutim teorijskim temama o krizi »nemogućnosti vladanja«. Za neklasifikaciju takvih strategija koristim ovde Luhmannovu pretpostavku da postoje uglavnom četiri socijalna medija u kojima se može ostvariti preobražaj socijalnih zahteva i očekivanja: prvo, politički odnosi vlasti; drugo, odnosi

novca, razmene i tržišta; treće, kulturne norme, odnosno odnosi socijalizacije i, četvrto, medij »istine«, ili »spoznaje«. Ako *politički* medij preobražaja zahteva treba da bude odbačen, kako to predlaže hipoteza o krizi »nemogućnosti vladanja«, svaki od ostala tri medija ulazi u razmatranje kao meta strategije rasterećenja.

Danas se veoma mnogo govori o predlogu da se zahtevi koji premašuju »granice socijalne države« prebace na kolosek novčanih odnosa razmene, pa prema tome na *tržišta*. Centralne reči su »privatizacija«, ili »deetatizacija« javnih službi i prebacivanje opterećenja na konkurentna privatna preduzeća; prebacivanje javnih službi sa »zaštite objekta« na »zaštitu subjekta«, kao što je to slučaj u sistemu saobraćaja, te, uopšte, uvođenje tarifa koje pokrivaju troškove službi, koliko god one bile javne. Drugi ključni izrazi su »minimalna nadnica — nezaposlenost« (Savet stručnjaka), ili čak »prirodna nezaposlenost« (Friedman), to jest reč je o dijagnostičarima problema zapošljavanja, koji preporučuju da se taj problem eliminiše ponovnim uspostavljanjem funkcionalnog mehanizma tržišta. Ovom kontekstu pripada i jedan liberalni pojam strukturalne politike, koji je bitno usmeren odnosno ograničen — na otvaranje protekcionističkih rezervata koji štite pojedinačno privredne grane od svežeg inovatorskog vetra nacionalne i međunarodne konkurencije. Reč je, uopšte uzev, o jačanju akcije mehanizama *odlaženja* nasuprot mehanizama *osporavanja* (*»exit«*, nasuprot *»voiceu«*, prema rečima Hirschmana), te posebno o tome da se demontiraju mehanizmi socijalnog osiguranja, kao i političke i ekonomske pozicije vlasti sindikata, pomoću kojih je ovo poslednje bilo postignuto. Rešenje problema nemogućnosti vladanja očekuje se od restauracije mehanizama konkurencije koji se uspostavljaju s namerom da se zakoci inflacija, u najužem smislu reči, kao i inflacija zahteva, u širem smislu reči. U ovaj kontekst spadaju takođe projekti koji se objedinjuju u Saveznoj Republici Nemačkoj pod parolom »novog socijalnog pitanja« i teže, prema tome, »promeni pravca«, ali u krajnjoj liniji, kako pretpostavljam, teže pre smanjivanju službi socijalne države.

U odnosu na ovo, druga strategija, koja se naravno može kombinovati s prvom, dublje zadire u problem. Ona se usmerava na *institucije društvene kontrole*, to jest na one agenture koje regulišu obrazovanje i izvršavanje društveno zahtevnih normi i kulturnih, političkih i vrednosnih orijentacija. Ova strategija ima za cilj da promoviše vrednosti kao što su samoograničava-

nje, disciplina, te osećanje za zajednicu, i da jača nacionalnu i istorijsku svest. Isto tako, ona želi da suzbije »kasnije stečene vrednosti«, koje brani »prosvetiteljska pedagogija« uz pomoć metoda koji se suočava s političkim i socijalnim činjenicama o kojima je ovde reč putem »vrednosti vaspitanja« i koji pedagoški polazi od maksime: »Tako je, ali zašto?« (F. K. Fromme). Tačke napada ovih strategija koje deluju na sektoru socijalizacije, od pohvala »autentičnom poučavanju« u profesionalnom formiranju preduzeća, do napada na slobodu radio-difuzije, od jačanja prava očeva u školama, do političkog disciplinovanja učitelja građanske svesti — dovoljno su poznate, pa ih nije potrebno ovde detaljno navoditi. Važno je da ove tačke napada pokušavaju staviti pod kontrolu interese, zahteve i orijentacije društveno-političkog karaktera od samog njihovog korena, dok ranije pomenuta strategija teži da skrene modalitete njihovog zadovoljenja na instance izvan politike, što znači na tržište.

Najzad, na trećem mestu, zahtevi i pretenzije koji ne mogu biti zakočeni u svom formiranju, niti se mogu skrenuti na druge instance, a mogu ipak biti umanjeni u svom značenju za političko-administrativni sistem putem uspostavljanja *filterskih mehanizama*, koji odlučuju o tome koji zahtevi u krajnjem slučaju moraju biti uzeti u obzir, zatim, da li se izvesni zahtevi uzimaju ozbiljno kao politički *input* ili se pak moraju odbaciti kao iracionalni i/ili neprihvatljivi. Ove funkcije filtra proizvode institucionalizirane *spoznaje*, koje same stoje *iznad* odgovarajućih nosilaca zahteva i institucija procesa demokratskog formiranja volje, te se ne smeju svoditi na njih. U Saveznoj Republici Nemačkoj, institucije kao što je Savezni ustavni sud, igraju ulogu spoznavanja duha zajednice, nezavisno i bez uticaja grupnih konflikata (vidi V. Arnim, 1978). Znatno povećavanje funkcija Saveznog ustavnog suda u poslednjim godinama može se u osnovi interpretirati s funkcionalnog aspekta odbacivanja zahteva. Imajući u vidu posebno poslednje godišnje izveštaje, ista se uloga može pripisati iskustvima akumuliranim u takvim cehovima (kao što su Savet stručnjaka i druge naučne konsultativne grupacije. Isto tako, sve se više širi, u nauci i političkoj filozofiji, isticanje jedne instance iznad partija koja poziva na umerenost i pretenduje na to da ima privilegovani pristup spoznavanju duha zajednice (Oakshott, v. Arnim, Hennis); ovi autori takođe doprinose kroz štampu tome da se država štiti od preopterećenja zah-

tevima društvenih grupa, ili pak doprinose tome da se ti zahtevi diskredituju.

Pitanju jesu li i pod kojim uslovima te tri strategije smanjenja zahteva realne vratiću se pošto prikazem drugu glavnu varijantu terapije koja proizlazi iz dijagnoze o nemogućnosti vladanja. Ova varijanta sadrži sve one strategije koje se ne usredsređuju na reduciranje, niti na odbacivanje zahteva u sukobu između preopterećenja zahtevima i sposobnosti za upravljanje, nego, naprotiv, na povećavanje sposobnosti države za upravljanje. Unutar ove varijante terapije želim da razlikujem »administrativnu« i »političku« verziju.

Administrativna strategija, da bi povećala sposobnost države za upravljanje i njenu efikasnost, usredsređuje se na povećavanje državnog udela u bruto društvenom proizvodu; možemo je naći u prvoj skici *orijentacionih okvira za 1985. godinu* Socijaldemokratske partije Nemačke. Ova strategija ima cilj da proširi polje kojim raspolaže država *kvalitativno-fiskalnim* putem. Paralelno s tim, trebalo bi da bude poboljšana regulativna sposobnost vlada *kvalitativno-organizacionim* putem, da bi se na taj način postigla veća efikasnost i efektivnost političko-administrativne akcije. U istom pravcu su usmerene regionalne i funkcionalne reforme, veća upotreba socijalnih indikatora, tehnike budžetiranja programa i rashodno-prihodne analize, a posebno i koncepcije koje je razvio Scharpf (1975), koje bi trebalo da posluže boljem održavanju i uvažavanju realnih odnosa međuzavisnosti u procesu formiranja politike. Ova administrativna strategija sledi načelo da će horizont percepcije i akcije vlade i administracije morati da bude proširen u *objektivnom* smislu — to jest uzimanjem u obzir realnih međuzavisnosti — kao i u *vremenskom* smislu — to jest prema principu aktivnog i reformatorskog planiranja na duži rok, odnosno anticipiranja problema.

Međutim, različita razmišljanja i iskustva pokazala su veoma brzo da su takva proširivanja horizonta mogućna samo onda kada se uspe postići proširivanje *baze konsenzusa*, odnosno sposobnosti političko-administrativnog sistema da apsorbira konflikte. Drugim rečima: međuzavisnosti se mogu adekvatno uzeti u obzir i dugoročna politika koncipirati samo pod uslovom da se konsoliduje za to nužna konsenzualna osnova. Objektivno i vremensko proširenje sposobnosti državne politike da daje rezultate postiže se samo onda kad tome odgovara proširivanje društvenih saveza i mehanizama društvene integracije na koje se ona može osloniti. Pre-

ma tome, »konsenzus« se zna pretvoriti u odlučujuću tačku (vidi Mayntz/Scharpf, 1976). Mada to zaslužuje šire razmatranje, Scharpf nedavno na dosledan način konstatuje da su potrebne »nove interpretacije stvarnosti, koje bi bolje odgovarale promenjenoj situaciji« (1979, str. 16).

Iz toga je uvida »politička« verzija strategije povećanja efikasnosti povukla konsekvence, što je najvidljivije u političkim sistemima kojima dominiraju snažne socijaldemokratske i laburističke stranke. Sporazumi na kojima se temelji ekonomska politika i politika zapošljavanja u Švedskoj, austrijski društveni ugovor, usaglašena nemačka akcija i kasnije osnivanje »Unije rada za radnička pitanja« socijaldemokratske orijentacije, instrumenti National Economic Development Councila i zatim »Social Contract« između vlade i sindikata, koji podjednako upotrebljavaju i konzervativne i laburističke vlade u Velikoj Britaniji — sve su to primeri intenziviranih pokušaja šezdesetih i sedamdesetih godina da se poveća sposobnost za rezultate i efikasnost rukovođenja putem državne akcije; ne samo putem *unutrašnje* koordinacije u administraciji, već i institucionalizovanjem saveza i glasačkih mehanizama između vlade, sindikata, udruženja poslodavaca i regionalnih udruženja, kao i zajednica potrošača (vidi Douglas, 1976, str. 494. i dalje).

Međutim, takvi mehanizmi dogovaranja o kojima se ponovno živo raspravlja u političkim naukama pod nazivom »liberalni korporativizam«, predstavljaju prilično labilne tvorevine. Prvo, oni predstavljaju oblike političke reprezentacije interesa koji se odvijaju *мимо парламента*, te se, prema tome, nalaze u ustavoteorijski nerazjašnjenom konkurentskom odnosu prema »pravim« kanalima državnog obrazovanja volje. Drugo, ostaje bez objašnjenja koje grupe i u kom odnosu su ovlašćene — ili možda čak dužne? — da raspravljaju pojedina pitanja, te u kojoj meri na taj način postignuti rezultati imaju obavezan karakter u odnosu na vladu, s jedne strane, i članove udruženja, s druge strane (Offe, 1979, str. 86. i dalje). Rešenje ove teškoće sastoji se, paradoksalno, u nekoj vrsti organizovane neformalnosti: striktna odvojenost od javnog mnjenja, neformalna diskusija, lični sporazumi i preokupacija da se demonstrira spremnost na sporazumevanje — to su omiljeni načini za *parakonstitucionalnu koncentraciju* (Douglas, 1976, str. 499. i dalje), koji su potrebni prilikom bilo kojeg pokušaja da se poveća sposobnost državne politike za efikasno upravljanje. Od načina na koji se došlo do

takvih saveza zavisice da li ce organizovani interesi, pogodeni drzavnom politikom, biti spremni da *odustanu od svog opstrukcionog potencijala* kojim raspolažu, utoliko više ukoliko su šire međuzavisnosti koje politika tovari sebi na vrat.

Visoko deskriptivna vrednost teze o nemogućnosti vladanja veoma je očita nakon ovog kratkog rezimea. Dve komponente dijagnoze obuhvataju, po mom mišljenju na proveren i kompletan način, probleme funkcionisanja s kojima se danas suočava kapitalistička intervencionistička država blagostanja. Izgleda da prognozu potvrđuje mnoštvo simptoma koji se pokazuju u razvoju sistema stranaka i društvenih pokreta ovih država, pa među njima i Savezne Republike Nemačke. Izgleda mi, takođe, da pet verzija naučnih terapijskih postupaka obuhvataju gotovo u potpunosti strategije ozdravljivanja koje danas nalazimo u praksi, delom s nesvesnim, a delom samo s implicitnim pozivanjem na tezu o nemogućnosti vladanja, naročito u političkim sistemima severne Evrope.

II

I marksistička strana potvrđuje delimičnu tačnost konzervativne teorije krize. Nacrt programa Nemačke komunističke partije (DKP) govori (str. 20) da se »sposobnost funkcionisanja vlada stalno dovodi u pitanje« (vidi takođe Lieberam, 1977). Isto kao što konzervativci adaptiraju neke »levičarske« teoreme, njihove se analize takođe upotrebljavaju u marksističkoj i socijalističkoj teorijskoj produkciji (kao tipičan stav uporedi Wolfe, 1977, str. 329. o Huntingtonu, 1975): »Nije potrebno da se slažemo sa zaključcima Trilateralne komisije da bismo osećali simpatije prema njenoj analizi«. S obzirom na toliku saglasnost, postavlja se pitanje nisu li se, doista, istopile teorijske razlike između liberalno-konzervativnog i materijalističkog načina mišljenja u društvenim naukama; ne rezultiraju li razlike ne toliko iz same analize, koliko iz normativnih premisa i političkih namera njihovih autora. Drugim rečima: situacija u kojoj je svako uveren u činjenicu krize i gde na sve strane preovladava koincidencija u pogledu njenih simptoma i njenog toka, dovodi do toga da se postavlja pitanje o specifičnoj teorijsko-političkoj ulozi teorija krize. Optuženik protiv koga žele da istupe tradicionalne teorije krize s istorijsko-materijalističkom tradicijom iznenađuje tužitelja ne samo time što priz-

naje krivicu bez ikakvih lukavstava, nego pre svega time što pribegava sankcijama do kojih tužitelj ni na koji način nije nameravao da dođe. Ovde se postavlja pitanje da li baštinici teorije krize još uvek raspolažu istraživanjima i prodorima koje teorijsko-politički protivnik ne može da ukrade i koje ne može da transformiše za svoju ideologiju.

Ako se ozbiljno hoće govoriti o *teoriji krize*, onda se, s ovu stranu aktuelnih scenarija i pragmatičnog traženja terapije, mora odgovoriti barem na dva pitanja koja do sada nisam spominjao. Prvo: kakav je *uzročni mehanizam* koji uvek proizvodi u društvima ovog tipa nesklad između očekivanja i političko-administrativne sposobnosti upravljanja? Kakva je, da ostanemo na terenu medicinske metaforike, *etiologija* fenomena nemogućnosti vladanja? Drugo, i tome analogno: šta opravdava očekivanje da posebne strategije lečenja, koje sam ovde izdiferencirao, uzete same za sebe ili u bilo kojoj kombinaciji, doista mogu da budu *adekvatne* za kontrolisanje problema? Da li se terapija može opravdavati kao *kauzalna* terapija? U krajnjoj analizi, odgovor na ta dva pitanja odlučuje da li je u tezi o nemogućnosti vladanja reč o ozbiljnoj teoriji društvenih nauka, ili samo o ideologiji krize koja je koncipirana s pragmatičnih stanovišta.

Kao prvo, pogledajmo razne hipoteze i koncepcije koje pretenduju da objasne *nastanak* problema. Ponovno ih možemo podeliti na one koje se usmeravaju na objašnjavanje sve većeg pritiska očekivanja i na one koje se usmeravaju na (relativno) opadajuću sposobnost upravljanja. Nivo i vrsta želja i zahteva koji se upućuju političko-administrativnom sistemu podležu — prema socijalno-psihološkoj teoriji Maslowa — modelu razvoja u kome svako dostignuto stanje u zadovoljavanju potreba izaziva kvalitativno novu kategoriju potreba. Empirijska istraživanja koja je preduzeo Inglehart (1977) o promenama vrednosti u društvenim sistemima evropskog Zapada mogu se interpretirati u okvirima ove socijalno-psihološke teorije: »materijalne« potrebe usmerene na ekonomsko i vojno osiguravanje društvenog života, čim su manje ili više zadovoljene, puštaju da se u prvom planu pojavi druga kategorija potreba, naime »postaktivativne« potrebe, kao što je, na primer, realizovanje univerzalnih moralno-političkih i estetskih vrednosti (vidi takođe Hildebrandt/Dalton, 1978). Jednu »vlastitu logiku«, ili neku »ćudljivost« u razvoju slike sveta i moralnih sistema pretpostavlja takođe i Habermas (1973), koji u svojoj teoremi o »krizi motivacije«

posebno ističe ireverzibilnost jednom dostignutog stanja moralne svesti. U odnosu na nju, razne kulturno-sociološke koncepcije, koje se bolje mogu razumeti kao verzije teze o sekularizaciji, pokazuju proces deinstitucionalizacije. Država blagostanja i naučna racionalnost uništavaju instance društvene kontrole i nosioce tradicionalnih vrednosti. Rezultat je da se proširuje političko-moralni i estetski hedonizam, čije zadovoljenje nameće novo i veće proširivanje države blagostanja (Bell, 1976). Instance države blagostanja proizvode takođe, putem latentnih paradoksalnih funkcija, probleme čijem se eliminisanju deklarativno posvećuju (Glazer, 1975). Tako Klages (1978, str. 196) vidi simptome »fundamentalne sistemske krize« u činjenici da se otvara »jaz između samoupouzdanja, razumevanja društva i 'objektivnih' rezultata vladajuće političke elite, s jedne strane, i socijalno-psihološke stvarnosti subjektivnog životnog osećaja ljudskih bića u demokratijama socijalne države, s druge strane«. *Politološke* teorije, u najužem smislu, naročito ističu među posledicama *konkurencije partija* inflaciju zahteva — svojim programom partije sugerišu građaninu zahteve i očekivanja, koja se veoma brzo pokazuju kao nerealna; reč je o uvek iznova indukovanoj spirali »relativne deprivacije« (Klages, 1978; Janowitz, 1976). Pretpostavlja se takođe da međunarodni transfer zahtevnih normi i posledice konkurencije sistema dovede do stalnog i nepopravljivo velikog zahteva za efikasnošću državnih aparata. U poslednje vreme izvesnu ulogu igra i hipoteza sociologije organizacije, naročito u kontekstu diskusija o organizovanim interesima (i njihovom poželjnom upravljanju putem jednog zakona o udruživanju, itd.; vidi v. Alemann/Heinze, 1979). Po toj hipotezi će visoki funkcioneri velikih organizacija, na primer sindikata, biti strukturalno prinuđeni da primenjuju drastične zahteve da bi očuvali unutrašnju integraciju svojih organizacija i da bi se održali u odnosu na konkurentne organizacije. Tako je, na primer, M. Thatcher nedavno tvrdila da sindikati, u stvari, ne vode borbu protiv države i poslodavaca, već se *sindikalne vođe bore između sebe*. Kao drugi faktor povećanja zahteva koji izaziva krizu, pominje se interes funkcionera uprave javnih službi socijalne države — Schelsky (1975) im potpuno ozbiljno pripisuje karakter klase — koji je samo naizgled usmeren na dobrobit građana, dok je u stvarnosti vezan za nametanje egoističkih zahteva za dominacijom i tutorstvom. Najzad, iz modela sistemske teorije i ekonomije blagostanja izvodi se objašnjenje da, u uslovima velike kompleksnosti društva, koja

ne može adekvatno da bude reflektovana u svesti pojedinog birača, niti pak člana neke interesne organizacije, zbog suviše visokih troškova informisanja, postoji stalna tendencija ka povećavanju zahteva i preopterećivanja političkog sistema, zato što su navodno sporedne posledice zahteva (npr. inflacija) difuzne, pa ih zbog toga tražitelji sami ne uzimaju u obzir.

Argument o kompleksnosti društva igra ulogu i prilikom objašnjavanja relativno, ili čak apsolutno *opadajuće sposobnosti državnog rukovođenja*. U centru ovde figurira argument da eksponencijalno raste broj stratejskih varijabli koje moraju da budu uzete u obzir u procesu obrade socijalno-državnih zahteva, te da u jednakoj meri raste i *moć veta* onih na čiju se saradnju naročito računa u realizaciji takvih programa (King, 1975, str. 290. i dalje). Druga demokratsko-teorijska argumentacija, koja je takođe uobičajena kada se objašnjava opadanje sposobnosti državnog rukovođenja, iznosi da konkurencija partija i periodičnost izbornih borbi navodno ometaju nužnu dugoročnost vladinog planiranja i delovanja i opterećuju diskontinuitetima koncepciju i izvršavanje vladinih programa (Brittan, 1976). Kao što se vidi, oba argumenta daju, kad se uzme u obzir sve ostalo, direktnu motivaciju i funkcionalno opravdanje pokušajima da se proširi sistem »slobodnog korporativizma« (i da se na taj način u izvesnom smislu aktivira pravac »socijalizacije« u državnoj politici). Parcijalno delegiranje političko-administrativne materije odlučivanja na »mešovite« poludržavne korporacije zaista ima neku prednost, barem na prvi pogled, jer učesnici akcije i izvršenja politike mogu u izvesnom stepenu da budu podvrgnuti i obavezni na saradnju; isto tako, to ima i drugu prednost — da su takvi procesi relativno izolovani od ritma izbornih perioda i borbi i njihovih negativnih uticaja.

Ono što pada u oči na ovoj, svakako nekompletnoj listi eksplikativnih koncepcija o tome kako se realizuje fenomen nemogućnosti vladanja, jeste činjenica da one ništa ne govore o konkretnim predmetima rasprave, koji čine sadržaj zahteva i očekivanja, kao što, isto tako, malo govore o karakteru materije koja traži regulisanje, materije koju državna sposobnost upravljanja ne uspeva da savlada. Barem indirektno, preko predloga kojim se namerava eliminisati problem nemogućnosti vladanja, pokazuje se prilično jasno koju kategoriju zahteva i očekivanja treba neutralisati: to su individualne i kolektivne potrebe reprodukovanja radne snage. Pokazuje se, isto tako, da su barijere pred

kojima sposobnost političkog rukovođenja doživljava slom, vezane za mogućnosti kapitala da se brani od državnih intervencija *izbegavanjem investiranja*, zaštićen svojim vlastitim društvenim položajem vlasti i svojim mogućnostima da preti. U svakom slučaju, nije potreban veliki interpretativni napor da bi se kriza nemogućnosti vladanja dešifrovala kao politički transformisani oblik klasnog sukoba između najamnog rada i kapitala; preciznije rečeno: sukoba između političkih zahteva radne snage usmerenih na njenu reprodukciju, i privatnih strategija reprodukcije kapitala. Time, naravno, nismo uspeli da kažemo ništa više nego što bismo rekli prilikom neke vežbe u prevođenju. Jedan se pojmovni jezik dekodira pomoću drugog. Zadovoljstvo koje bismo ovde mogli da osetimo umanjeno je, po mom mišljenju, shvatanjem da se ovakvim »prevođenjem« *de facto* gube neki detalji koje pomenute teorije ubedljivo razmatraju, ali se, s druge strane, ne dobija ništa da bi se odgovorilo na drugo pitanje o uslovima uspeha, odnosno neuspeha onih pet strategija ozdravljenja koje smo ranije izdiferencirali.

Pretenzije i snaga jedne marksističke antiteze u odnosu na teoriju o nemogućnosti vladanja i krizi države, koju sam ovde skicirao u glavnim crtama, ne mogu počivati jedino na činjenicama da kontradikcije i neskladi političko-državnih organizacija na koje se ova teorija isključivo koncentriše imaju svoje korene u političko-ekonomskim odnosima i da se oni mogu opisati u klasnim kategorijama. Naše pretenzije se pre sastoje u tome da se argumentuje da protivurečnost između živog i mrtvog rada, koja deluje u kapitalističkim društvima, između radne snage i kapitala, jeste »konstrukcijska greška« ovih društvenih sistema, koja se nameće na tako fundamentalan i uporan način da se terapeutski repertoar kojim rukuju teoretičari nemogućnosti vladanja mora interpretirati kao beskoristan instrumentalizam koji čak zaoštava krizu.

Hajdemo, dakle, da vidimo šta nude teorije o nemogućnosti vladanja u *drugoj* ključnoj teorijskoj tački, naime tamo gde se radi o predstavama o delotvornosti i mehanizmu delovanja predloženih lekova, o *kauzalnom* karakteru terapije, a ne samo o suzbijanju ili pak zaoštavanju simptoma. Tu se, međutim, može naći malo toga što zaslužuje naziv argumenta u oblasti društvenih nauka. Naprotiv, dominira, s jedne strane, odlučan pragmatizam, a s druge strane, imamo obične utopije. Friedmanova doktrina restauracije mehanizma tržišta i inhibicije političke krize putem depolitizacije zahvaljuje

za svoju prividnu uverljivost, kao što su pokazali McPherson i mnogi drugi, isključivo činjenici da ignoriše razlike koje odvajaju tržište rada od svih drugih tržišta (o tome kritički: Goldthorpe, 1978). Škola onih koji hoće da reaktiviraju pretpolitičke, kulturne učinke disciplinovanja otkriva svoju bespomoćnost već i svojim grubim tonom (Hennis, 1977a), kao i time što je u potpunom neskladu sa kulturnim i ideološkim tradicijama na koje bi se morale oslanjati adekvatne norme kontrolisanja nepoželjne inflacije zahteva. Dilema konzervativaca sastoji se upravo u tome što nisu u stanju ni da spasu niti da ponovo kreiraju takve tradicije i pravila kolektivnog života u čije bi ime stupili u borbu protiv političke reformi i drugih pojava oblika političkog »racionalizma«. Zbog toga im ne preostaje ništa drugo — kako to ubedljivo izlaže Hanna Pitkin (1977) u svojoj kritici Oakshotta — nego pozivanje na postojeće tradicije, koje su već postale fiktivne, ili pak praktično potiskivanje političkih konflikata.

»Nova objektivnost« onih koji polažu nadu u tehnokratske strukture ili u Savezni ustavni sud (Schelsky, Biedenkopf), zapliće se u teškoće obrazlaganja političke vlasti pomoću nepolitičke spoznaje. Strategije povećanja administrativne racionalnosti i sposobnosti države da ostvaruje rezultate, koje pokušavaju da ublaže razliku u kompleksnosti između državnog aparata i njegove društvene okoline, dolaze i same do zaključka da ne zavise toliko od sposobnosti kalkulisanja, koja nije dovoljna, koliko od obezbeđenja konsenzusa. Ali, pri tom pomenute strategije ovo poslednje ne objašnjavaju. Nasuprot neokorporativističkim predlozima za ozdravljenje, koji teže da eliminišu problem sistemima ujedinjavanja između velikih organizovanih grupa i države, podigao se samoprigoovor da preterano korišćenje strukture organizovanih interesa od strane države vodi ka uništavanju te iste strukture; država će, u tom slučaju, biti devalvirana u svojoj funkciji garanta stabilnosti onoliko koliko je ostvarena njena institucionalna asimilacija (Douglas, 1976, str. 507; slično Scharf, 1978a).

Očito je da se ne može govoriti o teorijski fundiranoj sigurnosti konzervativnih teoretičara krize — a isto tako ni njihovih socijaldemokratskih protivnika — u to da se nabrojani uzroci krize mogu kontrolisati, odnosno da će biti verifikovana sredstva koja se preporučuju kao terapija za ove bolesti. U istoj meri u kojoj su ponuđena objašnjenja eklektička, predložene terapije izgledaju kao nesuvisle i kapriciozne. S jedne strane, široko rasprostranjene žalbe na svojevlastnost države bla-

gostanja koja je stvorena političkim i ekonomskim procesom modernizacije, a s druge strane, urgiranje upućeno političarima i političkoj javnosti da se oslobode tradicionalnih skrupula i počnu da odlučnim pragmatizmom idu putem povratka na stabilnost i »poredak«. U konzervativnoj slici sveta, »kriza nemogućnosti vladanja« je slučaj smetnje zbog koje se moraju napustiti stranputice političke modernizacije, pri čemu treba ponovo osnažiti nepolitičke principe reda: porodicu, svojinu, efikasnost, nauku. Polemika protiv političke modernizacije — protiv jednakosti, participacije i socijalizma — nema potrebu, prema tome, ni za kakvom konzistentnom argumentacijom, ni za kakvom programatskom politikom, niti bilo kakvom teorijom o prelazu na druge, politički ostvarljive uslove. Ova polemika se zadovoljava time da smišlja antipolitičku koaliciju negacije onih koji su (stvarno ili tobože) ugroženi reformama. Ovo poslednje se ostvaruje uz nebulozno zazivanje snaga reda, koje bi se, nakon ozbiljnog teorijskog razmatranja, pokazale ako ne istrošene, ono svakako subverzivne, zbog čega je bolje da ih ostavimo po strani primenom pravne norme o podeli tereta dokazivanja (Lübbe).

III

Nasuprot tome, levičarski teoretičari krize preuzimaju doista znatne obaveze dokazivanja. Za njih, krize su »slučajevi smetnje«, ali i konstelacije koje se istorijski mogu učiniti produktivnim. Istovremeno, krize nisu kontigentni događaji, do kojih, kao do svakog nesrećnog slučaja, i nije moralo doći, one manifestuju napetosti i »konstrukcijske greške« imanentne principima organizovanja jedne društvene formacije. Krize su, najzad, problematični nizovi događaja o čijem se toku na osnovan način mogu praviti u najmanju ruku negativne pretpostavke, da bi se izvesni modeli za rešavanje krize mogli pokazati kao neefikasni. Prema tome, dva najvažnija pitanja jesu: *u čemu se sastoji odlučujuća »konstrukcijska greška« društvenih sistema koji pate od simptoma nemogućnosti vladanja?*; nadalje, *kakvi se argumenti mogu dati u prilog prognoze neuspeha strategija ozdravljanja koje se odvijaju pred našim očima?*

Kad u zaključku raspravljam o ovim pitanjima, ja to ne činim, čak ni u krupnim crtama, zato da bih na njih odgovorio, već da pokažem, na bazi nekih razmiš-

ljanja, koliko se konkretan odgovor na ova pitanja danas čini teškim, imajući čak u vidu i marksističke teorije i druge kritičke društvene teorije, sa čijeg područja proističu pivobitni fragmenti teorija krize, ali kojima danas nedostaje finalitet. Takav odgovor, svakako, bio bi nužan, da bismo se i teorijski (a ne samo politički) suočili s neokonzervativnim prorocima nemogućnosti vladanja i s njihovim pragmatičnim koncepcijama.

Teorije krize se mogu postavljati više »objektivistički«, ili više »subjektivistički«, to jest mogu se odnositi na »bitak« ili na »svest« jedne društvene formacije. Kad pod terminom krize želimo da podrazumevamo više od »vanrednih stanja« društvenog sistema koja se iznenada pojavljuju i predstavljaju pretnju za taj društveni sistem, ili kad uključimo kao dopunu termina i to da se u krizi *dovode u pitanje principi organizacije društva* (ako tako ne bi bilo, morali bismo govoriti o *recesijama* ili *nezgodama* — rušimo i isključivo objektivističke pokušaje da se zasnuje nesavladivost tendencija ka krizi u industrijalizovanim kapitalističkim društvima. Čak i kad bi postojale na izvestan način uspešne teorije o procesu akumulacije, profitnoj stopi i tehnološkim promenama, ostalo bi otvoreno, u našoj sadašnjoj perspektivi, pitanje u kojoj tački — i da li uopšte ikada — takva kriza može da izbije istovremeno sa stanjem svesti koje bi dovelo u pitanje bazu političke i ekonomske organizacije društva. Danas, naime, znamo da ekonomske krize ne promovišu samo motive jedne principijelne opozicije (mada sigurno čine i to), nego isto tako spremnost na adaptaciju i integraciju. Takođe, ostaje otvoreno pitanje da li bi zaoštavanje zahteva, koliko god ono bilo široko, povećanje pretenzija i osiromašenje motiva koliko god ono bilo drastično, zaista na ozbiljan način blokirali funkcionisanje mehanizma akumulacije. Teorije krize, bile one objektivističke ili subjektivističke, koje pretenduju na takav stepen izvesnosti, danas mogu lako da budu dovedene u neprikladu ovim ili onim istorijskim primerom, jer ne vode dovoljno računa o elastičnosti odgovarajućeg suprotnog parcijalnog sistema. Svaka teorija krize koja operiše u skladu sa školama mišljenja o »sve zaoštrenijim teškoćama oplodnje kapitala« ili o sve rasprostranjenijoj »kritičkoj svesti o sistemu«, ili o uzajamnom delovanju oba ova faktora, — svaka takva teorija ne izgleda danas zbog toga kao teorija koja bi se mogla uspešno braniti, ako se posmatraju ne posebni periodi i istorij-

ske konjunktura, već struktura kapitalističkog sistema u *njenom totalitetu*.

Pod »nemogućnošću vladanja« podrazumeva se, na protiv, specijalan slučaj opšte patologije društvenih sistema. Svi društveni sistemi reprodukuju se smislenim, normama usmeravanim delovanjem svojih članova, s jedne strane, te delovanjem objektivnih funkcionalnih saveza, s druge strane. To razlikovanje »društvene integracije« i »sistemske integracije«, poštovanih *pravila* i *pravilnosti* koje se bezsubjektno nameću, temeljna je postavka celokupne sociološke tradicije. Parovi termina poput upotrebne i razmenske vrednosti, ega i ida, akcije i strukture, države i društva, razloga i uzroka — predstavljaju oblike i primenjene slučajeve te fundamentalne distinkcije. Pomoću njih može se takođe bolje odrediti patologija koja se podrazumeva pod terminom »nemogućnosti vladanja«: društvenim sistemima je »nemoguće vladati« kada pravila kojih se *pridržavaju* njihovi članovi narušavaju funkcionalne zakone kojima su oni *podvrgnuti*, odnosno kada ne *deluju* tako da ujedno i *funkcionišu*.

Imajući u vidu ovakvu šematizaciju, moguće je pomenuti dva dijametralno oprečna uslova pod kojima se sigurno *ne može* doći do nesklada između društvene i sistemske integracije, između delovanja i funkcionisanja. Društveni sistemi su sigurno imuni protiv patologije tipa »nemogućnosti vladanja« ako *kontrolišu* ili određuju svoje uslove funkcionisanja oni sami, putem akcije kojom upravljaju koherentnost i norme, ili kada, nasuprot tome, podižu *potpuno nepropusnu barijeru* između društveno značajnih motiva i funkcija, tako da su funkcionalne zakonitosti osigurane od smetnji koje bi im mogla praviti akcija. Nijedna od dveju alternativa ne nalazi realan i kompletan izraz u društvima koja poznajemo. To su konstruisane, idealne solucije, koje na oprečan način teže preovladavanju nesklada između društvene integracije i integracije sistema.

Osobnost industrijalizovanih kapitalističkih društava sastoji se u tome da ona, veoma paradoksalno, teže istovremeno obema idealnim solucijama, jer pokušavaju da reše problem svoje reprodukcije na dva oprečna načina. S jedne strane, svojina nad sredstvima za proizvodnju, tržište, konkurencija i privatno oplođivanje kapitala jesu institucionalna sredstva koja služe tome da se problem integracije sistema odvoji od procesa formiranja volje, od kolektivnog delovanja i od društvene kontrole. U procesu kapitalističke industrijalizacije, materijalna proizvodnja odvajaju se korak po-

korak od mehanizama upravljanja, posrednika volje (političkih, tradicionalnih itd.) i prepušta zakonima odnosa razmene — umesto »passions« dolaze »interests« (Hirschmann, 1977). Takva političko-normativna neutralizacija sfere proizvodnje i tržišta donosi sa sobom fenomene sekularizacije. Važenje normi pročišćava i relativizuje kauzalitet zakona tržišta. Međutim, jedinačina na kojoj se bazira proces modernizacije može se rešiti samo ako je odnos samoregulacije tržišnog procesa dovoljan da izvrši integraciju. No, to nije tako, iz dva razloga. Prvo, jer tržišta mogu da funkcionišu samo *kao politički institucionalizovana*, to jest pod uslovima ograničenja koje stavlja država (na primer, monetarni sistem i ugovorno pravo). Klasična metafora o ovome kaže: u svakom slučaju, kompetentan i u isto vreme svesno umeren suveren mora s vremena na vreme da navije časovnik, da ga podesi i popravi. Osim toga, mehanizam *funkcioniše* samo *zahvaljujući delovanju* onih koji su u njega uključeni kao »živa« radna snaga, a čiji normativni zahtevi i spremnost na davanje rezultata predstavljaju izvore na osnovu kojih živi ili umire proces akumulacije. Institucija *tržišta* rada i »slobodnog najamnog rada« je fiktivna utoliko što je kod ove »robe«, radne snage, uvek interesantno — na pozitivan ili negativan način — upravo ono što je razlikuje od svih drugih roba: to da je ona »živa« radna snaga koja: 1. ne nastaje da bi se prodavala, 2. neodvojiva je od svog vlasnika i, 3. može je aktivirati samo njen vlasnik. Činjenica da je radna snaga čvrsto ujedinjena sa subjektom implicira da su kod najamnog rada kategorije »delovanja« i »funkcionisanja«, društvene integracije i sistemske integracije nerazdvojno jedna sa drugom isprepletene. Dok diferencijacija jedne normativno neutralisane (»privatizovane«) sfere teži da razreši problem društvene reprodukcije upravo odvajanjem funkcionalnog nivoa i nivoa delovanja, organizacioni princip najamnog rada, koji se pojavljuje kao druga strana privatizacije kapitala, kreće se u pravcu suprotnog rešenja. Orijehtacija delovanja i uslovi funkcionisanja stapaju se, jer je radna snaga upravljana *u isto vreme* i voljom i tržištem, a proces akumulacije ne funkcionišu bez političke regulacije, koja se mora legitimisati.

Kapitalistička društva se ne razlikuju od svih drugih društava *problemom* svoje reprodukcije (*pomirenje* društvene i sistemske integracije), već zbog toga što ovaj fundamentalni problem *svih* društava tretiraju na takav način da se kreće *u isto vreme* dvema stazama rešavanja koje logički jedna drugu isključuju: izdvajaju

njem odnosno privatizovanjem proizvodnje i njenim podružljavanjem, odnosno socijalizovanjem. Obe strategije se prepliću i međusobno se parališu. Sistem je zbog toga stalno suočen sa dilemom da mora da apstrahuje i da, u isto vreme, ne može da odbaci normativna pravila akcije i orijentacije subjekata. Jača se i opoziva u isti mah politička neutralizacija sfere rada, proizvodnje i raspodele. Industrijski razvijena kapitalistička društva ne raspolažu mehanizmom kojim bi mogla da usklade norme i vrednosti svojih članova sa uslovima funkcionisanja sistema kome su podvrgnuti. U tom smislu, ona su u svakom slučaju takva da se njima »ne može vladati« — i upravo sticaj srećnih okolnosti dugog perioda prosperiteta je omogućio da se sa ovom »nemogućnošću vladanja« živi na manje problematičan način nego što je to bilo od sredine sedamdesetih godina. Samo ako se ostave po strani ovi strukturalni uslovi »nemogućnosti vladanja«, može se doći do alarmantnog raspoloženja koje šire neokonzervativne studije krize i sugerisati u isto vreme da bi bilo moguće uspešno se suočiti sa ovim problemom putem pokušaja da se zahtevne norme i pravila delovanja tako skroje da se dovedu u novu harmoniju s funkcionalnim imperativima i »stvarnim zakonitostima« kojima je sistem podvrgnut. Međutim, samu stvarnost ovih imperativa — prema suprotnom zaključku koji izvlači levica iz iste bazične analitičke šeme — prvu treba staviti na raspolaganje i prvo treba nju pripremiti na potčinjavanje političko-normativnim pravilima. Od tada, biće takođe prilika da se norme, odnosno društvene revandikacije izmiruju s imperativima koji su u međuvremenu izgubili svoju krutost.

U Saveznoj Republici Nemačkoj neokonzervativna literatura o krizi vrši, između ostalog, tu funkciju da blokira diskusiju o rešenjima krize nemogućnosti vladanja, koju navodno pokreće. Strategija prilagođavanja svesti nekim »tradicijama« i smanjivanja zahteva služi tome da se problem prikrije iza nekoliko lažnih etiketa.

Anglosaksonska politološka literatura (da i ne govorimo o italijanskim) pokazuju u najmanju ruku iznenađujuću nepristrasnost. Sreo sam poslednjih godina sigurno na desetak različitih mesta onaj Gramscijev citat, koji, uzgred, dobrom delu nemačke teorije o nemogućnosti vladanja dodeljuje njegovo istorijsko mesto: »Krizu se sastoji upravo u činjenici da staro umire,

a novo ne može da se rodi; u tom interregnumu pojavljuje se veliko mnoštvo morbidnih simptoma« (Gramsci, 1971, str. 276).

(Claus Offe, »Ingobernabilidad'. El renacimiento de las teorías conservadoras, *Revista Mexicana de Sociología*, str. 1847—1865)

Preveo Oto Lukačević

BIBLIOGRAFIJA

- Alemann, U. v., R. Heinze (izd.), *Verbande und Staat. Vom Pluralismus zum Korporatismus*, Opladen, Westdeutscher Verlag, 1979.
- Arnim, H. v., *Gemeinwohl und Gruppeninteressen, die Durchsetzung allgemeiner Interessen in der pluralistischen Demokratie*, Frankfurt, M. Metzner, 1977.
- Bell, D., *The Cultural Contradictions of Capitalism*, New York, Basic Books, 1976.
- Berger, S., »Politics and Antipolitics in Western Europe in the Seventies«, *Daedalus*, 1979, str. 27—50.
- Brittan, S., »The Economic Contradictions of Democracy«, u: A. King (izd.), *Why is Britain Becoming Harder to Govern?*, London, BBL, 1976.
- Crozier M., *La Société Bloquée*, Paris, Ed. du Seuil, 1970.
- Crozier, M., »Western Europe«, u: M. Crozier i dr., *The Crisis of Democracy*, New York, New York University Press, 1975.
- Dahrendorf, R., »Krise der Demokratie? Eine kritische Betrachtung«, u: D. Freir (izd.), *Überforderte Demokratie?*, Zürich, Schutthess, 1978.
- Deutsche Kommunistische Partei, *Entwurf, Programm der DKP*, 1977.
- Douglas, J., »The Overloaded Crown«, u: *British Journal of Political Science*, br. 6, str. 483—505, 1976.
- Enzensberger, H. M., »Zwei Randbemerkungen zum Weltuntergang«, u: *Kursbuch*, br. 52, str. 1—8, 1978.
- Frei, D. (izd.), *Überforderte Demokratie?*, Zürich, Schulthess, 1978.
- Glazer, N., »Die Grenzen der Sozialpolitik«, u: W. D. Narr, C. Offe (izd.), *Wohlfahrtsstaat und Massenloyalität*, Köln, Kiepenheuer & Witsch, str. 335—351, 1975.
- Goldthorpe, J., »The Current Inflation: Towards a Sociological Account«, u: Goldthorpe J., F. Hirsch (izd.), *The Political Economy of Inflation*, London, Robertson, str. 186—214, 1978.
- Gramsci, A., *Selections from the Prison Notebooks*, New York, International Publishers, 1971.
- Greven, M. Th., B. Guggenberger, J. Strasser (izd.), *Krise des Staates? Zur Funktionsbestimmung im Spätkapitalismus*, Darmstadt, Neuwied, Luchterhand, 1975.

- Guggenberger, B., »Herrschaftslegitimierung und Staatskrise — Zu einigen Problemen der Regierbarkeit des modernen Staates«, u: M. Th. Greven, B. Guggenberger, J. Strasser, *Krise des Staates?*, Darmstadt, Neuwied, Luchterhand, str. 9—59, 1975.
- Habermas, J., *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*, Frankfurt, Suhrkamp, 1973.
- Hennis, W. i dr., (izd.), *Regierbarkeit. Studie zu ihrer Problematisierung*, T. 1, Stuttgart, Klett-Cotta, 1977.
- Hennis, W., *Organisierter Sozialismus, Zum »strategischen« Staats — und Politikverständnis der Sozialdemokratie*, Stuttgart, Klett, 1977a.
- Hennis, W., »Parteienstruktur und Regierbarkeit«, u: *Regierbarkeit*, Stuttgart, Klett-Cotta, str. 150—195, 1977b.
- Hildebrandt, K., R. J. Dalton, »Die Neue Politik, Politischer Wandel oder Schonwetterpolitik«, u: *Politische Vierteljahresschrift*, br. 18, str. 230—256, 1977.
- Hirschman, A., *The Passions and the Interests*, Princeton, Princeton University Press, 1977.
- Huntington, S., »The United States«, u: M. Crozier i dr., (izd.), *The Crisis of Democracy*, New York, New York University Press, 1975.
- Inglehart, R., *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*, Princeton, Princeton University Press, 1977.
- Janowitz, M., *Social Control of the Welfare State*, Chicago, University of Chicago Press, 1978.
- Kaltenbrunner, G. K. (izd.), *Der überforderte schwache Staat. Sind wir noch regierbar?*, München, Herder, 1975.
- King, A. (izd.), *Why is Britain Becoming Harder to Govern?*, London, BBL, 1976.
- King, A., »Overload: Problems of Governing in the 1970's«, u: *Political Studies*, str. 283—296, 1975.
- Klages, L., »Wohlfahrtsstatts als Stabilitätsrisiko?«, u: H. Baier (izd.), *Freiheit und Schwang. Beiträge zu Ehren Helmut Schelskys*, Opladen, Westdeutscher Verlag, str. 192—207, 1978.
- Koch, C. W. D. Narr, »Krise—oder das falsche Princip Hoffnung«, u: *Leviathan*, br. 4, str. 291—327, 1976.
- Liberam, E., *Krise der Regierbarkeit—ein neues Thema bürgerlicher Staatsideologie*, Berlin, DDR, Akademie Verlag, 1977.
- McPherson, C. B., *The Life and Times of Liberal Democracy*, Oxford University Press, 1977.
- Mayntz, R., F. W. Scharpf, *Policy Making in the German Federal Bureaucracy*, Amsterdam, Elsevier, 1975.
- Narr, W. D. (izd.), *Auf dem Weg zum Einparteienstaat*, Opladen, Westdeutscher Verlag, 1977.
- Offe, C., »Die Institutionalisierung des Verbandseinflusses—eine ordnungspolitische Zwickmühle«, u: U. v. Alemann, R. Heinze (izd.), *Verbände und Staat*, Opladen, Westdeutscher Verlag, str. 91. i dalje.
- Pitkin, H. F., »The Roots of Conservatism: Michael Oakshott and the Denial of Politics«, u: L. A. Coser, I. Howe (izd.), *The New Conservatives—A Critique from the Left*, New York, Meridian, str. 243—288, 1977.
- Scharpf, F. W., *Planung als politischer Prozess*, Frankfurt, Suhrkamp, 1973.
- Scharpf, F. W., i dr., *Politikverflechtung. Theorie und Empirie des kooperativen Föderalismus in der Bundesrepublik*, Kronberg, Scriptor, 1975.

- Scharpf, F. W., *Die Funktionsfähigkeit der Gewerkschaften als Problem einer Verbändgesetzgebung*, Berlin, IIM, 1978a.
- Scharpf, F. W., *Die Rolle des Staates im westlichen Wirtschaftssystem: Zwischen Krise und Neuorientierung*, Berlin, IIMV, str. 78, 1978b.
- Schelsky, H., *Die Arbeit tun die anderen. Klassenkampf und Priesterherrschaft der Intellektuellen*, Opladen, Westdeutscher Verlag, 1975.
- Scheuch, E. K., *Wird die Bundesrepublik unregierbar?*, Köln, Arbeitgeberverband der Metallindustrie, 1976.
- Wolfe, A., *The Limits of Legitimacy—Political Contradictions of Contemporary Capitalism*, New York, Free Press, 1977.

»List se okreće« izjavljuje Milton Friedman na kraju svoje nove knjige *Free to choose*. Glavne teze te knjige bile su prikazane i u jednoj televizijskoj seriji koja je u Velikoj Britaniji i u Sjedinjenim Državama emitovana deset nedelja, s očiglednim ciljem da doprinese upravo onoj promeni javnog mnjenja o državi blagostanja koju je Friedman nagovestio. Posle nekoliko vekova državnih intervencija u svim oblastima društvenog života, suočeni sa neuspesima zapadnih vlada da postignu svoje proklamovane ciljeve, ljudi — po njegovom mišljenju — počinju da uviđaju opasnosti od jednog »pre-dirigovanog« društva i pretnju za slobodu čoveka koja se pojavljuje usled koncentracije moći u rukama birokratije. Ta veoma rasprostranjena reakcija protiv prejakog intervenisanja državne uprave jeste i uzrok poraza socijaldemokratskih stranki i njihove politike u mnogim zemljama, a doprinosi i stvaranju jednog novog gledišta, koje je u jasnoj suprotnosti prema prevladavajućim idejama fabijanističkog socijalizma i liberalizma New Deala poslednjih pedesetak godina.

Malo je takvih koji bi danas porekli da se razvijene kapitalističke zemlje nalaze u krizi. U stvari, postoji iznenađujuća saglasnost između marksista, konzervativaca i liberala u pogledu postojanja takve krize. Dijagnoze se možda i razlikuju, ali sve analize (sa izuzetkom analize ortodoksnih marksista, koji su oduvek polazili od toga da smo najzad dostigli trenutak konačnog sloma kapitalizma), kao što su »kriza države« (Poulantzas), »kriza legitimiteta« (Habermas), »kulturna kriza«

(Bell) i »kriza demokratije« (Huntington), uprkos svojim razlikama ističu jedno zajedničko svojstvo: nedostatak posredovanja između ekonomskih i političkih struktura u razvijenim kapitalističkim društvima. Taj nedostatak je rezultat preteranih zahteva koje država ne može da podnese a da ne izazove inflacione procese i time ne dovede u pitanje lukrativnost kapitalističkih preduzeća. Prema tome, intervencionistička država poslednjih decenija nalazi se u ovom trenutku pred dilemom koju Claus Offe rezimira na sledeći način: »Kapitalistička država pati od preopterećenosti zahtevima koje ne može da zadovolji a da ne razori kapitalističke osnove svoje ekonomije ili ne potkopa sopstvenu institucionalnu strukturu a time i obezbeđenu regulaciju klasne suprotnosti.¹

Upravo sukob između paralelnih potreba akumulacije i legitimnosti, koje James O'Connor smatra dve-ma osnovnim i često protivrečnim funkcijama kapitalističke države² koje ona mora da ispunjava, je izvor riste »nemogućnosti vladanja« u zapadnim demokratijama današnjeg vremena. Taj sukob, koji se pojačava i dejstvom privredne recesije, razara nesigurne temelje vladajuće ideologije liberalne demokratije na koju se oslanjao konsenzus posleratnog perioda.

U svojoj studiji *The Life and Times of Liberal Democracy* C. B. Macpherson je analizirao dugotrajni proces kroz koji su se od prvih godina XIX veka razvijali liberalizam i demokratija sa ciljem da se moralni principi koji su činili privlačnost demokratskih ideala usaglase s realnostima jednog buržoaskog klasnog društva.

Onaj dugi i složeni preobražaj čiji je pokretač bila klasna borba (jedan aspekt koji Macpherson nije dovoljno razradio), putem kojeg se liberalna država demokratizuje a demokratija liberalizuje, dospeva do svog vrhunca u XX veku sa »modelom ravnoteže«, koji je Schumpeter 1941. godine prvi put formulisao u knjizi *Capitalism, Socialism and Democracy* a koji su dalje razvili Dahl i pluralistička škola. Svi kritičari »pluralizma-elitizma« ubrzo otkrivaju da ova teorija osiromašuje demokratiju time što se ova definiše kao prosta konkurencija između elita³. Ali takva koncepci-

¹ Claus Offe, »Notes on the Future of European Socialism and the State«, u: *Kapitalistate*, br. 7, 1978, str. 33.

² James O'Connor, *The Fiscal Crisis of the State*, St. Martin's Press, New York, 1977.

³ Upor. na primer — Henry S. Kariel (izd.), *Frontiers of Democratic Theory* (New York, 1970) i Peter Bachrach/Morton

ja demokratije, koja ne zastupa pravu participaciju masa nego njihovu pasivnost, bila je potrebna za funkcionisanje kapitalizma. I stvarno, on je funkcionisao u sledećim decenijama u okviru ekonomske obnove posleratnog perioda, dok je država u skladu sa kejnzijskom usmerenošću intervenisala da bi održala punu zaposlenost i obezbedila privredni rast. Upravo u to vreme osmelio se Daniel Bell da 1960. godine nagovesti »kraj ideologija« i početak nove ere, u kojoj će pragmatizam preovladati u oblasti društvenih reformi, te neće biti više mesta za revolucionarnu retoriku.

Pa ipak, tek što je ta knjiga bila objavljena, Pokret za građanska prava u SAD i, nešto docnije, studentski pokret osporili su ta preuranjena predviđanja. Otad, razvoj i jačanje novih antagonizama, koji su izazvani sve većim brojem državnih intervencija na svim nivoima društvene reprodukcije i, s druge strane, recesija nastala zbog energetske krize, doveli su do onih preteranih zahteva koji su, sa svoje strane, prouzrokovali »krizu demokratije«, kako su to ustanovili stručnjaci Trilateralne komisije. Po njihovom mišljenju sadašnja kriza razotkriva one opasnosti koje su sadržane u funkcionisanju same demokratije, u kojoj su političke stranke sklone da previše obećavaju da bi pridobile glasače. Oni izjavljuju da je jedino rešenje smanjenje isčekivanja i podsticanje političke participacije masa.

I stvarno, danas preživljavamo krizu liberalne demokratije; ona razotkriva duboko protivrečan karakter ideologije koja pokušava da izrazi dva suprotna principa. Alan Wolfe definiše liberalizam kao ideologiju koja je zamišljena da stvori, zaštiti i unapređuje sistem tržišta sa svim pratećim pojavama, da ga štiti i unapređuje: demokratiju, pak, definiše kao politički ideal koji utvrđuje princip društvene jednakosti i političke participacije. Iz toga on izvlači ubedljiv zaključak: »Teškoća liberalne demokratije sastoji se u tome što liberalizam osporava logiku demokratije, a demokratija osporava logiku liberalizma, ali ni jedno od njih ne može da opstane bez drugoga.«¹ U vremenu rasta mogla je takva protivrečnost da se, više ili manje, uspešno savlađuje, ali je došlo vreme u kome je postalo potrebno da se ideal liberalizma odvoji od

S. Baratz, *Power and Poverty. Theory and Practice* (New York, Oxford University Press, 1970).

¹ Alan Wolfe, *The Limits of Legitimacy*, New York, Free Press, 1977.

opasnosti demokratije. U svom izveštaju za Trilateralnu komisiju Huntington veoma otvoreno govori o toj nužnosti i zaključuje da je danas, za ostvarenje američkog liberalizma potrebno da se liberali okrenu konzervativizmu. Stvarno spada u konzervativno mišljenje da će liberalizam pronaći oružje koje mu je potrebno da bi eliminisao, ili bar neutralisao svoje neprijatne partnere ukoliko podrije ona dva stuba na kojima počiva ideal demokratije: socijalnu jednakost i političku participaciju.

1. Od liberalne demokratije ka liberalnom konzervativizmu

Tu je u pitanju novo organizovanje vladajuće teorije čiji je cilj da izmeni ideološke parametre razvijanih kapitalističkih društava da bi se prilagodili novoj društvenoj i političkoj strategiji, koja je nužna u suočenju sa krizom, i da bi se kod masa probudilo novo osećanje zajedništva, koje će ih bolje pripremiti za predstojeća teška vremena. Novo organizovanje sprovodi se posredstvom redefinisavanja postojećih elemenata preovlađujućih diskursa i putem artikulisanja fundamentalnih teza liberalizma sa selekcijom konzervativnih tema, na takav način da se pojavljuje jedna nova celina koju bismo mogli označiti kao »liberalni konzervativizam«. U toku razrađivanja i daljeg razvijanja te nove ideologije možemo uglavnom da razlikujemo tri ideološka izvora: neoliberalne, neokonzervativne i novu desnicu. Ova je kategorizacija prilično neprecizna, pa je oni na koje se odnosi i ne prihvataju uvek, ali je veoma korisna za razlikovanje triju pokreta, čije su teze i orijentacije umnogome specifične, a ponekad i suprotne, ali nam ipak daju glavne teze koje tvore novu problematiku.

Neoliberali

Kao prvo se postavlja nužnost nove definicije *liberalizma*, koji je na osnovu svog povezivanja s demokratijom stekao neke opasne radikalne značajke. Tu glavni impulsi proizlaze iz neoliberalne škole socijalne tržišne privrede. Ta je grupa nastala 40-ih godina kao reakcija na uspon komunizma i fašizma i njeni se pripadnici iz celog sveta organizuju oko časopisa *Ordo* i

oko Mont Pélerin Society.⁵ Jedan od najuticajnijih njenih članova je Friedrich Hayek, čiji su radovi posebno doprineli novom izdanju principa liberalne političke ekonomije. Po njemu je liberalizam učenje koje insistira na svođenju države na minimum da bi se postigao najviši mogući politički cilj: sloboda. Pod terminom »Liberty« ili »Freedom« (on obe reči koristi naizmence) Hayek podrazumeva »životne uslove za ljude među kojima je nasilje jednih nad drugima uklonjeno koliko god je to u društvu moguće«⁶ — ili, još tačnije, uslove »pod kojima čovek nije podvrgnut prisili zbog samovolje drugog čoveka ili drugih ljudi«⁷. To je za njega pravo značenje pojma sloboda i on ga naziva »individualnom slobodom«, da bi ga razlikovao od drugih tumačenja tog pojma. On tu ne gubi iz vida da je ta definicija danas daleko od toga da bude prevlađujuća definicija slobode. Dva druga značenja su poznatija. Prvo, sloboda kao »mogućnost da zadovoljimo naše želje, ili izbor između alternativa koje nam stoje na raspolaganju« (freedom as power, sloboda kao moć); shodno tome bi siromaštvo, nedostatak obrazovanja i nezaposlenost osujećivali slobodu, jer pojedincu sužavaju ponuđene alternative. Drugo važno značenje bilo bi: sloboda kao »učesće ljudi u izboru svoje vlade, u zakonodavstvu i u kontroli upravnih organa« (political freedom, politička sloboda). Hayek nasuprot tome kaže da politička sloboda nije nužni sastavni deo individualne slobode, i da jednu treba razlikovati od druge, a da »slobodu kao moć« treba odbaciti kao veoma opasnu interpretaciju, jer ona može da dovede do ozakonjenja neograničenih državnih zahteva, a time do uništenja individualne slobode. Upravo to pokušava da izbegne liberalizam, i zato je posebno slobodu pojedinca zaštititi od državnog ograničavanja određivanjem sfere koja bi bila potpuno oslobođena od državnog mešanja. Sloboda se, tako posmatrana, odnosi, razume se, u prvom redu na ekonomsku slobodu, što znači na »slobodno preduzetništvo koje je podložno pravilima tržišta i u kome su državni zahvati strogo ograničeni na one slučajeve koji se uopšte ne mogu rešiti kroz tržište, ili mogu samo po tako visokoj ceni da bi trebalo dati prednost korišćenju

⁵ Ideje te grupe, naročito njenih nemačkih članova, prikazao je C. J. Friedman, u: *The Political Thought of Neo-Liberalism*, American Political Science Review, 1955, str. 509—525.

⁶ Friedrich Hayek, *The Constitution of Liberty*, Routledge and Kegan Paul, London, 1960, str. 11.

⁷ Isto.

političkih puteva«⁸. Takva koncepcija, koja predstavlja osnovu socijalne tržišne privrede, sadrži i shvatanje da bi državna uprava trebalo da se odrekne gotovo svih svojih društveno-starateljskih i regulatorskih funkcija i da se ograniči na obezbeđenje stabilnosti novca putem kontrole novčanog optičaja i na održavanje slobodne konkurencije, sigurnosti vlasništva i ispunjavanje ugovora. Po rečima Keitha Josepha: »Vlada može da doprinese održavanju cirkulacije, pripremanju infrastrukture, održavanju stabilnosti valute, da jemči za zakonske okvirne uslove, kao i za sprovođenje prava i reda, za sigurnost, pravo na vlasništvo i sva druga prava na kojima se temelji privredni proces.«⁹ Prema shvatanju neoliberala, slobodna tržišna privreda je nužan (a kao što se pokazalo, i dovoljan) uslov da bi se obezbedila sloboda pojedinca. Njihov je argument nedeljivost slobode, koja onemogućava »da se želi sloboda u političkoj i intelektualnoj oblasti, a da se ne želi i sloboda u oblasti ekonomije i da se ne odbija neslobodni kolektivistički poredak«¹⁰.

Milton Friedman je u knjizi *Capitalism and Freedom* pokušao da dokaže kako »slobodna razmenska privreda sa privatnim preduzećima« predstavlja za razvijeno društvo jedini oblik socijalne organizacije koji poštuje pravo na slobodu pojedinca, jer je to jedini ekonomski sistem u kome bi se ekonomske aktivnosti velikog broja ljudi mogle bez prinude koordinirati. Njegov se argument sastoji u dokazivanju da u jednom modelu s prostom razmenom roba između neposrednih proizvođača, do razmene dolazi samo kad učesnici iz nje izvlače neku korist, pa se ona zato ostvaruje bez prinude. Od ovoga on prelazi na složeniji model konkurentskog kapitalizma, pa kaže: »Kao i u prostom modelu, tako je i u složenoj preduzetničkoj i novčanoj privredi saradnja potpuno individualna i slobodna pod uslovom: a) da su preduzeća privatno vlasništvo, tako da su ugovorne strane na kraju pojedinci, i b) da pojedinci potpuno slobodno mogu da odlučuju o ulaganju u određen proces razmene, tako da je svaka

⁸ Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, University of Chicago Press, 1962, str. 25.

⁹ Keith Joseph, *Conditions for Fuller Employment*, CPS, 1975, str. 20. Citira ga Andrew Gamble u veoma korisnom članku o socijalnoj tržišnoj privredi i njenim pristicama u Velikoj Britaniji: *The Free Economy and the Strong State*, u: *The Socialist Register*, 1979.

¹⁰ Willem Röpke, *A Human Economy*, cit. u Noël O'Sullivan, *Conservatism*, London, 1976, str. 139.

transakcija potpuno dobrovoljna.«¹¹ U svojoj oštroj kritici Friedmanovog argumenta Macpherson je pokazao da njegov dokaz počiva na temeljitoj zabludi, jer on ne uzima u obzir ono po čemu se kapitalistička privreda razlikuje od proste razmene roba: postojanje jedne grupe pojedinaca bez kapitala koji su prinuđeni da na tržištu prodaju svoju radnu snagu kako bi preživeli. I zato, argumentiše dalje Macpherson, Friedmanov dokaz pada, jer u kapitalizmu »nužan uslov da bi se neka razmena učinila dobrovoljnom nije sloboda da se ne uđe u određen proces već sloboda da se ne uđe ni u kakav proces«¹².

Kod Hayeka je odbrana kapitalističkog slobodnog tržišta pre rezultat njegove kritike posledicâ državnog intervencionizma nego što je opravdanje pozitivnih dejstava »nevidljive ruke«. Po njegovom mišljenju zaštita individualne slobode zahteva strogo ograničenje državne prinude, koja se mora zasnivati na »vладavini zakona«. Time Hayek ne misli na neku »vладavinu samog zakona, nego na jednu vladu koja se stara o pridržavanju zakona«.¹³ Reč je u stvari o nejurističkoj doktrini koja razglaba o atributima koje bi trebalo da imaju zakoni da bi bili istinski zakoni i koja se ne može primeniti na sve funkcije državne uprave, nego samo za ograničenje njenih funkcija u vršenju prinude. Hayek pravi strogu razliku između zakona i birokratije i smatra da državu treba prisiliti da poštuje niz zakona, i da vlast birokratije treba strogo ograničiti kako bi prestala da se služi zakonima za uvećavanje svoje moći. Jer kad se jednom pređe taj prag, onda više ne postoji mogućnost da se okonča prisvajanje od strane državne uprave onih prostora delovanja koji joj stoje na raspolaganju, pa usled toga društvo dospeva na »put ka ropstvu«. Zato je kolektivistički sistem (a time Hayek misli na svaku vrstu državne intervencije, uključujući New Deal i socijalnu državu) uvek bio prvi korak ka totalitarizmu i ka razaranju individualne slobode. U tom leži principijelni razlog njegovog odbijanja svake vrste planiranja i njegove odbrane tržišta kao regulativnog principa.

Što se tiče demokratije, ni Hayek ni Friedman nisu u principu protiv njenog postojanja, ali se oni posvećuju svemu drugom pre nego njenoj odbrani. Kao što

¹¹ Friedman, *naved. delo*, str. 14.

¹² C. B. Macpherson, *Democracy Theory*, Oxford University Press, 1973, str. 146.

¹³ Hayek, *naved. delo*, str. 206.

smo već ranije pomenuli, politička sloboda za Hayeka nije nužan element lične slobode, pa ni demokratiju ne treba smatrati kao cilj po sebi, nego »kao sredstvo, kao korisnu stvar za održanje unutaršnjeg mira i slobode pojedinca«¹⁴. Kada se stigne do tačke na kojoj demokratija ugrožava slobodu pojedinca, onda ovu bez sumnje treba braniti. Tako Friedman, koji ukazuje na razliku između autoritarnih režima (sa ekonomskom slobodom, ali bez demokratije) i totalitarističkih režima (bez ekonomske slobode i bez demokratije), otvoreno izjavljuje da liberal pod izvesnim okolnostima može da prihvati prvi tip režima, dok to nikad ne može da bude slučaj i s drugim.¹⁵

Neokonzervativci

Kad se liberalizam jednom shvati kao odbrana slobodnog preduzetništva i individualne slobode, onda je sledeći korak novo definisanje *demokratije*, i to na taj način da se poriče njen potencijalni antagonizam s postojanjem kapitalističkog društvenog poretka. Do te se promene dolazi putem kritike dvaju najvažnijih aksioma demokratskog ideala, kako se on danas formuliše: društvene jednakosti i političke participacije. Pri tom igraju najvažniju ulogu teoretičari jedne grupe koji se u SAD nazivaju neokonzervativci. Duhovno poreklo te grupe veoma je različito od duhovnog porekla neoliberala. Ona se sastoji uglavnom od intelektualaca i profesora čuvenih univerziteta, koji su sa jedne levo-liberalne pozicije prešli na konzervativističku kritiku američkog društva.

Oni se uglavnom ne odnose neprijateljski prema socijalnoj državi, ali oštro kritikuju projekat »great society«, koji je šezdesetih godina doveo do izvesnog prenatlažavanja socijalnog pa je taj način bio začetnik izvesnih preteranih zahteva u odnosu na državu, što je dovelo do krize autoriteta i time ugrozilo društvenu stabilnost. Neokonzervativci polaze od toga da je demokratski sistem najviše doprineo postavljanju preteranih zahteva državi. Izveštaj Trilateralne komisije iz

¹⁴ Hayek, *The Road of Serfdom*, Routledge and Kegan Paul, 1944, str. 14.

¹⁵ Andrew Gamble je u napred navedenom članku (nap. 9.) ukazao na intelektualno nepoštenje Friedmana, koji nacističku Nemačku naziva totalitarističkom uprkos činjenici da taj režim nije došao u sukob sa ekonomskom slobodom privatnog kapitala.

1975. o »Mogućnosti upravljanja demokratijama«; u kome je došao do izražaja čitav niz teza neokonzervativne ideologije, izvodi sledeći zaključak: »Pored bitnih političkih pitanja s kojima se suočavaju demokratske vlade, iskrslili su mnogi specifični problemi, koji su, kako izgleda, neodvojivi od funkcionisanja demokratije.¹⁶ Stalni zahtevi za sve većom društvenom jednakosti izdvajaju se kao jedan od glavnih činilaca sadašnje krize, jer su odveli američko društvo na rub »egalitarnosti« od šezdesetih godina naovamo došlo je do izvesnog pomeranja u značenju »jednakosti«, i to u dva nivoa. 1. Zamena jednakosti šansi jednakosti rezultata. 2. Zamena jednakosti između pojedinaca jednakosti između grupa. Ovaj novi egalitarizam ugrožava, po mišljenju Daniela Bella, pravi ideal jednakosti, čiji cilj nije neka »jednakost rezultata« nego »pravedna meritokratija«.¹⁷ Što se tiče Irvinga Kristola, on polazi od toga da je takva koncepcija jednakosti u protivrečnosti s jednakosti prirodnog poretka stvari, jer se »ljudski talenti i sposobnosti sami raspodeljuju prema jednoj zvonastoj krivulji, pri čemu većina ljudi spada u sredinu, a samo mali procenat zauzima gornje i donje krajeve«; on uz to potvrđuje da je američko društvo uzorno, jer raspodela dohotka kao i raspodela političkog uticaja slede tu zvonastu krivulju.¹⁸

Tu prilično jasno možemo videti tek to da je ono o čemu se zaista radi, pod izlikom zagovaranja novog shvatanja pravog ideala jednakosti protiv zastranjivanja egalitarizma, zapravo prihvatanje i ozakonjenje nejednakosti. Ali po mišljenju neokonzervativaca nije dovoljno oslabiti subverzivni potencijal pojma jednakosti, već pored toga treba ograničiti i polje političkog učesća. Zbignjew Brzezinski je kao direktor Trilateralne komisije predlagao da se politički sistem sve više odvaja od društva i da ta dva elementa treba posmatrati kao odvojene stvari. Pri tom je mislio na to da se odlučivanje sve više oslobađa političke kontrole i da se prepusti isključivo odgovornosti stručnjaka. Takva mera ide za tim da se značajnije odluke, ne samo u ekonomskoj nego i u socijalnoj i političkoj oblasti,

¹⁶ Michel Crozier, Samuel P. Huntington i Joji Watanuki, *The Crisis of Democracy: A Report on the Governability of Democracy to the Trilateral Commission*, New York, University Press, 1975.

¹⁷ Daniel Bell, »Of Meritocracy and Equality«, *The Public Interest*, jesen 1972.

¹⁸ Irving Kristol, »About Equality«, *Commentary*, novembar 1972.

depolitiziraju. Ovo se opravdava tvrdjenjem, da su državna uprava i demokratija međusobno suprotne i da je složenim industrijskim društvima, za njihovo funkcionisanje, po Huntingtonovim rečima potreban »veći stepen umerenosti u demokratiji«¹⁹. Za Brzezinskog bi takvo društvo bilo demokratsko u jednom »negativnom smislu, ne demokratija u pogledu sagledavanja neke alternative u vezi s politikom, nego u smislu očuvanja izvesnih autonomnih oblasti za izražavanje pojedinaca«²⁰. Kako Peter Steinfelds podvlači u jednoj izvrsnoj studiji o neokonzervativcima: »Za neokonzervativce demokratija se izgleda ne razlikuje mnogo od onoga što su »oci osnivači« podrazumevali pod republikom: vladu čija ovlašćenja proističu u krajnjoj analizi iz saglasnosti naroda, ali koji vrši vlast preko delegata koji ga predstavljaju i koji deluju unutar ustavnog okvira koji obezbeđuje one slobode koje su nabrojane u *Povelji o pravima*«.²¹

U ovome se mišljenje neokonzervativaca približava mišljenju neoliberala, koji gaje temeljito nepoverenje prema političarima i političkim institucijama, odričući im sposobnost da s nužnom kompetencijom i nepristrasnošću upravljaju javnim poslovima. Oni smatraju da je moguće preneti one funkcije vlade koje su još uvek pod demokratskom kontrolom na nepolitičke institucije. Takve mere, povezane sa onima kojima je cilj da ograniče polje državnih intervencija i da ponovo zavedu tržišne regulatorske mehanizme, treba da rasterete državu od preteranih zahteva, koji je opterećuju. Kada država ne bi više snosila odgovornost za niz društvenih poslova, i to bi takođe doprinelo da se podrije opasna koncepcija koja se pojavila sa izgradnjom socijalne države, a po kojoj se država smatra glavnom instancom za ostvarivanje društvenog i privrednog napretka, sa direktnom odgovornošću kad je reč o ostvarenju socijalne pravde. Neoliberali kao i neokonzervativci odnose se kritički prema ideji distributivne pravde. Prvi, jer ona sadrži jednu koncepciju o jednakosti koja im izgleda sporna, a drugi zato što bi ona opravdavala intervenisanje države i niz prinudnih mera koje oni odbijaju.

¹⁹ Samuel P. Huntington, »The Democratic Distemper«, *The Public Interest*, Bicentennial Edition, 1976.

²⁰ Citira ga Pierre Dommergues u: »Les Etats-Unis à la recherche d'une nouvelle idéologie«, *Le Monde Diplomatique*, avgust 1980.

²¹ Peter Steinfelds, *The Neoconservatives*, New York, 1979.

Osim toga, kaže Hayek, takva ideja je potpuno neostvariva, jer ne postoje objektivni kriterijumi za određivanje moralnih zasluga jednog pojedinca i odgovarajuće materijalne nagrade. Usled toga su sve odluke o nekom primerenom nagrađivanju unapred određene samovoljom jedne određene vlade.²² Ova odbojnost neokonzervativaca prema distributivnoj pravdi objašnjava njihovu strogu kritiku radova Johna Rawlsa, koga smatraju jednim od teoretičara »new egalitarism«-a. Po Frankelovom mišljenju, u *A Theory of Justice* nalaze se osnovne pretpostavke tog gledišta, tamo gde Rawls tvrdi da karakter jednog čoveka »velikim delom zavisi od njegove porodične sreće i njegove okoline, što nije njegova zasluga«. Nastavljajući svoju argumentaciju, Frankel kaže da takvu koncepciju treba odbaciti, jer »jedna teorija o pravdi koja pojedinca smatra neaktivnim učesnikom u ispunjenju njegove sudbine, koja se zasniva na jednom shvatanju života kao lutrije, vrlo verovatno me osnažuje osećanje lične odgovornosti ljudi«²³. Friedman izjavljuje da je »ravnopravno učešće svih« moderna parola koja je zamenila Marxovu: »Od svakoga prema sposobnostima, svakome prema potrebama«²⁴.

Nova desnica

Do istog napada na ideju jednakosti dolazi i na drugoj strani Atlantika, naime u spisima jedne grupe koja se u Francuskoj naziva »La nouvelle Droite«. Ovaj pokret organizuje se oko centra za proučavanje evropske civilizacije (GRECE), dva časopisa, *Elements* i *La Nouvelle Ecole* i izdavačke kuće — »Les Editions Copernics«. On održava tesne kontakte s klubom »De l'Horloge«, grupom uticajnih francuskih javnih službenika i tehokrata, a od 1977. je izdavanjem *Le Figaro Magazin*-a pod direkcijom Louisa Pauwela stekao pola miliona pristalica među čitaocima. Pauwel je jedan od njegovih aktivnih predstavnika, koji je u grupu doveo i njenog vodećeg teoretičara Alaina de Benoista.

Francuska nova desnica je u svojoj kritici »utopije jednakosti« mnogo radikalnija od neokonzervativaca,

²² Hayek, *Road to Serfdom*, str. 59—60; *Constitution of Liberty*, str. 231—233.

²³ Charles Frankel, »The new egalitarianism and the old«, *Commentary*, septembar 1973.

²⁴ Milton Friedman, *Free to Choose*, London, 1980, str. 134.

smatrajući je idejom opasnom po opstanak zapadne civilizacije zato što razara sve društvene razlike.

Oni se zalažu za pravo na različitost i time oživljavaju jednu od glavnih teza iz 1968, proklamujući da je razlika = nejednakost = sloboda, dok je jednakost = identičnost = totalitarizam. Alain de Benoist izjavljuje: »Ja smatram držanje desnice, koja priznaje raznolikost sveta, pa otud i relativne nejednakosti koje iz nje nužno proističu, dobrim, a rđavom smatram rastuću homogenizaciju sveta koja se brani i ostvaruje putem diskusije o ideologiji egalitarizma.«²⁵ Nova desnica, koja je Gramscijevu koncepciju o hegemoniji (koju Benoist smatra temeljnim doprinosom) izvanredno prilagodila svojim ciljevima, odlučila je da se bori za svoju intelektualnu prevlast. Započela je kulturnu bitku pod parolom: »Protiv totalitarizma, protiv egalitarizma, protiv rasizma. Za jednu novu kulturu.« Deluje pomalo iznenađujuće da se jedan desničarski pokret predstavlja eksplicitno kao antirasistički, i vrlo je zanimljivo analizirati poreklo takvog stava. Naši kulturni borci propovedaju da se mora priznati kako su ljudi međusobno različiti i prihvatiti značaj nasleđa i otkrića psihometrije i sociobiologije. Oni polaze od toga da će biologija u budućnosti biti u politici isto toliko važna kao dosad ekonomija.

Upravo to naglašavanje razlika među ljudima omogućuje im da svoj stav tako tumače. Ali kad se to podvlačenje razlika jednom pojavi u tom antiegalitarnom kontekstu, onda to znači, kao što je istakao Jean François Kahn: »Ono što majstori GRECE-a zapravo zastupaju jeste, na primer, to da jedno šestogodišnje dete, koje je na jednom testu palo u oči kao izvanredno obdareno, ni u kom slučaju ne bi trebalo da pripada istoj klasi ni da dobije isto vaspitavanje kao i manje obdareno dete istog uzrasta. To znači da elita treba veoma rano da bude izabrana i strogo odeljena od ne-elite; nasleđene kulture ne bi trebalo da se mešaju, jer bi ih to izopačilo. Sve u svemu trebalo bi sve osobenosti brižno održavati, a i odbraniti od svake tendencije ka integrisanju. Upravo to se veoma efektivno sprovođa u Južnoj Africi i zove se apartheid.«²⁶

Taj pohod protiv jednakosti vodi ideologe nove desnice ka izazivanju celokupne evropske hrišćanske tradicije. Za njih se izorište egalitarne utopije nalazi

²⁵ Alain de Benoist, *Les idées à l'endroit*, Paris, 1979, str. 81.

²⁶ Jean-François Kahn, »Ne pas se laisser prendre au piège des mots«, *Les Nouvelles littéraires*, 2, septembar 1979.

u hrišćanstvu, koje Alain de Benoist naziva »boljševizmom Antike«. On nastavlja svoju argumentaciju, služeći se rečima Nietzschea da nas je »hrišćanstvo lišilo plodova antičke civilizacije«, tvrdnjom da je kult slabosti i poniženja koji je hrišćanstvo širilo prouzrokovao slom Rimskog carstva i da on predstavlja izvor mita o jednakosti koji se posle pokazao tako razornim.²⁷ Robert de Herte predstavlja ovu stvar na sledeći način: »Shodno klasičnom procesu razvoja i raspada ciklusa, teza egalitarizma razvila se iz stadijuma mita (jednakost pred Bogom) u stadijum ideologije (jednakost ljudi) i, konačno, dobila naučni karakter (afirmisanje egalitarističke realnosti). Da budemo jasniji: prešla je od hrišćanstva u demokratiju i, docnije, u socijalizam i marksizam.«²⁸

Kao što vidimo, tu se ne dovodi samo u pitanje ideal jednakosti, nego je tu reč o direktnom napadu na demokratiju. Francuska revolucija prikazuje se kao putokaz u procesu raspada zapadnih kultura, pa Benoist tvrdi da treba da se pobunimo protiv duha Deklaracije o pravima čoveka iz 1789, jer ideal demokratije, sa presudnom ulogom opšteg prava glasa, izjednačava sve pojedince, bez obzira na velike razlike među njima. To navodno vodi ka uniformisanju i zatvaranju građana u masu, kojoj se nameće jedna jedinstvena norma; otuda totalitaristički karakter demokratije. Louis Pauwel tvrdi da bi društvo radi poštovanja razlika između ljudi trebalo da bude organizovano na sledeći način: »Mozgu bi pripala funkcija suverena, mišićima funkcija odbrane, a ustima funkcija proizvodnje.«²⁹

Ideje koje tako otvoreno i radikalno napadaju jednakost i demokratiju mogu (još koliko dugo?) da se smatraju isuviše ekstremističkim da bi odigrale glavnu ulogu u preobražaju ideoloških parametara u razvijanim kapitalističkim zemljama i u obrazovanju nove ideologije liberalnog konzervativizma. Na taj način, redefinisane niza fundamentalnih ideja o slobodi, jednakosti i demokratiji i njihovim razmatranjem u okviru jednog diskursa čiji je temeljni princip tvrđenje da je »individualna sloboda« onaj »kriterijum po kome se suđi o obliku na koji je konstituisano društvo«,³⁰ liberalna demokratska ideologija se odvajala od odbrane demo-

²⁷ De Benoist, *naved. delo*, str. 167—184.

²⁸ Robert de Herte, *Collectif GRECE, Dix ans de combat culturel pour une renaissance*, Paris, 1977.

²⁹ Louis Pauwels, u: Maiastra, *Renaissance de l'Occident*, Paris, 1979.

³⁰ Friedman, *Capitalism and Freedom*, str. 12.

kratije i društvene pravde i pretvara u »novi individualizam«, koji širi staro jevanđelje samopomoći, štedljivosti i individualne odgovornosti. Cilj je takve ideološke ofanzive da postojeće osećanje zajednice koje se izražava u socijaldemokratskim vrednostima izmeni tako da se iščekivanja ljudi smanje, da se razori njihovo osećanje solidarnosti i odgovornosti prema zapostavljenima i da se tako pripreme za autoritarni tip društva kakav već na mnogim mestima postoji. Taj proces počinje da daje plodove, pa se pojavljuje i nova definicija stvarnosti, prema kojoj ideje, koje su pre deset godina još izgledale neprihvatljive, danas bivaju prihvaćene kao razumne.³¹ Takva promena stanovišta odigrala je sigurno presudnu ulogu u prevladavanju nove vrste konzervativizma u Velikoj Britaniji i u SAD.

Populizam desnice

Godine 1970. Irving Kristol je u jednom članku, objavljenom u *The Public Interest*, skrenuo pažnju na činjenicu da se liberalno-konzervativni ideal jednog »slobodnog društva« potpuno odvojio od ideala jednog »pravednog društva« i da na kraju onaj prvi ideal više ne bi privlačio mase u jednom modernom društvu.³² Deset godina docnije to je predviđanje jasno opovrgnuto pobedom Margarete Thatcher u Engleskoj i Ronalda Reagana u SAD, do koje su došli na osnovu jednog programa stvorenog pod jakim uticajem teorija socijalne tržišne privrede. Treba li iz toga da zaključimo da su apstraktna mišljenja neoliberala pridobila mase za dobre strane tržišne privrede? Taj fenomen je očito složeniji i zaslužuje više pažnje.

Pre svega, kao što smo već istakli, od kraja šezdesetih godina socijaldemokratsko osećanje zajednice, u kome je »socijalna pravda« igrala veliku ulogu, pomeranjem akcenta u vladajućoj ideologiji, prešlo je sa liberalne demokratije na liberalni konzervativizam; time je stvoreno novo ideološko polje za uspeh jednog desničarskog pokreta. S druge strane, kriza socijalne države i razočaranje građana koje ju je pratilo označili su početak izbijanja antidržavnih osećanja i reakcija:

³¹ Zanimljivo je da su, na primer, mnoge teme iz Reaganove kampanje, koje su danas ipak prihvaćene, izazivale negodovanje kada ih je Goldwater 1964. prvi put formulisao.

³² Irving Kristol, »When virtue loses all her loveliness« — some reflection on capitalism and the »free society«, *The Public Interest*, br. 21, jesen 1970.

radikalna desnica je bila u stanju da okrene ovu reakciju u smislu liberalne kritike. Preuzimanje vlasti od strane desno usmerenih narodnih stranki nije dakle nimalo slučajno. Ono je od sredine 60-tih godina u Velikoj Britaniji kao i u SAD pripremljeno razvitkom niza desničarskih grupa za pritisak i organizacija, koje su organizovale akcije naroda protiv »društva koje sve dopušta«, »antikulture« i »kolektivističke države«.³³ Posledice su se pokazale oko 1974, kada je M. Thatcher preuzela vođstvo konzervativne stranke i kad je došlo do prvog otvorenog reagovanja na kampanje 60-tih godina s bostonskim ispadima u prilog održanja rasne segregacije u školama.

Počev od tada uticaj neoliberalne desnice je bio u neprekidnom porastu, pre svega usled njene sposobnosti da niz grupa, organizovanih oko pojedinih pitanja, poveže u jednu nacionalnu mrežu, što je u obe zemlje kulminiralo u izbornoj pobedi.

Neke analize tačeriizma pokazale su da je njegov uspon u Velikoj Britaniji bio olakšan istinskim nezadovoljstvom građana birokratskom i korporativističkom formom kroz koju je sprovedena koncepcija socijalne države. Stuart Hall piše u članku »Velika predstava susretanja udesno«: »Obični radni ljudi u stvari sve više upoznaju i osećaju državu ne kao zaštitnika već kao moćni birokratski namet. A to 'iskustvo' nije pogrešno pošto je država po stvarnim posledicama njenog delovanja na podređene klase, sve manje i manje prisutna kao institucija blagostanja, a sve prisutnija kao država 'monopolističkog kapitala'«. ³⁴ Poistovećivanje socijalne države i socijaldemokratije bilo je očigledno moćan adut u rukama neokonzervativaca, ali je od njih zavisilo da li će ga pravilno iskoristiti, a mora se priznati da su se pokazali kao veoma vešti da artikulišu udesno široki spektar narodnih potreba i stvore na taj način polarizaciju u kojoj su »laburisti sa državom i blokom vlasti, dok je gospođa Thatcher 'uz narod'«. ³⁵ Tako se tačeriizam pretvorio u narodnu snagu zahvaljujući smišljenim nastojanjima desnice da izvuče prednosti iz antagonizma koji su se pojavili u razvoju kasnog kapitalizma.

³³ U vezi s analizom tog procesa u Velikoj Britaniji upor.: Stuart Hall i dr., *Policing the crises*, London 1978; u Sjedinjenim Državama: Bertram Gross, *Friendly Facism*, New York, 1980; i Alan Crawford, *Thunder on the Right*, New York, 1980.

³⁴ Stevart Hall, *Marxism Today*, januar 1979, str. 17—18; tekst je preveden u ovom broju *Marksiizma u svetu*, vid. str. 90.

³⁵ *Isto*, str. 18; str. 91.

U tom cilju desnica koristi bogati repertoar tema protiv države i protiv egalitarizma.

Svojsva radikalne desnice u SAD upadljivo su slična britanskim, a ispod vidljivih razlika — koje se mogu pripisati specifičnim uslovima dveju zemalja, raspoznaje se zajednički pokušaj da se nekom vrstom desno usmerenog masovnog pokreta uspostavi jedna nova konzervativna većina.

Borba započinje na dva glavna fronta, a napad na intervencionističku državu kombinuje se sa moćnim ponovnim buđenjem tradicionalnih vrednosti koje se tiču porodice, uloge žena, pobačaja, homoseksualnosti i drugih socijalnih pitanja. Jedno je od najuočljivijih svojstava tog pokreta njegov pokušaj da okupi ljude bez obzira na partijsku i klasnu pripadnost, prosto na bazi socijalnih i moralnih pitanja. U svojoj borbi protiv državnog intervencionizma i u kampanji za znatna smanjenja poreza oni se služe rečnikom neoliberala (pre svega, monetarizma Milтона Friedmana i kalifornijske škole Arthura Laffera, teoretičara 'Proposition 13'); u svojoj moralnoj i kulturnoj ofanzivi nalaze veoma važne podstavice i argumente u radovima neokonzervativnih predstavnika kao što su Daniel Bell i Irving Kristol, u njihovim stalnim napadima na »antikulturu« i u njihovom nagoveštavanju potrebe za religijom.³⁶

Veoma važan element američke varijante desničarskog populističkog pokreta je odbrana patrijarhalnog poretka. Linda Gordon i Ellen Hunter su u jednom sadržajnom članku dokazale kako se rasizmu nedavno priključio jedan novi element, koji je nekad zauzimao centralni položaj u konzervativnoj američkoj politici: »Nije se smanjila politička snaga rasizma, nego je u njega inkorporiran — i time je desnica ojačana — niz konzervativnih kampanja u odbranu porodice, restriktivnog i licemernog seksualnog morala i dominacije muškarca.«³⁷

Poslednjih godina mogla je u SAD da se uoči značajna politička reakcija protiv homoseksualnog i feminističkog pokreta, koja je došla do izražaja u mnogim organizacijama u vezi s pojedinim pitanjima: protiv izmene zakona o jednakim pravima žene, protiv pobačaja i protiv prava homoseksualaca. Radikalna desnica bila je u stanju da poveže sve akcije »u korist po-

³⁶ Naročito kod Daniela Bella, — *The Cultural Contradictions of Capitalism*, New York, 1978; i Irving Kristol, *On the Democratic Idea in America*, New York, 1972.

³⁷ Linda Gordon i Alan Hunter, »Sex, Family and the New Rights«, *Radical America*, novembar 1977.

rodice« (najuticajnija snaga je *Evangelical Church* prečasnog Jerryja Falwella), pa se odbrana tradicionalnih patrijarhalnih struktura i sistema heteroseksualnosti kojim upravljaju muškarci pokazala kao snažna ideološka veza pri novom okupljanju moralne većine, kao što to dokazuje Reaganova izborna pobjeda.³⁸ I u Velikoj Britaniji postoji sličan patrijarhalni element (iako se sada on manje naglašava) tačerizma, koji, kao što tvrde Tricia Davis i Catherine Hall, »nije samo prost napad na ženska prava, nego više pokušaj da se stare ideologije ožive i udruže u jedan konsenzus o ulozi žene i o prirodni feminizma kao jedan od ideoloških temelja za prestrukturaciju društva«³⁹.

U liberalnoj demokratiji su se na određen način istorijski izgradili privatno vlasništvo, porodica i demokratija. U vreme kad se počinje osećati tendencija da se demokratija potisne u pozadinu, nije čudno što raste značaj koji se pridaje porodici, i ja bih se usudio reći da će patrijarhalna porodica igrati sve veću ulogu u nastupajućoj ideologiji liberalnog konzervativizma.

U odbranu demokratije

Razvoj monopolističkog kapitalizma posle drugog svetskog rata i sve mnogobrojnije intervencije države na svim nivoima društvenog života doveli su do temeljne promene zapadnih društava i do prekida u tradicionalnoj koncepciji politike. U svim oblastima u koje zahvata država: zdravlju, stanovanju, vaspitanju, snabdevanju energijom itd., društvene suprotnosti pretvorene su u političke suprotnosti, a tamo gde se država smatra ugnjetačem pojavile su se nove suprotnosti. Istovremeno su već postojeće protivrečnosti na bazi suprotnosti između polova i rasa postajale sve zaoštrenije, a celokupna sfera građanskog društva koja je tradicionalno smatrana privatnom sagledana je kao poprište političkih borbi. Ali ni stari oblici stranačke politike, ni noviji oblik tripartitnog korporativizma nisu u stanju da izađu na kraj sa tim »demokratskim vrenjima«. Zato smo svedoci oslobađanja ogromnog potencijala koji osporava postojeći poredak stvari, potencijala koji ne nalazi institucionalne kanale da bi se izrazio. Otuda širenje pokreta i grupa sa samo jednim ciljem. Najveći

³⁸ Vrlo dobru analizu o uplitanjima nove desnice u Americi daje Alan Crawford, *naved. delo*.

³⁹ Tricia Davis i Catherine Hall, »The Forward Face of Feminism«, *Marxism Today*, oktobar 1980.

deo suprotnosti koje se u njima pojavljuju nisu nužno po sebi specifično klasne prirode i mogu se artikulirati na veoma različite načine, kao što je to dokazao nedavni nesumnjivi uspehi desno usmerenog populizma. U toj oblasti levica mnogo zaostaje za desnicom. Meni se čini da neuspeh socijalističkih snaga na tom borbenom planu ima dva razloga.

1. Ekonomizam koji u njima prevladuje, koji ih sprečava da u ozbiljnim protivrečnostima vide nešto drugo sem klasne suprotnosti i da uvide da ideološki sporovi mogu da budu moćan faktor u konstituisanju i usaglašavanju društvenih i političkih snaga.

2. Njihova veoma raširena dirigistička koncepcija socijalizma i činjenica da do sada još nisu jasno shvatili preobražaj buržoaske politike koji je pratio sprovođenje kejnzijanizma. Oni i dalje rade kao i dosad i smatraju državnu intervenciju kao sredstvo protiv svih društvenih zala, ne uviđajući da im je buržoazija preotela tu zastavu. Nije dakle čudo da ih je kriza kejnzijanizma zatekla apsolutno nepripremljene i lišene neke stvarne alternative, budući da je njihova jedina strategija levi kejnzijanizam. Zato je desnica u mnogim zemljama mogla da iskoristi krizu države blagostanja. Taj nazadak, međutim, srećom još nije konačan: postoje znaci da taj razvoj može da bude zakočen i preokrenut u suprotnom smeru.⁴⁰ Ali potrebno nam je radikalno novo definisanje onoga šta može da bude socijalistički ideal i socijalistička strategija ako želimo da postignemo zaista trajnu pobjedu, koja bi uključivala jedno levo rešenje sadašnje krize. Jedno rešenje koje bi moralo da se zasniva na fundamentalnoj demokratizaciji društva.

Ono što je danas nesumnjivo na dnevnom redu, to je pronalaženje strategije koja bi mogla da ujedini sve »fragmente« demokratskog pokreta oko jednog socijalističkog projekta. Ali to ne ide bez temeljne promene vladajuće koncepcije socijalizma. Jer dokle god se shvata samo kao »podruštvljavanje sredstava za proizvodnju«, on može veoma malo da ponudi za zadovoljavanje zahteva »novih pokreta«. Borbu treba prihvatiti na

⁴⁰ Teškoće na koje nailazi gospođa Thatcher u sprovođenju monetarističke politike i sve veći otpor masa prema toj politici vode sada ka radikalizaciji laburističke partije, koja bi mogla da stvori uslove za pojavu jednog potpuno novog tipa socijalističke politike u Velikoj Britaniji. S druge strane, Mitterrandova pobjeda u Francuskoj možda ukazuje na alternativni model rešenja krize, koji bi mogao da minira tvrđenje konzervativaca da jedino oni znaju za moguću izlaz iz krize i da se dokaže kao moćno ideološko oružje protiv uspona nove desnice.

mного dubljem nivou nego što se to na levisi pretpostavlja, a razrada socijalističke alternative mora da obuhvatiti sve suprotnosti društva, a ne samo one koje spadaju u područje ekonomije. Ukidanje suprotnosti u odnosu između polova i rasa trebalo bi, na primer, pri izgradnji jednog socijalističkog društva da se smatra podjednako važnim kao i ukidanje suprotnosti između kapitala i rada.

Razrada i ostvarivanje takve strategije nisu nimalo jednostavni i ja ne pretendujem na to da umanjim velike teškoće koje se moraju rešiti. Ipak želim da dam neke podsticaje za diskusiju. Ponekad se tvrdi da ne postoji osnova za usaglašavanje pojedinih delova demokratskog pokreta. Njihovi zahtevi izgledaju na prvi pogled zaista tako različiti, čak i partikularistički, da bez utvrđivanja nekog već postojećeg jedinstva koje počiva na zajedničkoj tački — kapitalističkom načinu proizvodnje, izgleda veoma teško opravdati tvrđenje o mogućnosti i potrebi stvaranja nekog jedinstva. Uprkos svemu raspoznatljiv je jedan zajednički element, jer su svi ti zahtevi na ovaj ili onaj način izraz jedne borbe za jednakost i participaciju, protiv ugnjetavanja i diskriminacije. Oni ukazuju na potrebu demokratizacije društva na svim nivoima, a ovaj zajednički cilj mogao bi da bude princip saveza između raznih fragmenata. Ali da bi to postalo moguće potrebna nam je znatno šire zamišljena koncepcija demokratije od one kojom sada raspolazemo.

Naša sadašnja koncepcija demokratije suviše je ograničena i izgubila je mnogo od svoje izražajnosti u liberalno-demokratskom dijalogu.⁴¹ Da bi se ona pretvorila u oruđe koje bi kao okvir odgovaralo novom socijalizmu neophodno je da bude formulisana na nov način, koji bi nam dozvolio da se zalažemo ne samo za pravo saodlučivanja ljudi o svim pitanjima koja se tiču organizacije društvenog života, nego i za pravu jednakost među ljudima, bez obzira na njihov pol, rasu ili seksualnu orijentaciju. Što se tiče ofanzive liberalnog konzervativizma koji daje novu desnu definiciju vladajućih ideoloških parametara, potrebno je na nju odgovoriti jednom ideološkom i političkom ofanzivom kako bi se

⁴¹ Demokratiju ne bi trebalo svoditi na jedan formalni mehanizam kolektivnih odluka, kao što to čini Barry Hindess u svom inače veoma značajnom članku »Politics and Power I«. Kako je istakao Bob Jessop u svojoj kritici Hindessa (»Politics and Power II«), treba se angažovati u borbi oko traganja za »demokratskim subjektom«. Ali to zahteva jednu novu demokratsku koncepciju, koja se hitno mora razraditi.

očuvala i popularisale demokratske vrednosti. Budući da se problemi s kojima smo danas suočeni ne mogu sveći na demokratska izopačenja — kako bi to hteli da nam predstave neokonzervativci — nego imaju svoj uzrok u nedostatku demokratije, oni se i mogu rešiti jedino putem demokratije.

(Chantal Mouffe, »Die Demokratie und die Neue Rechte«, *Prokla*, br. 44, 1981, str. 41—55).

Prevela Frida Filipović

VELIKA PREDSTAVA SKRETANJA UDESNO

U sadašnjoj situaciji, više niko ko se ozbiljno bavi političkim strategijama ne može sebi dozvoliti ignorisanje »zakreta udesno«. Možda još uvek nismo u stanju da shvatimo njegov opseg i granice, njegov specifični karakter, uzroke i posledice. Do sada nismo — uz jedan ili dva značajna iznimka — uspeli da iznađemo strategije koje bi mogle da mobilisu dovoljno moćne društvene snage da bi ga sprečile. Međutim, tendencija skretanja udesno nije sporna: više ne izgleda kao privremeni obrt političke sreće, ni kao kratkoročna promena u odnosu snaga. Ona je dobro uhvatila korena — po opštem mišljenju — još od druge polovine 60-tih godina. I, premda je prošla niz različitih stupnjeva, njena dinamika i zamah izgledaju postojani. Nužno je da na lewici raspravimo parametre ovog zakreta i da to učinimo celovitije i otvorenije, bez zadržke i predrasuda.

Neki aspekti već su privukli pažnju levice: čvrsta industrijska i ekonomska strategija Callaghanove vlade prema recesiji i krizi kapitalističke akumulacije; pojava »tačerizma« i antilevičarskih kampanja; uspon Nacionalnog fronta kao javne političke snage. No, stvarne dimenzije naglog skretanja udesno i dalje izmiču odgovarajućoj analizi. Razlog bi mogao biti i u tome što

* Ovaj članak sastoji se od dva već objavljena u *Marxism Today*. Prvi, »Velika predstava skretanja udesno« pojavio se januara 1979, pre izbora M. Thatcher; drugi — »Tačerizam — novi stupanj?«, februara 1980. godine.

levica još uvek »iščitava« krizu s određenih uvreženih i priznatih »zdravorazumskih« pozicija. Mnoga od tih stanovišta više ne omogućavaju adekvatnu analizu teorijskog okvira: otuda, politika proistekla iz njih permanentno ne domaša svoj cilj.

Stoga i dalje ima onih koji tvrde »što gore to bolje« — misleći na zaoštavanje suprotnosti. Takvo se stanovište često zasniva na verovanju u neizbežnost ubrzanog tempa klasne borbe i u zajemčenu pobjedu »progresivnih snaga širom sveta«. Oni koji u to veruju imaju slabo političko pamćenje; zaboravili su koliko je često u novijoj istoriji zaoštavanje suprotnosti vodilo »smirivanju« i rešenjima koja su išla naruku kapitalu i desnici, pre nego obratno. Verovatno najuobičajeniju reakciju na lewici predstavlja tumačenje »zakreta udesno« kao prostog izraza ekonomske krize. Tako je »tačerizam« — manje-više — odgovarajući politički sudrug razdoblja kapitalističke recesije: smatra se da značajne razlike između ove i drugih varijanata torijevske »filozofije« nemaju nikakvih specifičnih ili ideoloških posledica. Nacionalni front je odavno spoznato iracionalno lice kapitalizma — klasni neprijatelj pod znanom fašističkom maskom.

Posebna obeležja

Ovo stanovište zanemaruje sve partikularno i specifično za ovu istorijsku situaciju. Ono posmatra istoriju kao niz ponavljanja; zasniva se na poimanju društvene formacije kao jednostavne strukture u kojoj se ekonomski faktori neposredno i jasno prenose na političke i ideološke planove. Kao i svi »ekonomizmi« drži da će se, delujete li na »određujućem nivou« — ekonomskom, — svi ostali delovi zagonetke sami po sebi složiti.

Tako ovo stanovište onemogućava sebi, teorijski i politički — pronicanje u one prateće ali različite suprotnosti čija se kretanja odvijaju posve drugim tempom, no čije sažimanje, u svakom posebnom istorijskom trenutku, određuje dato stanje stvari. Ono zanemaruje Lenjinovu pouku o »vanredno originalnoj istorijskoj situaciji« u kojoj su se »potpuno različiti tokovi, potpuno raznorodni klasni interesi, potpuno suprotne političke i socijalne tendencije spojili... spojili neverovatno, složno'...«¹ Ono polazi od onoga što tek treba objas-

¹ V. I. Lenjin, »Prva etapa prve revolucije«, *Dela*, tom 24, Jugoslavija publik, Beograd, 1975, str. 323.

niti: kako socijaldemokratska partija na vlasti (političkoj), uz masovnu podršku radničke klase i organizovanu potporu sindikata, prevladava kapitalističku ekonomsku recesiju; i kako »zaživljuje« za sve veći broj ljudi bez obzira na teme i ideološke predstave zarazno privlačne »sitnoburžoask« ideologije u nastajanju. Ove odlike sadašnje situacije nisu toliko izrazi ekonomske krize (njeni politički i ideološki odrazi) koliko su činioci koji *imaju posledice* — uključujući i posledice na samu ekonomsku krizu i njena moguća rešenja.

U ovoj debati sreću se i varijante »revolucionarnog optimizma« i »revolucionarnog pesimizma«. Pesimisti tvrde da ne smemo prevrtati čamac, niti demoralisati već razbijene snage levice. Njima se da odgovoriti jedino Gramscijevim rečima: postavimo se »nasilno« prema stvarnosti *kakva jest* ako smo stvarno rešeni da je menjamo. Optimisti seju sumnju među sumnjivcima — tražimo područja otpora — klasna borba se nastavlja. Na neki način, naravno, oni jesu u pravu. Mi moramo proći s onu stranu pojavnog, moramo otkriti tačke mogućeg delovanja, ne smemo potceniti mogućnosti otpora i borbe. No, ako smo u pravu što se tiče dubine skretanja udesno, tada naše intervencije treba da budu primerene, odlučne i delotvorne. Zviždanje u vetar je prirudna igra ne posve nepoznata britanskoj levlci. »Pesimizam inteligencije: optimizam volje.«

Fašizam

Najzad, tu je »fašizam«. U izvesnom smislu, pojava organizovanog fašizma na političkoj pozornici kao da sve rešava za levicu. Ona potvrđuje naše najgore slutnje, budi poznate utvare i aveti. Kao da fašizam i ekonomska recesija udruženi rasvetljavaju one veze koje su, inače uglavnom, neprozirne, skrivene i potisnute. Odbacimo sve te zaludne teorijske spekulacije! Sva marksistička jemstva su na svom mestu, izdržavaju probe. Izađimo na ulice. Ovo *nije* argumentacija protiv izlaska na ulice. Direktni koraci preduzeti protiv razaranja Nacionalnog fronta — lokalne kampanje, anti-fašističko delovanje u sindikatima, sindikalnim savetima, ženskim grupacijama, mobilizacija u okviru Antinacističke lige, protiv-demonstracije, i, pre svega, rok protiv rasizma (jedna od najnovijih i najbolje sprovedenih i zamišljenih kulturnih akcija, koja zaslužuje ozbiljnu i celovitu analizu) — zapravo, predstavljaju jedan od usamljenih uspešnih poduhvata u sadašnjoj si-

tuaciji. No, ovo *jeste argumentacija* protiv zadovoljstva koje ponekad sledi iz primene pojednostavljenih analitičkih shema na složena događanja. Ono što moramo da objasnimo jeste kretanje ka »autoritarnom populizmu« — specifičnoj formi kapitalističke države — koji, za razliku od klasičnog fašizma, zadržava većinu formalnih predstavničkih institucija (iako ne sve) i u stanju je da, istovremeno, stvori oko sebe aktivnu narodnu podršku. Ovo nesumnjivo predstavlja odlučujuću promenu u odnosu snaga, a Nacionalni front u ovoj dramati igra sporednu ulogu. On je podstakao iznenađujuće buđenje demokratskih formi i inicijativa, a ne njihovo potiskivanje. Moglo bi se dogoditi da upravo imenovanjem ispuštimo ono što je specifično za *ovu* jedinstvenu formu krize kapitalističke države.

Skretanje udesno je deo onoga što je Gramsci nazvao »organskim« fenomenom: »Dešava se da kriza ponekad traje decenijama. Ova dugotrajnost je znak da su se razotkrile nepopravive strukturalne suprotnosti... i da, uprkos tome, političke snage koje se bore za očuvanje i odbranu postojeće strukture nastoje da ih saniraju unutar određenih granica, i da ih prevaziđu. Ova neprekidna i istrajna nastojanja... oblikuju polje situacionog, a upravo to je teren na kome se snage opozicije organizuju.« — (Gramsci, *Prison Notebooks*, str. 179).

Gramsci je insistirao na uspostavljanju odgovarajućeg odnosa između »organskih« i »situacionih« aspekata krize. Ono što određuje »situaciono« — neposredno polje borbe — nisu jednostavno dati ekonomski uslovi, već upravo »neprekidna i uporna« nastojanja u pravcu odbrane i očuvanja pozicija. Ako je kriza duboka — »organska« — ova nastojanja ne mogu biti samo defanzivna. Ona će biti *formativna*: novi odnos snaga, rađanje novih elemenata, pokušaj formiranja novog »istorijskog bloka«, nove političke konfiguracije i »filozofija«, duboka rekonstrukcija države i ideološkog govora koji tvore krizu i predstavljaju je onako kako je »doživljena« u praktičnoj realnosti: novi programi i politika koji vode novim ishodima, novoj vrsti »reda« — »unutar određenih granica«. Sve ovo se ne »rađa«: mora se izgraditi. Da bi se razvrgle stare formacije neophodan je politički i ideološki rad, kao god, uostalom, i da bi njihovi elementi zadobili nova obličja. »Zaokret udesno« nije odraz krize: on je sam po sebi *odgovor* na krizu. Želim da ispitam neka obeležja ovog odgovora, usredsređujući se, pri tom, na neke njegove zanemarene političko-ideološke aspekte.

Prvo moramo ispitati okolnosti koje joj pogoduju. Reč je o skupu diskontinuiranih ali povezanih tokova, pre nego o skladnom odgovarajućem kretanju. Strukturna industrijska i ekonomska slabost Britanije proizlazi iz neposrednih posledica posleratnog buma. Šezdesete godine obeležene su oscilacijama između recesije i obnove, uz postojano unutrašnje propadanje. Tim su zapravo uništeni i poslednji ostaci »radikalnog programa« na osnovu koga je Wilson izborio vlast 1964, i oko kojeg je nastojao da okupi novi društveni blok. Krajem 60-tih godina ekonomija upada u potpunu recesiju — galopirajuću inflaciju — što je pogodovalo »Heathovom kursu« od 1971—1974, koji se direktno protivstavljao organizovanom radu. Od sredine 70-tih godina, ekonomski parametri su diktirani sinhronizacijom između kapitalističke recesije u svetskim razmerama i specifično britanske krize kapitalističke akumulacije — slabe karike u lancu. Otuda unutrašnjom politikom dominiraju elementi upravljanja krizom i kontrolne strategije: objedinjene u sve više intervencionističkoj državi, umešanoj u obezbeđivanje uslova kapitalističke proizvodnje i reprodukcije. Ova strategija ima nesumnjivo korporativistički karakter — uvlačenje delova radničke klase i sindikata u pogodbu između države, kapitala i rada, tri »interesa«. Upravljanje krizom uspešno je variralo različite verzije istog osnovnog *repertoara*: politika dohoda, prvo uz pristanak, posle silom; sputavanje nadnica; društvena nagodba. »Prirodni« upravljač krize bila je socijaldemokratska partija na vlasti. Ovaj poslednji činilac duboko je uticao na dezorganizovanje i razbijanje odgovora radničke klase na samu krizu.

Pri tom su se, na ideološkom planu, stvari odvijale posve drugim tempom i, u nekim svojim vidovima, prethodile ekonomskim aspektima. Mnoge od ključnih tema radikalne desnice — zakon i poredak, nužnost društvene discipline i autoriteta pred zaverom neprijatelja države, razmahom društvene anarhije, »unutrašnjim neprijateljem«, razvodnjavanjem britanske pasmine tuđinskim crnim elementima — artikulisane su znatno pre potpunog ispoljavanja recesije u svim njenim dimenzijama. Nastale su iz odnosa spram radikalnih pokreta i političkih polarizacija 60-tih godina, za koje »1968« predstavlja pogodni, iako neadekvatni znamen. Neke od ovih tema se progresivno prenose na druge frontove kako konfrontacija s organizovanim radom postaje oštrija a otpor na koji ona nailazi borbeniji tokom Heath-

ovog međuvlašća. Ovo se mora smatrati formativnim momentom² u konstituisanju osnovne tematike radikalne desnice.

Radikalna desnica

Radikalna desnica ne pada s neba. Moramo je razumeti u neposrednom odnosu prema alternativnim formacijama koje nastoje da zauzmu isti prostor i njime zagospodare. Ona je angažovana u borbi za prevlast, unutar vladajućeg bloka, kako protiv socijaldemokratije tako i protiv umerenog krila sopstvene partije. Ona ne samo da deluje unutar istog prostora — ona direktno radi na stvaranju sukoba unutar ovih suprotstavljenih pozicija. Moć njenog delovanja delom izvire iz radikalizma njene rešenosti da razbije okvir, a ne prosto da preradi elemente dominantnih »filozofija«. Pri tom ona, ipak, preuzima postojeće elemente, razgrađuje ih, slaže ih po novoj logici i artikuliše prostor na novi način, usmeravajući ga udesno.

Ovo je vidljivo u odnosu na obe pozicije. Heathovu poziciju uništila je konfrontacija s organizovanim radom. Ali, potkopale su je, isto tako, i njene unutrašnje suprotnosti. U suočavanju s radom nije uspela da pobedi; u ovom odlučujućem sukobu nije mogla dobiti masovnu podršku; poražena, vratila se svom »prirodnom« položaju u političkom spektru, angažujući se u vlastitoj verziji nagodbe. »Tačerizam« je uspeo na istom prostoru direktnim raskidom sa »sporim socijalizmom« i apologetskim »državnim kolektivizmom« Heathovog krila. Time se on usredsredio na samu bit konsenzusne politike koja je, više od desetleća, dominirala i držala uravnoteženom političku pozornicu. Da bi zadržao svoju verodostojnost vladajuće partije u krizi kapitalizma, »tačerizam« je sačuvao neke neodređene i ambivalentne veze s ovim centrističkim teritorijem. On je, na drugim osnovama, osvojio značajan prostor aktivno s desna razarajući konsenzusnu politiku. On, dakako, teži stvaranju nacionalnog konsenzusa u kome je socijaldemokratija bila glavna tendencija. Ova evakuacija centrističke teritorije oslobodila je na desnici političke snage koje su u pretežnom delu poratnog razdoblja bile pod kontrolom.

² Na drugom mestu smo pokušali da izvršimo celovitiju analizu ovog momenta: v. poglavlja o »Gašenju podrške«, i »Ka izuzetnoj državi« u — Hall, Clark, Critcher, Jefferson i Roberts, *Policing the Crisis*, London, Macmillan, 1978.

Međutim, suprotnosti unutar socijaldemokratije predstavljaju osnovni ključ skretanja udesno čitavog političkog spektra. Kao god što destrukcija Heathove »partije« osigurava hegemoniju »tačerizma« na desnici, tako je i protivrečna forma socijaldemokratije uzročnik dezorganizacije reakcije levice i radničke klase na krizu.

Ova se protivrečnost da iskazati jasno i jednostavno; iz nje proističu značajni strateški zaključci. Naime: da bi izvojevali izbornu pobjedu socijaldemokratija mora maksimizirati svoje zahteve *baš* kao politički predstavnik interesa radničke klase i organizovanog rada. To je partija sposobna da (a) savlada krizu, istovremeno (b) štiteći — u granicama recesijom nametnutih ograničenja — interese radničke klase. Ovde je važno podsetiti se da socijaldemokratija nije homogen politički entitet nego složena politička formacija. Ona nije izraz radničke klase »na vlasti« već osnovno sredstvo predstavništva klase. Predstavništvo ovde treba shvatiti kao aktivni i formativni odnos. Ona organizuje klasu, konstituišući je kao političku snagu — upravo u onom času kada se ona sama konstituiše. Sve zavisi od načina, mehanizama i »filozofija« — sredstava — kojima se često rasuti i nesaglasni interesi jedne klase, stapaju u koherentnu poziciju koju je moguće artikulirati i zastupati na poprištu političke i ideološke borbe.

Ovaj zastupnički odnos između klase i partije danas uglavnom zavisi od velikog broja nagodbi što ih međusobno sklapaju laburistički i sindikalni predstavnici klase. Ta »neraskidiva veza« je praktična osnova zahteva da se bude vladajuća partija u periodu krize. To je sporazum koji se nudi. No, *pošto dođe* na vlast socijaldemokratija je prinuđena da traga za takvim rešenjima krize koja bi dobila odlučujuću podršku ključnih delova kapitala, jer se upravo tu nalaze granice za nju mogućih rešenja. Ali, tada se neraskidiva veza mora koristiti ne za vođenje nego za *disciplinovanje* klase i njenih organizacija. A to je, opet, moguće jedino ako se karika — klasa-partija — razvrgne i zameni alternativnom vezom: vlada—narod. Retorika »nacionalnih interesa«, kao osnovna ideološka forma u okviru koje je socijaldemokratija na vlasti nanela seriju poraza radničkoj klasi, upravo je područje ispoljavanja ovog nesaglasja — i polje njegove stalne obnove. Međutim, sprege vlada—narod posve drugačije deli područje borbe od sprege klasa-partija. Ona, u ključnim momentima borbe — od štrajkova 1966 — stavlja laburiste, po defini-

ciji, »na stranu nacije« a nasuprot »parcijalnim interesima«, »neodgovornoj sindikalnoj moći« itd.

Ovo je bio teren razornog delovanja gospodina Heatha u igri oko Zakona o industrijskim odnosima i posledica s prizivanjem »velikog nacionalnog sindikata« i volšebnog »iskupljenja nacije«. Energičnijim i uspešnijim korišćenjem »nacije« i »naroda« protiv »klase« i »sindikata«, »tačerizam« se zapravo oslanja na istu objektivnu suprotnost. U tom prostoru napada se, ne ovaj ili onaj deo »neodgovornog pogađanja« određenog sindikata, nego sama osnova i *raison d'être* organizovanog rada. Ovo pozivanje na »naciju« i »narod« zaustavilo je mnoge ljude — uključujući i brojne članove sindikata — dovodeći ih u samo središte sve žešćih napada na odbrambene organizacije radničke klase.

Antikolektivizam

Teme antikolektivizma i antietatizma predstavljaju srodne ideje u novoj filozofiji radikalne desnice. »Tačerizam« je ove tradicionalne motive konzervativne »filozofije« izbacio u prvi plan. Na nivou teorijskih ideologija, antietatizam je obnovljen probijem monetarizma kao najmodernijeg ekonomskog kreda. Kao okosnica teorijskih ideologija državnog intervencionizma u čitavom posleratnom periodu, kejnzijanizam je gotovo zadobio status svete ortodoksije. Već to što je u nekim od najmoćnijih i najuticajnijih mehanizama vlasti, istraživanja i univerzitetskog rada (kejnzijanizam) potisnut i zamenjen Friedmanom i von Hayekom predstavlja značajan preokret. Ni kejnzijanizam ni monetarizam ne donose glasove na izbornoj pijaci, ali »tačerizam« je u doktrinama i propovedima o »vrednostima društvenog tržišta« — obnovi konkurencije i lične odgovornosti za trud i nagradu, u liku preoporezovanog pojedinca iznurenog socijalnim davanjima čija je inicijativa ugušena državnim izdacima — pronašao moćno sredstvo popularizacije monetarističkih načela, a u liku »čistača« socijalne pomoći dobro smišljenog đavola. Razrađivanje ove populističke doktrine — u kome su zdušno učestvovali ser Keith Joseph i gospodin Boyson u listovima *Telegraph*, *Economist* i *Spectator*, kolovođe javnog mnjenja u *Mailu* i *Expressu*, kao i mnogi drugi — primer je kritičkog ideološkog delanja na stvaranju populističkog zdravog razuma »tačerizma«. Reč je o izuzetno bogatoj smeši zvučnih tradicionalnih tema — nacije, porodice, dužnosti, autoriteta, merila, samopouzdanja —

u njoj veoma uspešno sažetih. Ovde su elementi brojnih tradicionalnih ideologija — mnogi iz fundusa nekad velikih tema popularnog konzervativizma, i drugi sa širokom popularnom konotacijom — sabrani i utkani u jedinstven skup propovedi u službi radikalne desnice i onih klasnih snaga koje ona želi da predstavlja.

Aspekti repertoara

Ovde ćemo razmotriti samo dva vida ovog bogatog repertoara antikolektivizma. Prvi se tiče načina direktne upotrebe popularnih elemenata tradicionalnih filozofija i praktičnih ideologija podređenih klasa u ovom govoru. Ti elementi — kao što je, među ostalima, nedavno pokazao Laclau — uvek izražavaju nesaglasnost između opštih interesa i bloka vlasti. No, budući da nemaju nikakvog intrinzičnog, nužnog ili istorijski fiksiranog klasnog značenja, kao elemente ih je moguće uspešno uklapati u vrlo raznorodne diskurse — i same artikulisane za i sa raznolikih klasnih pozicija i praksi, — usled čega dolazi do neutralizacije te nesaglasnosti i njihovog uspešnog prisvajanja od strane desnice.

Drugi aspekt je srodan. To što je ovde predstavljeno (opet u aktivnom smislu) zapravo je materijalnost suprotnosti između »naroda«, opštih potreba, osećanja i aspiracija — na jednoj — i nametnutih struktura intervencionističke kapitalističke države, države monopolističke faze kapitalističkog razvoja — na drugoj strani. U odsustvu iole celovitije mobilizacije demokratskih inicijativa, obični radni ljudi sve više upoznaju i doživljavaju državu ne kao zaštitnika već kao moćni, birokratski namet. To »iskustvo« nije pogrešno pošto je država, po stvarnim posledicama njenog delovanja na podređene klase, sve manje i manje prisutna kao institucija blagostanja, a sve prisutnija kao država »državnog monopolističkog kapitala«. Socijaldemokratija, naravno, ne može ništa od ovog da iskoristi. Prvo, ona se drži neutralne i blagonaklone interpretacije države kao otelotvorenja nacionalnih interesa iznad klasne borbe. Drugo, u redovima zastupnika socijaldemokratije (i ne samo među njima na levisi) ekspanzija države shvata se izolovano, van odnosa s mobilizacijom širokih demokratskih snaga, gotovo kao sinonim za »socijalizam«. Treće, razrasla intervencionistička država je glavni instrument pomoću kojeg partija socijaldemokratije pokušava da razreši kapitalističku krizu za račun kapitala. Četvrto, u ovoj fazi država daje svoj pečat svakoj

karakteristici i svakom aspektu društvenog života. Socijaldemokratija ne raspolaže ni jednom alternativnom održivom strategijom, pogotovu za »krupni« kapital (a »krupni« kapital nema alternativne održive strategije za sebe) koja ne podrazumeva obimnu državnu potporu. Tako su u svakoj polarizaciji duž ove linije, laburisti bezrezervno »sa« državom i blokom vlasti — a gospođa Thatcher bezrezervno je izvan, »sa narodom«. Uviđamo da su antiestatistički elementi u diskursima radikalne desnice ključni potpornji novog populizma. Nije to samo retorički ukras. Ako dodamo da oni doprinose ugledu napada radikalne desnice na čitavu strukturu velfera i socijalnih povlastica, kazali smo, zapravo, da ideološko potkopavanje, pod uslovom da je dobro obavljeno, donosi značajne političke i ekonomske plodove.

Obrazovanje

Možemo se okrenuti još jednoj oblasti uspešnog osvajanja radikalne desnice: sferi obrazovanja. Sve do skora je na pitanju drugostepenog obrazovanja vladao cilj socijaldemokratije — »jednakost uslova«. Borba za njegovu obuhvatnost bila je neodvojiva od socijaldemokratije. Spor u ovoj oblasti razvijao se postupno, kroz niz strateških intervencija. Tokom 60-tih godina su »progresivno« i »zajedničko« obrazovanje načinili znatan prodor u državnim školama. »Progresivizam« je danas potpuno diskreditovan. Panička od pada standarda i nepismenosti radničke klase, strahovi od politički nastrojenih nastavnika u učionicama, strašne priče o gradskoj školi »punoj nasilja«, o padu standarda usled priliva imigranata i tako dalje — izmenili su školu i usmerili je ka temama i ciljevima koje joj je namerala desnica. Štampa je u ovome — naročito tri popularna, trbuhozbovačka glasa radikalne desnice: *The Mail*, *The Sun* i *The Express* — bezmalo odigrala glavnu ulogu. »Primere« su obnarodovali u krajnje senzacionalističkoj formi — i oni iz njih izvukli zaključke.

Ti zaključci i asocijacije predstavljaju osnovne mehanizme procesa kojim je obrazovanje, kao poprište borbe, povezano sa desnicom. U filozofiji državnog obrazovanja postoje dugogodišnji, duboki otpori svakom pokušaju direktnog prilagođavanja školstva potrebama i zahtevima industrije. To što su ovi otpori bili dvosmisljeni, nije od prevelikog značaja za naše razmatranje. Kako god da je nastalo, ovo protivljenje vrednovanju škole merilima neposredne korisnosti za kapital, moglo

je biti osnovom kampanje sa određenim izgledima na izvesnu profesionalnu i administrativnu podršku. Sada tih otpora više nema. Pretpostavlja se postojanje jasnih dokaza o sve nižim standardima: krunski svedoci ovog alarmantnog trenda su poslodavci koji se žale na kvalifikovanost onih koji traže posao; to bi, zauzvrat, moralo imati posledica po efikasnost i produktivnost nacije — i to u vreme recesije koje ultimativno zahteva njihovo unapređivanje. Pošto se, često malovaljani elementi, upletu u ovu vrstu »logike«, vodeći stručnjaci za obrazovanje iz redova političke desnice mogu otpočeti indirektno promene u ovoj oblasti, čak i pre no što se preuzme vlast. Zašto?

Prvo, zato što je teren na kome se vodi debata u potpunosti rekonstruisan u skladu s novom »logikom«, te se pokazuje da je silini napada teško odoleti. Drugo, zato što su sami laburisti oduvek bili raspeti između dva oprečna cilja školstva: nastojanja da se povećaju šanse radničke i siromašne dece i potrebe da obrazovanje bude u službi ekonomskih potreba i efikasnosti sistema proizvodnje. Sada možemo videti da ova suprotnost, čak i unutar socijaldemokratskog programa obrazovanja, zapravo predstavlja još jednu pojavu onoga što smo već nazvali osnovnim nesaglasjem socijaldemokratije u tom razdoblju. Mnogi stručnjaci i zagovornici obrazovanja, pedagoška štampa, delovi profesije, mediji, mnoge grupe i organizacije zainteresovane za obrazovanje delali su upravo na području ove dileme i — u uslovima recesije — uspeli da uvere vladu. Ona je, sa svoje strane, postala čelnik pokretanja debata i mera namenjenih obistinjavanju jednačine — uspeh u obrazovanju = zahtevi industrije.

»Velika debata«

Tako su dnevni red »velike debate« za socijaldemokratiju u stvari *sačinile* društvene snage desnice — a vlada je, kao inicijator toga, gotovo posve uverena da je reč pretežno o »nepolitičkoj debati — kakve i treba da budu rasprave o obrazovanju«. Pa ipak, da bi se sve to sprovelo, neophodno je sprovesti prethodne rekonstrukcije samog državnog aparata. Novi državni mehanizmi, sposobni za ostvarivanje pomenute jednačine na neposredniji i praktičniji način, zadobili su središnje mesto na ovom polju — Komisija za radnu snagu, novi prekvalifikacioni programi za produženo i tehničko obrazovanje itd. Ovde su programi kvalifikacije i

prekvalifikacije direktno prilagođeni zahtevima i kretanjima u industriji, pa tiho raz-obučavanje i pre-obučavanje nezaposlenih može da počne.

S druge strane, ovo nije ni samo nametnuta ili retorička strategija. Preuređenje državnog obrazovnog aparata i preusmeravanje izvora i programa jeste polje veoma realnog i dubinskog delanja odozgo na stvaranju još jednog državnog prostora. Čini se, isto tako, da mnogi vidovi ove strategije nailaze na odobravanje i podršku roditelja. Možda stoga što su, u periodu nezaposlenosti, roditelji — pripadnici radničke klase srećni što im deca prolaze proces obučavanja — čak i ako je reč o određenim radnim mestima rutinskog manuelnog rada ili, u mnogim slučajevima, proizvodne obnove. Možda takođe i zbog toga što, ako na kraju krajeva obuhvatnost onako kako je primenjivana kao i drugi obrazovni programi ne donose ništa dobro radničkoj deci, onda bi ona morala biti zadovoljna time što su »obučena« i »klasirana« na, čini se, odgovarajući način.

Promena u strategiji obrazovanja tako, u stvari, govori takvim roditeljima: pripadate obrazovno podređenoj klasi; izlaz je u kretanju naviše kroz sve oštriju konkurenciju u obrazovanju; uspeh u nadmetanju donose: standardno školovanje, prihvatljiva socijalna umeća, poštovanje autoriteta i tradicionalnih vrednosti i disciplina. Usled krupnih neuspeha socijaldemokratske politike obrazovanja da izmeni nejednakosti u obrazovanju, bilo je *moгуće* preusmeriti pozitivne aspiracije radnih ljudi vezane za školovanje njihove dece ka tradicionalnom obrazovanju, programima discipline i »relevanciji industrijskog iskustva«. Tokom 60-tih godina angažman roditelja bio je »protiv školstva«, uz Ivana Illicha; 70-tih je taj angažman jedna od najjačih karata u špilu gospodina St. Johna Stevasa, zaduženog za obrazovanje u vladi u senci.

Zakon i poredak

Ako je obrazovanje oblast koju je desnica osvojila a da nije morala da dođe na vlast, dva druga područja iz repertoara radikalne desnice — rasa i zakon i poredak — tradicionalno su oblasti u kojima je desnica imala vodeću ulogu. O tome ćemo sasvim kratko, s obzirom da im je levica poslednjih meseci posvetila znatnu pažnju; izabrani su tek kao primeri u funkciji opšteg zaključka. Zakon i poredak — više policije, oštrije kažnjavanje, strožija porodična disciplina, rastuća stopa kriminala

kao indeks socijalne dezintegracije, opasnost koja »običnim ljudima koji gledaju svoja posla« pretila od lopova, siledžija itd. talas bezakonja i gubitak postojanosti zakona — vazda su prisutna tema na skupovima Konzervativne partije i izvor mnogih kampanja moralističkih grupa i čuvenih citiranih urednika. No, ako je aktivnost desnice u nekim oblastima dobila podršku, pitanja zakona i poretka izazivaju strah u ljudima. Moralne interpelacije u nekim verzijama govora radikalne desnice imaju važnu ulogu. Jezik zakona i poretka u ovoj varijanti je preplavljen moralizmima. Tu velika sintaksa »dobra« nasuprot »zlu«, civilizovanih nasuprot necivilizovanim standardima, izbora između anarhije i poretka, postojano deli svet i svrstava ga na određena mesta. Uticaj što ga ova kampanja za zakon i poredak ima na popularni moralitet i zdravorazumsku savest u dobroj meri je posledica poigravanja »vrednostima« i moralnim pitanjima. Uprkos tome, ona se konkretno dotiče iskustava kriminala i pljačke, gubitka imovine i straha od iznenadnog napada u radničkim oblastima i naseljima; i, budući da ne nudi nikakve lekove za njihove suštinske uzroke, ona okuplja ljude oko »potrebe za autoritetom« koja je desnicu oduvek krasila u stvaranju podrške svom autoritarnom programu.

Tema rase predstavlja drugu varijantu, pošto pitanjima rase, rasizma i rasnih odnosa, kao i imigracije, poslednjih meseci dominira dijalektički odnos između umereno radikalnih i čvrsto radikalnih snaga desnice. Krajem 60-tih i početkom 70-tih godina govorilo se da je gospodin Powell ipak poražen; to je istina jedino ako se ukupnost stanja stvari meri karijerom jednog pojedinca. U drugom smislu, ima dokaza da je »pauelizam« pobedio: ne samo zato što je njegovom službenom padu sledilo ozakonjenje većine njegovih predloga, već i zbog toga što je pauelizam bio u prilici da inauguriše magijske veze i kratke spojeve tema rase i kontrole useljavanja i slike nacije, britanskog naroda i destrukcije »naše kulture, našeg načina života«. Bio bih znatno srećniji što je položaj Nacionalnog fronta trenutno pogoršan, da se prvih meseci ove godine toliko njegove teme nisu pojavile čvrsto uklopljene u uglade-niji govor o rasi konzervativnih političara.

Posmatrao sam isključivo neke političko-ideološke dimenzije rađanja radikalne desnice, ne da bih podsticao strah pred njenim obimom, nego da bih pokušao da identifikujem neke od njenih specifičnosti koje je razlikuju od drugih varijanti što su cvetale od rata naovamo. Prva je složeni ali neraskidivi odnos između des-

nice i sreće i sudbine socijaldemokratije u trenutku kad ova potonja dođe na vlast u razdoblju ekonomske recesije i nastoji da joj iznađe rešenje »unutar određenih granica«. Vazda je bilo da je desnica to što jeste delom takva jer je levica takva kakva je: ovde se susrećemo s posledicama dugogodišnjeg vođstva socijaldemokratije. Druga je veliki uspeh desnice u neutralizaciji nesaglasnosti između naroda i bloka državne vlasti i izvojevanje odlučujuće naklonosti u širokim slojevima. Rečju, priroda *populizma* desnice. Mora se dodati da nije reč o retoričkom geslu ili triku, jer se ovaj populizam zasniva na stvarnim suprotnostima i poseduje racionalno i materijalno jezgro. Uzrok njegovog uspeha i efikasnosti nije sposobnost obmane naivnih ljudi, već način na koji se on bavi stvarnim problemima, realnim i življenim iskustvima, stvarnim suprotnostima — pri tom ih prikazujući u skladu s logikom koja ih sistematizuje i primerava politici i klasnim strategijama desnice. Najzad, a to nije ograničeno samo na ovu analizu premda se čini za nju posebno relevantnim, — postoje dokazi o tome kako se ovakve ideološke transformacije i političko restrukturiranje stvarno odvijaju. Sve počiva na već konstituisanim socijalnim praksama i živim ideologijama. Teren se osvaja stalnim oslanjanjem na one elemente koji su vremenom stekli tradicionalnu rezonanciju i ostavili trag u popularnim shvatanjima. Istovremeno se menja polje borbe — promenom mesta, pozicije, relativne težine sažimanja unutar svakog pojedinog diskursa uz ređanje ovih elemenata saglasno alternativnoj logici. To što ih pomera nisu »mislili« nego određene prakse klasne borbe. Ove predstave su popularne jer se oslanjaju na praksu, uobličavaju je, upisane su u njenoj materijalnosti. Opasnost proističe iz činjenice da one menjaju prirodu samog terena na kome se vode različite borbe; a imaju i odgovarajuće posledice na te borbe. Trenutno pripremaju odbranu »konkurencije«, a upravo to je teren na kome se snage opozicije moraju organizovati ako ga doista želimo izmeniti.

TACERIZAM — NOVI STUPANJ?

Grubo rečeno, držim da su događaji uglavnom potvrdili analizu rađanja »radikalne desnice« koju sam započeo u »Velikoj predstavi skretanja udesno«. To su stanovište docnije u znatnoj meri produbili i proširili drugi autori (Martin Jacques u *Marxism Today*, okto-

bar 1979; Gamble u *Marxism Today*, novembar 1979; Leonard i Corrigan u *Marxism Today* decembar (broj za 1979). Da bi naš politički odgovor na krizu bio odgovarajući, neophodno je da tu analizu nastavimo. Posebno nam je potrebno iscrpnije objašnjenje posledica određene politike u različitim oblastima: nužna nam je bolja i dublja analiza »nove ekonomske strategije«; kao, uostalom, i smisleniji i potpuniji skup alternativa; iznad svega nam je neophodna iscrpna i trezvena ocena razvoja otpora i borbe protiv »tačerizma«, njihove snage i slabosti. Naredni meseci će od nas zahtevati mobilizaciju svih raspoloživih snaga — teorijskih, političkih, taktičkih. Tajna »tačerizma« je globalni karakter — hegemonistički poriv — njegove intervencije. Ništa osim antihegemonističke strategije otpora nije u stanju da mu se ravnopravno suprotstavi na poprištu borbe koje se planira iz dana u dan.

Treba odmah reći da mišljenje o spontanom pokretu, proisteklo iz prvih znakova organizovanog otpora kresanjima i nametanju nove ekonomske strategije, može biti varljivo. Ni za trenutak ne bih želeo da negiram važnost, apsolutnu nužnost uspešne defanzivne borbe. Sve će zavisi od te vrste uspešne mobilizacije. Moramo se podsetiti, a to su i neki drugi autori ispravno primetili, da smo već bili svedoci velike kontraofanzive radničke klase i drugih društvenih snaga u razdoblju od 1972. do 1974. koja je dovela do neposrednog zaustavljanja plime »hitizma«, ali koja nije uspela da skrene i odvrati dugoročne i dubinske tokove i pokrete od desnice. Ako je analiza »tačerizma« ispravna u osnovnim crtama, jedna stvar je kristalno jasna: defanzivna borba više nije dovoljna.

Priroda tačerizma

Možda bi vredelo ukratko sažeti one tačke u kojima izgleda da su saglasni svi učesnici debate. »Tačerizam« predstavlja nešto kvalitativno novo u britanskoj politici. Elementi programa i ofanzive »radikalne desnice« uistinu su postojali u ranijim manifestacijama — na primer, u »pauelizmu« 1968—1969. godine i u Heathovom programu 1970, kao što nas Gamble podseća. Međutim, konstituisanje svih tih elemenata u radikalnu političku snagu sposobnu da inauguriše nove uslove političke borbe i da uspešno sažme veoma obimne i raznolike društvene i političke probleme i teme u okviru filozofije društvenog tržišta i podvede ih pod zastavu

radikalne desnice, jeste kvalitativno nov politički događaj. Moramo shvatiti *radikalizam* ove intervencije: ona je odlučno raskinula s politikom pat pozicije, s čitavim repertoarom upravljanja krizom koga su se držale prethodne i laburističke i torijevske administracije, pa i samim okvirima političkog i ideološkog konsenzusa koji je tako dugo bio stabilizator političke krize. Ona je pokopala neokejnzijanizam — temelj »modernističke« strategije; razbila je starinski korporativizam; krenula je u uspešnu kontraofanzivu protiv socijaldemokratskih i liberalno-konzervativnih formi »etatizma« kako ekonomski tako i ideološki. Smisao nije u krpjenju ovog ili onog mehanizma, nego u izmeni samih uslova borbe, u promeni ravnoteže klasnih snaga neopozivo u korist desnice. To je jedina parlamentarna politička snaga odlučno privrženica stanovištu da »stvari više ne mogu da idu kako su išle«. Ona zna da je razaranje nužno da bi se moglo iz osnova ponovo graditi.

Tu je, zatim, *globalni* karakter njene ofanzive. To podrazumeva ne samo stvaranje nove politike nego i nove etike, novog oblika »zdravog razuma«. Ona poseduje model za svaku pojavu i aspekt društvenih odnosa: ima i »filozofiju« i program. U svetlu radikalnog raskida na koji je spremna u odnosu na nasleđeni priljag postulata i stavova, hegemonistički karakter njene intervencije je nešto suštinski novo. Potom, treba shvatiti i njen uspešni *prodor* u sami zavičaj podrške laburistima: sindikate, radničku klasu i druge društvene slojeve. Posebno jasno su Leonard i Corrigan pokazali vrstu i stepen ukorenjenosti »tačerizma« u međusobno suprotstavljena iskustva radničke klase pod socijaldemokratskim oblicima »etatizma«, — »tačerizam« se ukorenjivao, koristio se tim suprotnostima, uspešno predstavljao sebe kao *onu* »narodsku snagu« u »borbi« koju vodi »narod« protiv »države« — i, tako, uspešno mobilisao potrebnu meru podrške u podređenim klasama za svoja nasilna rešenja, za autoritativniju formu države. Cilj je radikalna, i, po mogućstvu, trajna izmena ravnoteže klasnih snaga u korist »radikalne desnice«. Ovo nastojanje da se prisvoje i artikulišu u pravcu radikalne desnice suprotstavljena iskustva i uslovi podređenih klasa *nailazi* na izvesnu podršku. Ni u kom slučaju ne smemo potceniti njen uspeh u dezorganizovanju snaga opozicije, u razbijanju i fragmentaciji odbrambenih organizacija klase.

Da li »tačerizam« može da preživi? Da li može da uspe? Ili će se dezintegrisati usled vlastitih unutrašnjih suprotnosti? Garantije za njegov uspeh jamačno ne postoje; ophrvan je unutrašnjim nesaglasjima, i podređen realnim ograničenjima. Izborna pobeda izvojevana je na osnovu skupa oportunističkih, sračunato instrumentalnih obećanja. Sva se neće moći da ispune. Obećanje desnice da će odmah doneti više novca u svaki džep, pokazalo se kao prosta izborna prevara. Njen pokušaj uspostavljanja privremenog saveza između vlastite ideološke privrženosti monetarizmu i opozicije dela radničke klase drugoj rundi društvenog sporazumevanja i povratku »slobodnom kolektivnom ugovaranju« već je uglavnom obesnažen posledicama nove ekonomske politike, zatvaranjem firmi i rastućom nezaposlenošću. U svetlu krupnih smanjenja državnih i socijalnih davanja, pozivi na oslonac na sopstvene snage i individualizam deluju prazno. Iskustvo o stvarnom značenju »tačerizma« na vlasti nesumnjivo će dovesti do gubitka dela izborne podrške i opredeliti za opoziciju neke od izbornih jedinica u kojima je pobeda »tačerizma« počivala na najoportunističkijim osnovama. Očevidno će se vlada ovde suočiti s ozbiljnom krizom »politike izborne podrške«. Što se tiče granica: malo šta ukazuje da će nova ekonomska politika imati ikakav realni učinak na ekonomski preokret. Ova politika ne zadire u strukturalne ekonomske probleme zemlje, a istovremeno, nije u stanju da se suprotstavi razonim posledicama globalne kapitalističke recesije, koja će, po svemu, biti dublja i dugotrajnija no što se s početka očekivalo. Za radikalnu desnicu nema pravog otvorenog puta napred.

Mene lično to sve ne umiruje u meri u kojoj je to slučaj s mnogima na levlci. Uveren sam da je »tačerizam« bio veoma uspešan u konstituisanju »kriznog« načina mišljenja: u smišljenom obeshrabrivanju iščekivanja i u podsticanju očekivanja da će stvari morati da postanu daleko gore pre no što krenu nabolje. Oni koji su, zbog kratkoročne neposredne koristi, sledili na izborima gospođu Thatcher, sada će joj okrenuti leđa; no, drugi će je se držati čvrsto i dalje, jer ona i dalje nudi radikalno, jednostavno i obuhvatno rešenje situacije koja se graniči s »nezamislivim«. Možda će ona na kraju žeti; ali njena vlada došla je na vlast na nečem što zovem »dugim povodcem«. »Tačerizam« jače na dubokim suprotnostima u kriznim uslovima. Malo je verovatno da će njegov pad uzrokovati neposredna

kriza izborne podrške. Pored toga, stepen poverenja je takav da sam sklon da očekujem pad vlade pre no što bude u stanju da izvede još jedan od svojih ljupkih U-okreta. Takođe je direktno relevantno zapitati se šta bi se doista dobilo, dugoročno posmatrano, obratom koji bi doveo na vlast bilo drugu varijantu Heath-torizma ili ponovo gospodina Callaghana s nepromenjenom politikom. Mislim da je iluzija verovanje da je još uvek moguć povratak na stari *status quo*; time se potcenjuje kako dubina krize tako i stepen u kome je tačerizam definitivno potkopao »stara rešenja i pozicije«. Možda postoje alternative »tačerizmu«, ali jednostavnog »povratka« nema. Tačerizam je razbio dugotrajnu političku pat poziciju i već je iz osnova izmenio politička pravila igre.

Tačerizam i krupni kapital

Držim da je isto tako važno šta podrazumevamo pod »uspehom«. »Tačerizam« može sasvim uspeti u svojoj dugoročnoj misiji promene ravnoteže klasnih snaga u korist desnice, a da se, pri tom, ne održi dugo na vlasti u parlamentarnom smislu. Čak bi i stara socijaldemokratska igra »društvenih ugovora« i deflaciona politika nadnica bila posve druga stvar ako bi ih trebalo sprovoditi u situaciji nastaloj posle niza poraza radničke klase, licem u lice sa sindikatima osakaćenim legalnim ograničenjima slobode organizovanja, u podstrekivanom raspoloženju anti-sindikalizma, u osvit borbi koje su primorani da vode zaposleni protiv nezaposlenih, kvalifikovani protiv nekvalifikovanih, muškarci protiv žena, obojeni protiv belih. Bio bi to ozbiljno oštećen pokret radničke klase; i u tom smislu bi »tačerizam« obavio svoj politički zadatak, čak i ako ne bi bio u stanju da se održi na vlasti. Ovo je odveć pesimistička perspektiva, ali specifikuje ono što podrazumevamo pod njegovim »uspehom«. Malo sam sklon da poverujem da krupni kapital ima dugoročno poverenje u moć brutalno jednostavne monetarističke doktrine da zaustavi recesiju. Ono što oni očekuju od gospođe Thatcher jeste preokret u ravnoteži političkih snaga. Oni su je podržali jer u »tačerizmu« vide jedinu političku snagu sposobnu da izmeni odnos snaga na način koji će pogodovati nametanju kapitalističkih rešenja. Podržavaju je iz političkih i ideoloških razloga. U tom smislu, dugoročna

misija radikalne desnice može »uspeti« čak i ako bi ova vlada morala svoje mesto da ustupi nekoj drugoj, drugačijeg izbornog karaktera.

Socijalizam i etatizam

Time smo došli do reakcije: levica se u tom pogledu nalazi u ozbiljnoj dilemi. Neposredni odgovor mora biti defanzivan: boriti se protiv kresanja (socijalnih daivanja), braniti pravo na štrajk, sprečiti podrivanje građanskih sloboda, zaustaviti plimu... Levica će se, neminovno, upustiti u ovu vrstu borbe, no već sada bi svima morale zasigurno biti jasne njene granice. »Tačerizam« nalaže ograničeni karakter borbe koja ostaje defanzivna; i ovde, takođe treba da se neposredno oslonimo na pouke naše analize. Ključ nam nude argumenti Leonarda i Corrigan. Uspeh »tačerizma« je proistekao iz dubokog i dubinskog gubitka iluzija što su ga obični ljudi doživeli u vezi sa samom formom socijal-demokratskog »etatizma« za koji su, na različite načine, bile opredeljene prethodne vlade. Taj tip »etatizma« pretpostavlja veoma osobeno poimanje države — kao centralizovane birokratije, neutralnog zaštitnika, koji čini sve što može ljudima i za njih, ostajući pri tom suštinski izvan njihove kontrole. *Doživljavanje* ovakve države bilo je pretežno negativno i opresivno. Kao skup realnih življenih praksi, ovaj oblik »etatizma« implicira poseban način političkog predstavljanja klasa i drugih društvenih snaga — par koraka od aktuelnog vršenja vlasti, kroz parlamentarnu vlast, sve udaljeniju i odvojeniju od stvarnog života. U osnovi je određeno, shvatanje načina na koji partije politički reprezentuju »klase«, ujedno ih politički formirajući. Podređene klase vide se kao pasivni primaoci, klijenti države koju vode eksperti i profesionalci, nad kojima narod nema nikakve ni stvarne ni suštinske kontrole. Ljudi su ovu državu sve više »doživljavali« kao arbitrarnu i duboko nedemokratsku moć: ona je sve više, u čijim god rukama bila, služila *disciplinovanju* klasa koje je tvrdila da predstavlja. Elaborirajući svoju filozofiju anti-etatizma, gospođa Thatcher uspešno je poistovetila ovu vrstu »etatizma« s laburistima — i sa socijalizmom. Potom je bilo moguće otpor i razočaranje ovom formom »etatizma« predstaviti kao otpor, ne samo prema laburistima nego i fundamentalnije, prema socijalizmu kao takvom. Tako se tačerizam uspešno poistovetio s *narodnom* borbom protiv birokratsko centralističke forme kapitalističke

države. Gorka je istina da je to bilo moguće otud što je, u mnogom pogledu, to bilo i *jeste* upravo ono što veliki deo levice doista podrazumeva pod »socijalizmom«. A, »tačerizam« nam neopozivo dokazuje da većina više nije za tu formu države.

Demokratija — bit stvari

Smatram da iz ove analize možemo izvući dve neposredne pouke. Prvo, da je obnova snaga na levlci, sposobnih da krizu preusmere ulevo, *intrinzično* povezana s borbom za produbljivanje, razvoj i aktivni preobražaj oblika narodne demokratske borbe. Demokratija — u svetlu praktične kritike »etatizma« koju uspeh tačerita pogrešno predstavlja — nije više marginalna ni tangencijalna u odnosu na borbu: ona je sama bit stvari. Drugo, odbrambena bitka neće nas nikud odvesti budemo li je postavili jednostavno kao povratak na stanje stvari pre potopa. Da budem jasan, odbrambena borba ne može uspeti ako ne poseduje aktivni i pozitivni sadržaj — nove vrste. Formulacija nove koncepcije socijalizma ne samo što nije idealna aktivnost koju možemo odložiti za bolja vremena, već je jedini *praktični* put da se kriza ne samo prosto zaustavi, nego da se stvarno usmeri u pozitivnom pravcu. Ako ne ispunimo ova dva preduslova, možda ćemo u narednim mesecima dobiti jednu ili dve nevažne bitke, ali izgubićemo pozicioni rat.

Za obezbeđivanje minimalne osnove za ovu vrstu »globalnog« odgovora levice neophodne su još dve praktične stvari. Prva je objedinjavanje radničke klase; druga je stvaranje istorijskog saveza koji bi jedino mogao da konstituiše onu »društvenu snagu« sposobnu za obaranje »tačerizma«. Pod »objedinjavanjem« mislim na određeni način vođenja političke borbe. Objedinjavanje je aktivan proces; ono nije način da se politički izrazi jedinstvo čije se postojanje pretpostavlja. Ali tako nešto ne postoji. Radnička klasa, u stvari je nemilosrdno podeljena i fragmentizovana samim kapitalom, delovanjem države i intervencijom tačerizma. Ne postoji jedna jedina klasa koja negde čeka da preuzme političku pozornicu, kao god što ne postoji ni nužna, neizbežna i automatska inklinacija te klase »ka socijalizmu«. Ako je tačerizam išta obavio onda je to zasigurno dokidanje ovih lagodnih i utešnih garantija. Umesto toga moramo razmišljati kako da aktivno stvorimo i izgradimo jedinstvo klase saglasno uslovima odvijanja same

borbe. To podrazumeva povratak svim onim dobro poznatim pitanjima o oblicima političke organizacije, o osnovi na kojoj je moguće vođenje jedinstvenije borbe i o duboko nedemokratskom karakteru većine glavnih institucija i organizacija same levice. Pitanje prirode, procedura, organizacionih struktura i koncepcije novih formi političke reprezentacije šireg i demokratiskijeg karaktera sada je na dnevnom redu, a ne »po okončanju neposredno predstojeće borbe«. Upravo se u tome i sastoji »neposredno predstojeća borba«.

Savezništva — u praksi

Međutim, jedinstvo klase — čak i kad bi se ostvarilo — ne može po sebi i za sebe biti dovoljno, pošto je, kao što sam nagovestio, intervencija radikalne desnice globalna. Ona je uspešno, u svojim parolama i pod svojom zastavom, sažela različite realne antagonizme koji nemaju neposredni klasni karakter; ona teži neutralizaciji svih društvenih borbi koje su fundamentalno demokratskog karaktera i suštinski određene i determinisane klasnim odnosima, premda su na njih nesvodive. Ukoliko, u procesu opiranja tačerizmu, ne budemo u stanju da konstituišemo okosnicu *narodne* borbe koja bi privlačila u delatni savez one konstituente — osnovne subjekte drugih oblika borbe — borbi protiv tačerizma nedostajace upravo ono popularno svojstvo sposobno da se suprotstavi hegemonističkoj ofanzivi koju tačerizam predstavlja. Ali, leвица ima premalo realnog znanja, ili, zapravo, premalo petlje, za mukotrpnu politiku stvaranja ne pukih privremenih »asocijacija« oportunističkog tipa, nego stvarnih i trajnih istorijskih saveza; isto važi i za stvaranje istinski narodne demokratske snage. Takvi će savezi, ne budu li samo dekor, iziskivati duboku *transformaciju* svih onih snaga koje se njima objedinjuju. Seksistički radnički pokret ne može dobiti stvarnu podršku aktivnog i radikalnog feminističkog pokreta; rasističke organizacije nisu u stanju da pruže osnovu za stvaranje borbenog jedinstva obojenih i belih radnika; feministkinje koje ne shvataju relevanciju odbrane prava na štrajk za njihovu vlastitu borbu, ne mogu da stupe u savez, osim privremeni, sa organizovanom radničkom klasom. Moguće je da su unutrašnji preobražaji prakse i organizacije koji bi jedini mogli dovesti do postepenog stvaranja političkog istorijskog *bloka* ove vrste, — koji bi, za razliku od »tačerizma«, bio u stanju da na dnevni red stavi, ne povratak u *status quo ante*

bellum, nego jednu novu formu države, — moguće je da su ti preobražaji isuviše traumatski i da su snage održanja i reprodukcije unutrašnjih podela i podvojenosti odveć krute, duboko ukorenjene i istorijski uslovljene da bi se prevazišle. U tom slučaju, možda ćemo zaista uspeti da »porazimo« tačerizam, ali bi naslednici te pobede bili gospodin Callaghan i gospodin Healey.

Postoji li politička snaga sposobna da spase *parolu* »širokog demokratskog saveza« i »narodne demokratske borbe« i da stupi — pravo u ralje krize: u *politiku* i *praksu* ovog pozicionog rata protiv radikalne desnice? Postoji li, rečju, politička snaga sposobna za obnovu pokreta »ka socijalizmu«? Postoji li lekar u ovoj kući?

(Stuart Hall, »Moving Right«, *Socialist Review*, br. 55, januar—februar 1981, str. 113—137).

Prevela Vera Vukelić

U *prvom* dijelu dajem kratki prikaz neoliberalizma i neokonzervatizma. Pobornici tih ideologija uvjeravaju da se njihovo mišljenje zasniva na iskustvu, zdravom razumu i uvidu u nedostatke »realno postojećeg socijalizma«. Ali, oni također tvrde da njihova shvaćanja imaju čvrstu naučnu osnovu, štaviše, da najsavremenije ekonomske i sociološke teorije očajukaju s neoliberalizmom ili neokonzervatizmom. U *drugom* dijelu razvijam teorijski model za obradu odnosa između nauke, ideologije i iskustva svakidašnjice *Na kraju* pokušavam izložiti »naučni« i »common sence« karakter neoliberalizma i neokonzervatizma.

1. Neoliberalizam i neokonzervatizam

Dugo je važno kao posve razumljiva istina da je klasični, »čisti« liberalizam jednog *Adama Smitha*, *Richarda Cobdena* ili *Herberta Spencera* mrtav. Da živi samo takozvani socijal-liberalizam, onako kako su ga formulirali i propagirali *John Stuart Mill* i *Thomas Hill Green*. Još 1978. godine jedan kompetentni i inače odlični prikaz *Zapadnog liberalizma* sadrži konstataciju da »ortodokсни stav *laissez faire-a* u ekonomiji i politici sada u velikoj mjeri pripada prošlosti« (*Bramsteg/Malhuis 1978, XXI*). Slične iskaze nalazimo, na primjer, u spisima *Jürgena*

* Prilog međunarodnom seminaru *Problems of Research of Ideology* pri Projektu ideologija — teorija (PIT) i Slobodnom univerzitetu Berlin, 19—21. 2. 1982.

Habermasa, za kojeg pozni kapitalizam znači iščezavanje klasičnih liberalnih pozicija koje su počivale na slobodnoj robnoj razmjeni i njihovu zamjenu jednim instrumentalističkim, tehnokratskim stavom (usp. npr. *Habermas 1968; Held 198, 375*).

Posljednjih godina bili smo svjedoci silnog oživljavanja starog liberalizma, sada »obnovljenog«. *Milton Friedman* nije usamljen. Posebno je zanimljivo da su mnogi ekonomisti u posljednjem desetljeću promijenili svoja shvaćanja u centralnim točkama. A isto tako i političari! Svakodnevno razmišljanje okrenulo se u pravcu *laissez-faire-a*. Čak i mnogi reformistički socijaldemokrati smatraju da je najvažniji ekonomski problem danas da se smanje troškovi takozvanog javnog sektora kako bi se stimulirala tržišna privreda. Izgleda da je stvarni značaj pobornika neoliberalizma u tome što oni na ekstreman, jasan i često inteligentan način formuliraju stavove koji su skrivene pretpostavke mnogih praktičnih političkih odluka.

U središtu neoliberalnog mišljenja nalazi se koncepcija *ekonomskog čovjeka* — ili *homo oeconomicus-a*, kako to pretenciozno kaže njen najuspješniji popularizator, Francuz *Henri Lepage*. *Homo oeconomicus* u svom klasičnom i savremenom obliku sada se često pogrešno shvaća. Takvo je, na primjer, mišljenje ljudi da njega u osnovi zanimaju samo novac i njegova lična korist. To čini taj pojam nezgrapnim i nerealnim. *Homo oeconomicus* predstavlja, međutim, u očima *Jeremyja Bentham*a i *Miliona Friedmana* ili *Henrija Lepagea* nešto mnogo interesantnije i pretencioznije: viđenje čovjeka kao bića koje je, ako nije pod uticajem prinude ili predrasuda, potpuno kompetentno da prosuđuje što je u svakoj životnoj situaciji najbolje. Dakako, *homo oeconomicus* uvijek označava pojedinačnog čovjeka, nikada čovjeka kao člana neke grupe. Svaki pojedinac u formalno slobodnom i prosvjećenom društvu — tako kažu zastupnici tog shvaćanja — mora od dana svoje punoljetnosti moći sam odlučivati o svim svojim koracima.

Dok je u klasičnom liberalizmu ta misao motivirala bezobzirnu opoziciju prema represivnoj državi i institucionaliziranoj religiji, u neoliberalizmu ta ista misao predstavlja osnov neprihvatanja većine institucija koje tvore suvremenu javnu sferu. Neoliberalizam i klasični liberalizam nemaju istog protivnika, a većina neoliberalala ima, u stvari, prema prinudi države posve drukčiji stav od svojih prethodnika. Neoliberal je protiv javnih bolnica jer javne bolnice sprječavaju da pojedinac sam odabire tretman i troškove. Neoliberal se zalaže za privatne

škole jer su privatne škole preduvjet velikog obilja škola, manje-više skupih, manje-više otmjenih. On kritizira svako miješanje bilo kojih vlasti u slobodno tržište; za njega ne postoje kulturne, moralne ili religiozne vrijednosti koje bi mogle poslužiti kao osnov za ograničene slobodnog tržišta. Sindikati su u neoliberalnom mišljenju, naravno, sile zla, ali fridmanovci izgleda još oklijevaju da izvedu konačni zaključak koji je u liberalnom mišljenju dvadesetih i ranih tridesetih godina (tj. prije Keynesa) bio uobičajen — naime, da je nezaposleni u tržišnoj privredi nezaposlen na osnovu svoje slobodne i racionalne odluke da svoj rad ne prodaje po ponuđenoj cijeni. To je jasni zaključak koji proizlazi iz pojma *homo oeconomicus*, ali danas izgleda suviše izazovno i nerealno (ali, bojim se, možda već sutra ne).

Ako se neoliberalizam može jednostavno odrediti kao suvremena verzija *homo oeconomicusa*, što je onda neokonzervativizam? Očigledno su oba veoma bliska i često ih se poistovjećuje pod pojmom »neokonzervativizam«. Međutim, radi boljeg poimanja nove političke i ideološke scene, korisno je razdvojiti ih. Obično se *Daniela Bella*, *Irvinga Kristola*, *Normana Podhoretza* i neke druge američke intelektualce smatra ključnim figurama neokonzervativizma. Neokonzervativci, kao i neoliberali, prihvaćaju pojam *homo oeconomicusa* i u tom pogledu imaju više zajedničkog s klasičnim liberalizmom nego s klasičnim konzervativizmom. U ekonomskoj teoriji oni mogu podržati monetarizam Friedmana (i Thatcherove!) ili, sada češće, supply-side teoriju. To ništa ne mijenja u njihovom apstraktnom poimanju čovjeka i društva, koje je na ekonomskoj razini individualističko i racionalističko. Ali, neokonzervativci se, za razliku od fridmanovaca, ne zadovoljavaju sa *homo oeconomicusom*. Nekoliko redaka Irvinga Kristola pokazuje dilemu neokonzervativaca: »Moralni autoritet tradicije i izvjesna javna podrška tom autoritetu očigledno su potrebni. To je nesumnjivo autentično, konzervativna misao, prekapitalistička misao, a kako je prilagoditi liberalno-kapitalističkom društvu, to je možda glavno intelektualno pitanje našeg vremena.« (Kristol 1978, 58 i dalje.)

Tamo gdje neoliberalizam u mnogim aspektima izgleda konzistentan, neokonzervativizam je nekonzistentan, podvojen, shizofren. Kristol i drugi neokonzervativci priznaju nužnost tradicije. Kristol upotrebljava riječ »mit«: savremena liberalno-kapitalistička društva moraju opet biti prožeta religijom i »sekularnim mitom nacionalizma« (*isto*), Možda se može izložiti nešto kao *Kristolova formula*:

neokonzervativizam = homo oeconomicus u liberalno-kapitalističkom društvu + religija + nacionalizam.

2. Iskustvo svakidašnjice, nauka i ideologija

Neoliberalizam i neokonzervativizam nisu, naravno, samo apstraktni sklopovi misli koje su formulirali LePage, Friedman, Kristol ili Bell. Kad te misli ne bi bile djelotvorna racionalizacija brojnih odluka, procjena i interpretacija praktičnog života, tada ne bi bilo nikakvog razloga da se ovdje s njima razračunavamo. Istovremeno, bavljenje mislima dovodi do komplikacija i iznenađenja. Neki kompleks misli može sadržavati nespojive misli — kao što je to, mislim, slučaj kod neoliberalizma i neokonzervativizma — a dvije suprotne misli mogu na prividno posve razuman način koegzistirati. U liberalnoj tradiciji ideje *slobode* i *korisnosti* bile su kao ideološki blizanci, a ipak kazuju da individualna sloboda neminovno dolazi u sukob sa zahtjevom da svaki pojedinac ne predvidiv način treba biti koristan. Protuslovlje između slobode i korisnosti može se potpuno razumjeti tek kad se spozna da zahtjev za slobodom i zahtjev za korisnošću nemaju isti subjekt, ili — u složenijim slučajevima — da se subjekta tiču u raznim pogledima (na primjer, kao potrošača i kao proizvođača).¹

U socijalističkoj — i posebno marksističkoj — tradiciji postoji protuslovlje između realističke spoznajne teorije, ponekad intenzivirane u čistu »teoriju odraza«, i relativističkog stava koji je problem istinitosti i lažnosti svodio na historijski kontekst, odnosno na »klasno stanovište«. U staljinističkom mišljenju to unutrašnje protuslovlje doseglo je svoj vrhunac. U intelektualno poštenijoj tradiciji postoji tendencija ili apsolutiziranja realističkog stava na takozvani scijentistički način, ili relativiziranja znanja, uključujući naučno znanje, time što se od njega stvara pitanje društvenih i povijesnih okolnosti, moći ili »spoznajnih interesa«. Po mom shvaćanju, tegobna veza između ovih suprotnih perspektiva nužni je zadatak marksističkih istraživanja.

Ovdje želim samo pokazati značaj tog problema za pitanje ideologije. »Ideologiju« možemo odrediti ovako ili onako, ali uvijek mora biti moguće izraziti *ideologiju* kao manje-više koherentni skup ideja, ili točnije: koncepcija, procjena i pravila ponašanja, koji se tiču muš-

¹ Pripremam opsežnu studiju o tom protuslovlju u mišljenju XVIII stoljeća.

karaca i žena, društva, povijesti itd. Ideologija je sigurno nešto više nego jedan tako složeni univerzum misli, no uvijek je moguće neku ideologiju na taj način izraziti (manje-više potpuno, manje-više konzistentno). Ovu dimenziju nazvao bih manifestnim sadržajem ideologije, ili ukratko: *manifestnom ideologijom*. Manifestna ideologija je izražena riječima, knjigama ili brošurama. Milton Friedman, Henri Lepage i Irving Kristol pokušavaju manifestirati ideologiju neoliberalizma i neokonzervatizma.

U tom pogledu nauka ima značajnu ulogu radi osnaženja, obrane i kritike ideologija. Ideologije su u povijesti nauke igrale značajnu i naravno osporavanu ulogu. Obično se upotreba nauke u društvu identificirala sa onim što radije nazivam njenom *materijalnom* upotrebom, ili, rečeno marksističkim pojmovima, s njenom upotrebom radi razvoja materijalnih proizvodnih snaga. Nauku se, međutim, uvijek upotrebljava također *administrativno* i *ideološki*. Administrativna upotreba sastoji se u naučnom skupu znanja koje se upotrebljava za razvoj i usavršavanje postupaka, prakse i rutine u političkom i pravnom sistemu. Klasičan primjer za takvu upotrebu nalazimo u jurisprudenciji, a razvoj suvremenih društvenih nauka dobrim je dijelom određen potrebom za usavršenim znanjem o upravljanju suvremenim kapitalističkim društvom i njegovim institucijama.

Ali, nas ovdje zanima ideološka upotreba nauke. Nauku se upotrebljava ideološki kada ona služi mijenjanju, usavršavanju ili razvijanju ideja, shvaćanja, procjena itd. čovjeka — onoga o čemu čovjek uvijek razmišlja: univerzumu, bogovima, društvu, povijesti, čovjeku, nacijama, privredi itd. Prije nekoliko stoljeća zapadna nauka morala je podržavati kršćansku sliku svijeta. Kada to nije činila, naučnici su bili kažnjavani. Suvremena prirodna nauka otpočela je dijelom kao protupokret prema toj tradicionalnoj nauci. Newtonova nauka mnogo je više formirana ideološkom (ili, ako želimo, anti-ideološkom, kritičkom) upotrebom nauke nego njenom neposrednom materijalnom upotrebom; Newtonova teorija nije imala nikakav značaj za brodogradnju i za ranu upotrebu parnih strojeva, ali veoma veliki značaj kao argumentativno oružje za racionalističko, mehaničko poimanje univerzuma i, posredno, čovjeka i društva. To isto vrijedi i za Darwina. Zbog Darwinove teorije prirodne selekcije nijedna repa nije rasla brže, ali je ta teorija mnogo značila za promjenu čovjekovog shvaćanja porijekla čovjeka i istinitosti kršćanske religije i odigrala je važnu ulogu u borbi između liberalne, konzervativne i socijalističke po-

litičke ideologije, koje su listom nastojale naći uporište u darvinizmu. Ideološka upotreba nauke nije izravno praktična, ali njene posredne posljedice mogu imati veliki praktični značaj. U suvremenom kapitalističkom društvu (kao i u realno postojećem socijalističkom društvu) nauka je etablirana kao značajni autoritet koji ljudima govori istinu o svemu i svačemu. U mnogim odnosima izreka »nauka kaže da...« znači »apsolutna je istina da...« Imati autoritet, govoriti u ime nauke, u suvremenom je društvu veoma utjecajan položaj — sve dotle dok uživatelj te povlastice ne prekorači oblast svog autoriteta. Ali, nauka je također oružje za protivnike, za pobunu, ne samo da bi se srušilo vladajuću nauku, već još više da bi se kritiziralo i mijenjalo vladajuće misli o stvarnosti.²

Točno istražiti odnose između nauke i ideologije očigledno je veoma važno kada je riječ o analizi neke ideologije koja se manifestira kao sklop shvaćanja, procjena, pravila i preporuka, kao što je to, na primjer, slučaj kod neoliberalizma i neokonzervatizma. Ta analiza mora ići na dva kolosjeka: 1. pokazati i kritizirati ono što se u ideologiji govori o čovjeku, društvu itd. i 2. analizirati i kritizirati socijalne i institucionalne uvjete pod kojima su ti iskazi vjerodostojni, autoritativni itd. U prvom slučaju kritika kaže da su tvrdnje neistinite, neljudske, nedjelotvorne itd. i kritika konfrontira kritizirane tvrdnje možda sa drugima koje slove kao istinitije, humanije, djelotvornije. U drugom slučaju kod kritike je riječ o okolnostima pod kojima se te tvrdnje postavljaju i čine vjerovatnim. Kritika ovim okolnostima eventualno suprotstavlja druge, bolje.

Moja jednostavna teza glasi da su oba tipa analize i kritike neophodna, da između 1. i 2. postoji uska veza i da se oba ova kolosjeka moraju razdvojiti prilikom kritičkog vrednovanja neke teorije.³ Mnogo je zanimljiviji konačni zaključak koji se može izvesti iz ove prilično

² Dodao bih da u nekoj nauci dominantna upotreba u velikoj mjeri determinira, makar pretežno, njen daljnji razvitak. Ako je dominantna materijalna ili administrativna upotreba, onda nauka ima tendenciju da se podijeli na poddiscipline i podspecijalizacije. Ako dominira ideološka upotreba, onda nauka ima tendenciju da prekorači svoje vlastite granice i pripoji se susjednoj oblasti. To se može pokazati detaljno i znači, između ostalog, da teza o neminovno sve većoj specijalizaciji nauke predstavlja mit; usp. Liedman 1977b.

³ Ovo stanovište zahtijeva možda malo razjašnjenje. Kad netko kaže: »To je istina«, »to je dobro« ili »to se mora učiniti«, taj iskaz preko nečega *prelazi* i to je poruka *od nekoga nekome* drugome u konkretnoj društvenoj situaciji. Razumije se da kon-

jednostavne teze. Kad bi 1. bilo dovoljno, tad bi se moglo doseći apsolutnu istinu. Kad bi 2. bilo dovoljno, tad bi pitanja o istinitom ili lažnom, dobrom ili zlom bila potpuno relativna. Ali, ako se mora kombinirati 1. i 2, onda se mora kombinirati socijalni i historijski relativizam i jedan nerelativistički pojam istine. Drugim riječima, perspektive prirodnog i historijskog materijalizma moraju se sjediniti, što uključuje i determiniranje znanja društvenim okolnostima, kao i realističku koncepciju znanja na koju je marksistička spoznajna teorija naviknuta.

Ali, kako stoje stvari sa znanjem (i naukom kao posebnim tipom znanja) i ideologijom? Prema marksističkoj spoznajnoj teoriji, istina se dokazuje u praksi, a tvrdnje o realitetu u nekoj manifestnoj ideologiji ne mogu se dokazati u praksi unutar ideologije. Znanje i ideologiju nikada se ne smije brkati. Može se pokušati kritizirati neko stanovište unutar neke ideologije u ime stvarnog znanja (na primjer, nauke) i može se čak pokušati zamijeniti to stanovište nekim drugim koje se bolje podudara s tim znanjem. Ali, nikada se ne smije sačiniti neki iskaz u ime ideologije, pa niti u ime kritičke negacije neke ideologije (kako se često shvaća marksizam).

Razlog tome je, naravno, to što je način na koji neka ideologija za čovjeka postaje prihvatljiva posve različit od načina na koji se znanje manifestira kao znanje. Neka ideologija je nebulozna cjelina, koja objedinjuje različite ili čak suprotne stavove, perspektive, tradicije, pretpostavke, skrivene procjene itd. Točno je da ljudi nekoj ideologiji nikada ne vjeruju ako se ona bilo kako suštinski ne potvrđuje u svakodnevnom životu. Ali, taj proces potvrđivanja ima malo zajedničkog s praktičnim potvrđivanjem znanja (u naučnoj ili drugoj praksi). Da bi se neku ideologiju razumjelo, moramo se najprije upitati pod kojim društvenim, institucionalnim, ekonomskim, intelektualnim i drugim okolnostima jedna takva ideologija može izgledati vjerovatnom, dostojnom povjerenja i upotrebljivom. Nije dovoljno da predstavnici ideologije uživaju autoritet u očima pristaša. I njihov autoritet mora u iskustvu svakidašnjice nalaziti bilo kakvu prividnu ili stvarnu potvrdu.

Ali, stvar je još složenija. Jedna te ista svijest svakidašnjice može se rascijepiti. Razni dijelovi mogu se stopiti u veoma kompleksnu ideologiju. Važno je da se

kretna društvena situacija omogućuje da poruka izgleda istinito ili lažno, vjerovatno ili nevjerovatno. Ali, otud se još ne može direktno zaključiti da poruka *jeste* stvarno istinita ili lažna.

utvrdi koji dio u toj ideološkoj cjelini igra dominantnu ulogu. Ta dominacija govori mnogo o ideološkoj inicijativi u određenom društvu.

3. *Homo oeconomicus* i represivna država

Neoliberalizam i neokonzervatizam imaju svoje pobornike koji onome što ima da kažu nastoje dati naučni ili drugi autoritet. Oni kažu: „Naučno giedano...“, ali se pozivaju i na mnogo manje određene autoritete kao što su „zdrav ljudski razum“, „moral“ ili — kod neokonzervatizma — »tradicija«.

Njihov naučni autoritet nije, međutim, apsolutan; oni se moraju boriti protiv suparničkih teorija, koje se također pozivaju na nauku. Njihova ideološka upotreba nauke reagira na samu nauku. Ekonomske teorije, koje se citira u ime neoliberalizma i neokonzervatizma, prelaze svoje granice. Friedman se ne ograničava na to da govori samo o ekonomiji, on ima mišljenje o svemu i svacemu u društvu. Jedan slavljani predstavnik neoliberalne ekonomske teorije, *Gary S. Becker*, obuhvaća svojom analizom gotovo sve dijelove ljudskog života i svuda nalazi svog omiljenog, kalkulirajućeg *homo oeconomicusa*. Evo jednog odlomka iz njegove analize ženidbe koji se doima veoma zabavno.

»Seksualno zadovoljavanje, čišćenje, jedenje i druge stvari može se kupiti, ali *vlastitu* djecu ne: potrebni su muškarac i žena da bi mogli proizvesti i eventualno odgajati svoje vlastito dijete. Fizičko i emocionalno učešće, koje se naziva 'ljubav', također pretežno igra između osoba različitog spola. Osim toga, ljudi koji se vole mogu smanjiti troškove čestog kontaktiranja i transfera resursa time što imaju zajedničko kućanstvo.« (*Becker 1976, 210.*)

To je sušti neoliberalizam!

Uspjeh neoliberalizma i neokonzervatizma očigledno je povezan s jednom dalekosežnom ideološkom promjenom u zapadnom društvu. Na apstraktnoj ekonomskoj razini, ta promjena vezana je uz slom kejnzijanske privredne politike. Kejnzijanska tehnika, bavljenje ekonomskim krizama u kapitalističkom društvu, trebalo je biti neutralna, ni socijalistička ni liberalna — trebalo je biti obična tehnika, korisna za svakoga. Stagflacija, taj apsolutno nekejnzijanski fenomen, prokrčila je put ponovnom buđenju starih protivnika iz pretkejnzijanske ere: marksizma i klasičnog liberalizma.

Nepovjerenje prema kejnzijanskoj politici srazmjerno je sve većem nepovjerenju prema mnogim takozvanim tehničkim rješenjima društvenih problema, prema upravljanju ponašanjem, nauci o radu itd. Marksizam i klasični liberalizam protive se tehnokratskim rješenjima problema prema kojima svaki sukob u društvu mogu riješiti stručnjaci. Neoliberalizam i neokonzervativizam su ekstremno antisocijalistički i antimarksistički, no izgleda da je to u izvjesnoj mjeri ista situacija koja svima daje novu životnu snagu.

Čini se, ipak, da neoliberalizam i neokonzervativizam od kraja 70-ih godina imaju inicijativu. Otkud to? — Apsolutno dominantna apstraktna tvrdnja neoliberalizma je, kao što smo vidjeli, da je čovjek *homo oeconomicus*, tj. da je sasvim kompetentan da ima potpuni pregled nad svojom životnom situacijom. Ali, gdje to u razvijenim kapitalističkim društvima mogu ljudi steći iskustvo kao *homo oeconomicus*? — Pođimo od tvrdnje: »Ljudi znaju šta hoće«. To je upotrebljiv argument protiv svake kritike terora potrošnje u zapadnim društvima gdje je Pajo Patak vladajući kulturni junak i gdje Ronald Reagan može biti izabran za predsjednika. Upravo kao potrošači, u sferi potrošnje, normalni ljudi mogu sami steći iskustvo kao *homo oeconomicus*. Supermarket igra značajnu ulogu u radovima Milтона Friedmana, što nije slučajno.

U proizvodnji je malo ljudi koji sebe mogu naći kao *homo oeconomicusa*. Tu je taj pojam očigledno klasno vezan. Zaposleni — radnik, namještenik — ne može vladati svojom situacijom sve dok radi. On je podređen poretku i kontroli koji su mu tuđi. *Homo oeconomicus* u proizvodnji je poduzetnik, nadzorni odbor. To znači da većina ljudi, zavisno radećih, ima podijeljeno svakidašnje iskustvo.

Uspjeh neoliberalizma ukazuje na to da mnogi ljudi identificiraju sebe kao potrošače, a ne kao proizvođače. *Homo oeconomicus* je aktivni čovjek, ali sfera potrošnje je pasivna sfera. Nešto paradoksalno: većina ljudi, posmatranih kao *homo oeconomicus*, aktivna je u svojoj pasivnosti i pasivna u svojoj aktivnosti. Zbog ovog paradoksa nevjerojatno je da bi neoliberalizam mogao imati bilo kakvog trajnog uspjeha kod normalnih ljudi.

Neoliberalizam se od klasičnog liberalizma razlikuje u jednom veoma bitnom pogledu. Klasični liberalizam bio je antidržavni, neoliberalizam kritizira »javni sektor« izvan jedne funkcije, njegove represivne, na sili zasnovane vlasti. Vodeći neoliberali često izražavaju svoje žalje-nje zbog »nužnosti« naoružavanja i »neminovnosti« sve većih izdataka za održanje zakona i poretka. Gledano s

kritičkog stanovišta, jasno je da neoliberalna podrška vojsci, kapitalističkoj prevlasti u svijetu i ugnjetavanju radničke klase nije čisto slučajna. Represivna država brani društvo neoliberala. Racionalnost, koju neoliberali podržavaju, dostiže svoj vrhunac u vojnoj racionalnosti.

Ali, neoliberali imaju ponekad lošu savjest zbog gole sile. Ideje Milтона Friedmana imale su velikog uspjeha u Čileu; ali, gdje je *homo oeconomicus* u Čileu? Neoliberal pokušava odvojiti ekonomiju od društva; neoliberalne ideje mogu prožimati privrednu politiku, ali, kaže neoliberal, s nasiljem, ubojstvom, glađu i nezaposlenošću nemaju ništa zajedničko.

No, ovdje neoliberalizmu treba neokonzervativizam. Neokonzervativizam je, kao što smo već vidjeli, prema Kristolovoj formuli, rascjepljen: *homo oeconomicus plus religija i nacionalni mitovi*. Teško bi bilo braniti Pinocheta ili Reagana sa čisto neoliberalnog stanovišta, ali kad se tome pridoda nešto neokonzervativizma i dobar dio religioznog praznovjerja, onda ne samo da je moguće nego je i zadovoljstvo aplaudirati tim junacima.

Mi znamo da su neokonzervativci veoma prosvjeđeni i obrazovani ljudi — Bell, Kristol i Podhoretz. Stalno smo slušali kako se njih mora oštro razlikovati od takvih neprosvjeđenih, vulgarnih pokreta kao što je nova desnica ili Moral Majority. — Točno. Ali ne smijemo ni zaboraviti da su neokonzervativci dali svoj pristanak, *novi pristanak*, kako oni to kažu⁴, Reaganu i vrsti politike koja se oslanja na novu desnicu i Moral Majority. Sam neokonzervativac nije u svojoj svijesti toliko podvojen kako to pokazuje Kristolova formula, ali on želi da obični zaposleni bude podvojen: *homo oeconomicus* u supermarketu, nacionalist u nacionalnim pitanjima, posebno u vojsci, religiozni čovjek na način da se podvrgava poretku koji mu je tuđ.

Boriti se protiv neoliberalnih i neokonzervativnih ideja ne znači samo boriti se protiv apstraktnih ideja. Te apstraktne ideje, kao i većina apstraktnih ideja, imaju svoje korijene u samoj praksi.

(Sven-Eric Liedman, »Neoliberalismus und Neokonservatismus«, *Das Argument*, br. 134/82, str. 495—503).

Preveo Srđan Joka

⁴ Usp. npr. *Commentary*, t. 71/4, april 1981, s člancima Normana Podhoretza i Irvinga Kristola.

LITERATURA

- Becker, G. S., 1976: *The Economic Approach to Human Behavior*, Chicago/London.
- Bramsteg, E. K. i K. J. Malhuish (izd.), 1978: *Western Liberalism. A history in documents from Locke to Croce*, London/New York.
- Habermas, J., 1968: *Technik und Wissenschaft als Ideologie*, Frankfurt a. M.
- Held, D., 1980: *Introduction to Critical Theory. Horkheimer to Habermas*, Berkely/Los Angeles.
- Liedman, S.-E., 1977a: *Motsatsernas spel. Friedrich Engels' filosofi och 1800-talets vetenskaper*, 2, t., Lund.
- Liedman, S.-E., 1977b: *Den vetenskapliga specialistingen*.
- Kristol, I., 1978: *Two Cheers for Capitalism*, New York.

Elmar Altvater

NIMALO DISKRETNİ ŠARM NEOLIBERALISTIČKE KONTRAREVOLUCIJE

»Program liberalizma mogao bi... ukratko da glasi: svojina znači zasebnu svojini nad sredstvima za proizvodnju... Sve ostale postavke liberalizma proizlaze iz ove osnovne postavke.«

(Ludwig von Mises, 1927, str. 17).

Još do pre jedne decenije mnogi su verovali da je teorija neoliberalizma dospela do kraja svoje mudrosti i delotvornosti i da je s pravom pala u zaborav. U svim zemljama zapadnog sveta pobedila je kejnzijanska teorija državnog intervencionizma; kao naučnim savetodavcima političara, posao je bio obezbeđen kejnzijancima, a ne više liberalima. Svuda gde su igrali neku ulogu, liberali su se kompromitovali više nego što su bili u stanju da to poprave svojim javnim istupanjima. Izgledalo je da će sa skandaloznom propašću Nixonove vlade potamniti i zvezda njenog savetodavca, nobelovca Milтона Friedmana. Još više je stradao ugled neoliberala Fridriha von Hayeka (takođe nobelovca), i još čitavog roja pametnjakovića iz Čikaga posle podrške koju su pružili Pinochetovoj diktaturi.

Pa ipak: liberalistička teorija očigledno još nije pokopana. U sadašnjem trenutku ona u različitim vidovima (neoliberalizma, neokonzervativizma, neoklasicizma, monetarizma itd.) doživljava i izvesnu renesansu. Ne treba to pripisivati ni inteligentnosti, ni atraktivnosti, fantaziji ili šarmu ove »kontrarevolucije« u teoriji, kako to samouvereno misli Friedman o svom monetarizmu. Sadašnja zainteresovanost za ovu teoriju pre bi se mogla objasniti manjkavostima teorija i političkih koncepcija koje su dosad bile u središtu pažnje. Ekonomska kriza 70-ih godina razorila je nade u kejnzijansko ovladavanje krizama; opravdano je pokolebano uverenje da opasnostima kriza bezbedno može odoleti socijalna država kao materijalna osnova socijalne demokratije, a u tom svojstvu

i kao politička tvrdava socijaldemokratije; razbile su se individualne i kolektivne nade i perspektive iz godina prosperiteta, a povezano s tim, nastalo je i nepoverenje prema emancipacionističkim predstavama i teorijama iz 60-ih godina. Neoliberalizam stiže, dakle, poene bez sopstvenih zasluga i ne misli da ih opet odmah prokocka, budući da odbacuje bilo kakve zahteve individua prema društvu, a i ne daje neka nemoguća obećanja. Uspeši i propadanja su individualni problemi i nemaju više ničeg zajedničkog sa društvom ili državom. Društveni problemi se, dakle, *individualizuju*, a time naizgled i *depolitiziraju*.

Propast kejnzijanstva

Pitanje propasti kejnzijanstva zahteva izvesna objašnjenja. Kao ekonomsko-politička koncepcija kejnzijanstvo se može interpretirati u smislu državno posredovanog *klasnog kompromisa*. *Konsenzus* radnih masa sa kapitalističkim sistemom posle drugog svetskog rata bio je dobrim delom uvek iznova reprodukovan zahvaljujući tome što je izgledalo da država garantuje materijalne uslove (visoku zaposlenost i rastuće zarade) u interesu masa. Period prodemokratija, izgleda jednostavniji i primereniji: država ne treba da dobije nikakav dodatni kapacitet za intervencije u društvu, već je neophodno da smanji kompetencije prema nosiocima kapitalističkog procesa akumulacije i da ih svede na neophodni minimum. »Podržavljeni kapitalizam« (Karl Renner, 1917) treba ponovo da se »razdržavi«, »organizovani kapitalizam« da se »dezorganizuje«: ukidanjem državnih socijalnih davanja, smanjivanjem poreza i državnih izdataka, reduciranjem mogućnosti za intervencije (sužavanjem područja regulisanja, odnosno reduciranjem državnih ulaganja, na primer, za zaštitu čovekove okoline, za osnivanje preduzeća), kao i smanjivanjem javnog sektora (reprivatizacija). Tržište treba ponovo da dobije na značaju, s tim da se njegovo funkcionisanje ne remeti ničim što bi proizlazilo iz obzira prema kompromisima među socijalnim partnerima. Ovaj put direktno vodi neoliberalizmu koji ruši kejnzijanske snove o socijalnoj državi »two cheers for capitalism« (Irving Kristol, 1978).

Lako je naći argumente za ovakvu poziciju. U Saveznoj Republici Nemačkoj ona ima dugu tradiciju, budući da se tu 40-ih godina, s Walterom Euckenom, Wilhelmom Roepkeom, Alexanderom von Ruestowim, Franzom Boehmom i drugima razvila jedna neoliberalistička

škola (Ordo-liberalizam) koja je u ekonomskoj nauci bila dominantna sve do 60-ih godina, kada je u drugim zemljama kejnzijanstvo već uveliko ovladalo istraživanjima i nastavom. Tek sredinom 60-ih godina izgubio je ovde neoliberalizam tlo pod nogama, pošto je pala vlada Erharda (»oca tržišne privrede«) i njegovog dugogodišnjeg saučesnika Alfreda Muellera Armacka (»pronalazača« koncepta »socijalne tržišne privrede«), a umesto toga usvojen zakon o stabilizaciji i privrednom rastu (»najbolji ekonomsko-politički instrumentarijum na svetu«, kako su tada uzvikivali Schiller i Ehrenberg). Pa ipak, kejnzijanska svečanost nije mogla dugo trajati. Negde 1973. godine zabeležena je »izmena paradigmi« kada je posebni savet stručnjaka počeo da ispituje celokupni razvoj kejnzijanskog regulisanja potražnje i kada se počela favorizovati monetaristička politika novčane mase. Ubrzo zatim ovaj zaokret sledila je i Nemačka savezna banka (die Deutsche Bundesbank). Naučni savet pri saveznom ministarstvu za privredu izložio je 1978. godine na sasvim jasan način svoju (neo)liberalističku dogmu: tržišna privreda je nadmoćno efikasna; do poremećaja u načinu funkcionisanja sistema dolazi, s jedne strane, usled neprijateljskih nastrojenja prema tržišnoj privredi, a s druge, usled pojedinačnih intervencija bez pravilnih političkih refleksija. Tržišna privreda navodno ima izuzetno visok kapacitet razrešavanja problema zahvaljujući svom nebirokratskom mehanizmu koordinacije. Država bi se morala uglavnom ograničiti na mere koje se tiču političkog poretka i neophodnih korektura, odnosno, trebalo bi da brine za to da konkurencija cenama što bolje funkcioniše, da sistem rizika i podsticaja ne bude remećen pojedinim državnim intervencijama. U vezi s tim, moraju od svih biti priznati profiti kao podsticaj u tržišnoj privredi, a naročito od strane sindikata, koji ne smeju sprovoditi strategiju radničkih zarada koja bi imala karakter preraspodele. U isti rog duvaju teoretičari hrišćansko-demokratske i hrišćansko-socijalne unije Biedenkopf i Miegel, sa svojim predlozima koji su ne samo prodrli u izborni program 1980, već su u međuvremenu poslužili kao teorijska podloga političkih istupanja ove unije. Kada posmatramo ove teorije, ne samo u Saveznoj Republici, već i drugde, onda njihov politički značaj postaje još jasniji: sa Thatcherovom u Velikoj Britaniji i Reaganom u SAD, na vlast su došli (ili teže vlasti kao Strauss, odnosno bili su na vlasti kao Barre u Francuskoj) oni politički lideri koji se eksplicitno pozivaju na dogmu neoliberala, pa na osnovu toga vode ne samo privrednu, već i društvenu politiku.

Ali, pri tom nije reč samo o doslednosti, konzistentnosti i dalekosežnosti teorije. Reč je i o pitanju kako je ona mogla postati izraz jednog *populističkog pokreta*, kako je moglo doći do jednog neoliberalističko-konzervativnog raspoloženja, koje je krajem 70-ih i početkom 80-ih godina dovelo do dubokih političkih promena. »Raspoloženje u zapadnom svetu je neoliberalističko i konzervativno«, — pisao je trijumfalno američki *News World Report*, a očigledno je da u tom trijumfu nema ni uobraženja ni samoobmane. Ovde stvarno dolazi do izražaja jedna dalja dilema kejnzijanstva i s njim tesno povezane socijaldemokratije (u njenim različitim vidovima). Naime, da bi se mogli usmeravati procesi preraspodele u korist socijalnih davanja, morao se u značajnoj meri proširiti državni aparat. Nastao je novi sloj socijalbirokratije koja sistem preraspodele usmerava i koristi za sopstveno reprodukovanje, i to svakako bez uticaja na izvore fondova koji treba da budu raspodeljeni. Državna birokratija kontroliše u ogromnom opsegu sredstva, ali ona ne kontroliše uslove proizvodnje, ni produktivnost, ni tehnologiju, ni organizaciju radnog procesa; prema tome, pretpostavke rasta, od kojih zavisi njena aktivnost, pa time i njena egzistencija, nalaze se van sfere njenog uticaja, a van njenog uticaja su i sve nevolje, čije simptome bi trebalo lečiti njenim sredstvima (na primer, rehabilitovanje šteta nastalih usled ugrožavanja zdravlja i života u radnom procesu). Ali, bez obzira na snagu i domet državne i paradržavne socijalbirokratije, njen uticaj na *korigovanje simptoma* ostaje ograničen, samim tim što stvarne uzroke u samom proizvodnom procesu nije u stanju da kontroliše. Ako se, dakle, narušavaju uslovi rasta usled opšte svetske krize, tada se neminovno smanjuje delotvornost socijalnog sistema, dok istovremeno socijaldemokratija još ostaje na snazi, a eventualno čak i jača. U takvoj situaciji, socijalna država reaguje sasvim bespomoćno: uštede na određenim davanjima izgledaju kao odustajanje od obećanja, kao neefikasnost socijalne države koja ipak nastavlja da živi sa svom svojom vidljivom i prepoznatljivom birokracijom. Još više. U fazi rasta i pune zaposlenosti socijalna država sa svojim institucijama ostaje u pozadini; dogod postoji zaposlenost, nema potrebe da se u dugim redovima čeka pred kancelarijama službi za posredovanje rada. Tek u krizi saznaje se koliko je upravna birokratija istovremeno i arogantna i neefikasna.

Tu ne može ništa socijalna država; jer, ni nezaposlenost ni inflaciju — čije se stope s razlogom nadovezuju na »discomfort index« — nije stvorila kejnzijanska drža-

va. Uzroci pojavnih oblika krize koji se javljaju kao »discomfort« za ljude, leže dublje, u samim protivrečnostima kapitalističkog procesa akumulacije koje država intervencionizma može da reguliše, ali ne i da ukine. U svakom slučaju, već decenijama sami kejnzijanci — i to ne samo »desni«, već i »levi« — propagiraju shvatanje da moderna država intervencionizma može da vodi uspešnu *strategiju izbegavanja kriza*. Nemačka socijaldemokratija je sve do izbijanja svetske privredne krize sredinom 70-ih godina deklarirala ekonomsko-politički instrumentarijum SR Nemačke kao »najmoderniji« na svetu; pomoću njega može da se ovlada svakom krizom. Za mnoge kritički nastrojene teoretičare pojam krize je, zahvaljujući državnom intervencionizmu, uopšte postao problematičan, ako se taj intervencionizam čvrsto vezuje za »pokretačke zakonitosti« kapitalizma. Kejnzijanci su sada konfrontirani sa činjenicom da neoliberali demagoški koriste krizu države blagostanja, kejnzijanstva i socijaldemokratskog reformizma, a da nisu u stanju da istupe s ofanzivnim argumentima protiv denunciranja socijalne države kao glomazne, skupe, a uz to i neefikasne mašinerije, krive za inflaciju, visoke poreske obaveze i rastuće državne dugove. Oni ostaju bez reči kada se uvidi, ne samo da socijalna država nije više institucija koja obezbeđuje blagostanje, već da je i opterećenje za realna primanja.

Ovde je ona tačka na kojoj neoliberalistički zahtev za što manje države, za smanjivanje socijalbirokratije, za privatizaciju u smislu individualizovanja, za manje poreza i za restriktivnu novčanu politiku, napuštaju akademsku čauru teorije i pretvaraju se u ideologiju jednog populističkog pokreta. Irving Kristol je to jasno uvideo: američki populizam je, po njegovom shvatanju, radikalizam malograđana koji su ozlojeđeni zbog državnih dugova, zbog visokih stopa inflacije i poreza i zbog neefikasnog upravljanja. »Problem je u birokratsanju američkog društva i u činjenici da birokratija nije imala uspeha u sprečavanju onoga što nijedna birokratija ne sme sebi da uknjiži kao neuspeh — naime, da dosledno ispunjava svoja obećanja« (Kristol, 1978, str. 216). Sada se neoliberalizam uzdiže do uloge advokata radikalizovanih malograđana: protiv rasipništva i neefikasnosti, protiv egalitarizma, za što veću slobodu od države, za individualnost i za tržište. Njegova obećanja glase: ako se ponašaš racionalno u duhu sistema i ako tržište omogućava slobodno odlučivanje, onda će kao rezultat toga proizaći da »nevidljiva ruka« tržišta obezbedi i tebi i celoj zajednici individua *optimum blagostanja*... A ti ćeš, nasuprot po-

javama ujednačavanja i nivelisanja u državi blagostanja, moći da realizuješ kao ličnost svoje sposobnosti... Ekonomske slobode tržišnog mehanizma su najbolje pretpostavke za tvoje političke slobode, nasuprot totalitarnim tendencijama intervencionističke države...

Kao što je rečeno, neoliberalizam ne daje nikakva obećanja koja bi se docnije pokazala kao nemoguća; ne donosi nikakve političke programe koji bi se u vreme krize ispoljili kao neostvarivi; svoje poslanstvo redukuje na obećanja na osnovu kojih će se lična inicijativa buržoazije osloboditi okova socijalne države, odnosno države blagostanja. Valja svakako naglasiti da ovakvo liberalističko samoograničenje, koliko god imalo zasluga za uspeh liberalnog programa, sadrži u sebi i sve momente *propadanja*. Jer, prirodna su očekivanja svih individua da će imati koristi od »oslobađanja« od svih tereta koje nosi sa sobom država. Međutim, upravo do toga ne može doći, jer bi to bilo u konfliktu s osnovnim postavkama liberalizma: osiguranje individua i njihovih prava, pre svega, naravno, prava svojine i eksploatacije, implicira konflikt. Svojina se može osigurati jedino nasuprot nevladnicima; to je pravo *isključivanja* koje država liberalizma mora da osigura. To se, doduše, može moralno i obrazložiti (uporedi kritička razmatranja Cohena, 1981), ali uopšte nije jasno zašto bi ovo pravo i njegovo moralno utemeljenje morali u svakom slučaju — dakle, ne samo načelno, kao jedno prirodno pravo — priznati oni kojima to ne donosi nikakvu materijalnu korist. Neoliberalizam po svojoj osnovnoj strukturi nije nikakva rasprava koja bi težila ideološkoj *sintezi* u društvu — a u tome se i razlikuje od kejnzijanstva. On proizvodi konflikte i pobune, kao što se to vidi u Velikoj Britaniji pod Thatcherovom. Ali, istovremeno dok »dezorganizuje« »organizovani kapitalizam«, on stavlja u pokret i proces *dezorganizovanja* i *dezintegracije* potčinjenih slojeva i klasa kao organizovane snage, tako da prilikom konflikata i eventualnih pobuna ima posla još samo sa loše organizovanim, individualizovanim strujama, koje onda mogu politički i da se izoluju. Svakako, za dugo to ne može tako ostati. Ipak, valja imati na umu da organizovanje interesa nasuprot neoliberalističkom dezorganizovanju mora proteći drukčije nego pod uslovima »organizovanog kapitalizma« i jedne intervencionističke države koja deluje kejnzijanistički i koja je ustrojena po pravilima liberalne demokratije. Uzgred samo još da napomenemo: kejnzijanski klasni kompromis otvara široke mogućnosti za oblike *korporativne političke strukture* koje su proteklih godina postale predmet mnogostrukih nauč-

no-političkih analiza. Ozbiljno shvaćeni liberalizam znači, naprotiv, radikalno ukidanje korporativizma, društvenog ili državnog — svejedno. Odnosi razmene ne organizuju se više kao državno posredovani u većoj ili manjoj meri, već kao isporučeni brutalitetom tržišta na kome još jedino važi pravo jačega. Nije teško uvideti da je ova zamena za *organizovanje* interesa, kao i promena *formi konflikata*, krajnje konsekvantna.

Slobodno tržište i jaka država

Ali, da se za trenutak još zadržimo na neoliberalističkom projektu, koji ne samo da obećava slobodu i time generiše konflikte, već istovremeno stupa u borbu protiv egalitarizma, za koji se brine sfera individue, oslobođena države i državnih sfera. Buržuj i građanin dobijaju svaki svoje područje.

U svakom slučaju, u neoliberalističkoj teoriji se jedva može naći traga ovom osnovnom konfliktu. Između slobode individue i slobode korišćenja svojine kao akumulacije kapitala neoliberalizam se definitivno opredeljuje za zaštitu ovog od strane jake države. Ovo je, naravno, povezano s tim da je državna funkcija političkog poretka izuzetno kompleksna u razvijenom »industrijskom društvu«, baš za razliku od ranog liberalizma u nekadašnjem buržujskom društvu. Utoliko je i pretvaranje teorije liberalizma iz klasičnog u »novi« (naravno ne samo) odraz prerastanja ranog kapitalizma u visoko razvijeno kapitalističko društvo. Da bi se, dakle, principi preduzimaštva obezbedili, ograničenja tržišne konkurencije sprečila i tendencije egalitarizma suzbile — kaže neoliberalistička teorija — »neophodna je u svakom slučaju jedna jaka država, koja će nepristrasno i autoritativno stajati iznad borbe između privrednih interesa, sasvim u suprotnosti sa raširenim shvatanjem da bi 'kapitalizmu' morala odgovarati slaba državna vlast. Država, međutim, mora biti ne samo jaka — ona mora, nesmetano od ideologija bilo koje vrste, jasno spoznati svoj zadatak: da štiti 'kapitalizam' od 'kapitalista' koji tako često pokušavaju da se — radije udobnijim putem, nego li shodno principu preduzimljivosti — probijaju do rentabilnosti, a da svoje gubitke prevalju na zajednicu« (Wilhelm Roepke, 1946, str. 280).

Jaka država treba da obezbedi okvire za *politiku re-da*, koja će održavati osnove tog poretka, to jest svojinu, i omogućavati njeno korišćenje — kako to Ludwig von Mises sasvim jasno formuliše. Ali, država treba da se

drži po strani od privrednih i društvenih procesa (odnosa razmene među individuama), kako bi tu do punog izražaja došlo tržište kao mehanizam odabiranja i otkrivanja. Ovom principijelnom razlikovanju između *političke reda* i *političke procesa* sledi oštromno ciničko razlikovanje između *autoritativnog* i *totalitarnog* sistema: onaj prvi je sasvim prihvatljiv u neoliberalističkom smislu, budući da je za održavanje reda neophodan autoritet države. (Stoga projekt »ofornljenog društva«, koji je izneo Ludwig Erhard početkom 60-ih godina nimalo ne protivreći njegovom shvatanju). Naprotiv, ovaj drugi sistem je neprihvatljiv, budući da država, ne samo osigurava poredak, već se i meša u sva područja društvenog totaliteta, pa i u tržišne procese. To je neizbežno povezano s ograničavanjem prava raspolaganja svojinom, pa je samim tim neprihvatljivo za neoliberalizam. U tom smislu je Pinochetov Čile autoritativni i time prihvatljivi režim, dok se protiv Kube kao totalitarnog režima treba boriti i po mogućstvu je likvidirati.

Okvire tržišne privrede, zasnovane na privatnom posredovanju sredstava za proizvodnju (slobodne prometne privrede, kako to kažu »stari« neoliberali frajburške škole 40-ih godina) određuje jaka država zakonima i prinudnim sredstvima kojima obezbeđuje njeno održavanje, a ona brine i za potrebnu masu novca koja odgovara rastu proizvodnih potencijala. (Valja, doduše, primetiti da niz neoliberalističkih teoretičara, pre svega Hayek, ne prihvata drugi uslov; po njihovom shvatanju, novac treba da stvaraju privatnici a ne država). Prema tome, »postojanje slobodnog tržišta ne isključuje potrebu postojanja vlade. Naprotiv, država je bitna i kao forum koji utvrđuje *pravila igre* i kao *arbitar* koji ova pravila interpretira i iznuđuje njihovo poštovanje«. (Friedman, 1962, str. 151). Ova pojednostavljena ideja je konstitutivna za liberalističku filozofiju. I zaista, niko ne bi imao ništa protiv nje, da se u ovoj igri ne radi o iskorišćavanju čoveka po čoveku, o prisvajanju po osnovu svojine, o izvlačenju profita iz kapitala. Ovako gledano, raskrinkava se liberalistička teorija kao prilično mračnjački pronalazak.

Kao mrvo, u tržišnoj privrednoj igri mora biti onih koji dobijaju i onih koji gube. Naravno, ne bi bilo nikakvog problema kada bi se dobiti i gubici ravnomerno raspodeljivali. Međutim, tržište »društva nultih iznosa« predstavlja izuzetno konzervativnu instancu. Na njemu se ne prebrojavaju glave, već debljina novčanika. »Individualne preference utvrđuju potražnju dobara i usluga. A ove individualne preference su odmerene prihodima

još pre nego što na tržištu stupe u međusobne odnose«. (Thurow, 1980. str. 194). Dakle, onome ko ima, tržišni mehanizam će više i dati. A ko nema, samo će retko imati sreću više da dobije. Jednom data raspodela (nejednakost pretpostavki, koju konzervativci proglašavaju prirodnom) učvršćuje se bez korigovanja od strane tržišnog mehanizma.

Kao drugo, pojavljuje se jedan, još ubedljiviji prigovor. Friedman polazi od toga da se »politička sloboda može definisati kao odsustvo prinude jednog čoveka nad svojim sugrađanima« (Friedman, 1962, str. 15). Ova definicija se zasniva na formalnoj slobodi i ravnopravnosti individua kao *građana države*. Ali, kao učesnici na tržištu individue su, kao što smo upravo videli, bezizgledno nejednake. U punoj meri se ovaj problem ispoljava kada posmatramo društvene forme proizvodnog procesa koje konstituišu odnos izrabljivanja i na taj način opredeljuju individuama klasne pozicije. Još je Marx kritikovao one koji su se u francuskoj revoluciji zanosili slobodom i jednakošću, a to su prevideli, iako u ono vreme proletarijat još nije ni izrastao u masovnu pojavu. Utoliko pre bi to moralo postati problem danas, kada većina stanovništva pripada klasi zaposlenih u najamnom odnosu (uporedi Vitoux, u: *Le monde diplomatique*, maj 1981), kada je većina stanovništva u svojstvu »olichenja rada kao proizvodnog faktora«, potčinjena vlasti preduzimača. Šta proizlazi iz toga? Evo šta kaže Roepke kako da se odgovori na ovo pitanje: »Najsnažniji dokaz *neprirodnosti sadašnjeg stanja* jeste *postojanje proletarijata*. Dobro je da budemo načisto s tim da ćemo se pre ili kasnije naći pred neumoljivim izborom: ili da ovo stanje prevaziđemo u okvirima našeg privrednog sistema, ili da prihvatimo komunističko rešenje, kojim se proletarijat kao klasa likvidira na taj način što se svi pretvaraju u proletere«. (Roepke, 1946, str. 289. i dalje). Ovde se pojavljuje nagoveštaj da nije baš sve u redu sa slobodom u klasnom društvu i da tržište nije u stanju da ukine protivrečnosti među klasnim pozicijama. Ali, kako zastrašujuća mora biti za neoliberele pomisao da će se protivrečnosti rešavati u proleterskom duhu: egalitarizam, totalitarizam, Rusija, Gulag...

»Neprirodnost proletarijata« uopšte se ne uklapa u neoliberalističku sliku poretka zasnovanog na slobodi, efikasnosti i blagostanju. Pa ipak, ima teorijskih razmatranja kojima se nastoji da se ova neprirodnost potisne u mrtvi ugao teorijske i političke perspektive. Tako se proletarijat »ukida« u dvostrukom smislu: sa stanovišta proizvodnog procesa izgubio bi bilo kakav subjektivitet

kao proizvodni faktor, a sa stanovišta tržišta pretvorio bi se u masu »suverenih potrošača«, koji bi svojom kupovnom moći ukazivali na pravac odvijanja proizvodnje, inače autonomno utvrđivane od strane preduzimača. U tom smislu bi tržište bilo idealno ostvarenje privredne demokratije (demokratija glasačkih listića, izraženih u dolarima ili markama), tako da uopšte nema potrebe za uvođenjem radničkog saodlučivanja, čak i bez obzira na to što bi ono ometalo preduzimača u iznalaženju pravih odluka i činilo neefikasnim sistem stimulisanja, zasnovan na riziku i šansama (tako bar tvrdi u svom polemičkom spisu protiv saodlučivanja 1951. Franz Böhm, a slično, samo vulgarnije, u svom udžbeniku nobelovac Paul A. Samuelson).

Imperijalizam ekonomske teorije

Pošto je »neprirodnost« prirodnog poretka ovako već što zamaskirana, moglo se pristupiti izvlačenju naredne konsekvence: svako iskrivljavanje ili ograničavanje osnovnih principa tržišne privrede (slobodne prometne privrede) neminovno vodi centralističkom upravljanju privredom, komandovanju u privredi. S obzirom na »međuzavisnost poredaka«, sa ograničavanjem ekonomskih sloboda ukidaju se i političke slobode — kako tvrdi Eucken. Ovako gledano, mogao bi se neoliberalizam označiti i kao ekonomska varijanta *teorije totalitarizma*. Pa ipak, iz predstava »novih« neoliberala vidimo da je međuzavisnost poredaka asimetrična: ograničenje ekonomskih (tržišnih) sloboda ima za posledicu političke neslobode; međutim, ograničenja političkih sloboda od strane neke autoritativne države ne mora ni u kom slučaju imati za posledicu sužavanje ekonomskih sloboda! Možda bi stare neoliberalne ili ordo-liberalne zbunjivala ova asimetrija, pa bi se oni stoga jadovali nad »neprirodnošću« postojanja proletarijata. »Novi« liberali imaju spremno rešenje za ovaj problem i ono se iznosi kao stvarni napredak prema tradiciji liberalizma: oni ukidaju različitost poredaka (ekonomske i političke sfere), ukidaju na taj način moguće protivrečnosti i oduzimaju svaki smisao pojmu »međuzavisnost poredaka«. Umesto toga razvijaju *metodologiju* racionalnog ponašanja koje bi u svakom pogledu i u svim vidovima života i odlučivanja sledilo logiku ekonomskih principa. U političkoj sferi odlučivalo bi se na osnovu istih principa kao i u ekonomskoj; u pojmovanju vojne strategije i taktike prepoznavamo isti uzorak kao i u ljubavnim odnosima između dva ljudska bića.

Henri Lepage, u svom ogledu o stanju američkog neoliberalizma 60-ih i 70-ih godina, svakako pogađa metu kad kaže da je temelj filozofije političkog liberalizma ekonomska teorija u svojstvu »naučne podloge kapitalističkog društva« (Lepage, 1979, str. 11).

Kao metodologija, »ekonomija nije definisana tržišnim ili materijalnim karakterom problema koji se razmatra, već se njom obuhvata *svako* pitanje koje se tiče raspodele resursa ili izbora u situacijama oskudice, to jest, kada se treba odlučiti između dva cilja u međusobnoj konkurenciji«. (Gary S. Becker, citirano prema Lepageu, 1979, str. 19). Ekonomija se kao teorija sada smatra nadležnom za izučavanje političkih institucija, teoriju porodice, kriminalistička istraživanja, prirodnu selekciju životinjskih vrsta itd., dakle za razjašnjavanje sveta i svega što ga iznutra povezuje. I ne samo to: neoliberalizam ne želi da se zadrži samo na *opisivanju*, već se nudi i kao *teorija normativnih propisa*, kao *nauka o odlučivanju* u skladu s principima racionalnosti. Kada je Joseph Schumpeter u svom delu »Kapitalizam, socijalizam i demokratija« (1942) kao jedan od prvih istraživao (kapitalistički) demokratski proces u ekonomskim kategorijama (maksimiranje glasova) i kada su 50-ih godina Anthony Downs ili Dahl i Lindblohm ovu ideju usavršili do zaokruženog modela, a Morgensternova teorija igre od strane Arrowa formalno pretvorena u opštu teoriju odlučivanja, nije se moglo pretpostaviti da će time biti udareni temelji jedne metodologije koja će 70-ih godina biti iskorišćena kao »Sezame, otvori se!« za sva svetska pitanja. Gordon Tullock, jedan od malobrojnih liberala koji je učestvovao u izradi koncepta trilateralne komisije, upotrebljava za ovu totalitarističku pretenziju ekonomije (kao ekonomije, a ne, naravno, kao političke ekonomije) izraz »*imperijalizam ekonomije*«, koji Lepage oduševljeno i afirmativno citira.

Uporedo s tim što bi se sva područja života i ispoljavanja ljudi učinila pristupačnim ekonomskoj metodologiji, morala bi se definisati i struktura odnosa, shvatanja i ponašanja ljudi: i to bi trebalo podvesti pod račun ekonomske racionalnosti. A ako se to još interpretira i kao normativno pravilo, kao što to u svojoj brutalnoj nepromišljenosti čine momci iz Čikaga, onda se čak može i imperijalističko nasilje (zasad »samo« u metodološkom smislu) uzeti kao opravdanje, budući da je »kapitalizam ni više ni manje nego tvrđava slobode« (Lepage, 1979, str. 237). »Revolucija« ekonomske misli, o kojoj sugestivno govori Lepage u svojoj knjizi, dok Milton Friedman to isto sa prezrenjem i samouvereno označava

kao »kontrarevoluciju«, sastoji se zapravo u tome što se ekonomska teorija kao metodologija primenjuje formalistički i estetizirano na sve manifestacije ljudskog, društvenog života — da bi ga lišila svih njegovih posebnosti, sadržina i interesa. Umesto *međuzavisnosti* poredaka, ova revolucija (kontrarevolucija) uspostavlja *jednostranu zavisnost*, zapravo uzurpaciju društvenih odnosa od strane ekonomista i njihovih kalkulacija, koji — da citiramo Oscara Wildea — znaju cenu svega, a ne znaju vrednost ničega. »Ekonomske imperijalizam«, koji propagiraju Tullock i njegov sledbenik Lepage, nije ništa drugo do pokušaj izvoza jedne ograničenosti koja, kako smo upravo naveli, pokazuje tendenciju da se u vremenima krize širi kao epidemija.

Čovek kao humanizovani kapital

Dospeli smo do tačke na kojoj ćemo ili prebaciti veo zaborava preko neoliberalizma, ili ćemo se morati upuštati u pojedinosti njegovih razmatranja. Prvo bi nam bilo simpatičnije, ali ćemo ipak morati da učinimo ovo drugo, kako bismo »dekolonijalizovali« ekonomske imperijalizam, odnosno pokazali da podređivanje svih područja života ekonomskim računicama znači isto što i brutalni pokušaj nasilja. Uzmimo za primer teoriju *humanizovanog kapitala* kojom se obrazlaže privatizovanje i individualizovanje sistema obrazovanja. Prema Lepageu, ova teorija je »temeljito« razrađena, i to od strane »verovatno najdarovitijeg ekonomiste njegove generacije, Garya S. Beckera (Lepage, 1979, str. 18). U vezi s tim najpre valja napomenuti da je predstava o kapitalizovanju čoveka stara koliko i sama politička ekonomija. Još je William Petty razmišljao u tom pravcu, a formalne kategorije i metode za izračunavanje »humanizovanog kapitala« razrađene su, s jedne strane, u nauci o osiguranju (koja je bila zainteresovana da polise osiguranja zasniva na »racionalnom« kriterijumu novčano izražene »vrednosti« ljudi), a s druge strane, od strane vojnih stratega koji su uz pomoć računice graničnih vrednosti hteli da racionalizuju odnos između angažovanja topovskog mesa i topova samih. Gospodin Heinrich von Thuenen, poznat u ekonomskoj nauci po svojoj teoriji razmeštaja, liferovao je nešto ovakvih argumenata vojsci. Dakle, teorija humanizovanja kapitala nije baš sasvim nova (uporedi Kiker, 1966). Novi su samo zaključci i metoda usavršenja koje izvlače neoliberalni ekonomisti. Troškovi za obrazovanje shvataju se kao investicije u ljude. Ovako se

akumulira ljudski kapital koji odbacuje kamate u vidu prihoda za održavanje troškova života. Što veće obrazovanje akumulira u sebi neki čovek, to je veći njegov humanizovani kapital, a to su veći i prihodi koji su mu potrebni za održavanje života, kako to smatra ova teza. S ovom pojednostavljenom idejom uvodi se privatizovanje i deetatizovanje obrazovnog sistema kao politički zahtev. Svako prima priznanicu kojom će platiti obrazovanje prema sopstvenom izboru. Biraju se, naravno, institucije koje u konkurenciji istupaju s najboljim ponudama u pogledu obrazovanja. Što veći se zahtevi postavljaju pred neku vrstu obrazovanja, to više se treba zaduživati, to veće će biti otplate na ime kredita za obrazovanje. Ali, utoliko je onda veći i humanizovani kapital koji se po toj osnovi stiče, a veći će biti i prihodi za održavanje troškova života. Pitanje je jedino da li i tržište radne snage raspodeljuje pozicije prema akumuliranom humanizovanom kapitalu i ne važe li na njemu drugi, mnogo važniji kriterijumi. Ali, neoliberali imaju spreman argument i protiv ovog prigovora, a to je da je jedino potrebno osloboditi tržište rada monopolističke moći (čitaj: moći sindikata), pa će se tako uspostaviti raspodela humanizovanog kapitala uz odgovarajuću diferencijaciju radničkih zarada, a povrhu toga još i puna zaposlenost. Jer, dohoci pojedinaca moći će se na slobodnom tržištu ravnati prema graničnoj produktivnosti njihovog utroška.

Uzred bi se ovakvom koncepcijom obrazovnog sistema rešio još jedan problem. Budući da bi se pojedine obrazovne ustanove finansirale iz uplata onih koji se obrazuju, a ne više iz državnog budžeta, korisnici obrazovanja morali bi težiti posebno unosnim pozivima, pa bi se tako obrazovanje uvek iznova usmeravalo ka onim kvalifikacijama koje proizlaze iz potreba odgovarajućeg ekonomskog razvitka. Sadržina obrazovanja se ovako podređuje interesima profita. Polazeći od svojih *kratkoročnih* potreba, poslodavci strukturiraju *dugoročne* tokove obrazovanja. Međutim, kao što je poznato iz »svinjskog ciklusa u Hanau«, koji se na engleskom zove »Cobweb-problem«, na tržištima na kojima se potražnja kratkoročno koleba, a ponuda se na dugi rok mora prilagođavati promenama u potražnji, neminovno dolazi do stalnih neravnoteža, koje se samo u graničnim slučajevima mogu u toku dužeg perioda pretvoriti u ravnotežu, koja, međutim, i onda, već prema elastičnosti ponude i potražnje, mora izazvati oštre suprotnosti, odnosno trajno zaoštavanje neuravnoteženog stanja. To, dakle, znači da su tržišni signali ovde uvek postavljeni na »crveno« i da

oni svoju funkciju usmeravanja i izbora mogu vršiti samo na patološki način.

Još je Marx kritikovao da je podjednako besmisleno govoriti o humanizovanom kapitalu koliko i o tome da je kapital čulo vida predviđanja. I zaista, »humanizovani kapital« nije ništa drugo nego posedovanje specijalno kvalifikovane radne snage koja se na tržištu radne snage razmenjuje s kapitalom. A ta radna snaga može da funkcioniše i da kao »humanizovani kapital odbacuje kamatu« jedino ako nađe kupca. A da li će ga naći uopšte ne zavisi od pogodbi između obrazovanja i rada, već od kalkulacije korisnika »humanizovanog kapitala«, odnosno od preduzimača. Neoliberali zaobilaze ovaj problem time što osporavaju njegovu dihotomičnu strukturu, ili što ukazuju na određene nedostatke izazvane tržišnim ograničenjima, koji bi se otklonili upravo politikom liberalizacije. Naravno, ovakav način argumentisanja imun je na svaku kritiku, jer se stalno može ukazivati na još uvek nedostignuti, ali sada najzad uspostavljeni poredak prave tržišne privrede, do koga će doći jednim daleko-sežnim ograničavanjem države. Posledica ovakve *strategije imuniziranja* je čista apologetika, koja se ne stidi ni upotrebe najglupljih argumenata. Ovde ćemo citirati nekoliko primera iz već pomenute knjige Lepagea da bismo dokumentovali kako se zaista liberalno postupa s istorijskim činjenicama, odnosima i problemima, koji nisu ni u kakvoj vezi s bilo kakvim pravilima nauke ili međuljudskih komunikacija.

Na primer, železničke afere iz prošlog veka u SAD ne pripisuju se kapitalističkim deformacijama, bez obzira na sve maheraje tadašnjih barona-pljačkaša, već mnogo više »tadašnjem političkom aparatu... koji je dopustio da beskrupulozni pojedinci u svoju korist zloupotrebe suverena prava države« (str. 45). Nije ni reklama niti manipulacija, nego je ona sredstvo informisanja koje omogućava da se potrošačima smanje troškovi za informisanje i transakcije; ona ima, dakle, izuzetno pozitivan društveni značaj. I u svojim istupanjima protiv kritike monopolističke moći Lepage se ne libi nikakvog apologetskog argumenta. U vezi sa značajem monopola on kaže da su se »poslednjih godina neki ikonoborci usudili« da iznova istraže ulogu velikih preduzeća i države i da su »pri tom došli do iznenađujućih zaključaka« (str. 48). Među ove ikonoborce koje Lepage apostrofira svakako spada »American Enterprise Institute« koji je, po Lepageovim rečima, ponovo izdao jednu »značajnu kritičku studiju«. I ovo sada bi trebalo da bude iznenađujuće da »lobby« velikih monopola dolazi do zaključka da

monopoli zapravo nisu nikakvi monopoli, a da se oko njih podiže toliko buke jedino zato što im protivnici »zavide na uspehu« (str. 49). Ali, u tome se ide i dalje, pa Lepage citira von Hayeka, nobelovca, koji peva slavopojke kapitalističkoj industrijalizaciji. Navodno, sva beda koju je izazvala industrijalizacija nije ni bila tako loša, jer se, najzad, moraju ukalkulisati i »opportunity costs«: a koliko bi tek ljudi moralo da unre da nije bilo industrijalizacije? Ova logika je na istom nivou kao i ona koju su takođe istakli F. A. von Hayek i Helmut Schoeck: da automobil uopšte nije loš, a da čak ni automobilske nesreće ne treba precenjivati, jer uvek treba pomisliti šta bi tek bilo ako bi svi ljudi koji se danas voze automobilom morali da se, umesto toga, koriste konjima. Broj smrtnih slučajeva bio bi sigurno još veći. I evo, za ovakve primere on je dobio Nobelovu nagradu...

Nimalo ne začuđuje da se Lepage poziva na perjanicu liberalističke teorije koji rešenje problema čovekove okoline vide u uspostavljanju svojinskih prava. On bi hteo da privatizira čak i pravo na čist vazduh. »Kad je reč o vazduhu, problem (njegovog privatiziranja) izgleda nešto teži.« Ali, naš vetropir zamišlja rešenje u vidu osnivanja neke vrste vazdušne berze, na kojoj bi se razmenjivale takozvane kvote zagađenosti vazduha. Sasvim jednostavno! Radnik iz Krojcburga odlazi na berzu da bi tamo sa prosvetnim načelnikom iz Celendorfa razmenio zagađenje vazduha! Na ovom mestu se neoliberalistička teorija definitivno pretvara u pozorište apsurda. Stoga ovde i napuštamo raspravu na nivou ovakvih primera i prelazimo na istraživanje osnovne strukture argumenata čijeg se fascinantnog šarma teško mogu odbraniti i neki pametni ljudi.

Čovek kao homo economicus, reduciran na ekonomsku racionalnost

Pretpostavka za bar minimalnu plauzibilnost »imperijalizma ekonomije« su individue koje se podvrgavaju *ekonomskoj racionalnosti*. Znamo već da je buržujaska racionalnost (ona rudimentarna forma koja prethodi totalnoj racionalnosti svih životnih sfera u smislu »novih« neoliberala) relativno nova tekovina ljudske istorije i da čikaška racionalnost ne mora bezuslovno biti racionalnost meksikanskog Indiosa, tokijskog radnika ili sardijskog pastira. Racionalnost je uslovljena *kulturom* i ne može se reducirati na neki apstraktni račun, izražen

matematičkom formulom. I upravo u tom smislu postaje teorija neoliberalna krajnje neprijateljska prema punom ispoljavanju individualnosti, nezavisno od ekonomske prinude — pa ni onda kad se čovek faktički preobražava u racionalnu individuu, »čije odluke zavise kako od njegovih preferenci tako i od problema upoređivanja izbora i koristi, uslovljenih ograničenošću nasih resursa« (Lepage, 1979. str. 32), dakle, kad se taj čovek zaista reducira na »homo economicusa«. Ovaj pronalazak buržujске epohe — individua kao *automatizovani subjekt* — pojavljuje se kao osnovna *antropološka* postavka novih (kao i starih) liberala: »Svi mikroekonomski radovi u osnovi pokušavaju uvek iznova da empirijski dokažu paradigmu »homo economicus« koja leži u osnovi ovih ekonomskih analiza i koja polazi od jedne simplifikovane individue... koja žestoko kalkuliše i koja je sklona snalažljivosti i maksimiranju« (isto). Nema tu ničeg od njenog simpatičnog lika homo fabera, homo ludensa! Čak i homo politicus i homo sociologicus su »passé«; terenom vlada homo economicus, naoružan knjigom bilansa i računom. Zaista, jedna apsurdna, uz to i avetijska predstava! A povrhu svega i iracionalna, jer se ljudi ne rađaju kao homines economici, već to moraju tek da postanu: slobodna individua neoliberalizma je obezličena individua, obična lutka u slobodnoj igri snaga čija su pravila unapred utvrđena.

Središnji značaj privatne svojine i novca

Da bi individua mogla da odlučuje i da postupa prema pravilima maksimalne koristi, morala bi raspolagati jednim — ograničenim — fondom alternativno upotrebljivih resursa; morala bi, dakle, posedovati *privatnu svojinu* da bi mogla individualno odlučivati. Stoga treba u što većoj mери privatizovati kolektivna dobra i kolektivne odluke. Najkonsekventniji pobornici ove teorije najradije bi raskomadali zemljinu kuglu i razdelili je, počev od magme do ozonskih slojeva, među privatnike. Čak na Mesecu, planetama i drugim planetarnim sistemima ove bi privatizerske furije pobole svoje kočice i obeležavale posede: jedan hipertrofirani i večiti američki san o »new frontier«. David Friedman bi, na primer, želeo »da država može jednog dana rasprodati svoje puteve«, Atlantski okean bi se razdelio na privatne parcele, svako bi morao biti u mogućnosti da izdržava sopstvenu policiju, kao što je to, uostalom, kod velikih koncerna već odavno uobičajeno. A ako neko prigovori da je sve to apsurdno

i tehnički neizvodljivo i da je nauka o finansijama jasno dokazala da ima javnih dobara koja ne mogu biti predmet kupoprodaje, budući da se ne može garantovati kupcima da će ih ekskluzivno moći koristiti — njemu se odgovara da zaboravlja velike nade koje neoliberali polažu na razvoj elektronike. Jer, kompjuterima se mogu izvesti najkomplicovaniji obračuni, predvideti cene i utvrditi frekvence korišćenja, tako da će onda individue periodično, kao što se danas čini s telefonskim računima, moći da naplaćuju takse za korišćenje puteva, vazduha, okeanske plovidbe i posmatranja prirodnih lepota i da ih preko banke inkasiraju. Na mesto »perfect competition«, stupa sada »perfect computation« kao nimalo ne-realistička, ali zato i te kako zastrašujuća perspektiva. Po ovom modelu, individua postaje nekakav periferni terminal koji funkcioniše po pravilima homo economicusa, ali uvek priključen na centralni kompjuter. Racionalnost u smislu »imperijalizma ekonomije« ovde je zamišljena apstraktno, do te mere da se zaista može prevesti u matematičke kalkulacije koje će se docnije jednostavno sprovesti do kompjutera. Ostaje jedino otvoreno pitanje u čijoj privatnoj svojini treba da bude centralni uređaj analize i usmeravanja i ko ga snabdeva programima. »Big brother« može da završi. Neoliberalizam se preobraća u Orwella 1984...

Jedna racionalna individua, reducirana na homo economicusa sa neizbežno ograničenim kompetencijama, može da razvija međuljudske odnose samo u granicama svojih mogućnosti — a njih definišu i determinišu pravila ekonomije. Ona se, prema tome, mogu izvesti jedino kao *novčani odnosi* i regulisati putem kretanja cena. (To isto kaže i Lepage, 1979. str. 213). U tom konceptu novac fungira kao sredstvo prinude koje treba da nametne racionalno ponašanje individua, ali i drugim nosiocima odluka, na primer, državnim vlastima. To je osnovna ideja monetarizma s onu stranu ekonomskih analiza i ekonomsko-političkih preporuka. Karl Marx je označio novac »svodnikom svih ljudskih odnosa«, a to je shvatao kao izraz otuđenja, neslobode i dehumanizovanja. U monetarističko-neoliberalističkim teorijama to se preokreće u nešto pozitivno i interpretira kao princip društvenog regulisanja za racionalno ponašanje u smislu sistema. Čovek postaje »money machine« koja ne sme da ima nikakvu drugu aspiraciju sem maksimiranja koristi pod restriktivnim uslovima ograničenog paketa akcija. U vezi s tim onda i ne začuđuje što se društvo shvata kao kompleks novčanih odnosa posredovanih preko tr-

žišta, dakle, kao jedan *kvantitativni kompleks*. Lepage, koji sve to ume da nanjuši, ponovo interpretira napredak istorijske nauke kao njeno sve izraženije kvantifikovanje.

Neoliberalizam kao teorijska rasprava o primatu ekonomije

Posle vremena prosperiteta, naročito od kako su studentske i omladinske pobune i klasne ofanzive radnika izrekle o životu i očekivanjima od života sasvim drukčije *idejne* principe nego što je to ekonomski racionalizam izražen u novčanim jedinicama, sada se ove emancipativne tendencije ponovo sabijaju u Prokrustovu postelju ekonomskog racionalizma. Neoliberalizam se, dakle, predstavlja kao jedan dovršeni, ali istovremeno i *besperspektivni sistem* za mnoge, pa i za većinu čovečanstva. Svakako, to još nikad nije bilo problem za liberalističku teoriju. Jer, ako se treba opredeljavati između *pravila* koja obezbeđuju svojinu, njeno održavanje i umnožavanje (eksploataciju kapitala), i *volje većine* koja bi se tome suprotstavljala, izbor je bez daljeg nedvosmislen: uvek za *pravila* sistema tržišne privrede, a uvek protiv većine čovečanstva. To je Hayek u svojim spisima često naglašavao, a neoliberal Mischpoke ga je u tome uvek sledio. Sada bi moglo doći do pobune protiv tog autoritativnog zaokreta liberala — da nema striktnih pravila ekonomskog sistema, koja su sastavili neoliberali. Ona obećavaju nešto nalik na »Stoj!« u ovom nezadrživom svetu. Irving Kristol smatra: »Ako ispravno vidim, onda bi zahtev za »participacijom« najpre morao biti shvaćen kao zahtev za autoritetom, za vođstvom koje bi u sebi sadržalo obećanje za pomirenjem između unutrašnjeg i spoljnog sveta građanina«. (Kristol, 1978, str. 250). Sada na scenu stupaju Thatcherova i Reagan; oni se oslanjaju na pravila tržišne privrede, na primat ekonomije, obećavajući pomirenje tog unutrašnjeg i spoljnog sveta u sasvim neoliberalističkom smislu: spoljni uslovi »poretka« biće zaoštreni kako bi tržište iznutra moglo da obezbeđuje selekciju. Naravno, ukoliko bi anonimni mehanizam i njegova selekcija bili prihvatljivi, ako bi individue zaista bile homines economici, ako bi se radilo o ljudima koji bi se pridržavali pravila tržišta i njima se podvrgavali, ako bi oni pristali da ne samo jednom, već zauvek izgube, uprilike kao za Huxleyev Gamma minus — tada bi neoliberalistička utopija možda i bila u stanju da funkcioniše. Pa ipak, kad je u pitanju tržišna selekcija, tada je reč o životu i smrti, o

vladavini čoveka nad čovekom, država nad državom. A toga su sasvim svesni neoliberali u svojim raspravama. Oni se stoga naoružavaju protiv »neprijatelja slobode«, *njihove* slobode. Oni su spremni da oružje i upotrebe — prema unutra i prema spolja. Praktični neoliberalizam je danas pogibeljna koncepcija. On se mora pobijati i teorijski i praktično.

(Neobjavljen rukopis dobijen od autora)

Preveo Milan Bajec

BIBLIOGRAFIJA

- Biedenkopf Miegel: *Wege aus der Arbeitslosigkeit*, Stuttgart, 1978.
- Böhm, Franz »Das wirtschaftliche Mitbestimmungsrecht im Betrieb«, u: *Ordo-Jahrbuch*, br. 4, 1951.
- Cohen, G. A.: »Freedom, Justice and Capitalism«, in: *New Left Review*, br. 126, 1981.
- Donolo, Carlo/Fichera, Franco: *Il Governo Debole. Forme e limiti della razionalità politica*, Bari, 1981.
- Friedman, Milton: *Capitalism and Freedom*, Chicago — London, 1962; od istog autora: »Die Gegenrevolution in der Geldtheorie«, u: Peter Kalmbach (izd.), *Der neue Monetarismus*, München, 1973; od istog autora: *The Counter-Revolution in Monetary Theory*, 1970.
- Gold, David A.: »The Rise and Decline of the Keynesian Coalition«, u: *Kapitalistate*, br. 6, 1977, str. 129 i dalje.
- *Gutachten des wissenschaftlichen Beirats beim Bundesminister für Wirtschaft*, Bonn, dec. 1978.
- Hayek, F. A. von: *The Road to Serfdom*, London, 1944.
- Kiker, B. F.: »The Historical Roots for the Concept of Human Capital«, u: *Journal of Political Economy*, 1966, t. LXXV, str. 481 i dalje.
- Kristol, Irving: *Two Cheers for Capitalism*, New York, 1978.
- Lepage, Henri: *Der Kapitalismus von Morgen*, Frankfurt/Main — New York, 1979.
- Maier, Charles S.: *Recasting Bourgeois Europe*, Princeton, 1975.
- Marcuse, Herbert: »Der Kampf gegen den Liberalismus in der totalitären Staatsauffassung«, u: *Zeitschrift für Sozialforschung (Nachdruck)*, München, 1970, t. 3, str. 161. i dalje.
- Misse, von Ludwig: *Liberalismus*, Jena, 1927.
- Röpke, Wilhelm: *Die Lehre von der Wirtschaft*, Erlenbach-Zürich, 1946.
- Sklar, Holly: *Trilateralism — The Trilateral Commission and Elite Planning for World Management*, Boston, 1980.
- Thurow, Lester C.: *The Zero-Sum Society*, Harmondsworth — New York, 1980.

Hans Kastendiek

NEOKORPORATIVIZAM?
TEZE I KONCEPTI ANALIZE U
ZAPADNONEMAČKOJ DISKUSIJI I
INTERNACIONALNOJ DEBATI O
„KORPORATIZMU”

1. Postavljanje problema i pitanja

Ovaj prilog bavi se diskusijom koja je u zapadnonemačkoj sociologiji dugo godina vođena s velikim oklevanjem i koja je tek u poslednje vreme intenzivirana. Reč je o pitanju da li su se u Saveznoj Republici Nemačkoj, ili generalno u zapadnoevropskim kapitalističkim demokratijama formirale konture »novog korporativizma« i da li se ovaj mogući razvoj trenutno ubrzava. Dosadašnji odgovori na ovo pitanje su veoma nejedinstveni i ne uvek konzistentni. Često izgleda kao da se ovaj pojam koristi samo za etiketiranje savremenih tendencija društveno-političkog formiranja.

U toj situaciji želim da prikazem neke rezultate i koncepcije razmišljanja internacionalne diskusije koja se može označiti kao debata o korporatizmu (corporatism). Ona je sada ušla i u zapadnonemačku literaturu — kao diskusija o »korporatizmu« (upor. Lehbruch/Lang 1977; Streeck 1978.a i 1979; von Alemann/Heinze 1979.a i b; von Alemann 1979. i 1980; von Beyme 1979). Kao njen početak opštepriznat je jedan časopisni članak Amerikanca Philippea C. Schmittera (»Still the Century of Corporatism?«). Otada su »korporatizmu« (znak pitanja već nije odgovarao argumentaciji) posvećene mnoge međunarodne konferencije, brojni zbornici radova i tematske publikacije. U debati su učestvovali pre svega britanski, skandinavski i srednjoevropski sociolozi (o zapadnonemačkom učešću upor. Lehbruch 1974, 1977; Nedelmann/Meier 1977; Meier 1978; von Beyme 1978; Streeck 1978.b; Offe 1978; Offe/Wiesenthal 1978). Iz toga rezultiraju određena težišta i jednostra-

nosti dosadašnje diskusije — na primer, zapostavljanje postavljanja tema i formulisanja problema, koji se obrađuju u italijanskoj debati o korporativizmu. Ovaj rad neće moći korigovati te jednostranosti, već i zbog mog trenutnog nivoa znanja. Koncentrisaću se na pokušaj uvođenja u debatu o »korporatizmu«. I ovo mi se čini opravdanim, jer socijalistički orijentisana zapadnonemačka sociologija ovaj pravac analize nije gotovo ni zapazila.

Verovatno će ova debata već od samog početka biti primljena sa skepsom, veoma jasno izraženom u jednom upravo publikovanom članku: naime, postavlja se pitanje nije li debata o korporatizmu »zaludan pokušaj teorije« građanske sociologije pod dominacijom anglo-američke diskusije da istraži savremene pravce razvoja društvene organizacije politike (upor. Bopp-Schmehl/Kypke 1979). Nasuprot tome, ja smatram da nam neki rezultati i analitički koncepti ove debate mogu pomoći da odgovorimo na pitanja koja stoje u prvom planu zapadnonemačke diskusije. Ova pitanja su, pre svega: kako treba za Saveznu Republiku Nemačku oceniti programe i tehnike »socijalnog mira«? Kako objasniti da se organizacija vlasti u Saveznoj Republici Nemačkoj i u sadašnjoj krizi, i uprkos svih slabosti legitimnosti i upravljanja, pokazala kao veoma stabilna — bar u poređenju sa zapadnom Evropom? Ne stvaraju li se sa sadašnjim strategijama za upravljanje, moderaciju ili čak prevladavanje ekonomskih kriznih kretanja *drugi* (novi?) elementi i oblici društveno-političke formacije? Sadrži li »restrukturisanje privrede« istovremenu i nužnu reorganizaciju odnosa politike i ekonomije, kao i restrukturisanje odnosa društvenih snaga?

Osvrnuću se prvo na neke teze o korporativizmu iz zapadnonemačke diskusije, a potom i na debatu o »korporatizmu«. Pri tom će postati jasno da ove dve diskusione linije imaju različite, odnosno različito akcentuisane stavove prema pitanjima i problemima, ali da su ipak međusobno spojive /iako su pojmovi korporativizam i corporatism (korporatizam) odn. korporativistički i corporatist (korporatistički) samo delimično identični/. Razmišljanja koja potom slede posvećena su pitanju koje problemske perspektive proizlaze iz dosadašnje diskusije o »novom korporativizmu«, odnosno o »(neo)korporatizmu«. Ona neće ostati samo na konceptualno-teorijskoj ravni, već će biti izvedena i s obzirom na društveno-političku organizaciju u Saveznoj Republici Nemačkoj.

2. Teze o korporativizmu u dosadašnjoj zapadnonemačkoj diskusiji

Dok je internacionalna debata o korporativizmu za poslednjih nekoliko godina dostigla razmer koji je već ironizovan terminom »industrija rasta« (Panitch 1978), u zapadnonemačkoj (levoj) sociologiji se tek povremeno i u pojedinim sredinama govori o korporativnim strukturama i strategijama. Bez pretenzija na potpunost, referisaćemo o nekim priložima.

Već 1968. *Johannes Agnoli* ukazao je na korporativna obeležja zapadnonemačke političke organizacije. »Ne u vršenju vlasti, već u društvenoj funkciji«, kako on naglašava, može se utvrditi »sličnost« odnosno »blizina« »narodne partije«, odnosno narodnih partija (»pluralni oblik jedinstvene partije«) prema tipu fašističke jedinstvene partije. Tipični za obe navodno su »identifikacija sa celinom, težnja za ‚interklasizmom‘ i internopartijskim poravnavanjem eksternopartijskih interesnih i grupnih konflikata... Obe teže, bez obzira na eventualni klasni zadatak, ka stvaranju velike zajednice.« U »politički praktikovanoj formi poravnanja«, navodno i »narodna partija« ima tendenciju saradnje profesionalnih kategorija, kojom treba da se ukinе polarnost između kapitala i rada. Ona se, dakle, principijelno orijentiše ka korporativnom rešenju konflikata i ka korporativnom uređenju mira«. Praksa narodne partije svodi se na to da »ostvari državu, čiji je nosilac i koja je s njom u dobroj meri identična, kao institucionalnu mirovnu moć« (Agnoli 1968, str. 30. i dalje).

Agnolijeve teze o korporativnim obeležjima političke organizacije u Saveznoj Republici Nemačkoj nisu tada — koliko ja to vidim — gotovo ni zapažene. Tek procesi društveno-političkog formiranja poslednjih godina ponovo su doveli do pokušaja da se razvojne tendencije zapadnonemačke politike interpretiraju uz pomoć koncepta korporativizma.

Kao polazna tačka formiranja korporativnih struktura i strategija, smatra se naročito koncept »formiranog društva«, koji je 1965. propagirao Ludwig Erhard (o tadašnjem prijemu tog koncepta upor. Opitz 1965; Negt 1967; Schäfer 1967). Wolf-Dieter Narr upozorava da se ovaj program ne odbaci kao samo kratkotrajan produkt ideologije: »Ma kako brzo formula o ‚formiranom društvu‘, sa svojim elementima katoličkog socijalnog učenja, ordoliberalizma, neokorporativističkih ideja i etastičkih briga o ‚pravoj‘ državi, bila povučena iz prometa, bilo bi pogrešno zavaravati se u pogledu trajne simpto-

matike ovog koncepta. Ne samo da je u ‚velikoj koaliciji* i time obavljenom stvaranju ustava ispunjen i ukinut i jedan deo obećanja formiranog društva. I koncept i elementi državno preoblikovanog neokorporativizma, neravnopravni četveroglas koji se sastoji od države (državnog aparata), preduzeća, sindikata i nauke, zadržavaju — kao i politički totalizovana ideologija socijalnog partnerstva — aktuelan značaj i pre svega karakter pokazatelja za budućnost« (Narr 1979, str. 19 i dalje).

Danas se ova teza primenjuje na socijaldemokratski program »aktivne strukturne politike«, onakve kako su je razradili Scharpf/Hauff (Scharpf 1974; Hauf/Scharpf 1975). Oni navodno sadrži i razmišljanja o svom društveno-političkom sprovođenju, koja se svode na »korporativistički model« (Hoffmann 1977, str. 348; upor. i Narr/Offe 1976). Na ove implikacije »aktivne strukturne politike« ukazuju i Hirsch/Roth (1977 i 1979). Za njih je program Scharpf/Kauff prosto »socijaldemokratska varijanta korporativističkog ‚formiranog društva‘« (1977, str. 12). Ona, po njima, stoji u vezi sa stvaranjem dalekosežne socijaldemokratske strategije integracije mîsa, koja sve više poprîma autoritarno-korporativističke crte i kristalizuje se u »nemačkom modelu«. Ona je, navodno, specifična strategija za održavanje političke stabilnosti u ekonomskoj krizi. Uslov za sprovođenje ove strategije bio bi da se sindikati »ne mobilizuju za aktivan otpor prema posledicama krize (nezaposlenost, racionalizacija, pooštren tempo rada, pogoršani uslovi rada itd.), nego da se uglavnom zadovolje apelovanjem na državu« (Hirsch/Roth 1977, str. 11).

Hirsch/Roth smatraju ovaj uslov kao »još dat«; Esser/Fach dolaze u svojoj analizi pokušaja za rešenje krize u sarskoj industriji čelika do rezultata koji seže dalje (1979.a, b; Esser i ostali 1979). Po njihovom mišljenju, sindikati se nisu ponašali samo pasivno-reaktivno, nego su se povezali u »krizni kartel«, »u kome su se našli neformalno fabrikanti industrije čelika, nadležne državne instance i pogođeni sindikat, da bi našli zajedničko, za svakog podnošljivo rešenje problema«. »Podnošljivi« su, po njihovom shvatanju, oni oblici rešenja za sindikat, koji njegovom užem članstvu donose najmanje kriznih posledica — na štetu ostalih radnika, bili oni organizovani ili neorganizovani. Esser/Fach dolaze do generalnog rezultata: »Između države, preduzeća i sindikata nastaju kooperativni regulacioni oblici, koji, postavljani na duže staze, stvaraju ‚korporativistički blok‘

* Zajednička vlada CDU i SPD. — *Prim. prev.*

koji bi mogao dugoročno stabilizovati „srž“ društva« (1979. b). Iz ove argumentacije ne vidi se jasno treba li označavanjem »kriznog kartela« kao »korporatistički blok« da budu okarakterisane »kooperativne regulacione forme« kao takve, ili »korporatističko« u tom bloku rezultira iz ostvarenja označenog selekcionog uzroka. Verovatno Esser/Fach misle ovo poslednje. U tom slučaju njihov pojam »korporatizam« odgovara *jednom* od značenja koje ima italijanski pojam korporativizma: on označava — u jednoj Agnolijevoj definiciji — »pozicije dovedene u vezu s egoističkim profesionalnim interesima i stoga spremne za unosne kompromise, pozicije koje su suprotne razvoju klasne borbe« (Agnoli 1975, str. 19).

Ako Esser/Fach svoju tezu korporatističkog bloka razvijaju polazeći od specifičnih političkih posledica »kooperativnih regulacionih oblika« koji se formiraju između države, preduzeća i sindikata, argumentacija Wolfganga Spohna (1979) upravljena je pre svega na ulogu države. Osnovne crte »nemačkog modela« SPD (Sozialdemokratische Partei Deutschlands) »pokazuju sumnjivu blizinu sa fašističkim modelom države i društva, posebno u pogledu stava te države prema socijalnim konfliktima. Princip korporativizma, državnog regulisanja društvenih odnosa, danas više nije u suprotnosti s institucijama građansko-demokratske ustavne države, već se upravo zahvaljujući njima i ostvaruje«. »Model Nemačka« navodno je »specifičan oblik državnog regulisanja socijalnog konflikta, strategija države da uz pomoć institucionalizacije i pravnog sistema društvenim interesima oduzme njihovu potencijalnu eksplozivnost.«

Ova strategija upravljena je direktno na odnos najamnog rada i kapitala: »Ozakonjivanje i institucionalizacija odnosa najamni rad—kapital obuhvata klasni odnos prvo na nivou pojedinačnog kapitala (radnici—fabrikanti), drugo same klasne organizacije (pre svega u druženja sindikata i fabrikanta). »Istorijski su se, navodno, formirala dva oblika ove strategije: fašistički i reformistički.« Dok je prvi karakterističan po tome što država »u direktnoj režiji sprovodi aranžiranje klasnih odnosa«, reformistički oblik implicira »priznavanje ekonomskih i političkih organizacija proletarijata, kao i njihovu (principijelnu) ravnopravnost s organizacijama kapitala.« Država ovde, navodno, ne nastupa »sama kao organizator socijalnih odnosa«, već se ograničava na to da propisuje »organizacione statute«. »Društveni interesi mogu se, doduše, u SRN organizovati i mimo države, ali okvir njihove delatnosti utvrđuje država«. Iako

Spohn pod naslovom »Put u modernu korporativnu državu« obrađuje »nemački model«, državno utvrđivanje okvira delatnosti objašnjava se pre svega na centralnom primeru zakonskog prava radnika na borbu i odgovarajuće sudske prakse 50-ih i 60-ih godina. Ono »reformističko« u socijaldemokratskoj strategiji nije, naravno, objašnjeno tim rezultatima CDU — države (Christlich Demokratische Union = Hrišćansko-Demokratska unija) čak i ako oni i dalje deluju, niti ga je tim rezultatima moguće objasniti. Tvrdnja da je »model Nemačka« u odnosu na »formirano društvo« adekvatniji koncept za održavanje »socijalnog mira«, stoga je preuranjen korak u argumentaciji, i to s obzirom na oba koncepta.

Videli smo da je raspon dosadašnjih teza zapadno-nemačke diskusije o korporativizmu veoma širok: »korporativistički« se u principu odnosi na politiku narodnih partija; na specifične koncepte hrišćansko-demokratske ili socijaldemokratske politike; na kooperacione oblike između države, kapitala (njegovih organizacija) i sindikata; na selekcionu uzorak prilikom svaljivanja posledica krize na određene grupe radnika; na državno-pravno regulisanje konflikata između najamnog rada i kapitala; generalno, na različite oblike vlasti fašizma i zapadno-nemačke demokratije. Veze između isticanih i analiziranih oblika i obeležja savremene političke organizacije nedovoljno se uspostavljaju. Konture teorijskog koncepta analize korporativizma još su veoma nejasne.

3. Analitički koncepti internacionalne debate o korporativizmu

3.1. O sadržini diskusije

Debata o »korporativizmu« ne nudi nam u ovoj situaciji ni u kom slučaju »patentne recepte«, pogotovu što definitivna teorija »korporativizma« ni ne postoji. Analitička sadržina pojedinačnih priloga je veoma različita (i često neznatna), a dosadašnji početni rezultati odnose se na različite tematske oblasti. Jednim delom samo su preformulisane, na primer, stare teoreme iz istraživanja udruženja; delimično se pokreću problemi koji su i za zapadnonemačku sociologiju već odavno poznati, na primer odnos između politike interesa i parlamentarne reprezentacije. Neki od tih začetaka, i to ne samo (malobrojni) marksistički prilozi, bave se doduše važnom problematikom. Oni se odnose na razvojne tendencije u društveno-političkoj organizaciji zapadnoevropskih država.

va nakon prvog i posebno nakon drugog svetskog rata. »Korporatizam« se pri tom shvata veoma različito, već prema tome kako se ocenjuju promene u odnosu države i privrede i u odnosu države, organizacija kapitala i sindikata. Mnogim početnim radovima, međutim, zajedničko je da zapažaju pojačanu tendenciju ka stvaranju dodatnih i novih formi (institucionalizovane) integracije i kooperacije između države i privrede, odnosno između države i glavnih društvenih organizacija. Ovo navodno proizlazi iz promenjenih problema legitimnosti i upravljanja tog sistema vlasti, stvarajući nove uslove i oblike rešavanja društveno-političkih konfliktata. Kada se ova nova konstelacija označava kao »korporatizam«, onda nije uvek jasno ukazuje li se time na analogiju ili na nešto kao funkcionalni ekvivalent prema »korporativizmu 20-ih i 30-ih godina. Jasno je samo da se time ne želi direktno i prosto izjednačavanje s ranijim shvatanjima društva i države, ili čak sa strukturnim elementima, odnosno elementima systemske retorike, na primer, italijanskog fašizma. Ponekad se »korporatizam« shvata kao specifičan oblik *savremene* političke organizacije; većinom se pravi razlika između autoritativnog, državnog itd. i liberalnog, društvenog itd. »korporatizma«, pri čemu ovaj *poslednji* treba da označi aktualnu političku organizaciju u nekim zapadnoevropskim demokratijama.

Detaljno ću prikazati više najuticajnijih koncepata analize. To mi se čini opravdanim, jer su oni u zapadnonemačkoj diskusiji često malo poznati, ili prikazani u krajnje skraćenom obliku. Tako su, na primer, Bopp/Schmehl/Kypke (1979) opisali Schmitterov podsticajan rad veoma neodređeno, a radovi Pahl/Winklera, Jessopa, Panitcha i Croucha nisu ni pomenuti. I Alemann/Heinze-Reader (1979.a) daje samo kursistički i delimičan pregled. U ovoj situaciji koncentrisaću se na pokušaj da dam strukturisan prikaz te debate. Pri tome ću odustati od detaljne kritike pojedinih pozicija i od opisivanja dosadašnje međusobne kritike između različitih orijentacija (upor. o tome Panitch 1978. i Kastendiek 1980). Treba još napomenuti da sam ja preveo sve citate iz radova na engleskom jeziku.

3.2. Korporatizam kao privredni sistem kojim upravlja država

Diskusija o »korporativizmu« u Velikoj Britaniji pod snažnim je uticajem brojnih priloga R. F. Pahla i J. T. Winklera. Njihova centralna tema je sve veća inovacija

države u procese i organizaciju privrede, a njihove teze je prihvatila upravo konzervativna strana. Za Pahla i Winklera »korporatizam« je »*ekonomski sistem* u kome država upravlja i kontroliše privredu, koja se pretežno nalazi u privatnom vlasništvu« (Winkler 1976, str. 103, moje isticanje). Upravljačka (preko direktiva) intervencija države navodno je »principijelno obeležje definicije« korporatizma (*naved. delo*, str. 105). Ona obuhvata i interne procese odlučivanja u privatnim preduzećima. »Država ne pokušava da utiče samo na odlučivanje; ona postavlja okvire ili ograničava okvire odlučivanja kapitalističkih vlasnika ili menadžera« (*naved. delo*, str. 104).

Cetiri glavna principa određuju ponašanje države (*naved. delo*, str. 105—109):

(1) *unity* (jedinstvo): »Korporatizam« polazi od toga da se ekonomski ciljevi najbolje mogu ostvariti kooperacijom. Ovo je navodno odricanje od konfliktnog oblika društvenog razračunavanja, posebno od principa ekonomske konkurencije. »Korporatizam« ne samo da odstaje od antimonopolističke politike, nego se orijentiše, navodno, pre na aktivnu politiku industrijske reorganizacije ili na stvaranje državno organizovanih kartela.

(2) *order* (red): »Korporatizam« smatra tržišnu privredu anarhističkom, nepredvidivom i nesigurnom. Stabilnost se, navodno, može postići samo uz pomoć državnog regulisanja i individualnog samoograničavanja. »General will« (opšti interes) (mi bismo rekli »zajedničko, opšte dobro«) navodno je primaran, prilikom njegovog sprovođenja mora sudelovati i država. Radnici bi morali da rade, fabrikanti (poslodavci) da garantuju radna mesta, a obe strane da kooperišu. Stoga, prema njima, i država tendira ka tome da zabrani štrajkove i isključivanje radnika i da oktroiše prisilna poravnavanja.

(3) *nationalism* (nacionalizam): »Korporatizam« je, navodno, kolektivistički; kolektiv se, međutim, više ne definiše kao klasa, nego kao nacija. Efikasnost nacionalne ekonomije navodno je proklamovani cilj kolektivnih napora, upravo nasuprot drugim ekonomijama, prema kojima se nacionalna privreda odnosi nacionalistički.

(4) *success* (uspeh): »Korporatizam« je, navodno, orijentisan prema cilju, ne prema sredstvima. To, navodno, nije samo pragmatizam, već i antinomija, ako ne odbijanje legalnih prava i pravne države. »Korporatizam« kao »sistem mobilizacije« potiskuje, navodno, privatnoindustrijske oblike rešenja i favorizuje kolektivisana, državna rešenja. »Tačnije: ovo znači da bi korporatistički sistem pokušao da osigura kontrolu nad investicionim procesom (alokativna funkcija) i da u izvesnoj

meri preuzme odgovornost za ekonomsko planiranje (koordinirajuća funkcija)» (Winkler, *naved. delo*, str. 109).

Pahl/Winkler hteli su da navedenim iskazima daju doprinos »generalnoj teoriji korporatizma«. Svoju definiciju oni shvataju kao idealno tipičnu, kao »ekstrakt« iz »istorijskih« diskusija i pokušaja realizacije korporativističkog sistema i iz savremenih tendencija zapadnih država. Oni ne dopuštaju nikakvu sumnju u to da se u Velikoj Britaniji učinjeni dalekosežni koraci u pravcu »korporatizma«, i očekivali su 1976/1977. da će se ovaj razvoj intenzivirati u 80-im godinama, ili čak biti doveden do kraja. Ovaj razvoj se navodno pojačao početkom 60-ih godina, kada su konzervativci počeli zaokret svog privredno-političkog kursa, koji je išao u pravcu sve obimnijeg planiranja i upravljanja ekonomijom. Ovaj trend je, navodno, nastavljen bez obzira da li su bili u pitanju laburisti ili konzervativci. Njima je bila zajednička »pragmatička teorija« »korporatizma«, koja se može objasniti na osnovu opšteg trenda britanske ekonomije (upor. o tome i Harris 1972; Middlemas 1979, koji istorijski idu mnogo dalje). Posebno su:

- rastuća industrijska koncentracija
- opadanje profitabilnosti
- tehnološki razvoj i
- internacionalna konkurencija,

ubrzani kriznim razvojem, po njihovom mišljenju, doveli do sve većeg involviranja države u privredu. Rezultat je, smatra se, više nego državna intervencija, kejnzijansko upravljanje potražnjom, indikativno planiranje, tehnokratska manipulacija, socijalna demokratija, socijalno odgovoran kapitalizam ili nova industrijska država; taj rezulta je, po njihovom mišljenju *kvalitativna promena ekonomskog sistema, nešto drugo nego kapitalizam ili socijalizam — to je novi korporatizam* (o kritici upor., na primer, Westergaard 1977, Jessop 1978, Pantich 1978).

3.3. Korporatizam kao oblik izmirenja funkcionalnih interesa

Različito od Pahla i Winklera, koji se pretežno koncentrišu na odnos države i privrede i u državnoj upravi nad privredom vide glavnu karakteristiku korporatizma, većina ostalih priloga koncentriše se na problem društvene i političke reprezentacije, odnosno izmirenje »funk-

cionalnih interesa«. Pojmovi »funkcionalni interesi«, »funkcionalne grupe« itd. odnose se na glavne grupe društvene produkcije i reprodukcije, dakle pre svega na organizovani kapital, odnosno na organizacije kapitala i organizacije radnika. Analitički interes, međutim, kod pojedinih autora je različito usmeren.

a) *Philippe Schmitter* određuje korporatizam kao specifičan *sistem reprezentacije interesa odnosno izmirenja interesa*, kome posebno obeležje daje *uloga države prilikom organizacije interesa*. Karakteristično za njegovu argumentaciju je raščlanjivanje društvenih političkih organizacija: sistem reprezentacije interesa, odnosno izmirenja, shvata se kao jedna strukturna jedinica između mnogih drugih. Kao druge strukturne jedinice on navodi, na primer, organizaciju porodice, oblike organizacije teritorijalne zajednice itd. Schmitter se time okreće protiv izjednačavanja korporatizma i »organske države«, odnosno sličnih dalekosežnih određenja. On tako govori i o tome da se »korporativistički sistem izmirenja interesa« može povezati s različitim partijskim sistemima, s različitim vladajućim ideologijama itd. Isto, po njegovom shvatanju, važi za »pluralistički sistem izmirenja interesa.«

Ova široko postavljena slika koncepta i oblika političke organizacije sužava se u oznaci jednog problema (ovde: sistem izmirenja interesa), a onda se također razilazi u »ekstraktne« definicije: »Ja sam u svom radu našao da je korisno da korporatizam posmatram kao sistem reprezentacije interesa i ponašanja, kao posebno oblikovan (a particular modal) ili idealno tipičan institucionalni aranžman za povezivanje grupno organizovanih interesa građanskog društva sa državnim strukturama odlučivanja. Kao takav on je jedan od različitih mogućih modernih konfiguracija reprezentovanja interesa, čija je možda najbolja poznata i priznata alternativa pluralizam« (Schmitter 1974, str. 86).

Te dve glavne alternative onda se ovako definišu:

Pluralismus: »Sistem izmirenja interesa čiji su bitni sastavni delovi organizovani u neodređen broj različitih, dobrovoljnih, konkurentskih, nehijerarhijskih i autonomnih (što se vrste i obima interesa tiče) grupa. Ove grupe ne poseduju ni posebnu državnu licencu, priznanje ili potporu, niti su obrazovane na državnu inicijativu, niti podležu državnoj kontroli u pogledu regrutovanja rukovodećeg personala, ili artikulisanja interesa. Sem to-

ga, u okviru oblasti koju zastupaju ne mogu preuzeti monopol u reprezentovanju.«

Korporatizam: »Sistem izmirenja interesa čiji su bitni sastavni delovi organizovani u ograničen broj singularnih obligatornih udruženja, koja međusobno ne konkurišu, koja imaju hijerarhijsku strukturu i koja su međusobno razgraničena po funkcionalnim aspektima. Ona raspolazu državnim priznanjem ili licencom, ako čak nisu i obrazovana na državnu inicijativu. U okviru oblasti koju zastupaju izričito im se odobrava monopol da reprezentuju, zbog čega zauzvrat treba da vode računa o izvesnim obavezama prilikom izbora rukovodećeg personala i prilikom artikulisanja zahteva i potpore« (Schmitter 1974, str. 94. i dalje).

Ova definicija, po njegovom mišljenju, važi za mnoge 'zapadne demokratije', kao i za autoritarne sisteme. I za jedne i za druge, navodno, važi ono što je npr. utvrđeno za Švedsku; tamo su interesna udruženja dobila »kvazi-legalan status i pisano pravo (a prescriptive right) da govore za svoje delove stanovništva. Ona utiču na proces vladanja, mimo parlamenta. Ona su agenti vlasti. Ona zastupaju državu u čitavim oblastima javnog života i na njih se prenose zadaci koji zapravo spadaju u nadležnost upravne vlasti« (Schmitter 1974, str. 100. citirano prema R. Huntfordu, *The New Totalitarians*, New York, 1972, str. 86).

Ovo doduše, po Schmitterovom shvatanju, ukazuje na mogućnost da se samoprikazivanje 'zapadnih demokratija' kritikuje i raskrinka kao pluralističko, ali se one ne mogu izjednačiti s autoritativnim sistemima.

Radi diferencijacije Schmitter razvija »taksonomski« (Schmitter 1979, str. 96) dve verzije korporatizma: *društveni* i *državni* korporatizam. Sistemi izmirenja interesa »mogu nastati na dva iz osnove različita načina i stoga otelovljavati dijametralno suprotne odnose moći i uticaja. Oni se mogu pojaviti 'odozdo' kao manje ili više spontan odgovor na prethodnu promenu u okviru istorije ili oblasti izmirenja interesa; ili mogu biti nametnuti 'odozgo' kao svesna politička mera na inicijativu i pod kontrolom grupa moći koje postoje već od ranije« (Schmitter 1979, str. 96).

Ovi iskazi su doduše veoma naivni, ali su u Schmitterovim radovima obrazloženi bolje nego što se to u prvi mah čini (doduše ne u ovom citiranom prilogu, koji je jedini preveden). Posebno se nadovezujući na Shonfielda (1968) i preko njega na Keynesa, on ove iskaze primenjuje na razvojne trendove u zapadnoevropskim

državama. »Ja mislim da je korporatizacija interesa reprezentovanja povezana s izvesnim temeljnim imperativima ili zahtevima kapitalizma da reprodukuje uslove svoje egzistencije i kontinuirano stvara nove resurse. Razlike u specifičnoj prirodi tih imperativa ili zahteva u različitim stadijima institucionalnog razvoja i internacionalnog sklopa kapitalizma, naročito kad se odnose na odnos konfliktnih klasnih interesa, čine razliku u uzrocima nastanka društvenog i državnog oblika korporatizma«. Stvaranje društvenog korporatizma »može se pre svega svesti na imperativnu nužnost stabilnog režima, uz prevlast građanstva, koji su prouzrokovali procesi koncentracije svojine, konkurencija nacionalnih privreda, ekspanzivna uloga javne politike i racionalizacija procesa odlučivanja u okviru države, da bi se (subordinantne) klase i statusne grupe nad kojima se vlada čvršće povezale za politički proces ili inkorporirale u njega« (Schmitter 1974, str. 107. i dalje).

Schmitterovi radovi su glavna tačka na koju se pozivaju u aktuelnoj debati o »korporatizmu«. U međuvremenu pojavili su se bezbrojni članci i konferencioni materijali koji još samo polaze neposredno od *definicija* »društvenog korporatizma« (societal corporatism). Kritika ove polazne tačke označila je, međutim, čitav niz slabih tačaka, naročito: a) ograničenost na kategorije istraživanja udruženja, koja dolazi do izražaja već i u dominantnom suprotstavljanju korporatizma i pluralizma; b) grupno teorijsko polazište koje stoji u toj tradiciji i koje sprečava postavljanje pitanja analize klasa; c) isključivo paušalno dovođenje u vezu nastanka korporativnih struktura s razvojem kapitalističke ekonomije; d) apstraktno shvatanje države, koja se javlja samo kao adresat medijacije interesa ili kao autonomna, ili čak neutralna društvena instanca; e) nedostatak koncepta političkog sistema, posebno zanemarivanje partija kao instanci medijacije i kao nosilaca državne politike.

b) Dok se Schmitter — uprkos iskaza u poslednjim citatima — koncentriše na uticaj države na 'sistem medijacije interesa', za *Gerharda Lehmanbrucha* je glavno pitanje kako se jedno prema drugom odnose »politika interesa« i parlamentarizam/sistem partija (upor. naročito 1977). Za njega se »liberalni korporatizam«, koji on razlikuje od »autoritativnog«, ne može još okarakterisati kao sistem reprezentacije interesa ili intermedijacije, nego je njegova specifičnost, navodno, »usko uzajamno prožimanje državnih birokratija i velikih interesnih udruženja« (*naved. delo*, str. 94) prilikom *odlučivanja* i *spro-*

vođenja posebno ekonomske i socijalne politike. Pri tome, navodno, »politika interesa« i »partijski sistem vladanja« (party government) nisu nespojivi, već su čak stvorili simbiozu koja je povećala njihove kapacitete za rešavanje problema (*naved. delo*, str. 93).

Razvoj odnosa liberalnog korporatizma i partijskog sistema može se interpretirati na primeru sve veće strukturalne diferencijacije i funkcionalne specijalizacije *političkog sistema*, koje su izazvane zahtevima za stvaranje konsenzusa, navodno, posebno specifičnih za ekonomsku politiku (upor. *naved. delo*, str. 99). Ovi iskazi demonstriraju se pre svega na politici dohotka u više evropskih država, pošto je kod korporatističke politike interesa »prvenstveno (reč) o regulisanju konflikta raspodele koji su relevantni za društvenu stabilnost i privredni rast« (1979.a, str. 555)

c) Pitanje povezivanja različitih formi reprezentovanja u »liberalnom korporatizmu«, dovodi *Bob Jessop* do jednog koncepta analize koji korporatizam problematizuje u kontekstu *oblika države*, koje on određuje uz pomoć njihovog odnosa između političke reprezentacije i državne intervencije (1978). Dok su ove dve strane u »parlamentarno-birokratskim« oblicima države, navodno, odvojene, u korporatizmu su, po njemu, direktno međusobno povezane. Korporatizam, po mišljenju Boba Jessopa, sadrži fuziju političke reprezentacije i državne intervencije, pošto se one posreduju uz pomoć javnih »korporacija«, koje se konstituišu na bazi položaja svojih članova u sistemu podele rada. Ovo je definicija korporatizma koja važi za 'korporativnu državu' koja je eliminisala sve principe parlamentarne organizacije i koja se oslanja još samo na »korporacije«, odnosno njih spaja na nivou države. Ovaj »čisti korporatizam« (»pure corporatism«) bio bi identičan s *korporativizmom* kakav nije nikad bio ostvaren čak ni u fašističkim državama (upor. Mayer-Tasch 1971). Jessop stoga i kaže da su kako parlamentarno-birokratski, tako i korporativni oblik države idealni tipovi i da je svaka aktuelna država mešoviti oblik s elementima oba ova tipa. Ovo, po njemu, naročito važi za »tripartizam«, pojam kojim se u britanskoj diskusiji označava uska, pre svega institucionalizovana kooperacija države (državnog aparata), kapitala (organizacija kapitala) i sindikata. Za »tripartitni sistem liberalnog korporatizma u nastajanju« (Jessop 1978, str. 28a) navodno su socijaldemokratske partije (ili njihovi ekvivalenti) »prirodne vladajuće partije«, pošto povezuju više glavnih uloga u jednoj političkoj organizaciji: bli-

zak odnos s radničkim pokretom; supstancijalni potencijal birača u organizovanoj radničkoj klasi i u novoj sitnoj buržoaziji; sposobnost da različite zahteve poveže u program koji podržava državnu intervenciju u interesu akumulacije kapitala (upor. *naved. delo*, str. 29).

3.4. Korporatizam kao politika za integraciju radničke klase i njenih organizacija

Za *Lea Panitcha* je »prilično neobičan put« da se marksistička analiza korporatizma započinje u okviru apstraktnog određenja oblika države (1978, str. 6), ma koliko korisna bila Jessopova razmišljanja. Panitch se generalno okreće protiv metodskog postupka koji polazeći od partikularnih struktura postavlja definicije za »čitav sistem«, bilo da je reč o sistemu medijacije interesa, oblika države, ili o načinu proizvodnje (1978, str. 12. i 2). Korporatistička paradigma može, po shvatanju Panitcha, biti heuristički instrument za shvatanje socijalne realnosti mnogih zapadnih demokratija, ako »označava *političku strukturu* u razvijenom kapitalizmu koja organizovane društveno-ekonomske grupe proizvođača integriše uz pomoć sistema reprezentovanja i kooperativne međusobne saradnje na nivou rukovođenja, a uz pomoć sistema mobilizovanja i socijalne kontrole na nivou mase« (1977, str. 66, moja isticanja u tekstu).

Ovi iskazi preciziraju se 1978: Ova definicija, navodno, obuhvata samo formalnu stranu korporatističkih struktura, ali ne i njihov supstancijalni karakter. Određujući element je, navodno, »državna kontrola nad radom« (state control over labour). Kod korporatizma kao aktuelne strukture i ideologije reč je, po njegovom mišljenju, u prvom redu o državno indukovanoj kolaboraciji klasa. »Korporatizam je *pre svega* politička forma koja je određena za to da organizovanu radničku klasu integriše u državu« (1978, str. 12. i dalje, istaknuto kod Panitcha). Pitanje kojim *klasnim interesima* služi korporatizam, po njemu je zanemarivano, jer se previđa (1) u oceni države njen sistematski uticaj u pravcu dominacije građanske klase i (2) neravnoteža u odnosima moći i uticaja, koja obeležava odnos između sindikata i organizacija kapitala. Pretpostavkama o socijalnoj harmoniji, o državnoj neutralnosti prema grupama i o ravnoteži moći između njih, navodno je (3) tendencijalno ignorisana *nestabilnost* korporativnih struktura u liberalnim demokratijama.

Za formiranje korporativnih struktura Pantich posebno vidi dva razloga: (1) tri najvažnije vladajuće ideologije u evropskim liberalnim demokratijama — katolicizam, liberalni konzervativizam i socijaldemokratija — imaju, navodno, zajednički afinitet prema korporativističkom mišljenju koje je, po njemu, nakon prvog svetskog rata povoljno delovalo na formiranje korporativnih struktura; nastanak korporatizma kao dalekosežnog sistematskog procesa u kome korporativne strukture igraju važnu ulogu, ipak, po njegovom mišljenju, treba svesti na vreme drugog svetskog rata i nakon njega. Ovo se objašnjava državnom obavezom da vodi *politiku pune zaposlenosti* i involvacijom države u ekonomiju koja iz toga proizlazi; obe ove stvari su, navodno, posledica političke konstelacije snaga (izborni uspesi partija radničke klase nakon 1945; strah od političkih posledica nezaposlenosti — nakon iskustava 30-ih godina). Korporativističke strukture formirale su se, navodno, u onim zemljama u kojima je *politika dohotka* bila ili jeste srž državnog planiranja u privredi. »Razlog da politika dohotka stoji generalno u središtu korporativističkih razvoja, leži u tome što ona — mnogo više nego u ostalim područjima državne intervencije u privredi — zahteva direktno učešće sindikata« (1977, str. 78). U ovome onda, navodno, leži zapravo i razlog za nestabilnost politike dohotka i korporativnih struktura koje je nose. Čim rukovodstva sindikata akceptiraju ciljeve takve politike, dolaze u suprotnost s interesima članstva. Posebno u Velikoj Britaniji, navodno, može se uočiti permanentan krug uvođenja, neuspeha i ponovnog uvođenja tripartističke politike dohotka. I uvek kada je dobrovoljna politika dohotka bila ugrožena ili je čak doživela neuspeh, navodno, bilo je pokušaja države da je garantuje različitim sredstvima prisile. Ali, ta politika, po njemu, ostaje neefektivna sve dotle dok želi ili mora da izbegne otvoreno suprotstavljanje principima liberalne demokratije (upor. str. 81. i dalje). To onda, navodno, ponovno vodi ka novom pokušaju dobrovoljno dogovorene politike dohotka...

3.5. Korporatizam kao politika industrijskih odnosa

Ovaj razvoj je tema *Colina Croucha* koji je istražio »politiku industrijskih odnosa« u Velikoj Britaniji nakon 1945 (1979; upor. i 1977). Crouch zaključuje da su kako laburisti, tako i konzervativci birali, odnosno morali da biraju — već prema situaciji i odnosima snaga — tri politike: (1) politiku dohotka, (2) pokušaje zakonskog regu-

lisanja, (3) tripartitno glasanje, odnosno pregovore. Ovo, po Crouchu, nisu nikakve isključive alternative, nego ta konkretna, aktuelna politika povezuje (sjedinijuje) ove mogućnosti i kombinuje ih, već prema situaciji, sa drugim politikama. Crouchova detaljna analiza, koja se ne može ovde reprodukovati, završava u pokušaju da se sistematizuje različite politike, odnosno strategije. On razlikuje *liberalni* i *korporativistički* temeljni pravac politike industrijskih odnosa. /Crouch govori o liberalnom i korporativističkom »sistemu« (»system«) industrijskih odnosa, ali ja to prevodim sa »temeljni pravac«, jer »sistem« u nemačkom jeziku sadrži predstavu neke u sebi zatvorene strukture./ Oba su, po njemu, strategije za podređivanje organizovanog radništva, ali se razlikuju u metodomama, naročito u obimu državnog saučestvovanja. Već prema društvenopolitičkom odnosu snaga i odgovarajuće pozicije sindikata, ova dva temeljna pravca dobiće različita obeležja (1979, str. 179):

Temeljni pravci politike industrijskih odnosa	Pozicija snage sindikata	
	jaka	slaba
liberalan	(1) slobodna kolektivna pogodba (free collective bargaining)	(2) Neo laissez-faire
korporativistički		(3) korporatizam
		(4) korporatizam pogodbe (bargained corporatism)

uz (1): »Slobodna kolektivna pogodba« je bila dominantan oblik industrijskih odnosa 50-ih i 60-ih godina. Sindikati su bili politički i društveno priznat, upravo nakon faze kooperacije za vreme drugog svetskog rata. I nakon 1945. imali su, preko mnogih premija i pregovaračkih kanala, udela u državnom odlučivanju. Njihova pregovaračka moć u odnosu na kapital bila je, s obzirom na malu nezaposlenost i privredni prosperitet, velika. Sve partije se u principu slažu u tome da industrijske odnose treba koliko je moguće izdvojiti iz politike partija.

uz (2): »Neo-laissez-faire« je usmeren na tržišnoprivrednu opciju politike, na povlačenje države iz neposredne odgovornosti za privredne procese i od permanentnog državnog uticaja na razvoj industrijskih odnosa. »Laissez-faire« se odnosi na kapital, a ni u kom slučaju na

proces sukoba između sindikata i kapitala. Štaviše, zadatak države je, po njegovom mišljenju, da potisne uticaj sindikata da bi se stvorio slobodan prostor za racionalnost kapitala. »Globalno, opcija 'laissez-faire' znači potiskivanje pozicija sindikata uz pomoć drugih sredstava, ne više sredstvima kompromisa i sporazumevanja; znači neutralizaciju različitih oblika demokratskog pritiska na privrednu politiku i značajno smanjenje državnih usluga« (1979, str. 185). To, dakle, nikako nije predstava o slaboj državi; naprotiv: takva politika može se sprovesti samo uz »jaku državu«.

uz (3): »Neo-laissez-faire opcija« želi, kako tvrde njeni pobornici, da se suprotstavi korporatističkim strategijama, ali može biti upućena na njih ako želi da oslabi sindikate. Korporatizam je usmeren na disciplinovanje radnika uz pomoć disciplinovanja njihovih organizacija; to je politika koja bi se u naše vreme mogla ostvariti u kontekstu internacionalnog monetarizma. U toj kombinaciji ekonomskog liberalizma i korporatizma povezuju se odgovarajuće specifične restrikcije za sindikalnu politiku.

uz (4): Pokušaji »čiste« korporatističke strategije mogu se u britanskim uslovima sprovesti samo nepotpuno, pogotovo što mogućnosti pravne sankcije ne idu tako daleko kao što je to u nekim tačkama slučaj u Zapadnoj Nemačkoj. Spremnost sindikata da odobri korporatističke odnose mora se stalno iznova dobijati, bilo uz pomoć ustupaka sindikalnoj organizaciji, bilo ustupcima koje članovi sindikata smatraju da su u njihovom interesu. Korporatistički aranžmani stoga ne mogu nastati na osnovu naređenja; oni su, po njegovom shvatanju, rezultat i oblik sprovođenja »*bargained corporatism*«: »On u sebi sadrži i to da sindikati prihvataju neke strategije, koje — u poređenju sa free collective bargaining — potiskuju interese radnika. Ali, on znači i šansu za izvesne prednosti. Sindikati se plaše korporatističkog razvoja, ali su istovremeno skloni da žrtvuju neka od svojih stečenih, ali manje značajnih prava u zamenu za mogućnost većeg političkog uticaja i za proširenu i veću moć uticaja svojih članova na radnom mestu; istovremeno, međutim, prihvataju i ograničenja: očigledniju ulogu sindikata u disciplinovanju svojih članova, pojačan uticaj države i veće priznavanje industrijskog uređenja i njegovih prioriteta« (1979, str. 189).

Ove četiri opcije ne javljaju se u »čistoj formi«; one karakterišu strategije koje se mogu povezati međusobno na specifičan način. Iz toga proizlazi da prosto svrstavanje određene konstelacije politike uz pomoć ova četiri temeljna pravca nije moguće; zadatak konkretne ana-

lize biće da pronade povezanost ovih strategija, upravo da bi se uočili protivrečni razvoji u određenim situacijama.

3.6. Ravni korporativnih odnosa

Analiza industrijskih odnosa postaje naročito važna onda kada na primer uzmiemo u obzir onu tačku Lea Panitcha u kojoj se korporatizam označava kao politička struktura saradnje na nivou rukovođenja, i mobilizacije i socijalne kontrole na nivou mase. Uprkos ove definicije, koncentriše se većina koncepata na institucije i procese na nivou rukovođenja, u verovanju da se mobilizacija i socijalna kontrola vrše »odozgo«, bilo da je reč o državno-političkom disciplinovanju »masa«, ili o disciplinovanju preko društvenih i političkih organizacija. U oba pravca disciplinovanje se javlja kao osiguranje kooperativnih odnosa na »visini komandovanja« državom i društvom.

Za korekturu ovih shvatanja korisno je razlikovanje Arthura Wassenberga (178a i b), koji ukazuje na različite ravni industrijskih odnosa:

- mikro ravan (pogon, preduzeće)
- mezo ravan (branša, regija),
- makro ravan (centralne državne instance i vrhovna rukovodstva udruženja).

Po mišljenju Colina Croucha, upravo je mezo ravan, u dosadašnjoj diskusiji zanemarivana, ravan na kojoj je delotvoran korporativan razvoj (upor. o tome Esser/Fach). Ovo, navodno, nije uočeno jer su kooperacija i konflikt na makro ravni spektakularniji, odnosno inscenirani često namerno da bi se skrenula pažnja sa razvoja na mezo i mikro ravni.

Mezo ravan je verovatno ispala iz mnogih analiza jer industrijski odnosi u braušama i regijama nisu regulisani i formalno institucionalizovani kao na drugim ravni (kriterijumi prema kojima se orijentisu mnogi pojmovi korporatizma). Ovo bar važi za Saveznu Republiku Nemačku, ako mislimo na zakon o odnosima u pogonu i o saodlučivanju, na zakonska i pravna regulisanja prava na borbu i tarifnog prava itd. (upor. Spohn). Regulisani i formalno institucionalizovani su, dakle, upravo industrijski odnosi u kojima postaju 'nužni' »mobilizacija i socijalna kontrola masa«.

4. Problemske perspektive za analizu društvene organizacije politike

4.1. Korporativne strategije i strukture u društvenoj organizaciji politike »zapadnih demokratija«

Teze o neokorporativizmu ili (neo)korporativizmu označavaju — kao što smo videli — uvek samo parcijalne aspekte društvene organizacije politike. Kritika definicija korporativizma kao celine, koju je izvršio Leo Panitch, jasno je pokazala da su te definicije posledica *generalizovanja parcijalnih* struktura organizacije politike, iako se te delimične strukture i delimični sistemi i sami samo kao idealni tipovi mogu označiti kao korporativizam. Time se, međutim, samo zaobilazi upravo postavljanje problema i pitanja, koji jedini uopšte i mogu konstituisati analitički koncept za aktuelnu diskusiju o korporativizmu. Ovo se najbolje može objasniti uz pomoć upućivanja na ranija shvatanja korporativističkog društvenog i državnog ustrojstva.

Korporativistički modeli uređenja nisu nikako bili koncepti ili programi koji su se odnosili na pojedinačne »parcijalne sisteme«. Oni su pre bili usmereni na *političku* organizaciju društva. Trebalo je da korporativizam bude alternativa (1) principima liberalnog demokratskog reprezentovanja i njihovim slabim tačkama, na kojima je moglo doći do političke klasne borbe, dakle *parlamentarizmu*; (2) anarhiji tržišnoprivredne proizvodnje, dakle »slobodnoj« *ekonomskoj konkurenciji*; (3) sukobima između (organizacija) socijalno ekonomskih grupa/klasa, dakle, *ekonomskoj klasnoj borbi*. U skladu s tim bi korporativizam trebalo da znači (1) reorganizaciju *političkog sistema*, (2) restrukturisanje *nacionalne privrede* sve do nivoa strukture pojedinih branši i (3) regulisanje i oblikovanje *odnosa najamnog rada i kapitala*, odnosno njihovih organizacija. »Korporativna država« trebalo bi da ujedini grupe proizvođača obuhvaćene u »korporacijama«, koje bi opet trebalo da budu konstitutivne jedinice kao nosioci te države (upor. o tome i o različitim koncepcijama Meyer-Tasch, 1971). *Korporativizam je, dakle, bio specifična, klasno 'harmonična' konstrukcija države i društva, orijentisana ka direktnom i organizovanom povezivanju političkih, ekonomskih i socijalnih odnosa*. Ovaj »totalni« odnos mora se kao pitanje očuvati, ako analitički koncept korporativizma/korporativizma treba da ima neki smisao. Samo tada pojam state korporativizma (državnog korporativizma) ili autoritarnog korporativizma može obuhvatiti i »istorijski« korporativizam, i samo tada

komplementarni pojmovi društvenog, liberalnog ili bargained korporativizma mogu držati otvorenim pitanje da li su se u »zapadnim demokratijama« formirale uporedive ili slične tendencije.

Korporativistički modeli uređenja ostvareni su samo parcijalno, pošto su klasno 'harmonični' koncepti doživeli neuspeh zbog klasnih suprotnosti. Stoga se čak i o fašističkoj Italiji samo uz ograde može govoriti kao o »korporativnoj državi« ili o »korporativnom sistemu«. Ovo pogotovo važi za »zapadne demokratije« u Zapadnoj Evropi, čak i pod uslovom da se »korporativni sistem« shvati u smislu neokorporati(vi)zma. Da su se, međutim, ovde ipak formirale korporativne strategije i strukture, mišljenje je koje se, bar u međunarodnoj diskusiji u društvenim naukama, sve više prihvata. Takođe preovladava shvatanje koje uz kontinuitet korporativnih strategija pretpostavlja i tendenciju ka njihovom kompletiranju (iako su npr. Panitch i Crouch ukazali na nestabilnost korporativnih struktura). Ali, u naše vreme ima malo potvrda za to da iz toga nastaje »sistem« s onu stranu parlamentarizma, klasnih sukoba, ili čak kapitalizma. Ono što je već možda nastalo, ili možda nastaje, jeste *mreža* korporativnih struktura unutar postojeće organizacije *politike*. Ovakve strukture razvile su se očigledno u različitim društvenim oblastima, na mnogim poljima politike i na različitim nivoima organizacije vlasti. Odgovor na pitanje u kakvoj su one međusobnoj vezi, kako se međusobno dopunjuju i osiguravaju i proveravanje pitanja da li iz toga proizlazi društveno-politička formacija koja prevazilazi okvir »normalnog« integracionog uzorka kapitalističkog društva je, po mom shvatanju, glavni zadatak analize korporativizma.

4.2. Istorijske linije kontinuiteta u formiranju korporativnih strategija i struktura

Nasuprot zapadnonemačkoj diskusiji koja teze neokorporativizma delimično veoma direktno primenjuje na savremene tendencije zapadnonemačke organizacije vlasti, mnogi koncepti korporativizma tematizuju formiranje korporativnih strategija i struktura u kontekstu razvojnih tendencija posebno nakon prvog svetskog rata. Razlikovanje, na primer, državnog i društvenog korporativizma, dakle, nije samo pokušaj da se razvije adekvatan pojam za analizu *današnje* organizacije politike u zapadnoevropskim društvima. Ono je i pokušaj da se opišu »oblici rešavanja« političkih, ekonomskih i socijalnih problematič-

nih situacija nakon 20-ih i 30-ih godina. Ono što se u etabliranoj zapadnonemačkoj nauci o društvu, uz dominaciju koncepta totalitarizma, činilo i još se čini kao principijelna suprotnost između diktatorsko-fašističkih i demokratskih oblika reakcije, u debati o korporatizmu, bar u radovima koji nas interesuju, shvata se daleko diferenciranije u debati o korporatizmu, kao formiranje divergentnih oblika, odnosno procesa društveno-političkog oblikovanja, koji uprkos svih divergencija pokazuju zajedničke crte.

Očigledno se time pitanje istorijskog kontinuiteta korporativnih struktura, na primer, u Velikoj Britaniji ili u Skandinaviji, postavlja drukčije nego u zemljama u kojima su 20-ih i 30-ih godina etablirani diktatorsko-fašistički režimi. Ono se tamo može postaviti drukčije jer su kontinuitet društvene organizacije politike, i kontinuitet korporativnih kontura koji je u nju uključen, daleko neprekinutiji nego što je to slučaj, na primer, u Nemačkoj. U tom »zapadnonemačkom« opazanju postao je korporativizam obeležje fašizma, odnosno njegove systemske retorike. Time je odsečeno kako pitanje linija kontinuiteta u odnosu na »Treći rajh«, tako i u odnosu na Vajmarsku republiku (a naravno i između njih). Tako je u Zapadnoj Nemačkoj korporativizam postao gotovo negativan pojam, koji se upotrebljavao samo u vezi s fašizmom (samo u tom sklopu se, na primer, pominje ukratko u standardnom leksikonu *Staat und Politik*, izd. E. Fraenkel i D. Bracher; Frankfurt M., 1957, str. 66; novo izdanje 1964, str. 84).

Nasuprot tome, Amerikanac R. H. Bowen mogao je 1947. da zaključi: »U zemljama u kojima su i dalje funkcionalne liberalno-demokratske političke institucije u principu su vehementno odbijanje autoritativne verzije 'korporatizma'. Istovremeno, bilo je znakova jačanja sve sti da u modernim industrijskim društvima od pre izvesnog vremena deluju izvesne fundamentalne tendencije, koje bi se mogle označiti kao 'korporativne'. Ekonomisti i istoričari videli su takvu tendenciju u propadanju atomističke konkurencije u privrednom životu; sfera 'slobodnog delovanja individualnih snaga' zamenjivana je sve više primenom kolektivnih dogovora koji su sklapani između čvrsto organizovanih 'interesnih zajednica'. Juri sti i politolozi zapazili su paralelno nestajanje atomističkog individualizma u politici, utvrdivši da privatna tela koja su pretendovala na to da zastupaju grupne interese radnika, poslodavaca, seljaka, potrošača, određenih grana industrije i drugih ekonomskih i socijalnih grupa,

tendiraju ka tome da budu sve obuhvatnije i jače integrisana — s namerom da povećaju svoj direktan uticaj na vladinu politiku. U nekim demokratskim državama, pre svega u prednacističkoj Nemačkoj, u Francuskoj i Čehoslovačkoj, ovim grupama je dat rang oficijelnog priznanja, kad im je povereno članstvo u nacionalnim privrednim većima, koja su stvorena kao savetodavni 'parlamenti industrije'« (R. H. Bowen, *German Theories of the Corporate State*, New York, 1947, str. 3. i sl., citirano prema Panitchu 1977, str. 62. i sl.).

Ovi zaključci ukazuju nam na to da je prekinuti kontinuitet organizacije vlasti u Nemačkoj očigledno razorio i kontinuitet sociološke analize i stvaranja teorije. U diskusiji o korporativizmu ovo se u svakom slučaju pokazuje veoma jasno, i ne tako retko isključivo i direktno povezivanje sa strategijama i strukturama vlasti u fašizmu ili nacionalsocijalizmu može se samo tako objasniti. Kada se kod nas govori o »neokorporativizmu« ili »(neo)korporativizmu«, onda ono »neo« izgleda pre označava novu diskusiju o problemima koji ni u kom slučaju nisu novi, nego se samo shvataju kao novi.

Pitanje ranije egzistencije i (mogućeg) kontinuiteta korporativnih struktura možda 'kao takvo' i nije naročito važno; zaključak, na primer, da je »Centralna zajednica za rad« (Zentrale Arbeitsgemeinschaft) u Vajmarskoj republici imala korporativne crte, malo nam pomaže prilikom analize organizacije vlasti u Saveznoj Republici Nemačkoj. Pitanje o istorijskim linijama kontinuiteta dobija na težini tek tada kada se primeni na kontinuitete problema kapitalističke vlasti, kad se dakle pita da li i na koji način u okviru određenih oblika reakcije na određene društvene konstelacije nastaju korporativne strategije i strukture. Zahtev da se ovi kontinuiteti makar samo skiciraju, zahtevao bi još jedan članak. Želim ipak da bar ukažem na to da se u nekim priložima o korporatizmu formiranje korporativnih tendencija svodi na probleme koji nam se danas jednim delom čine novim, specifičnim za danas. Pojmovi kao što su »modernizacija nacionalne privrede«, »reorganizacija ekonomije«, »spajanje društvenih, ekonomskih i političkih snaga« itd., koji su nam danas uobičajeni i koji se formulišu s obzirom na »prevladavanje ekonomske krize« i »jačanje nacionalne ekonomije u internacionalnoj konkurenciji«, mogu se u istom ili sličnom obliku naći u koncepcijama ili pokušajima objašnjavanja korporativnog razvoja o kojima je diskutovano 20-ih i 30-ih godina.

4.3. O specifikaciji korporativnih strategija i struktura u Saveznoj Republici Nemačkoj

Dosadašnja razmišljanja su pokazala da analiza korporativizma u SR Nemačkoj mora izbegavati predstavu o sveobuhvatnom, totalnom »korporativnom sistemu«. Ni diferencijacija između »državnog« ili »autoritativnog korporatizma« i »društvenog« ili »liberalnog korporatizma« ne sme dovesti do toga da se analiza korporativnih strategija i struktura sabije u neku, ma koliko prefinjenu »sistemsku šemu«. Generalna pretpostavka sadašnjeg »društvenog korporatizma«, na primer, istovremeno bi onemogućila dva pitanja: pitanje mogućeg kontinuiteta ili reetabliranja tendencija »autoritativnog korporatizma«, i pitanje egzistencije nekorporativnih oblika sprovođenja politike.

Analiza korporativnih tendencija mora, dakle, biti dvostruko specifikovana: treba postaviti pitanje razlika između korporativnih i nekorporativnih oblika politike i pitanje različitih oblika korporativne politike. Pri tom nam mogu pomoći posebno Crouchova razmišljanja (upor. odeljak 3.5.). Ali, korisni su i koncepti »državno-autoritativnog« i »društveno-liberalnog korporatizma«, ako ih ne shvatimo kao »sistemske modele« i ne redukujemo na probleme istraživanja udruženja (upor. odeljak 3.3.). Pokušaću da ove teze obrazložim u *obliku skice na primeru strategija* koje su u zapadnonemačkoj socijalističkoj diskusiji označene kao korporativističke (upor. odeljak 2.). (Bavim se, dakle, nekim teoremima — naime, sledeća skica nije zamišljena kao nacrt korporativističkog razvoja u Zapadnoj Nemačkoj; na primer, ne mogu se ovde baviti pitanjima kontinuiteta, koja su upravo postavljena u odeljku 4.2., a da zanemarujem fazu rekonstruisanja društvene organizacije politike 40-ih godina.) Sledeća razmišljanja odnose se posebno na iskaze Lea Panitcha i Colina Croucha koji korporatizam shvataju kao državnu strategiju za integrisanje i kontrolu sindikata, odnosno državnu strategiju industrijskih odnosa.

a) Politika integracije 50-ih godina, koju je formulisao Wolfgang Spohn, može se označiti kao strategija državne sindikalne politke, koja je u velikoj meri odustala od direktnog učešća sindikata u formiranju i sprovođenju državne ekonomske i društvene politike, tačnije: koja je odbijala odgovarajuće zahteve sindikata. Ovo je jasan kontrast prema britanskom i skandinavskom razvoju, na primer. U SR Nemačkoj se državna sindikalna

politika koncentrisala na pokušaj da se na više načina zakonski i pravno ograniče konfliktni potencijal i borbene mogućnosti sindikata i da se sindikat svede na zastupanje ekonomskih interesa u užem smislu. Izraženo Crouchovim pojmovima, ova politika slabljenja sindikata *uz pomoć sužavanja okvira njihovog delovanja*, može se označiti kao *povezivanje specifičnog neoliberalizma s oblicima disciplinovanja autoritativnog korporatizma*.

b) Državno ograničavanje okvira sindikalnog delovanja ništa nije promenilo u pogledu činjenice da se tokom 50-ih godina pregovaračka moć sindikata u odnosu na kapital povećala. Razlog tome bio je, s jedne strane, u tome što je upravo ocrтана strategija protiv sindikata uvek morala sadržavati i oblike »materijalne integracije«, a s druge strane, u tome što su se pregovaračke pozicije sindikata poboljšale kad je ostvarena situacija pune zaposlenosti. Tako su sindikati uspeali da ostvare povećanje nadnica i postepeno smanjenje radnog vremena (npr. od 1956—1960. u čitavom nizu sporazuma je tarifno radno vreme u metalnoj industriji smanjeno sa 48 na 40 časova nedeljno — broj 40 trebalo je da bude dostignut do 1967.; upor. Bergmann i dr. 1975 str. 192). Najkasnije u 60-im godinama nastao je jedan oblik industrijskih odnosa između najamnog rada i kapitala koji se približio osnovnom pravcu koji je Crouch označio kao »slobodna kolektivna nagodba«. Zapadnonemački oblik »tarifne autonomije mogao se, doduše, samo uslovno porediti s engleskim. Ovaj poslednji se nije odnosi samo na tarifne pregovore, već je bio prisutan i u okviru struktura pregovaranja između sindikata i države. Dok je u Zapadnoj Nemačkoj okvir tarifne autonomije bio u suštini državno određen, okvir »slobodne kolektivne nagodbe« proizlazio je iz kontinuiranog trajanja pregovaračkih struktura između sindikata, poslodavaca i države, koje su se formirale naročito u vreme »nacionalne ratne alijanse« do 1945.

c) Koncipiranje »formalnog društva« trebalo bi da se može u suštini svesti na taj razvoj. Strategija 50-ih godina očigledno više nije bila dovoljna da odbije sindikalne zahteve. »Plan CDU«, koji ni u kom slučaju nije bio samo produkt partije nego je nastao u kontekstu strategija poslodavaca (upor. Opitz, 1965) otpočeo je napadom na »pluralističko društvo udruženja«, koje je, navodno, pojediniim udruženjima (čitaj: sindikatima) omogućilo sprovođenje »grupnih interesa«. Nasuprot tome, formulisana je koncepcija društva u kome su udruženja kao »učvršćene' grupe orijentisane prema opštem

dobru« postigla »optimalan status svog obima i svoje organizacije kao i legalan status, tako što ih je država priznala, a društvo akceptiralo njihovu ulogu« (cit. prema Opitzu, *naved. delo*, str. 755). Potrebni su, navodno, »ograničenje i kontrola ove moći, i to po mogućnosti na osnovu sopstvenog uverenja tih grupa« (*naved. delo*). Dok pretposlednji citat podseća na objašnjenje Schmitterove definicije »državnog korporatizma«, poslednji citat bi mogao da uputi na određenja »društveno-liberalnog korporatizma«. Ipak bilo bi pogrešno shvatiti »formirano društvo« kao koncepciju za pretežno »meko« ili »ideološko« formiranje, koje bi htelo da uspe bez državne prisile. Pri likom te lektire pokazuje se da se malo govori o *direktnom* uticaju na »udruženja«, a da se tim više kazuje o »modernizaciji« demokratije, o reformi partija i parlamenta itd. To je jedna strana. Druga je usmerena na to da očuva ključnu ulogu poslodavca u tom društvu, odnosno da je ponovno uspostavi (upor. *naved. delo*, str. 762). *Ovaj koncept započinje dakle jačanjem države i kapitala, da bi tim putem potisnuo sindikate.* Izraženo pojmovima Colina Croucha: »formirano društvo« bilo je rigidna formulacija *strategije »neo-laissez-faire«, povezana sa autoritativno-korporatističkim elementima.* Ako je 50-ih godina trebalo da bude *sužen okvir delovanja* sindikata, sada je cilj bio *novo određenje* ovog okvira uz pomoć opsežnog *restrukturisanja odnosa društvenih snaga.*

d) Ako se socijaldemokratske koncepcije politike ukratko označe kao »varijante korporatističkog 'formiranog društva'« (upor. odeljak 2), onda to nije samo pogrešna karakterizacija i pogrešna ocena »CDU-plana«, već istovremeno (i pre svega) i neuočavanje specifičnih obeležja SPD-modelâ društvene organizacije politike. Čak i ako se može dokazati da SPD-politika akceptira društvenopolitičku poziciju poslodavaca, ili je u određenim fazama čak i jača, teško će se moći govoriti o tome da je ona usmerena na restrukturisanje odnosa društvenih snaga na teret sindikata. Još više: strategija državne sindikalne politike, odnosno državne politike industrijskih odnosa koja je započela ulaskom SPD u »Veliku koaliciju« (1966) bila je utoliko alternativa programu »formiranog društva« ukoliko je bila orijentisana na *etabliranje pregovaračkih struktura između sindikata, organizacija kapitala i države.* Ovo se zaista može označiti kao prekretnica u odnosu sindikat—država: prvi put u razvoju Savezne Republike Nemačke (i šire shvaćeno: na-

kon Vajmarske republike) naišli su sindikati na takvu spremnost države za kooperaciju kakva je u drugim zapadnoevropskim državama nastala jednim delom već pre nekoliko decenija. Uspostavljanje »koncentrisane akcije politike dohotka« bio je samo najspektakularniji primer čitavog niza u srži tripartističkih pregovaračkih struktura koje su se formirale od sredine 60-ih godine. Posmatra ih samo u kontekstu kejnzijanski orijentisane »nove ekonomske politike« i samo kao »oblike sprovođenja' državne politike, bilo bi svakako površno. Ovi oblici kooperacije su obeležje i sastavni deo državne politike koja industrijske odnose ne želi regulisati samo postavljanjem okvira (kao 50-ih godina), nego hoće da na njih permanentno politički utiče i njima upravlja. *Polje industrijskih odnosa postalo je posebno područje državne politike.* Time se ovaj oblik politike razlikuje od »liberalnog temeljnog pravca« kako ga je nazvao Crouch.

Može le se ovaj oblik politike interpretirati u smislu »društvenog«, odnosno »bargained corporatism«-a (korporatizma nagodbe); može li se, dakle, u SR Nemačkoj zapaziti *'dalekosežan sistematski proces formiranja korporativnih struktura'*, kako to pretpostavlja Panitch, kao posledica pune zaposlenosti, državne politike dohotka i nužnog učesća sindikata (upor. odeljak 3.4.)? Ukazivanje na nastanak *tripartističkih* oblika korporacije na *nivou rukovođenja* ne bi bilo dovoljno za potvrđan odgovor, jer on još uvek ne uzima u obzir »mobilizaciju i socijalnu kontrolu na *nivou mase*« (Panitch) kao drugu 'komponentu' (društvenog) korporatizma. Za ovu drugu 'komponentu' ima u SR Nemačkoj dosta evidentnosti. Kao prvo treba ukazati na to da se razlika, na primer, u odnosu na Veliku Britaniju sastoji u tome što je u Zapadnoj Nemačkoj već *pre* formiranja mogućeg »društvenog korporatizma« nastao širok instrumentarij za pravno regulisanje industrijskih odnosa. Na to se mogu »nadovezati« sve kooperativne strategije u oblasti industrijskih odnosa. Razvoj u Zapadnoj Nemačkoj nakon 1966. je, međutim, pokazao da elementi »pravno regulisanje« i »kooperacija na nivou rukovođenja« nisu dovoljni. *Otuđa se, tj. na osnovu iskustava nedovoljne sprovodljivosti tripartističkih odluka donesenih na nivou rukovođenja, mogu objasniti društveni i politički procesi formiranja nakon preuzimanja vlade od strane SPD.* Pri tom se ipak ne može govoriti o strategiji koja želi da promeni odnose društvenih snaga u korist kapitala; iza toga stoji

socijaldemokratska predstava o državnoj modernizaciji društvenog razvoja i sukobljavanja, koja je upućena na podređivanje društvenih grupa pod državno formulisane imperativne društvene i ekonomske politike. Ovo podređivanje postaje državni cilj »bargaining«-a (nagodbe). »Bargained corporatism« se, dakle, ne može posmatrati samo kao državno učešće u »konfliktu raspodele« (kako misli Lehmbruch, upor. odeljak 3.3.), on obuhvata mnogo više. Za SR Nemačku postaje to posebno jasno u koncepciji »aktivne politike strukture« (Scharpf/Hauff), koja polazi od »osnovne ideje« »da kapital i rad treba da budu podvrgnuti do poslednjeg kutka prisili državno sprovedene modernizacije i mobilnosti« (Narr/Offe 1976, str. 19).

e) Čak i kada se, kao što je to sada u SR Nemačkoj, tendencije ka autoritativnom organizovanju takvog »bargained corporatism«-a pojačaju, ovaj oblik politike nije nikako stabilan (a autoritativne tendencije mogu se upravo shvatiti kao izraz nestabilnosti), »bargained corporatism«, ma koliko bio »državno oblikovan«, sadrži u sebi uvek fragilan odnos najamnog rada i kapitala. Državna politika industrijskih odnosa ne može obuzdati suprotnosti koje u njima leže; jednim delom one se premeštaju u državnu politiku. Za socijaldemokratiju kao partiju na vlasti ovo se izražava posebno u stalnom izbijaњу napetosti u odnosu prema sindikatima, na šta je partija reagovala i reaguje čitavim nizom organizacionih i političkih napora (upor. Hella Kastendiek 1978). Moguće istupanje sindikata iz korporativnih aranžmana je, međutim, samo jedna strana nestabilnosti korporativnih struktura. Druga je tendencijalno ukidanje korporativnih struktura od strane države, odnosno njihovo otkazivanje od strane kapitala. To postaje naročito jasno u naše vreme u Velikoj Britaniji, gde je konzervativna vlada M. Thatcher koncipirala i delimično već i sprovela zakonit ka rigidnoj politici »neo-laissez-faire«, kombinovanoj s novim pokušajima antisindikalnog zakonodavstva. Da li će iz te polarizacije rezultirati novi »social contract« (društveni ugovor) između britanskih sindikata i laburističke partije, ostaje da se sačeka.

U SR Nemačkoj bi inicijative CDU i FDP za donošenje zakona o »udruženjima«, tj. za *direktno* regulisanje sindikalne organizacije, kakvo nije bilo formulisano čak ni u programu »formiranog društva«, mogle dovesti »Biedenkopfov« kampanju protiv sindikata i »Stoibe-

rove papire« CSU upravo do nove stabilizacije struktura »bargained corporatism«-a, jer one za sindikate znače još uvek relativno bolju konstelaciju.

(Hans Kastendiek, »Neokorporativismus? Thesen und Analyse-Konzepte in der westdeutschen Diskussion und in der internationalen 'corporatism' — Debatte«, *Prokla*, br. 38, 1980, str. 81—106)

Preveo Josip Babić

LITERATURA

- Agnoli, Johannes, 1968, »Die Transformation der Demokratie«, u: isti autor / P. Brückner, *Die Transformation der Demokratie*, Frankfurt/M., str. 4—87.
- Isti autor, 1975, *Überlegungen zum bürgerlichen Staat*, Berlin.
- Isti autor, b. g., *Korporatives System und Kapitalismus*, neobjavljen rukopis.
- Alemann, Ulrich von, 1979, »Auf dem Weg zum industriellen Korporatismus? Entwicklungslinien der Arbeitsbeziehungen in der Bundesrepublik Deutschland und in Großbritannien«, u: *Gewerkschaftliche Monatshefte*, 30. god., sveska 9, sept. 1979, str. 552—563.
- Isti autor, izdavač, 1980, (Zbornik sa priložima za 10. zasedanje radnog kružoka »Parteien-Parlamente-Wahlen« nemačkog udruženja za političke nauke, o korporatizmu, febr. 1979.
- Isti autor/Rolf G. Heinze, izd., 1979a, *Verbände und Staat. Vom Pluralismus zum Korporatismus*, Opladen.
- Isti autor, 1979b, »Neo-Korporatismus. Zur neuen Diskussion eines alten Begriffs«, u: *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, sveska 4/79.
- Altwater, Elmar, 1978, »Politische Implikationen der Krisenbereinigung — Überlegungen zu den Austerity-Tendenzen in Westeuropa«, u: *Prokla*, 32, 1978, str. 43—72.
- Bergmann, Joachim/Otto Jacobi/Walther Müller-Jentsch, 1975, *Gewerkschaften in der Bundesrepublik. Gewerkschaftliche Lohnpolitik zwischen Mitgliederinteressen und ökonomischen Systemzwängen*, Frankfurt/M.—Köln.
- Beyme, Klaus von, 1978, »The Politics of Limited Pluralism? The Case of West Germany«, u: *Government and Opposition*, sv. 13, br. 3, leto 1978, str. 265—287.
- Isti autor, 1979, *Vielfalt in der Gemeinschaft: Gewerkschaften in Europa*, referat za naučnu konferenciju nemačkog Saveza sindikata posvećenu istoriji sindikata, oktobar 1979, umnožen manuskript, posebno str. 27. i dalje.
- Bopp-Schmehl, Annemarie/Ulrich Kypke, 1979, »Korporatismus? statt Pluralismus? Ein untauglicher Theorie-Versuch mit Vergangenheit«, u: *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 24. god., sv. 12, dec. 1979, str. 1462—1473.
- Crouch, Colin, 1977, *Class Conflict and the Industrial Relations Crisis. Compromise and Corporatism in the Politics of the British State*, London.

- Isti autor, 1979, *The politics of Industrial Relations*, London/Glasgow.
- Esser, Josef/Wolfgang Fach, 1979a, *Internationale Konkurrenz und selektiver Korporatismus*, prilog za 10. zasedanje radnog kružoka »Partije-parlamentni-izbori«, nemačkog udruženja za političke nauke, Neuss, febr. 1979.
- Isti autor, 1979b, »Dann wäre das 'Modell Deutschland' ernsthaft in Frage gestellt«, u: *Frankfurter Rundschau* od 14. 12. 1979, str. 10. i dalje, skraćena verzija, 1979a.
- Isti autor/Gerd Gierszewski/Werner Väth, 1979, »Krisenregulierung — Mechanismen und Voraussetzungen, am Fall der saarländischen Stahlkrise«, u: *Leviathan*, 7. god., sv. 1. (1979), str. 79—96.
- Harris, Nigel, 1972, *Competition and the Corporate Society. British Conservatives, the State and Industry, 1945—1964*, London.
- Hauff, Volker/Fritz W. Scharpf, 1975, *Modernisierung der Volkswirtschaft. Technologiepolitik als Strukturpolitik*, Frankfurt/M.—Köln.
- Hirsch, Joachim/Roland Roth, 1977, »Von der ökonomischen zur politischen Krise. Perspektiven der Entwicklung des Parteiensystems in der BRD«, u: *Links* 92, okt. 1977, str. 9—14.
- Isti autor, 1979, »Kanzler Strauß? Institutionalisierung des Rechtsradikalismus«, u: *Links* 112/113, juli/avgust 1979, str. 5—7.
- Hoffmann, Jürgen, 1977, »Staatliche Wirtschaftspolitik als Anpassungsbewegung der Politik an die kapitalistische Ökonomie« u: *Handbuch 5 — Staat*, izd. Volkhard Brandes i dr., Frankfurt/M.—Köln, str. 338—351.
- Hübner, Kurt/Dick Moraal, 1980, »Zwischen Verbändegesetz und 'Konzentrierter Aktion'. Korporativistische Restrukturierungsversuche der Verhältnisse Staat-Kapital-Gewerkschaften in der Bundesrepublik«, *Prokla*, 38, 1980.
- Jessop, Bob, 1978, »Corporatism, Fascism and Social Democracy«, tekst za ECPR-radionicu na temu »Corporatism in Liberal Democracies«, Grenobl, april, 1978.
- Kastendiek, Hans, 1979a, »Konzeptionelle Probleme der Korporatismus-Analyse, referat na 10. zasedanju radnog kružoka »Partije-parlamentni-izbori« nemačkog udruženja za političke nauke u Neussu, febr. 1979.
- Isti autor, 1979b, »Corporatist Structures — an Organizational Network of Economic and Political Relations«, referat za ECPR-radionicu na temu »Authority in Industrial Societies«, Brüssel, april, 1979.
- Isti autor, 1980, *Ansatzpunkte zur Kritik der korporatism-Debatte* u: von Alemann (izd.) 1980. (izlazi u jesen)
- Kastendiek, Hella, 1978, *Arbeitnehmer in der SPD. Herausbildung und Funktion der Arbeitsgemeinschaft für Arbeitnehmerfragen (AfA)*, Berlin.
- Lehmbruch, Gerhard, 1974, »Consociational Democracy, Class Conflict and the New Corporatism«, tekst za okrugli sto Međunarodnog udruženja za političke nauke, Jerusalem, sept. 1974. (izlazi u: Schmitter/Lehmbruch, izd., 1979/80).
- Isti autor, 1977, »Liberal Corporatism and Party Government«, u: *Comparative Political Studies*, sv. 10, br. 1, april 1977, str. 91—126.
- Isti autor, 1979a, *Wandlungen der Interessenpolitik im liberalen Korporatismus*, u: von Alemann/Heinze, izd., 1979a, str. 50—71.
- Isti autor, 1979b, »Einige Entwicklungslinien und Probleme in der 'Korporatismus' — Diskussion«, prilog za 10. zasedanje radnog kružoka »Partije-parlamentni-izbori« nemačkog udruženja za političke nauke, Neuss, febr. 1979.
- Isti autor/Werner Lang, 1977, »Die 'Konzertierte Aktion'. Ansätze zu einem neuen Korporatismus in der Bundesrepublik«, u: *Der Bürger im Staat*, izd. Landeszentrale für Politische Bildung Baden Württemberg, god. 12, sv. 1, 1977, str. 202—208.
- Mayer-Tasch, Peter C., 1971, *Korporatismus und Autoritarismus. Eine Studie zur Theorie und Praxis der berufsständischen Rechts- und Staatsidee*, Frankfurt.
- Meier, Kurt G., 1978, »Corporatism and Interest Intermediation. Some Comments on Areas for Research«, Papier für den ECPR-Workshop über »Corporatism in Liberal Democracies«, Grenoble, april 1978.
- Middlemas, Keith, 1979, *Politics in Industrial Society. The experience of the British system since 1911*, London.
- Narr, Wolf-Dieter, 1979, »Die Bundesrepublik Deutschland — Modell einer nachliberalen Gesellschaft«, u: *Die Linke im Rechtsstaat*, tom 2, Bedingungen sozialistischer Politik 1965 bis heute, Berlin, str. 8—33.
- Narr, Wolf-Dieter/Claus Offe, 1976, »Was heißt hier Strukturpolitik? Neokorporatismus als Rettung aus der Krise?«, u: *Technologie und Politik*, 6, decemb. 1976, str. 5—26.
- Nedelmann, Brigitta/Kurt G. Meier, 1977, »Theories of Contemporary Corporatism. Static or dynamic?«, u: *Comparative Political Studies*, tom 10, br. 1, april 1977, str. 35—59.
- Negt, Oskar, 1967, »In Erwartung der autoritären Leistungsgesellschaft. Zum gesellschaftlichen Bewußtsein der wirtschaftlichen und militärischen Führungsschichten«, u: Gert Schäfer/Carl Nedelmann, izd., str. 200—237.
- Offe, Claus, 1978, »The Attribution of Political Status to Interest Groups. Observations on the West German Case«, manuskript za: Suzanne Berger, izd., *Interest Groups in Western Europe*, Cambridge University Press, 1979.
- Isti autor/Helmut Wiesenthal, 1978, *Two Logics of Collective Action. Theoretical Notes on Social Class and Organizational Form*, umnožen manuskript, Bielefeld, dec. 1978.
- Opitz, Reinhard, 1965, »Der große Plan der CDU: die 'Formierte Gesellschaft'«, u: *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 10. god., sv. 9, sept. 1965, str. 750—777.
- Pahl, R. E./J. T. Winkler, 1974, »The coming corporatism«, u: *Challenge*, tom 18, mart/april 1975, str. 28—35. i, u: *New Society*, 10. okt. 1974, str. 72—76.
- Isti autori, 1976, »Corporatism in Britain«, u: *The Corporate State-Reality or Myth?* Simpozijum (sept. 1976), izd. Centre for Studies in Social Policy (danas: Policy Studies Institute), London, str. 5—24.
- Panitch, Leo, 1977, »The Development of Corporatism in Liberal Democracies«, u: *Comparative Political Studies*, tom 10, br. 1, april 1977, str. 61—90.
- Isti autor, 1978, »Recent Theoretisations of Corporatism. Reflections on a Growth Industry«, tekst za 9. svetski kongres sociologije, Upsala, avgust 1978, (preradena verzija, u: *British Journal of Sociology*, juni 1980).
- Schäfer, Gert, 1967, *Leitlinien stabilitätskonformen Verhaltens*, u: isti autor/Carl Nedelmann, izd., str. 238—256.

- Scharpf, Fritz W., 1974, »Krisenpolitik«, u: von Oertzen/Ehmke/Ehrenberg, izd., *Thema: Wirtschaftspolitik*, Bonn/Bad Godesberg, str. 11—28.
- Isti autor, 1978, »Autonome Gewerkschaften und staatliche Wirtschaftspolitik: Probleme einer Verbändegesetzgebung«, u: *Schriftenreihe der Otto Brenner Stiftung*, tom 12, Köln—F/M.
- Schmitter, Philippe C., 1974, »Still the Century of Corporatism?«, u: *The Review of Politics*, tom 36, br. 1, jan. 1974, str. 85—131.
- Isti autor, 1977, »Introduction/Modes of Interest Intermediation and Models of Societal Change in Western Europe«, u: *Comparative Political Studies*, tom 10, br. 1, april 1977, str. 3—6/7—38.
- Isti autor, 1979, »Interessenvermittlung und Regierbarkeit«, u: von Alemann/Heinze, izd. 1979.a, str. 92—114.
- Isti autor/G. Lehbruch, izd. 1979/80, *Trends Toward Corporatist Intermediation*, London.
- Shonfield, Andrew, 1968, *Geplanter Kapitalismus. Wirtschaftspolitik in Westeuropa und USA*, Köln—Berlin.
- Spohn, Wolfgang, 1979, »Modell Deutschland'. Der Weg in den modernen Korporativstaat«, u: *Tageszeitung* od 25. 5. 1979, str. 13.
- Streeck, Wolfgang, 1978.a, »Staatliche Ordnungspolitik und industrielle Beziehungen: der britische Industrial Relations Act von 1971«, u: *Veröffentlichungsreihe des Internationalen Instituts für Management und Verwaltung*, Wissenschaftszentrum Berlin, br. 78—3.
- Isti autor, 1978.b, »Organizational Consequences of Corporatist Cooperation in West German Labor Unions. A Case Study«, u: *Discussion paper series* Međunarodnog instituta za upravljanje, br. 78—55.
- Isti autor, 1979, »Gewerkschaftsorganisation und industrielle Beziehungen. Einige Stabilitätsprobleme industriegewerkschaftlicher Interessenvertretung und ihre Lösung im System der industriellen Beziehungen der Bundesrepublik Deutschland, *Discussion paper series* Međunarodnog instituta za upravljanje, Berlin, br. 79—30.
- Wassenberg, Arthur, 1978.a, »Creeping Corporatism: A Cuckoo's Policy«, tekst za ECPR-radionicu na temu »Corporatism in Liberal Democracies«, Grenoble, april 1978.
- Isti autor, 1978.b, »The Researchability of Corporatism«, tekst za 9. svetski kongres za sociologiju, Uppsala, avgust 1978.
- Westergaard, John, 1977, »Class, Inequality and 'Corporatism'«, u: Alan Hunt, izd., *Class&Class Structure*, London, str. 165—186.
- Winkler, J. T., 1976, »Corporatism«, u: *Archives Europeennes de Sociologie*, tom 17, br. 1, 1976, str. 100—136.
- Isti autor, 1977.a, »The Corporate Economy: Theory and Administration«, u: Richard Scase, izd., *Industrial Society: Class, Cleavage and Control*, London, str. 43—58.
- Isti autor, 1977.b, »The Coming Corporatism«, u: Robert Skidelsky, izd., *The End of the Keynesian Era. Essays on the disintegration of the Keynesian political economy*, London, i Basingstoke, str. 78—87.
- Zeuner, Bodo, 1976.a, »'Solidarität' mit der SPD oder Solidarität der Klasse? — Zur SPD-Bindung der DGB-Gewerkschaften«, u: *Prokla*, 26, 1976, str. 3—32.
- Isti autor, 1976.b, »Verbandsforschung und Pluralismustheorie«, u: *Leviathan*, 4. god., sv. 2, 1976, str. 137—177.

Patrick Moreau

KONZERVATIVNA REVOLUCIJA I NOVE NEMAČKE DESNICE

Lagano pojavljivanje, u Nemačkoj, teza nove desnice, čiji je samo najvidljiviji znak¹ Hajdelberški manifest — koji je potpisalo petnaest univerzitetskih profesora, okupljenih da bi izneli opširnu optužbu protiv »infiltracije imigracijom nekoliko miliona stranaca i njihovih porodica u nemački narod«, protiv invazije »tuđih reči na nemački jezik«, protiv akulturacije i biološke ugroženosti nemačkog *Volkstum*-a, — kao i neosporni politički uspesi francuske nove desnice, obavezuju nas da se upitamo kakve je prirode ta ideologija i kakvi su njeni odnosi s rasističkim i političkim »modelom« nacionalsocijalizma.

Hteli bismo pri tom da naznačimo koliko nam izgleda da je diskusija o političkim idejama nove desnice, u Francuskoj kao i u Nemačkoj, bila potisnuta težinom istorije. Kada su štampa i politički svet, već od 1978. u Francuskoj, a tek odskoro u Nemačkoj, zauzeli stav prema *Weltanschauung*-u novih desnica, taj je intelektualni korpus uglavnom bio predstavljen kao jedno oživljavanje rasnih i komunitarnih principa hitlerovskog III rajha, ili, ređe, fašističke države. Mi mislimo da taj postupak, koliko god da je bio koristan, meša suštinski različite pojave koje, izvan izvesne sličnosti u »rečniku«, ne pripadaju istim političkim kategorijama².

¹ *Die Zeit*, br. 6, 5. februar 1982, str. 13.

² Na primer:

»Les vieilles idées de la Nouvelle Droite«, *Le Monde* 4. jula 1979.

»La nouvelle droite fait écho à Goebbels et à Rosenberg«, *Le Monde*, 6. jula 1979.

Iako ne želimo ovde da se upuštamo u diskusiju o prirodi nacionalsocijalističke države, možemo ipak napomenuti da postoje duboke ideološke razlike između programa i idejnih pravaca koji su išli u prilog hitlerovskoj *Machtergreifung* i nacističke države na vlasti od 1934. do 1945. godine, u smislu društvenog i kulturnog potčinjavanja nemačkog naroda. Isto tako se u musolinijevskoj fašističkoj državi — s izuzetkom, možda, perioda republike »di Salo«* — može videti jedna, čak približna, realizacija principa i ideja koji su povelili fašističke borbe u napad na italijansku monarhiju.

U stvari, III rajh je, kao i musolinijevska Italija, samo slučajni, veoma izmenjen prevod filozofskih, društvenih i rasnih principa koji su nadahnuli i vodili fašističke i nacionalsocijalističke aktiviste u njihovim borbama protiv italijanskih i nemačkih demokratija.

Mera izopačenja koje postoji između rasne politike nacionalsocijalista i njihovih teorija može se tragično ilustrovati onim što bi, u očima rasističkih teoretičara kao što je Günther, trebalo da predstavlja suštinu nastojanja »rasnog čišćenja« nordijskih naroda — traženjem i biološkom rekonstrukcijom arijevskih tipova³.

Međutim, »SS država« će, s potpunim prezirom svog rasnog principa, između 1942. i 1945. godine masakrirati

*Nouvelle Droite et vieux nazis«, *Libération*, 17. jula 1979.

»Nouvelle Ecole ou néo-nazisme«, *Le Monde*, 18. jula 1979.

Opšta bibliografija kampanje štampe u leto i jesen 1979. o novoj desnici nalazi se u: Moreau (Patrick), *Le Nouvelles Droites française et allemande*, izveštaj istraživanja za fondaciju Alexander von Humboldt, 2. sv., 540 str., i *Die Neue Religion der Rasse* (izd. Beck, jesen 1982, München).

Za Nemačku upor. na primer: »Ard-Braünungstudio«, *Die Zeit*, br. 52, 1981.

* Odnosi se na 1943. godinu, posle svrgavanja Mussolinija. — *Prim. prev.*

³ Güntherova rasologija dugo je fascinirala *Nouvelle Ecole* i Alaina de Benoista. U 6. broju tog časopisa (zima 1968/69) možemo pročitati: »Saznali smo sa žalošću da je 25. septembra u Friburgu preminuo profesor Hans F. K. Günther. Profesor Günther je jedan od najčuvenijih predratnih antroposkologa... (On) je u Nemačkoj, augusta 1968, primio dva člana redakcije *Nouvelle Ecole*.«

GRECE je, ubeđen u validnost Güntherovih teza, objavio zanimljivu brošuricu Nicolasa Lahovaryja »La France ethnique« (*Etudes*, br. 2), u kojoj se francuska »rasa« analizira u terminima plavog dolichocefala i smeđeg dinarca, nosilaca »specifičnih genetskih osobina« — pri čemu su, razume se, plavi arijevi na vrhu naše rasne piramide. Isuviše kompromitujući ginterovski rečnik napušten je oko 1972, da bi ga zamenio diskurs o »priznavanju razlika«.

O Güntherovim tezama upor. dalje: »Völkisch ili biološko-rasni ideal«.

jednu od najčistijih »arijevskih« etničkih grupa — romsku — čiji su jezik i običaji predstavljali pravi spomenik indoevropsko-arijevskog, danas nestalog sveta.

Isto tako je eksperiment *Lebensborn* u odnosu na pseudostanje nacionalsocijalističke svesti pokazao istu nedoslednost, favorizujući usvajanje dece slavenskog porekla, dakle dece rase smeštene u panteonu rasa među »inferiorna bića i narode«. Treba najzad da pomenemo i čuvenu izreku Heinricha Himmlera — duboko nezamislivu za naše nove desnice koje se oslanjaju na svoju biološko-genetsku argumentaciju — da on može da odlučuje o pripadnosti ili nepripadnosti pojedinaca jevrejskoj rasnoj i kulturnoj suštini u funkciji njegove »korisnosti« za nemačko društvo⁴.

Najočiglednija podudarnost između dva biološka i rasistička stava nacista i »nove desnice« ostaje »pozitivni eugenizam«. Čitajući u časopisu *Nouvelle Ecole* o kolosalnom projektu genetske selekcije koji je razradio Yves Christen, mi možemo samo da se setimo pokolja ludih, nasledno opterećenih, ili »blage smrti« osakaćenih, što su esesovci sprovodili između 1941. i 1945.

Treba, međutim, da napomenemo i to da je ta eugenetska težnja imala svetske razmere, i da je, na primer, sterilizacija nasledno opterećenih bila u Sjedinjenim Državama praktikovana posle 1945⁵.

⁴ O antisemitizmu časopisa *Nouvelle Ecole*:

Fournier (Gilles), »Réflexions sur la question des valeurs«, br. 4, august/sept. 1968, str. 11—23.

Label (Julien), »Le judaïsme, moral et religion«, br. 4, str. 23—42.

Fournier (Gilles), »Rome et la Judée«, br. 1.

Ovi članci predstavljaju, na primer, osnovu prvih manifesta nemačke nove desnice:

Singer (Hartwig), »Manifest Neue Rationalität«, u: *Leistungsgemeinschaft, Junge Kritik*, br. 2, 1971 (120 str.).

⁵ O tim aspektima bioloških teorija novih desnica upor.:

»Nazi Rieger: Anwalt des Neuen Rassismus«, *Antifaschistische Informationen*, feb./mart 1981, 27. str.

Moreau (Patrick), »Nouvelle Ecole de la lie biologique«, »La tentation eugénique ou la stérilisation des moins-doués«, *Les Nouvelles Droites...*, naved. delo, str. 430—434. i 435—457.

S nemačke strane, o biopolitici i eugenizmu, vidi među mnogobrojnim tekstovima:

U časopisu *Neue Anthropologie*:

Senden (Heinrich), »Biopolitik...«, 1965.

Berdau (Fritz), »Zunehmende Erforschung der Erbmasse — Schädigungen«, 1965.

Reed (S.), »Einer neuen Eugenik entgegen«, 1966.

Repp (G.), »Kriminalität und innere Sicherheit« 1967.

Repp (G.), »Stellungnahme zur Frage der Sterilisation«, 1967.

Nova desnica, dakle, nije na tom planu nasljednica nacizma, već nečeg što bi stvarno trebalo nazvati perverzijom moći nauke.

Ako je III rajh, u krajnjoj liniji, bio samo jedna pragmatična redukcija na nekoliko principa ideološkog kompleksa koji ga je doveo na vlast, ne čini nam se osnovano da se danas opredelimo za neko poređenje intelektualnog projekta savremenih francuskih i nemačkih grupa s jednom etatičkom stvarnošću iz prošlosti.

Proglašavanje evropske nove desnice »potomcima« nacionalnoscijalizma, na bazi prividne sličnosti njihovih diskursa, čini nam se da odvodi nužni angažman naših demokratija u borbi protiv rasizma na bezizlazne puteve.

Nove desnice, stvarno, nasuprot NSDAP-u, ne teže za osvajanjem političke vlasti putem masovnog nasilja ili izbornih rezultata, ali nastoje da, putem jednog totalnog kulturnog rata⁶, zapadnoj svesti nametnu jednu sistematsku eksplikativnu šemu sveta. Njihove udarne li-

Schaetzing (E.), »Der Arzt als Anwalt der Volksgesundheit«, 1969.

Rieger (Jürgen), »Worauf sollen sich eugenische Bestrebungen richten«, 1971.

Weis (W.), »Kindertümliche Eugenik«, 1971.

Thums, »Die genetische Planung und Manipulation des Menschen der Zukunft«, 1973.

Serijski »Staat und Eugenik«, »Berichte über Dänemark, Schweden, Japan und Schweiz«, 1974.

Baker (J. R.), »Bastardierung und Domestikation beim Menschen«, 1975.

Krebs (Pierre), »Zum Rassenbegriff in Frankreich«, 1975.

Benoist (Alain de), »Das Unglück des Hochbegabten«, 1976.

Serijski »Staat und Eugenik«, »UDSSR, Estland, USA, Deutschland«, 1976. »Der technische Fortschritt und die Menschliche Fortpflanzungs Verhältnisse«, 1977.

Graham (L.), »Wissenschaftliche Erkenntnisse und Wertbindungen in ihrer Bedeutung für die eugenische Bewegung der 20er Jahre in Deutschland und Russland«, 1980.

S francuske strane, glavni tekstovi se nalaze u časopisu *Nouvelle Ecole*, br. 14.

»Itinéraire«, str. 9—12.

Mourreau (Jean-Jacques), »L'eugénisme: survol historique«, str. 15—32.

Christen (Yves), »Perspectives actuelles de l'eugénisme«, str. 33—61.

Mourreauov tekst je u celosti preštampan u časopisu *Junges Forum*, br. 5, oktobra 1972 (32. str.) pod naslovom »Eugenik: historischer Überblick«.

⁶ Među mnogim tekstovima koji prikazuju tu kulturnu borbu u Francuskoj vidi:

Vallat (Jean Claude), »Une communauté de travail et de pensée«, u: Vial (Pierre), *Pour une renaissance culturelle, le GRECE prend la parole*, Paris, Ed. Copernic, 1979, str. 21—44.

Benoist (Alain de), »Pour un gramscisme de droite«, *Eléments*, br. 20, april 1977, str. 7—10.

nije te šeme nisu »nacija«, demokratija, monoteizam, jednakost ili bratstvo, već etnološke teritorije, prirodni zakoni hijerarhije i nejednakosti između ljudi i rasa, darvinovska društvena selekcija, neznabožački panteizam i ničeovski natčovek.

Danas nove desnice poseduju jedan doktrinarni korpus, iskovan tokom nekih petnaestak godina intelektualnog rada, koji, mada nije lišen unutrašnjih protivrečnosti, ipak sačinjava sveobuhvatnu »ideologiju« koja pokriva sve oblasti znanja, ljudskih naklonosti i strasti. Izvan izvesnih moda, uslovljenih unutarnjom političkom evolucijom zapadnih država — ekologije ili savremenog isticanja »prava na različitost«, koje skriva stari poziv na inteligentni rasizam — logičko jedinstvo i stalnost doktrinarnih tema novih desnica ostaju iznenađujuć u evropskim geografskim okvirima.

Pre no što ovde ukratko, kao primer, opišemo taktički mehanizam prilagođavanja ideološkog diskursa francuske nove desnice okvirima države-nacije, koje ćemo u vezi s nemačkim slučajem detaljno analizirati za period 1960—1980, hteli bismo da podsetimo na opasnost koju u našim očima predstavlja taj evropski projekt »konzervativne revolucije«, koji prevazilazi jezičke ili nacionalne barijere i granice u jednoj novoj internacionalni rasizma i netrpeljivosti. Ako nam se čini da je opšit intelektualni okvir u Francuskoj, koji je išao naruku pojavi, a zatim i prihvatanju teza nove desnice od izvesnog broja poznatih predstavnika žiskarovskih ili degolističkih formacija, bio upravo okvir krize ideologija koju su opisali »novi filozofi«, uspeh Alaina de Benoista i GRECE može da se shvati isključivo u njegovom odnosu sa savremenom političkom istorijom Francuske.

Po našem mišljenju, fenomen francuske nove desnice je rođen iz novonastale svesti desne inteligencije o nemogućnosti da francuska nacija ispuni onu ulogu svetske sile koju joj je namenjavao degolizam.

Vial (Pierre), »Le combat culturel de GRECE«, *Eléments*, br. 32, nov./dec. 1979, str. 21. i 29.

Servir la cause des peuples, Zaključak XV kolokvijuma GRECE, Paris, 17. maja 1981.

Dix ans de combat culturel pour une renaissance, Collectif GRECE, Ed. de la Source d'or, februar 1977, 265. str.

Gobart (Henri), *La Guerre culturelle, logique du desastre*, Paris, Ed. Copernic, 1979, 125 str.

Sa nemačke strane glavni je tekst:

Krebs (Pierre), »Gedanken zu einer kulturellen Widergeburt«, *Das Unvergängliche Erbe*, kolektivni rad Thule—Seminar, Tübingen, Grabert Verlag, 1981, str. 15—31.

Taj De Gaulleov neuspeh sveo se na nekoliko bitnih aspekata: jedinstvo francuskog naroda razbijeno je ubrzanom i nedovršenom dekolonizacijom, Evropa, koja je htela da ima politički, dobila je samo trgovački karakter, a projekt da se od Francuske — naročito za treći svet — stvori neka vrsta »uzorne protuteže« dvema supersilama, nije se ostvario. Čak i prividni uspeh degolističke ekonomske politike u godinama 1965—1968, konkretizovan u jednom društvenom konsenzusu koji se mogao smatrati nepokolebljivim, bio je samo varka, lako srušena studentskom pobunom i velikim radničkim štrajkovima 1968.

Za francusku novu desnicu s početka sedamdesetih godina degolizam je pretrpeo poraz zato što je bio zasnovan na jednoj harizmatičnoj viziji vlasti. Po prirodi stvari, ta vlast je prestajala da bude ubedljiva ili da fasciniira prostom vremenskom erozijom i ulaženjem u politiku novih naraštaja. Njegova istorijska zakonitost — mit pokreta otpora — izgubila je od svoje čvrstine, dok mu se narodna baza — merena izborima i referendumima — svi više sužavala. Teoretičari GRECE su na kraju poverovali da shvataju da je poraz degolizma nastao zbog razornog dejstva »marksističkih i liberalnih ideologija«, koje su obe imale interesa da režim bude oboren⁷.

⁷ Hteli bismo ovde našim čitaocima ukratko da ukažemo na to šta je degolizam predstavljao za grupe i intelektualce krajnje desnice ili konzervativne desnice.

Odmah posle »alžirske afere« i prinudnog povratka »Pieds Noirs«^a na Kontinent, tri su se političke »porodice« grupisale u taboru desnice.

Na krajnjoj aktivističkoj desnici, bivši pripadnici »Francuskog Alžira« (militanti ili simpatizeri starog terorističkog pokreta Organisation Armée Secrète), najpre okupljeni u formacijama »Europe Action«, Federaciji studenata nacionalista (FEN), sve do 1965/1966, a počev od 1966. pa do 1968. u grupi Occident i, najzad, od 1969. do 1970, u grupicama »Jeunes Patriotes et Sociales«, »Jeune Europe« i »Groupe Union Droit« (GUD).

Počev od 1970. krajnja antidegolistička desnica prešla je u okvire snažnog aktivističkog pokreta »Ordre nouveau«.

Direktno nasuprot simpatizerima »Algérie française«, okuplja se od početka šezdesetih godina značajna grupa konzervativnih intelektualaca uverenih u nužnost dekolonizacije i zavođenja jednog jakog režima iznutra kao i spolja — režima koji bi zasnivao svoju zakonitost na rezultatima opšteg prava glasa — koji bi bio izraz degolističkog harizmatizma.

Najzad, stešnjena između ta dva fronta, nalazi se osnivačka grupa francuske nove desnice (Jean-Claude Valla, Alain de Benoist...) koja je u početku za francuski Alžir i zalaže se za grupe Europe Action i FEN, a koja je počev od 1967. u degoliz-

Rešenje je, dakle, za francusku novu desnicu bilo da se snabde jednom ideologijom koja će obuhvatiti sve ono što je, na internacionalnom planu, činilo veličinu degolizma, a što se na teorijskom planu suprotstavljalo dvostrukom marksističkom i liberalnom frontu.

Antiamerikanizam, antizapadni etnopluralizam, Evropa naroda, preuzeti su onda od De Gaullea, dok su Benoist i njegovi prijatelji tražili u intelektualnoj istoriji Evrope ideje i modele za svoju teoriju »jednog trećeg puta«.

To traženje će ih odvesti, s onu stranu hitlerovskog nacionalsocijalizma, do konzervativne vajmarske revolucije, zatim do izvora te iste — antiracionalističkih, rasiističkih ili socijalno-darvinističkih intelektualaca iz devedesetih godina prošlog veka, od Barrèsa do Vacher de Lapougea, od Julesa Sourya do Gustavea Le Bona, od Nietzschea do Sorela, od Paula de Lagardea, do Heinricha von Treitschkeaa.

Pošto je izvršila taj svoj povratak izvorima francuskih i nemačkih »integralnih nacionalizama«, pošto se naoružala potpunim ideološkim korpusom, francuska nova desnica je mogla da započne svoju bitku za političku vlast, kojoj se, izgleda, za sada isprečio jedino pad Valérya Giscarda d'Estainga.

Mi bismo u ovom članku hteli ukratko da analiziramo upravo taj mehanizam ideološkog »rađanja«, obraćajući posebnu pažnju na usvajanje teorija vajmarske *Konservative Revolution* (K. R. — konzervativna revolucija) od strane francuske nove desnice i njenih nemačkih drugarica⁸.

Proučavanje nemačke konzervativne revolucije ili njenih italijanskih i francuskih pandana neposredno posle prvog svetskog rata otkriva da su i Mussolini, Hitler, Moeller van den Bruck, Gentile i toliki drugi revolucionari te epohe i sami bili samo naslednici jednog ideološko-kulturnog kompleksa, razrađivanog počev od 1885. naročito u Francuskoj i u Nemačkoj.

mu otkrila politički model čija ju je volja za moć općinila.

Privlačnost degolizma za nemačku novu desnicu bila je takođe značajna — a njena je savršena ilustracija slučaj Armina Mohlera, vatrenog degolovca.

* Francuskih kolonista rođenih u Alžiru. — *Prim. prev.*

⁸ Mogu se razlikovati tri tipa istraživanja ili razmišljanja o konzervativnoj revoluciji.

Prvi sačinjava zbir naučnih publikacija (teza i članaka) čiji veći deo valja pripisati grupi za studije o konzervativnoj revoluciji, okupljenoj oko najboljih specijalista za to pitanje, kao što su profesori Louis Dupeux, Gilbert Merlin, Denis Goedel.

Objavljivanje radova, u novije vreme, o francuskoj revolucionarnoj desnici i razrada »fašističkog« kontestatorskog fenomena posle 1917, istraživanja o »pogledu na svet« vajmarskih konzervativaca svih boja — od nacionalboljševizma, do integralnih rasista — pružaju istorijski referencijalni okvir za savremen prilaz političkom fenomenu novih desnica. Stvarno smo proučavajući te izvore bili iznenađeni sličnošću intelektualnih prosedeja tih ljudi desnice iz XIX i iz XX veka.⁹

Antidemokratska i antiegalitarna savremena ideologija novih desnica poziva se na najmodernija otkrića biologije i društvenih nauka.

Taj pokušaj prisvajanja nauke kao sredstva za ozakonjenje političkog diskursa bio je već karakterističan za intelektualni postupak desnice krajem XIX veka. Sličan postupak (diskurs o cirkulaciji elite, organskoj državi ili biološko-rasnoj superiornosti nemačke, nordijske ili druge rase) predstavljao je centralnu argumentaciju vajmarskih protivnika nacionalsocijalističkih političkih pravaca i revolucionarnih konzervativaca.

»Pseudonaučni« diskurs novih desnica ne treba, međutim, nikog da zavarava. U stvari, česta pozivanja na »humane« nauke, na eksperimentalnu i diferencijalnu istoriju, na uporednu istoriju religija, na genetiku ili na etologiju, koja se lako mogu pronaći u radovima i listovima francuske i nemačke nove desnice, ako i predstav-

Drugi tip istraživanja, striktno političke i stranačke prirode, susreće se u publikacijama francuske, nemačke i italijanske nove desnice, a karakteriše ga delimično i usmereno tumačenje objavljenih radova.

Pravi dvosmisao nalazimo u slučaju Armina Mohlera, autentičnog poznavaoča i pionira istraživanja o konzervativnoj revoluciji. On stvarno, kako nam izgleda, koristi prirodni naučni autoritet koji duguje svom znanju, da bi utvrdio kako je ideološki model francuske i nemačke nove desnice (čijem vođstvu i on pripada) zasnovan — naročito u istorijskoj oblasti — na priznatim naučnim tekovinama. Međutim, pažljivo proučavanje tih radova otkriva deformaciju u težnji dokazivanja, koja tim esejima oduzima njihovu bitnu naučnu vrednost.

Prvi tip: »Kulturpessimismus«. Konzervativna revolucija i savremenost, *Revue d'Allemagne*, tom XIV, br. 1, januar/mart 1982, 200 str.

Drugi tip: Benoist (Alain de), *Moeller van den Bruck o la Rivoluzione conservativa*, La Spezia; ed. Il Tridente, 1981, 83 str.

Treći tip: Locchi (Giorgio), »Die Konservative Revolution in Deutschland, 1918/1932«, esej Armina Mohlera, *Nouvelle Ecole*, br. 14, januar/februar 1971, str. 94—107.

⁹ Odlična je analiza formiranja francuskog prefašizma u XIX veku u knjizi:

Sterhell (Zeev), *La Droite révolutionnaire 1885—1914* — Paris, Seuil, 1978, 441 str.

ljaju otvoreno priznavanja naučnog saznanja, ne predstavljaju ni u kom slučaju neki prelaz ka scijentizmu.

Poimanje sveta ove ekstremne desnice izgleda nam, kroz proticanje vremena i smenu generacija, vezano za večite teme, one o *moći nagona* nasuprot razumu, o »prirodnom poretku« koji se protivi dekadenciji i buržoaskom izopačenju i o *nejednakosti*, koja se najzad afirmiše kao neka vrsta »vitalističke antiteze« u odnosu na »demokratsku perverziju«.

Jedan od glavnih frontova osporavanja bio je front rasizma i njegovog prirodnog pratioca — antisemitizma. To šurovanje između nauke i rasizma počelo je kod danas potpuno zaboravljenih autora (izuzev, razume se, onih koji pripadaju novoj desnici), koji su, međutim, za života uživali sasvim začuđujuću popularnost.

Vacher de Lapouge i Jules Soury su svojim tumačenjem antropologije, kao i Gustave Le Bon tumačenjem društvene psihologije, učinili da ono što će se nazvati »društvenim darvinizmom« postane dominantnom mišlju na kraju XIX veka, u Francuskoj kao i u Nemačkoj.¹⁰

Stvarno, kao što piše Pierre Tagnieff,¹¹ »počev od generalizacije zakona o prirodnoj selekciji, koju je izvršio Spencer (1862), i njihove neposredne primene na društvene, psihološke i moralne strukture, društveni darvinizam se pojavio kao politička filozofija bez premca u svom vremenu. Budući da je društveni život samo jedna neprekidna borba koja dovodi do preživljavanja najposobnijih, elita se pojavljuje kao proizvod prirodnih zakona, hijerarhija je naturalizovana, vlast pripada 'najboljima' koje nauka priznaje, onima koji su kao pobednici prošli kroz selekcionu ispitu«.

»Antisemitizam, u tom društveno-darvinističkom kontekstu, podleže jednom temeljnom preobražaju: od verskog, nacionalnog i ekonomskog, što je bio sukcesivno i simultano, sada se pretvara u nešto zasnovano na to-

¹⁰ Vacher de Lapouge (G.), *Les Sélections sociales*, Paris, A. Fontemoing, 1896.

Vacher de Lapouge (G.), *Race et milieu social — Essai d'anthropologie*, Paris, Marcel Rivière, 1909.

Le Bon (Gustave), *Le Déséquilibre du monde*, Paris, Flammarion, 1923.

¹¹ Upor. P. A. Taguieff, »L'héritage nazi«, u: *Les Nouveaux Cahiers*, br. 64, proleće 1981, str. 9.

Spencer (Herbert), *The principles of biology*, London, Williams and Norgate, 2 toma, 1864. i 1867.

Spencer (Herbert), *Die Prinzipien der Soziologie*, Stuttgart, Vetter (B.), Schweizerbart'sche Verlagsbuchhandlung.

božnjim zakonitostima fizičke antropologije (Broca 1860) i evolucionističkog selekcionizma.« (P. Taguieff)

Da bi se razumela savremena politička i metapolitička strategija francuske i nemačke nove desnice treba samo pratiti podrivački rad koji su izvršili njihovi ideološki prec i početkom XX veka.

Sistem mišljenja, novi književni i umetnički žanrovi koji su počeli da se nameću oko 1900. predstavljali su od reda neku vrstu pobune protiv trijumfujućeg scijentizma. Nastojali su na oslobađanju nagona, na afirmaciji prioriteta vitalnih i afektivnih snaga. Evropa je doživljavala preporod iracionalnih vrednosti, ponovo otkriće kulta osećanja i nagona.

Novo je značenje dato istorijskim vrednostima, dok je u filozofiji došlo, u savremenijem obliku, do renesanse idealističkih i historicističkih tendencija. U stvari, reč je o ponovnom dovođenju u pitanje racionalizma i individualizma, o podvrgavanju pojedinca kolektivitetu i istoriji.

Stvarno, za ljude iz naraštaja oko 1890, bili to Le Bon, Brumont, Barrès, Sorel ili Vacher de Lapouge, kao i za one iz godina 1910—1930, kao što su Jünger, Gentile, Evola, Spengler, Niekisch, Drieu La Rochelle ili Brasillach, pojedinac nije vredeo sam po sebi, a kolektivitet se nikad nije shvatao kao numerički zbir pojedinaca koji ga čine.

Te su se generacije intelektualaca žestoko protivile racionalističkom individualizmu liberalnog društva, raspadu društvenih veza u buržoaskom društvu, »gnusnom pozitivizmu« koji je u njemu preovlađivao.

Ta pobuna, koja je bila i jedno osporavanje načina života koji je stvaralo industrijsko društvo, jedan otpor »atomiziranom« društvu, dovela je, u kontekstu sve većih opasnosti, do egzaltacije onog što se zamišljalo kao jedinstvo fundamentalne solidarnosti, nacije — kao biološkog tumačenja rasnog principa.

Može se, kao što su pisali istoričari tog perioda, tvrditi da je došlo do jednog idejnog kretanja koje je uzdrimalo celinu vrednosti nasleđenih iz XVIII veka i francuske revolucije, koje je dovelo u pitanje temelje na kojima su počivali demokratija i liberalizam i koje je, najzad, razradilo jedan potpuno nov pogled na stvari: jedan selekcionistički moral, koji je dužnost prema »vrsti« stavljao na »vrhunsko mesto«.

Mi danas shvatamo prirodu i obim ideoloških preokreta do kojih je došlo početkom XX veka, posle preobražaja nauke u faktor politike.

Tako je stvorena jedna intelektualna klima koja je rušila osnovne temelje demokratije i ogromno olakšavala širenje fašizma, čak i u redovima političkih kadrova demokratskih partija.

»Antisemitizam se onda prikazuje kao naučan, a anti-judeo-hrišćanstvo misli da se može oslanjati na zakone rasnih borbi, shvaćenih kao suština zakona klasnih borbi; isto kao što nacionalno stanovništvo obuhvata i jedan neuništivi društveni otpadak koji valja izbaciti — a ne održavati putem 'antibioloških' socijalnih zakona — da bi se odbranio integritet zdravog društvenog tela, tako su i ljudske rase opterećene raznim rasnim otpacima, među kojima 'jevrejska etnička grupa', prevashodno parazitska, predstavlja u isti mah jalovost i krajnju morbidnost«, piše još P. Taguieff.

Te darvinovske društvene perspektive će se u Nemačkoj nametnuti između 1880. i 1914. zahvaljujući dejstvu dveju »škola«: škole *socijalnih antropologa* kao što su to Ernst Haeckel (1834—1919), Wilhelm Schallmeyer, Otto Hamon (i najzad Hans F. K. Günther posle 1919), i škole *eugeničara* ili *rasnih higijeničara* kao što su Alfred Ploetz, Alexander Tille, Willibald H. Hentschel, Max von Gruber ili Christian von Ehrenfels.¹²

Uveren da »zakoni prirodne istorije« mogu poslužiti za razumevanje problema društvenog sveta,¹³ ceo jedan idejni pokret prožet biologizmom — od Nietzschea do

¹² U vezi s rasnim antropoloziama vidi:

Haeckel (E.), *Natürliche Schöpfungsgeschichte; gemeinverständlich-wissenschaftliche Vorträge über die Entwicklungslehre im allgemeinen, und diejenige von Darwin, Goethe und Lamarck im besondern*, Berlin, G. Reimer (franc. prevod Letourneau pod naslovom *Histoire de la création*, Paris, Reinwald, 1877).

Haeckel (E.), *Essais de psychologie cellulaire*, Paris, F. Alcan, 1880 (prev. J. Soury).

Haeckel (E.), *Les énigmes de l'Univers*, Paris, Schleicher (objav. na nemačkom 1899. pod naslovom: *Die Welträtseln*).

Ammon (O.), »La selection naturelle chez l'Homme«, *L'Anthropologie*, 1892, str. 720—736.

Ammon (O.), *Die natürliche Auslese beim Menschen* — Jena, Fischer, 1895.

Među najznačajnijim tekstovima rasnih higijeničara vidi: Tille (Alexander), *Volksdienst. Von einem Sozialaristokraten*, 1893.

Ploetz (Alfred), *Die Tüchtigkeit unserer Rasse und der Schutz der Schwachen*, 1895.

Hentschel (Willibald), *Varuna. Eine Weltgeschichtsbetrachtung vom Standpunkt des Ariers*, 1901.

Gruber (Max von), *Vererbung, Auslese, Hygiene*, 1908.

Ehrenfels (Christian von), *Die Konstitutive Verderblichkeit der Monogamie*, 1907.

¹³ Ovo je bila Bergsonova formulacija u njegovom eseju *L'évolution créatrice*, 1907.

Bergsona, od Mauricea Barrèsa do Georgesa Sorela, od Oswalda Spenglera do Juliusa Evola — nastojace da koristi »naučno saznanje« za prepravljanje naših evropskih društava. Nauka je postajala oruđe vlasti u službi nagona i sredstvo ničeanske volje za moć.

Ali se posmatra taj istorijski period koji traje od kraja XIX veka do izbijanja drugog svetskog rata, može se, u Francuskoj kao i u Nemačkoj, oceniti razarajuće dejstvo jedne ideologije na naučnoj osnovi koja će Evropu odvesti u haos, a od »nečovečnosti« stvoriti opravdavajući moral holokausta.

Politička sociologija koja se tada rađala s Paretom, Moscaom, Gumpowiczem, zato što je u sebi sadržavala i učenja društvenog darvinizma, rasne antropologije i socijalne psihologije, moći će jednom svetu obuzetom sumnjom, jer je intuitivno uveren u neizbežnost evropskog rata, da ponudi novu teoriju političkog ponašanja, novo shvatanje društava na novim, radikalno drukčijim temeljima, čak i suprotnim onima koje je propagirala francuska revolucija, jednakosti i bratstva. Rat 1914—1918. biće od tih intelektualaca, kao što piše Ernst Jünger, doživljen i shvaćen: »kao sredstvo da se ozakone jedna nova istina, nove vrednosti, novi način života...«

Demokratski i liberalni poredak, uzdrman prvim svetskim ratom, srušiće se u Nemačkoj pod udarcima nacističkih revolucionara, dok će se u Francuskoj dugo kolebati da krene putem »integralnog nacionalizma« i fašizma na francuski način, čiji će krajnji oblik biti petenizam.

Prvi put u istoriji, kad je Evropa podlegla pod udarom nacizma, jedan naučni diskurs je, posredstvom partija i liga krajnje desnice, bio tvorac politike. Prvi put je jedna naučna vizija, na kraju krvave političke borbe koja je dovela do fizičkog uništenja svih poznatih ili potencijalnih »protivnika«, iz temelja izmenila sve ekonomske i kulturne infrastrukture, kao i same kriterijume naših zapadnih društava.

Propast nacionalsocijalizma i razotkrivanje njegove prirode i njegovih izopačenosti, naročito rasističkih, trebalo je da zauvek ukinu svaku volju za neko vraćanje osnovnim principima te filozofije »nečovečnosti« i natčovečnosti. Međutim, nekoliko decenija posle poraza nacizma mi, posredstvom jednog novog otkrića »konzervativne revolucije« od strane evropskih novih desnica, prisustvujemo jednom izuzetnom pokušaju »rehabilitacije« vrednosti i principa jednog pokreta intelektualnog osporavanja, duboko protivnog svakom humanizmu, svakom slobodi i svakom bratstvu.

To je model koji sada treba da odgonetnemo.¹⁴

A — Konzervativna revolucija

Konzervativna revolucija je jedan pokret političkog, intelektualnog i kulturnog osporavanja, rođen iz nemačkog poraza 1918, iz posledica versajskog ugovora i ruske revolucije. Ona se završava 1934, u vidu hitlerovske *Gleichschaltung* (koordinacije), pripajanjem, ubistvom, čutanjem ili izgnanstvom glavnih mislilaca.

Taj pokret je imao za cilj da stvori »tabulu razu« od ruševina XIX veka da bi zaveo jedan novi životni poredak.

Obilujući mnogim glasovima, konzervativna revolucija čini jedan svet za sebe, u kome se susreću tako različiti ljudi kao što su Thomas Mann, Ernst Jünger, Hans Grimm, Oswald Spengler, Ernst von Salomon, braća von Hofmannsthal, pravnik Carl Schmitt, biolog von Uexküll, ekonomista Sombart, arheolog Kossinna, pesnik Rainer Maria Rilke ili antropolog Günther.

Toj intelektualnoj raznolikosti odgovarala je izvanredna politička raznolikost. Uprkos očiglednoj ideološkoj srodnosti tih strujanja, još i danas je teško razumeti ono što ih je duboko spajalo. Ideološka blizina nacionalsocijalizma deluje, uz to, kao negativan faktor — toliko se nama nameće odvratna realnost jedne hitlerovske države, pokrivajući mnoge aspekte nasleđa u tezama revolucionarnih konzervativaca¹⁵.

¹⁴ Hteli bismo ovde da ukažemo na izvanrednu zanimljivost proučavanja konzervativne revolucije:

Moreau (Patrick), *La communauté de combat national socialiste révolutionnaire et le Front Noir en Allemagne, Autriche et Tchécoslovaquie, 1930/1934*, doktorska teza, Université de Paris I, u 2 dela, 1978, 580 str.

U tom istraživanju bili smo iznenađeni inteligencijom izvesnih konzervativnih kritika, koje će politikolozi i sociolozi tek četrdeset godina docnije, posle 1968, ponovo otkriti. Vajmarski konzervativni model, uprkos tome, ostaje duboko izopačen u svojim rasističkim i antidemokratskim dimenzijama.

¹⁵ Studije o nacionalboljševičkim, revolucionarno nacionalsocijalističkim, nacionalrevolucionarnim pokretima:

Schuddekopf (Ernst-Otto), *Linke Leute von Rechts. Die Nationalrevolutionären Minderheiten und der Kommunismus in der Weimarer Republik*, Stuttgart, Kohlhammer Verlag, 1960, 547 str.

Paetel (Karl), *Versuchung oder Chance*, Göttingen, Muster-schmidt Verlag, 1965, 343 str.

Kuhn (Reinhardt), *Die nationalsozialistische Linke 1923—1930*, Meisenheim am Glan, Anton Hain Verlag, 1966, 379 str.

Faye (Jean-Pierre), *Langages totalitaires* — Paris, Hermann, 1972, 771 str.

Težeći za jasnoćom, mi ćemo vam predstaviti neku vrstu ideološko-organizacionog pregleda glavnih tendencija konzervativne revolucije, a zatim jednu opštu ideološku sintezu, koju ćemo na kraju uporediti s intelektualnim korpusom i strateškim opredeljenjima nemačkih novih desnica.

Budući da takvim postupkom želimo da istaknemo samo bitno, mi ćemo namerno zanemariti izvesne aspekte organizacione i ideološke evolucije ove ili one grupe ili tendencije. Naš, na žalost, didaktički prikaz biće dakle svesno ograničen, namerno »uprošćen«, ali, nadamo se, ipak dovoljno jasan u vezi s prirodnom te konzervativne revolucije, njenom političkom ulogom u padu vajmarske republike i, najzad, njenom aktuelnošću u projektu osvajanja kulturne i političke vlasti onog što nazivamo novim nemačkim desnicama.

U okviru konzervativne revolucije možemo razlikovati pet tendencija: *die Jungkonservativen* (neokonzervativce), nacionalne revolucionare (nacionalboljševike i revolucionarne nacionalsocijaliste), *Völkisch* (rasiste) i, najzad, *Bundisch*, ili ligaške, i *Landvolkbewegung* (pokret seljaštva). Nas danas zanimaju one tri prve tendencije, jer su to u isti mah bili ideološki pokreti i organizacione realnosti, dok nam se seljački ili ligaški pokret čine isključivo rezultatom »istorijskih pritisaka« koji su sebi *a posteriori* pripisali izvesnu složenu ideologiju, pozajmljenu od drugih pravaca i konzervativne revolucije.

1. — Mladi konzervativci

Mladi konzervativci sebi postavljaju kao cilj ostvarenje misije naroda, a ta je, po njima, izgradnja nove imperije.

Njihove vođe: Edgar Jung, koga su SS-ovci likvidirali u noći dugih noževa; Heinrich von Gleichen i, na-

Moreau (Patrick), *La communauté de combat nationale socialiste...*, naved. delo.

Najbolji radovi ostaju:

Dupeux (Louis), *National-bolchevisme: stratégie communiste et dynamique conservatrice*, Paris, H. Champion, 1979, 743 str.

Goedel (Denis), *Moeller van den Bruck (1876/1925), un nationaliste contre la révolution*, Prilog proučavanju »konzervativne revolucije« i nemačkog konzervativizma u XX veku, Université de Metz (Mec), 1980.

Merlio (Gilbert), *Oswald Spengler témoin de son temps*, doktorska teza na Univerzité de Paris III, maja 1980.

I, razume se, rad Armina Mohlera o »Konzervativnoj revoluciji« (Konzervative Revolution).

ročito, pisac Arthur Moeller van den Bruck, videli su u tom Rajhu »organizaciju svih naroda u jednu supradržavnu celinu, u kojoj bi vladao jedan viši princip, a u kojoj bi vrhunsku odgovornost snosio samo jedan narod« — to jest, nemački narod.

Ta misija zakonito pripada nemačkom narodu zato što je on, po Fichteovoj formuli, jedini narod koji je sačuvao svest o svom poreklu usred jednog skupa »naroda-masa«, na primer francuskog ili engleskog.

Ako se, na etičkom planu, proglašava jednakost među narodima, neokonzervativci veruju u hijerarhiju među narodima, zasnovanu na rasnim odlikama, geografskom položaju, demografskoj moći ili kulturnom bogatstvu.

Razmotrimo pre svega detaljnije delo Moellera van den Brucka, jer ono danas zauzima centralno mesto u ideologiji novih desnica.

Moellerove teze, uobličene u njegovoj knjizi *Treći rajh*, bile su u Nemačkoj neposredno posle rata prihvaćene kao potpuno nova sinteza konzervativnih perspektiva, socijalističkih i nacionalnih.

Već novembra 1918. Moeller van den Bruck je u *Deutsche Rundschau* počeo da objavljuje seriju članka. Prvi, pod naslovom »*Das Recht der jungen Völker*« (Pravo mladih naroda), govorio je o potrebi napuštanja racionalizma zapadnih zemalja kako bi se, u kulturnom, političkom i ekonomskom životu, omogućilo ispoljavanje »nemačkog mita«, definisanog kao dinamička snaga »sastavljena od nemačkih sličnosti i razlika«.

Rat, a posebno poraz, izazvali su spisateljsku vokaciju Moellera van den Brucka i dali mu priliku da afirmiše prava mladih naroda — nemačkog, ruskog i američkog — nasuprot starim narodima, francuskom, italijanskom i engleskom.

Moeller van den Bruck je od »prava mladih naroda« napravio jednu antiimperijalističku teoriju.

Ako je poraz bio katastrofa, on nije bio potpuno negativan za nemački narod, jer za filozofa »narod nije nikad izgubljen ako je razumeo smisao svog poraza«.

U stvari, kao što će reći Schüdekopf u svojoj knjizi *Les hommes de gauche de la droite* (Levičari desnice), poraz je smatran korisnim, a revolucija, potrebnom. U toj perspektivi morala je da nikne jedna ideologija koja bi joj obezbedila podršku masa, a to znači socijalizam. Revolucija se podelila u dve faze: jedan period razvitka, koji je podrazumevao savez s komunistima protiv kapitalizma, a zatim drugu fazu razrade i uvođenja novih struktura: nemački socijalizam. Revolucija se odi-

gravala u jednom evropskom kontekstu, to jest u okviru saveza s boljševičkom Rusijom, protiv internacionalnog kapitalizma zapadnih sila.

Ta »Ost-ideologija« ulazila je u okvir borbe mladih naroda protiv starih.

Za Moellera van den Brucka, III rajh je trebalo da bude »III germanski Rim«. Sredstva koja bi omogućila postizanje tog cilja bila su »napuštanje demokracije i partijskog sistema« i zamenjivanje »razuma verom, individue zajedništvom, napretka evolucijom«. Razumu, pojedincu, napretku, sastavnim delovima liberalizma, Moeller van den Bruck je suprotstavljao »ideologiju, zajedništvo, evoluciju« (što znači darvinovsku društvenu selekciju).

Taj konzervativizam tesno je povezivao nacionalizam i socijalizam. Taj socijalizam nije trebalo da bude realizacija ekonomskih formula, već jedna duhovna regeneracija; država je trebalo da bude reorganizovana u jedan korporativistički sistem koji bi rešavao probleme klasne borbe putem principa solidarnosti narodnih interesa. Tako je lozinka »klasa protiv klase« gubila smisao, jer su borbe između klasa nestajale u korist socijalizma nacije.

Možemo, dakle, kod Moellera van den Brucka uočiti korišćenje pojmova kao što su »antiimperijalistička borba naroda«, »solidarnost narodnih interesa«, koje nemačke nove desnice obnavljaju u svojim etnopluralističkim (pravo na različitost, antiimperijalistička i antikolonijalistička solidarnost, prava naroda da raspolažu sobom...) i ekonomskim teorijama (antiburžizam, antikapitalizam, neokorporativizam).

Pa ipak nam se čini da je autore novih desnica uvek fasciniralo ono što Goedel naziva »strategijom modernizacije konzervativizma« ili »savremenosti« desnice« Moellera van den Brucka¹⁶.

Pošto nas je podsetio koliko je Moeller bio vezan za konzervativnu tradiciju¹⁷, Goedel nam ukazuje na jednog Moellera koji ponire u »savremenost čoveka XIX

¹⁶ Goedel (Denis), »Moeller van den Bruck: une stratégie de modernisation du conservatisme ou la modernité de la droite«, *Revue d'Allemagne*, tom XIV, br. 1, januar/mart 1982, str. 127—144.

¹⁷ Isto, str. 128. »Možda nije potrebno mnogo dokazivati Moellerovo pripadništvo konzervativizmu. Kod njega se mogu naći sve osnovne kategorije konzervativne misli: konzervativna koncepcija bića shvaćenog kao nepromenljivo, vremena shvaćenog kao trajanje, najzad i prostora, shvaćenog kao mesto ukorenjavanja. Tako se kod njega afirmišu ontološka permanentnost i stabilnost, kojima se, po njegovom mišljenju, valja vratiti bez

i XX veka« prihvatajući tehnološku revoluciju, urbanizaciju koja guta čoveka ali je ipak »stvaralačka« i, najzad, celokupnu tehnicističku civilizaciju. Za Moellera je, razume se, bilo važno da omogući Nemcima »ovladavanje svetom« — pri čemu je tehnika smatrana sredstvom izražavanja volje za moć.

Taj industrijski i tehnički prometeizam, koji će nove desnice pola veka docnije osuditi u ime porasta ekoloških opasnosti — priznajući pri tom ipak beloju rasi tehničku genijalnost — grupiše se, za Moellera, oko pitanja masa, onakvog kakvo se formuliše posle objavljivanja, 1885, *Psychologie des foules* (Psihologija masa) Gustavea Le Bona.

Goedel kod Moellera razlikuje dve glavne ideje koje prihvataju nove desnice — prvo, aristokratski prezir tog autora prema masama, a zatim postojanje »volje« tih masa koju valja kontrolisati pomoću informacija i propagande. Za Moellera, dakle, kao i za nemačke nove desnice, postoji poziv na kulturni rat, na osvajanje duhova i svesti.

Odbacujući svaki »kulturni pesimizam«, Moeller je tvrdio da »savremenost« nije »dekadentna«, da je »pesimizam« »negacija mladosti naroda«, dok su, za njega, »atributi mladih naroda bili upravo optimizam, voluntarizam, kreativnost«.

Bar ta dva poslednja termina zauzimaju centralno mesto u pozivanju novih desnica na intelektualnu, kulturnu, društvenu i ekonomsku obnovu. Kreativnost — koja je u stvari *osavremenjivanje* raznih oblika našeg kulturnog i genetskog nasleđa — i voluntarizam, stvarno su svugde prisutni, a daje im se i neka vrsta magijske, repetitivne vrednosti.

Ono što danas fascinira Alaina de Benoista ili Armina Mohlera u delu Moellera van den Brucka jeste koegzistencija, u jednome sistemu, »konstitutivnih elemenata istorijske savremenosti« i »elemenata konzervativne tradicije«.

Goedel piše: »Pažljivo proučavanje otkriva tu sintezu kao nejednaku, u kojoj je stabilnost presudna, a

obzira na istorijske promene i zbivanja. Konkretnije rečeno, konzervativizam se ispoljava na socijalno-političkom planu afirmacije vrednosti kao što su porodica, ličnost, autoritet, svojina, vrednosti koje zasnivaju jednu inegalitarnu i hijerarhizovanu koncepciju društva, koje su prisutne u svim njegovim spisima i u ime kojih on polazi u bitku protiv svih revolucija, francuske 1789, ruske 1917, kao i nemačke iz 1918, neumorno osuđujući istorijski liberalizam, demokraciju i socijalizam. To je, dakle, suštinski konzervativni stav koji nikad neće biti ponovo doveden u pitanje«.

promena sporedni element. Međutim, stabilnost za koju se zalaže melerovski konzervativizam ipak ne implicira imobilizam koji, po Moelleru (...), umesto da garantuje stabilnost čak na kraju izaziva revoluciju. Otuda i strategija koju Moeller predlaže nemačkom konzervativizmu suočenom s industrijalizacijom i masovnim društvom: sačuvati fundamentalne vrednosti, društvenu strukturu zajamčenu 'šefom konzervativcem', ne putem odbijanja savremenog, ni putem otpora prema njemu, već njegovim prihvatanjem i integrisanjem. Drugim rečima: konzervativizam, suočen sa savremenošću, moći će da se spase samo ako se i sam bude osavremenio.»

Moeller je predlagao da se usponu radničkih masa — što za nove desnice znači, komunizma, socijaldemokratije, ali i liberalističke degeneracije — suprotstavi jedna »konzervativna vlast«, kadra da odgovori na »izazov savremenosti« koncentrisana oko dva tematska stožera i jednog taktičkog principa.

Taktika bi trebalo da od revolucije pozajmi njena borbena oruđa, što nemačke nove desnice danas i čine usvajanjem ekološkog pokreta, korišćenjem marksističkog i libertarnog rečnika i praksom desnog gramšizma (osvajanje kulturne vlasti).

Dva tematska stožera bila su »prilagođavanje eri masa« (danas, shvatiti trenutne nagone radi njihove kontrole i njihovog skretanja ka konzervativnom cilju; slučajevi svojatanja regionalnih borbi, na primer), i reforma, pod elitističkim i filozofsko-tehnokratskim uglom, političkih i ekonomskih upravljačkih struktura.

Uprkos izvesnim razlikama u ocenjivanju uloge tehnokratije između Moellerovih teza i teza novih desnica, smisao njihovih analiza izgleda nam usmeren ka desetak »organskih dimenzija«¹⁸, a to su:

¹⁸ O ekonomskim teorijama novih desnica:

Müller (Johann Baptiste), »Konvergenz und Distanz zwischen New Conservatism und Nouvelle Droite«, PVS, br. 2, februar 1981, str. 69—90.

Moreau (Patrick), »Une nouvelle société de l'aristocratie guerrière à l'économie organique«, *Les Nouvelles Droites...*, *naved. delo*, str. 202—264.

Tekstovi iz GRECE i *Nouvelle Ecole* koji se odnose na ekonomska pitanja dosta su malobrojni:

Norey (Michel), »Histoire des théories économiques«, *Nouvelle Ecole*, br. 9, juli/avgust 1972, str. 11—65.

SER, »L'économie organique«, *Etudes et Recherches*, br. 1, nov. 1974, str. 13—19.

Valla (Jean-Claude), »Anticapitalisme ou haine de l'économie«, *Bilan*, VIII kolokvijum GRECE, 1972, str. 47—57.

Bressoles (Charles), »Croissance zéro, les apôtres du renoncement«, *Eléments*, br. 21/22.

1) Priznavanje postojanja raznih nejednakosti (među ljudima, grupama...);

2) Uloga volje za moć kod preduzimača;

3) Odbijanje nezavisne tehnostrukture političke vlasti;

4) Ekološka ravnoteža;

5) Demografska ravnoteža;

6) Višestruka teritorijalnost ili zonalnost;

7) Usaglašavanje bioloških realnosti (pod uglom nagona i pulsija) s proizvodnim snagama, načinima proizvodnje i konzervativnom ideologijom;

8) Usvajanje ekonomske logike (koja ide u prilog opštem blagostanju;

»L'économie totalitaire«, *Eléments*, broj posvećen evropskoj civilizaciji, br. 28/29, marta 1979:

Herte (Robert de), »Le règne de la quantité«, str. 2.

Benoist (Alain de), »L'erreur du libéralisme«, str. 21—23.

SER, »Economie organique et société marchande«, str.

24—31.

Wagemann (Ernst), »Principes d'économie pratique«, str. 29.

G. F., »Un exemple: l'immigration«, str. 31—34.

Faye (Guillaume), »La dictature du bien-être«, str. 39—40.

Freund (Julien), »L'essence de l'économique«, str. 42—43.

Chanteloup (Lucien), »L'égalitarisme bourgeois«, str. 45—46.

Benoist (Alain de), »Les nouveaux économistes«, str. 47—50.

Benoist (Alain de), *Vue de droite*, članak: »La société de

consommation«, str. 311—314.

Faye (Guillaume), *Le système à tuer les peuples*, Paris,

Ed. Copernic, 1981:

»L'économie totale«, str. 43—59.

»L'ère des régulateurs«, str. 61—87.

Tekstovi kluba »de l'Horloge«:

Les nazistes du futur: demain la France, gl. »Economie, la

dynamique de la liberté«.

Baccou (Philippe), *Le grand tabou: l'économie et le mirage*

égalitaire, Paris, Albin Michel, 1981, 304. str.

Članak Guillaumea Faye iz 1979. preveden je u knjizi Pirena Krebsa *Das Unvergängliche Erbe* pod naslovom »Von der Konsumgesellschaft zur organischen Wirtschaft«.

Pored malih članaka objavljenih u solidarnim nacionalno-revolucionarnim ili neokonzervativnim časopisima, serija *Junge Kritik* je objavila najbolje ekonomske priloge nemačkih novih desnica:

Meinrad (Michel), »Nationalismus heisst Solidarität«, br. 2, str. 7—18.

Joss (Fritz), »Eigentum an Produktionsmittel«, br. 2, str. 19—36.

Bronner (Kurt), »Konzentration in der Wirtschaft«, br. 2, str. 37—55.

Joss (Fritz), »Problem des wirtschaftlichen Wachstums«, br. 2, str. 56—83. »Neuordnung der Wirtschaft«, br. 3, str. 48—87.

Najbolja sinteza ostaje članak Ludwiga (Klaus), »Für eine Neue Wirtschaftsordnung«, *Junge Kritik*, br. 4, 1979, 95. str.

9) Uzimanje u obzir, pri svakom ekonomskom odlučivanju, društvenih, kulturnih i ekonomskih posledica date odluke;

10) Kolektivno usvajanje ekonomske etike prinudne za pojedince;

11) Zavođenje autoritarne države koja bi funkcionisala nezavisno od svakog demokratskog izbora, prostim pozivanjem na filozofiju zajedništva, interiorizovanu i proživljenu i od naroda i od njegovih upravljača.

Moellerove teze će izvršiti presudan uticaj na konzervativne revolucionare njegovog vremena. Njegova smrt, 1925, pretvorila ga je u »proroka neo-konzervativizma« — i on je tu funkciju ispunjavao kako za nacionalboljševike i za revolucionarne nacionalsocijaliste, tako i za naše evropske nove desnice koje su III rajh učinile lajtmotivom svoje borbe za vlast.

2. Nacionalboljševizam

Izraz »nacionalboljševizam« upotrebljavan je, u vreme vajmarske republike, od strane štampe i političkog sveta, u višestrukom smislu, kako da bi označio pitanja međunarodnih odnosa — nemačko-ruski savez i politiku Lokarna — tako i da bi označio probleme unutarne politike, kao prividno udruživanje napora komunista i nacista u rušenju vajmarske demokratije.

Nas pre svega tu zanimaju smisao i ideološka evolucija onog na što nam Louis Dupeux, u svojoj tezi o nacionalboljševizmu, ukazuje kao na jednu od najfascinantnijih struja poniklu iz konceptualnih predodžbi konzervativne revolucije.

Taj je revolucionarni konzervativizam, kakav se pojavljuje u delima Moellera van den Brucka ili Jüngera, tvrdio da osnovne vrednosti nacije, države, prirodne hijerarhije i narodne zajednice, doživljene kao specifično organsko i duhovno jedinstvo, sačinjavaju »permanencije« koje nikakva revolucija ne bi mogla trajno izbrisati.

I sama boljševička revolucija, mada je bila smatrana prvom osnovnom etapom serije pobuna mladih i kolonizovanih naroda protiv dekadentnih sila Zapada, izgleda da, sa Staljinom, nije dospela dalje od ponovnog otkrića ruskog fakta, pa prema tome, do trijumfa »suštine« nad »formom«.

Nacionalboljševička struja, koja je okupljala nekoliko hiljada intelektualaca i militantata oko nekoliko teorijskih časopisa u ženskoj međusobnoj konkurenciji,

predstavlja, uprkos znatnim razlikama u prostoru koji se u tekstovima posvećuje marksističkoj ekonomskoj analizi ili *Völkisch*-rasnim tezama, jedinstvenu konceptualnu celinu. Nacionalboljševička misao se zasnivala na taktičkom prihvatanju komunističke strategije koju je razradila Kominternu.

Nemačka komunistička partija, čiju su pobedu očekivali nacionalboljševici, trebalo je da u Nemačkoj sprovede društvenu revoluciju, koju bi nacionalisti neizbežno iskoristili zahvaljujući dinamici »konzervativnih permanencija«.

Ti ljudi najekstremnije desnice, povezani pravom religioznom verom u naciju, bili su duboko pogođeni međunarodnim podređenim položajem vajmarske Nemačke. Oni su u nemačkom idealizmu i njegovom »vitalističkom« poniženju našli izvore izvesnosti jednog nužnog i totalnog prevrata svetskog poretka — prevrata konkretizovanog radikalnim razaranjem liberalne demokratije i zapadne civilizacije.

Kao branioci jednog »integralnog antikapitalizma«, protivnici svakog uticaja ili religija tuđih nemačkom duhu, pristalice društvene revolucije i novog evropskog oslobodilačkog rata, vođenog zahvaljujući vojnom savezu sa SSSR-om, nacionalboljševici su sanjali o tome da na zgarištu zapadne ekonomije i kulture osnuju jednu besklasnu narodnu zajednicu, koja bi u »varvarstvu« misli i načina života ostvarila jednu obnovljenu germanšku naciju.

Ova utopija nemačke renesanse po cenu saveza s komunistima, pa čak i komunističke dominacije, u koju su verovala tako različite ličnosti kao što su nemački nacionalni poslanik Paul Eltzbacher Lenz ili Werner Lass, ne može se ni u kom slučaju smatrati nekom varijantom nemačkog komunizma ili boljševizma, već je treba shvatiti kao veoma snažan i radikalan izraz nemačkog nacionalističkog osećanja.

Hteli bismo da ovde jasno podvučemo razliku između »nacionalboljševizma« i »nacionalkomunizma«, zato što pitanje »nacionalizacije« komunizma igra jednu od glavnih uloga — na koju ćemo se još opširno osvrnuti — u strategiji nemačkih novih desnica i u njihovoj politici povezivanja s »novom levicom« ili njenog osvajanja (tu mislimo na svakovrsne marksističke, anarhomarksističke, ekološke i libertarne struje).

Štampa i nemački političari koristili su stvarno etiketnu nacionalboljševizma da bi okvalifikovali izvestan broj strateških i taktičkih poteza nemačkih komunista između 1919. i 1931. Između 1919. i 1920. jedna grupa

hamburških komunista-lasalovaca odbacila je lenjinističke teze težnje za mirom po svaku cenu i očuvanja sovjetske Rusije iza štita »proleterskog internacionalizma«.

Videći u ekonomskim klauzulama versajskog ugovora početak jednog procesa proletarizacije srednjih klasa, ti »levičari« po Lenjinu će pozvati većinu nemačkog naroda — uključujući borbe s fronta i nacionaliste dobrovoljačkih korpusa — da se pripreme za »narodni revolucionarni rat« između snaga Antante. I sama KPD biće u dva maha nazvana »nacionalboljševičkom« — 1923, kad je usvojila »liniju Schlageter«, i 1930—1931, kad je objavljena »Deklaracija-program nacionalnog i društvenog oslobođenog nemačkog naroda«.

Shvatajući bitnu ulogu srednjih klasa u brojnom i izbornom jačanju Hitlerove »fašističke« partije, komunisti su pokušali da spreče tu radikalizaciju srednjih klasa u pravcu nacional-socijalizma, razvijajući nacionalističku argumentaciju, zasnovanu na pozivu na »klasni savez« svih »radnika« protiv male grupe kapitalističkih posednika.

Ta taktika, koja je bitno mesto davala neproleterskim slojevima u komunističkoj revolucionarnoj strategiji, danas zaista izgleda kao neki »začetak budućih politika Narodnog fronta ili istorijskog kompromisa«.

S onu stranu tih epizoda komunističkog »pseudo-nacionalboljševizma«, linija Schlageter, kao i Deklaracija-program predstavljale su pokušaj prilagođavanja komunističke političke prakse društvenim strukturama industrijalizovanih zemalja i označavale ponovo otkrivanje nacije kao političke vrednosti od strane marksista-lenjinista.

Ideološko bogatstvo vajmarskog nacionalboljševizma, koje nam se čini tesno povezano sa specifičnim istorijskim uslovima epohe (revolucija 1917, nemački poraz...), poslužilo je kao rezervoar ideja novim desnicama, u smislu prilagođavanja savremenoj geopolitičkoj stvarnosti Evrope.

Mada nam okviri ovog članka neće omogućiti da detaljno razmotrimo sve slučajeve prenošenja ideja, hteli bismo bar u desetak primera da ukažemo na staro »nacionalboljševičko« stremljenje savremenih novih desnica.

Glavna ideja koju usvajaju Thule Seminar i nacional-revolucionarne organizacije je ideja »permanencije« i neizbežnog trijumfa suštine nad formom.

Za nove desnice, Evropljani su tokom dve hiljade godina bili, pod vladavinom hrišćanstva, podvrgnuti is-

točnim uticajima, suprotnim, često čak kobnim za našu pravu indoevropsku rasnu prirodu. Ono što su nove desnice nazvale »neprolaznim nasleđem« (das unvergängliche Erbe) danas im se ukazuje iza krize zapadne civilizacije i običaja. Često nesvesno shvatanje Evropljana da oni, dugoročno, ne mogu u svoj način života da uključuje »strane« principe i »strana« ponašanja objašnjava, navodno, porast jednog polimorfnog, u celini negatorskog osporavanja zapadnog modela. Sve političke i kulturne perspektive novih desnica svode se, dakle, na ideju o »pomoći rasnom osvešćivanju« Evropljana.

Budući da je konzervativizam politički izraz naše biološke, rasne i kulturne ukorenjenosti u našoj indoevropskoj prošlosti, on mora da pronađe dokaze permanentnosti indoevropske vitalnosti i da natera naša društva da se vrata svojim vitalnim principima.

Istraživanje naše mitske prošlosti vodi nove desnice u oblasti religije ka paganizmu, u politici ka trifunkcionalnom društvu, diktaturi elita u biologiji, u genetici ka rasnom poligenetizmu i diferencijalnoj psihometriji i, najzad, u antropologiji, ka arijanzizmu i nordizmu tradicija i kultura.

Nove desnice pozajmljuju od nacionalboljševika njihovu koncepciju nacije. Nacija postoji samo kao lingvističko, kulturno i biološko jedinstvo. Složene države -nacije, kao Francuska na primer, moraju se rasturiti da bi ustupile mesto jednoj Evropi etničkih jedinica.

U nemačkom slučaju zastupa se suprotan proces, ponovno sjedinjavanje velike Nemačke (od Alzasa do Austrije, od DDR do Južnog Tirola, od zapada Poljske do juga Danske) budući da ono odgovara jednoj specifičnoj etničko-kulturnoj stvarnosti.

Logična politička ekstenzija tog etničkog procesa vodi nove desnice ka stvaranju jedne antiimperijalističke teorije od svog idolopoklonstva naciji, po vajmarskom neokonzervativnom uzoru. Nemačka osamdesetih godina nalazi se u situaciji kolonijalne eksploatacije. Pošto je vojno okupirana na Istoku kao i na Zapadu, pljačkana od Sovjetskog Saveza, kulturno iskvarena američkim načinom života i običajima, njeno se ponovno sjedinjavanje može zamisliti jedino kao politika razaranja dvaju imperijalizama, sovjetskog i američkog, sprovedena u tri pravca:

1) Svetske antiimperijalističke borbe, putem okončanja ekonomske i kulturne dekolonizacije naroda trećeg sveta, ukidanja pseudodržava-nacija nasleđenih iz kolonijalnih podela (što je afrički slučaj), svetske etničke restrukturacije i, najzad, kolektivnog osvešćiva-

nja trećeg sveta u vezi s njegovom kulturnom specifičnošću i ekonomsko-političkom snagom.

2) Savezom evropskih naroda s narodima-nacijama koji su već stekli tu rasnu i kulturnu svest. Nove desnice posebno misle na Kinu, »smrtnog« neprijatelja »sovjetskog socijalimperijalizma«, koja je navodno, zahvaljujući Mao Cedungu, umela da se modernizuje ograničavajući strani uticaj na tehničke pozajmice, a da se pri tom kineska »osnova« nije duboko izmenila.

3) U proseku, nove desnice žele odvajanje Nemačke i Evrope od američkog uticaja koji se u suštini smatra koruptivnijim od uticaja Sovjetskog Saveza.

U dijalektici novih desnica se susreću dva osećanja. Amerikanci se smatraju nesposobnim da brane Evropu protiv eventualne sovjetske vojne invazije. Posledice jednog bakteriološkog i hemijskog nuklearnog rata — unapred izgubljenog — značile bi kraj evropske civilizacije. Rat između dva bloka treba dakle po svaku cenu da bude izbegnut, pa i putem političke neutralizacije Nemačke, ili čak i njenog ponovnog sjedinjavanja pod sovjetskom vojnom kontrolom.

Prihvatanje te nacionalno-neutralističke strategije zasniva se na nizu dodatnih argumenata.

Alko je teorija o pobedi suštine nad formom istorijski proverena, sovjetska imperija je neizbežno osuđena pritiskom nacionalnosti. Budući da sovjetski kolos na etničkom planu stoji na nesigurnim nogama, on se može samo sam srušiti, a da rat i ne bude potreban.

Toj hipotezi se pridružuje jedan rasni i kulturni prilaz problemu. Za nemačke nove desnice, Nemačka Demokratska Republika je danas, uprkos svom pripadanju komunističkom bloku, jedna pruska država čije su konzervativne vrednosti (militarizam, voluntarizam, heroizam, nacionalizam) sačuvane, dok je na Zapadu jasno vidljiva moralna i rasna degeneracija, američkog porekla.

Sovjetski faktor se takođe iznova tumači na bazi te kulturne i rasne šeme. Sovjetski Savez karakteriše preovlađivanje stanovništva poreklom iz evropske Rusije — dakle belog. Budući da istorijski nije bila podvrgnuta mešanju (istorijska ekspanzija se odvijala protiv azijskih naroda), bela Rusija izgleda novim desnicama kao osobito čist deo evropske rasne celine.

Sovjetski imperijalizam, naročito pod uglom vojnih kapaciteta, smatra se, dosledno tome, prirodnim izrazom sačuvanih rasnih kvaliteta ruskog naroda.

U krajnjoj liniji, za izvesne nacionalno-neutralističke grupe nemačkih novih desnica, nada dolazi s Isto-

ka — tako da svaki antisovjetski pohod označava jednu novu etapu naše rasne i kulturne degeneracije.

Nove desnice se, razume se, bore protiv komunizma kao političke doktrine; on ostaje opasan neprijatelj koga treba neutralisati u unutrašnjoj politici.

Nove desnice očekuju da se ta neutralizacija izvrši putem već opisane pobede suštine nad formom. Kao i 1930, komunisti će biti primorani da vode računa o prvorazrednom značaju nacionalnog faktora.

Jednom vrstom procesa, prvo semantičkog, a zatim i intelektualnog usvajanja, manipulisanje »nacionalnim« konceptom, logično vezano za razmišljanje o njegovoj prirodi, navelo bi komuniste da podlegnu privlačnosti i da kliznu s proleterskog internacionalizma ka nacionalkomunizmu, a zatim ka revolucionarnom komunizmu.

Sve u svemu, začuđujući je broj pozajmica novih desnica iz nacionalboljševičkog intelektualnog korpusa, koji upotpunjava i precizira striktno rasistička analiza *völkisch*-revolucionara.

3. »Völkisch« ili biološko-rasistički ideal

Pre no što, na kraju, pristupimo trećoj glavnoj komponenti konzervativne revolucije — komponenti integralnih rasista — hteli bismo ukratko da evociramo postavku rasističkog mehanizma iz perioda »prosvetćenosti« (XVIII vek), krajem vilhelmske epohe u veliko-nemačkom geografskom području.

Intimna veza između nemačkog nacionalizma i rasizma zasniva se, rekli bismo, na dvostrukom pitanju »identiteta« i »podražavanja«.

Pod podražavanjem podrazumevamo podražavanje antike, onakvo kakvo nastaje tokom XVI veka, da bi uobličilo naš *humanizam*. Počev od XVII veka, antički uzor će igrati bitnu ulogu u izgradnji savremenih država-nacija i u razradi njihove kulture, kako u oblasti prava i ideja, tako i umetnosti.

Od klasicizma Luja XIV do antičke referencije francuske revolucije, sve do neoklasicizma Carstva, Francuska stvara svoju administraciju, političke strukture, zakonodavni i mentalni korpus, ali naročito jednu svoju *nacionalnu identifikaciju*.

Drama Nemačke, u istoriji Evrope koja se obnavlja putem podražavanja, ne sastoji se samo u njenoj političkoj, religioznoj i kulturnoj podeljenosti — koja je tolika da jedva postoji jedan nemački jezik — nego i

u tome što je podvrgnuta jednom drugostepenom podražavanju.

Nemačka — čiji je izrazit primer Fridrihova Pruska — smatra se obaveznom da kopira imitaciju antičke, vrstu univerzalnog modela koji će Francuska izvoziti tokom najmanje dva veka. Nemačka ne samo da nema sopstveni identitet, nego, štaviše, ne poseduje sopstvena sredstva podražavanja. U tom smislu se može razumeti pojava nemačkog nacionalizma kao *istorija usvajanja sopstvenih sredstava identifikacije*. Tako treba tumačiti sveprisutnost odbijanja »kosmopolitizma« (kao »nenemačkog« faktora) u nacionalističkoj, a zatim i nacionalrasističkoj dijalektici koja dovodi do konzervativne revolucije, a zatim do hitlerovske diktature.

Čini nam se, dakle, da nemačkom istorijom dominira dvojak protivrečna prinuda, koju će Nietzsche, na primer, preneti u dela svog filološkog, a zatim i filozofskog perioda. Stvarno, to nužno usvajanje sopstvenih sredstava identifikacije mora u isti mah *i da prođe i da ne prođe* kroz imitaciju antičkog, uglavnom grčkog sveta.

Pošto je odbačen uzor Aristotelove *Athenaion Politeia*, nemačka inteligencija će, zahvaljujući Schlegelu, Hölderlinu, Hegelu i Schellingu, postati svesna postojanja jedne druge Grčke.

U svitanje spekulativnog idealizma i romantične filologije tog kraja XVIII veka pojavljuju se dve predstave grčkog, dakle »političkog« modela, koje suprotstavljaju jednu Grčku po Periklovom uzoru, koju karakterišu mera, jasnoća, njena umetnost, njeni zakoni i princip organizacije — *demokratski polis* — s jedne strane, a s druge, jednu presokratsku Grčku, arhaičnu i divlju, Grčku animističkih rituala, krvavih žrtvi, kolektivnog pijančenja i plemena ratnika-osvajачa.

Šematizujući, nemački idealizam otkriva Grčku demokratskog poretka, koja je suprotna Grčkoj iz mita — jednog mita, uostalom, teško potiskivanog u religije s misterijama i u tragediju.

To otkriće omogućilo je nemačkim misliocima da se odreknu neoklasičnog grčkog modela po francuskom uzoru, omogućilo je i identifikaciju s jednim novim istorijsko-mitskim modelom — modelom primitivne Grčke. U početku ta će se identifikacija ostvarivati posredstvom filozofije, koja je omogućavala da se nemački jezik dovede u vezu s grčkim jezikom kroz otkriće *indoevropskog lingvističkog fakta*. Taj tip identifikacije, isprva čisto akademski, brzo se povezo sa željom da

se za nemački narod zasnjuje jedna »nova mitologija« i da mu se pruži jedan »mit budućnosti«.

Pre svega su radovi Hölderlina, Schellinga, zatim Hegela (setimo se njegovog spisa »Germanische Welt«), a zatim dela Nietzschea i Wagnera, oko 1880, stvorili osnovne elemente tog mita. S misliocima i umetnicima kraja XIX veka ta identifikacija postaje nešto drugo, a ne samo pozivanje na veoma nepotpun model presokratske Grčke.

Ona se pretvara u konstrukciju jednog mita, a nije više vraćanje starim mitovima.

Osnovni mit te preporučene Nemačke, oslobođene svakog demokratskog ili kosmopolitskog uticaja, biće mit *arijanizma* ili *tragičnog*. Tako će Nietzsche stvarno u presokratskoj Grčkoj otkriti »sliku iz snova«, onu koju tumači grčka tragedija. Za Wagnera, koji sledi Nietzschea, umetnost, u svom dvojakom obliku pozorišta i muzičke drame, mora imati politički cilj i jednu funkciju, funkciju ujedinjenja nemačkog naroda putem pozorišne svečanosti i ceremonijala, to jest putem ponavljanja festivala tragedije. Za Wagnera se pozorišni gledaoci pretvaraju u »polis« ujedinjen tragičnim ritualom u kome učestvuju.

Za konzervativne revolucionare, naslednike Nietzschea i Wagnera, neokonzervativizam mora biti fuzija između politike i umetnosti. Osnovni mit nove Nemačke može da bude samo »izgradnja, formiranje i proizvodnja nemačkog naroda u umetničkom delu, kroz umetničko delo i kao umetničkog dela«.

S onu stranu te spekulacije o estetizmu — totalno nepristupačne za većinu — nudio se jedan drugi put, put rasnog mita, koji rezimira ideju o klizanju indoevropskog lingvističkog koncepta ili biološkog mita *arijevca*.

U drugoj polovini XIX veka misao o biološkom, filološkom ili religijskom arijanizmu zauzima bitno mesto u nastojanjima jednog naučnog sveta fasciniranog »otkrićem« »rase« — to jest izolovanjem jednog specifičnog »tipa« u odnosu na celokupno čovečanstvo. Taj *a priori* neperverzan postupak će u kontaktu sa pangermanistima, a zatim i sa konzervativno-revolucionarnim ideolozima da se spoji s jednom hijerarhizacijom vrednosti i unutarnjih vrednosti raznih poznatih rasnih tipova. Prvi put se ustanovljuju pojmovi inferiornosti i superiornosti, »tipa« i »anti-tipa«, podržani »naučnom« demonstracijom, o kojoj ćemo govoriti malo posle u vezi s rasiologom Güntherom.

Konzervativni revolucionari *völkisch* tendencije, kao što su Darré ili Günther, hoće da »deluju« na politički život svog vremena na četiri načina:

1) Hoće da probude i popularišu mit o arijevcu-indoevropejcu-nordijcu, nasuprot onome što — kao dobri nacionalisti — nazivaju »nesuvislošću apstraktnih univerzalnosti« (nauke, demokratije, čovečanstva, filozofije...). Taj mit treba da zameni ono što je srušeno posle prvog svetskog rata: humanitarizam, hrišćanski mir, verovanje u red i napredak, liberalizam ili proleterski internacionalizam.

2) Treba narod pridobiti za njegov sopstveni mit, ubeđujući ga u istovetnost pojmova narod (*Volk*) i rasa.

3) Treba utvrditi postojanje jednog specifičnog mita svakog naroda — a za Germane, germanskog identiteta.

4) Kolektivno pristajanje uz principe germanizma mora se preneti u neposredan doživljaj — u doživljaj konzervativne revolucije — u tri vida:

— kulturnog rata (regermanizacije jezika, kulture i umetnosti, borbe protiv kosmopolitizma i zapadnog duha);

— političke borbe (osvajanja vlasti putem izbora, oružanog nasilja i subverzije);

— i najzad, »ispravljanja« osnovnih postavki nauke i filozofije.

Još dve distinkcije su afirmisane: rasa poistovećena s narodom nije lingvistički fakat nego proističe iz krvi (otud i naziv *Blut und Boden Bewegung* — pokret krvi i tla).

To pomeranje sa jezika ka krvi, koje znači raskid s nemačkom romantičarskom tradicijom, dolazi otud što Nemačka, koja je od XVIII veka našla jedan svoj jezik, još nije uspela da nađe svoje pravo teritorijalno ni državno jedinstvo (opozicija između Pruske i Bavarske, katolicizma i protestantizma, gubitak nemačkih teritorija posle poraza 1918). Za konzervativne revolucionare, tle — neposredna priroda Nemačke — uobičajava germanski tip, koji će, kako ćemo videti, Günther da podeli u rasne podgrupe. To pozivanje na »krv«, priznanje *prirodnog faktora*, je bitno. Jezik više nije presudan za germanizam neokonzervativaca, jer on pripada svetu univerzalnog.

Krv, naprotiv, pošto je element i proizvod prirode, odražava same uslove svoje proizvodnje (prirodno odabiranja) i svoje različitosti. Postoje još, dakle, samo *Germani ujedinjeni u grupe* izvesnim brojem rasnih karakteristika, koje će opisati Günther, a ne više čovečanstvo po sebi.

Ako bi trebalo da ukratko iznesemo perspektivu *völkisch*-konzervativaca, mogli bismo reći da mit nastoji da se izgradi na *evokaciji prirodnih nauka*.

Pogledajmo sad zajedno kako kod najčjuvenijeg neokonzervativnog antropologa, Hansa F. K. Günthera, funkcionišu ta dijalektika mita i nauke.

Güntherovi radovi počinju da se pojavljuju u Nemačkoj posle spartakističke revolucije. Između 1920. i 1934, kada se opredelio za nacionalsocijalizam, on objavljuje pet dela fundamentalnih za nordijsku antropologiju:

Rasse und Stil (Rasa i stil)

Adel und Rasse (Plemstvo i rasa)

Rassenkunde Europas (Nauka o evropskim rasama)

Rassenkunde des jüdischen Volks (Nauka o rasi jevrejskog naroda)

Der nordische Gedanke unter den Deutschen (Nordijska misao među Nemcima)

Glavna Güntherova teza, kao što smo videli, pojavila se sredinom XIX veka: nadmoć nordijske rase. Günther će biti čovek koji će nordijskoj antropologiji dati pseudonaučno dostojanstvo i njenu prividnu objektivnost. S Güntherom je nespretno ludilo raznih intuitivnih rasista ustupilo mesto jednom diskursu akademskog tipa, rasističke uvrede zamenio je naučni rečnik, sa sinoptičkog gledišta, u kome se čisto rasno-teorijski duh klasifikacije povezivao s genealoškim duhom, da bi se razvio shodno psihološkim, moralnim, političkim ili religioznim razmatranjima.

Da bismo razumeli savremeno prihvatanje Güntherovih teza, moramo, ne upuštajući se u pojedinosti, da iznesemo neke njihove bitne aspekte.

Günther je 1929. predložio ovu definiciju rase: »Jedna ljudska grupa koja se razlikuje od svake druge ljudske grupe specifičnim skupom somatskih osobina i psihičkih svojstava, koja se uvek ispoljava upravo na taj sebi svojstven način«. (*Rassenkunde Europas*)

Tu su nam dati osnovni postulati nordijskog rasizma: somatske i psihičke razlike koje obeležavaju svojstva svake rase, tako reći većita vrednost tih diferencijalnih crta. Postoji, dakle, stalnost i psihosomatska nesvodljivost na sve druge rase svake među njima. Svaka rasa sačinjava jednu složenu celinu koja je sama sebi dovoljna, jednu vrstu odvojenog »sveta«. Taj »svet« ima svoje korene u jednoj specifičnoj nesvesnoj energiji, koja ispunjava svako biće iste »krvi« i vlada njime.

Rasa se prema uticajima sredine postavlja kao »prevashodna determinacija«. Prema tome, budući da posto-

ji psihosomatsko jedinstvo svake rase, tvrdiće se i da ljudi jedne iste rase imaju isti stav prema životu, isti praktični smisao egzistencije. Ta dispozicija, specifična za svaku rasu, zasniva se na teritorijalnim granicama u kojima se primenjuju izvesni oblici vlasti, ono što se naziva državom.

Günther se zatim oslanja na *organocističku* tradiciju — na primer Spencerovu — da bi objasnio etastički fenomen: veće crte rasne duše moraju se nužno oteleviti u jedan politički korpus. Paradigma društvene organizacije je organizam: od pojedinca ka državi, od ove ka imperiji, rasno određenom Rajhu^{18a}.

Sav Güntherov rad sastojao se u opisivanju rasne grupe koju smatra najsposobnijom da izgradi i predvodi taj III rajh, koji se već ocrtava na političkom horizontu. Ta će grupa biti arijevska, indoevropska, a u okviru indoevropskog skupa, nordijska grupa.

Evropa, kaže Günther, nije rasno homogena na prvi pogled i rasne mešavine su za svakog posmatrača očigledne. Ali, ako izuzmemo pojedinca koji je podložan beskonačnim varijacijama, rasni tip ostaje permanentan.

Tako se osnovne rase održavaju uprkos svim konfuzijama. Sami Nemci, na primer, predstavljaju mešavinu raznih rasa. Centralno pitanje u proceni vrednosti jednog naroda je, dakle, pitanje kvaliteta »dobre krvi« koju on sadrži, to jest u kojoj srazmeri on sadrži predstavnike ove ili one privilegovane rase, prirodni rezervoar superiornih pojedinaca.

Što se tiče evropskog stanovništva, Günther u njemu razlikuje šest glavnih rasa: nordijsku rasu, dinarsku rasu, zapadnu (ili mediteransku) rasu, falsku rasu, orijentalnu (ili ostičnu) rasu i baltičko-orijentalnu (ili ost-baltičku) rasu. Prva je implikacija takve taksinomije: Kelti, Germani, Franci i drugi Teutonci u stvari pripadaju nordijskoj rasi, osvajačkoj, pošto je sve superiorne elemente posejala po gotovo celoj planeti.

U okviru ove studije nemoguće je pobrojati sve odlike i mane evropskih rasa.

Zadovoljimo se time što ćemo ocrtati portret nordijca.

On je visok, vitak, svetle kože i očiju. Njegov arhetip pružaju nam klasični grčki kipovi. On otelevljuje prirodni tip smelog, inteligentnog, energičnog i odlučnog vođe, koji vlada sobom i svojim nagonima (naročito seksualnim). Taj nordijac mrzi ispraznu filozofiju, retoriku,

^{18a} Ove su stranice inspirisane jednom analizom A. Taguieffa, koja je u štampi.

amorfne mase. Energičan je u akciji, nemilosrdan prema samom sebi i prema drugima, a iznad svega stavlja dužnost koju valja izvršiti. Strasno predan onome što preduzme, rado se stavlja u službu svoje zajednice, svog naroda, u čemu ga žena ili porodica ne sprečavaju i ne ograničavaju.

Taj, u najmanju ruku idiličan opis, svakako je samo jedna vrsta sinopsisa opštih svojstava koji sačinjavaju svako plemenito biće. Pa ipak su, na kraju jednog dugog pseudopreispitivanja istorije naroda i nacija, ova svojstva pripisana samo nordijcima.

Nordijska rasa — zato što jedina u sebi spaja tehničku sposobnost sređivanja i uobličavanja s urođenim nagonom genija — predstavlja dakle merilo vrednosti jedne kulture.

Narod je utoliko veći i njegova su ostvarenja viša ukoliko sadrži veći broj tih plavih i plavookih dolihocfala, koji su prirodnim zakonima određeni da vode druge rasne tipove i da vladaju njima.

Sve su superiorne kulture tako bile »pobede« nordizma, od Kine do Haldeje, od Indije do Egipta i, razume se, u Grčkoj i u Rimu.

Hteli bismo na kraju da podvučemo i »faustovski« karakter nordijca, koji je Spengler osvetlio u *Propasti Zapada*, a uglavnom bio prihvaćen i od Günthera: ako je faustovski pojam, prvenstveno, nastajanje, faustovski čovek (po Spengleru, zapadnjak) je onaj čiji je beskrajni napor u jednom neograničenom vremenu usmeren ka ostvarenju sopstvenog zakona. Faustovski čovek ne može da stagnira i da se zadovolji egzistencijom uokvirenom u nepremostive granice: njegovo se biće poistovećuje sa strašću da sebe prevaziđe da bi postao ono što jeste. Za Spenglera Nemačka je bila u centru faustovske kulture, za Günthera, nordijska rasa ovaploćuje faustovski duh — tu ničeovsku volju za moć koja fascinira sve konzervativne revolucionare —, a druge evropske rase Günther klasira po vrednosti tako da je na najnižem mestu orijentalna rasa, mala, debela, mrzovoljnog i uskog duha, koju karakteriše izrazita nakionost prema demokratskom egalitarizmu^{18a}.

Da bismo se, na tom »putovanju na kraj noći«, odmorili od visokih plavih arijevac, hteo bih da vam ukazem na probleme koji su se vođstvu NSDAP-a postavili prilikom usvajanja tih Güntherovih teza kao državne doktrine.

Hitler, kao što znamo, nije bio ni krupan, ni plav, ni visok, imao je izvestan broj osobina »mešanca«. Jedno istraživačko odeljenje Rozenbergovog biroa bilo je

specijalno zaduženo da preobrazi Firera u simbol arijejskih odlika. Na osnovu jednog vanrednog »naučnog« referata, on je proglašen sumom svih kvaliteta šest sastavnih rasa nemačkog naroda. Hitler je tako postao kvintesencija nordijca kao i dinarca. Ovaj mađioničarski trik, čini nam se, valja shvatiti kao tačnu meru ginterovskog antropološkog falsifikata.

U zaključku, pozabavićemo se jednim aspektom ginterovske misli koju prihvataju svi pravci konzervativne revolucije: to je njen aspekt antiurbanog osećanja, koje bismo danas nazvali vraćanjem zemlji ili ekologijom.

Günther je u svojim radovima često ukazivao na povezanost inferiornih tipova evropskog stanovništva s velikim kosmopolitskim gradovima, zato što do mešanja rasa prevashodno dolazi u megalopolisu i što je u njemu ukinuto poštovanje rasnog principa.

Za Günthera se sveta osobina rasne razlike utapa u rugobi, iskorenjenosti, nemoralnosti. U svojim napadima na grad kao mesto izdaje njegove rasističke etike, Günther, u stvari, samo bez ikakve originalnosti, ponavlja stereotipe koji su okružavali uspon nacizma.

Za Günthera, veliki grad predstavlja smrtnu opasnost za nordijsku rasu, jer oduzima rasi njene najbolje elemente. Kad je reč o tome, opet se kod Spenglera može naći jedina ozbiljna filozofska formulacija jednog *völkisch* antiurbanog motiva. Spengler tako piše, 1933: »U tom okamenjenom svetu sve se više okuplja iskorenjeni element naroda, silom odvajanog od zemlje, 'gomila' u strašnom smislu te reči, potpuno bezoblični ljudski pesak; (...) (toj masi) naročito nedostaje prirodna plodnost svega što je živo, nagon trajanja porodica i vrsta... (ona se zauvek otuđila) od stanovnika sela, pa prema tome i od prirodnih osećanja fatalnosti, vremena i smrti.«

Za Spenglera, grad pruža povoljan okvir racionalističkom i kritičkom duhu. On piše: »To je oholost gradskog, iskorenjenog duha, koji više nije vođen nekim moćnim nagonom i koji s prezirom gleda na nekadašnju strogu misao i na mudrost starih seljačkih porodica.«

Razume se, za Spenglera je to racionalističko opadanje duha element odakle su mogle da niknu ideje 1789. koje on osuđuje: humanitarizam, egalitarizam i univerzalizam (Deklaracija o pravima čoveka).

Veštačka sredina, koja i oduzima prirodnost, kosmopolitski grad je za Spenglera, kao i za konzervativne revolucionare, teren revolucionarnih vođa, bezavičaj-

nih liberala, pokvarenih Jevreja, rasnih mešanaca, iskorenjenih intelektualaca i podljudi svake vrste^{18a}

S arijejskim, indoevropskim ili nordijskim rasizmom završava se naš prikaz ideologije nemačkih i francuskih novih desnica. Ona se ostvaruje oko ideje o nužnoj nacionalnoj i evropskoj identifikaciji, oko glavnog indoevropskog rasnog principa, shvaćenog u isti mah kao *operativni mit* i kao *biološko-genetička izvesnost*¹⁹.

¹⁸ O indoevropskoj teoriji novih desnica uporedi:

Moreau (Patrick) — »Le mythe fondateur indo-européen«, *Les Nouvelles Droites*, naved. delo, str. 176—201.

Hauswirth (Maurice), »Les recherches hasardeuses de la Nouvelle Droites«, *Humanisme*, br. 140, str. 508.

Tekstovi novih desnica:

»Itinéraire«, *Nouvelle Ecole*, br. 21/22, broj posvećen indoevropskim istraživanjima.

S francuske strane, među mnogobrojnim tekstovima konsultovati posebno:

Benoit (Alain de), »Héritage«, *Vue de Droite*, naved. delo, str. 32—37.

Casopis *Eléments*:

Rivière (Jean-Claude), »Actualité de Georges Dumézil«, br. 32, str. 15—17.

Remy (Jean), »Au pays des derniers Aryens«, br. 38, str. 44—45.

Casopis *Nouvelle Ecole*:

Locchi (Giorgio), »Le vocabulaire des institutions indo-européennes«, br. 11, str. 63—70.

Meid (Wolfgang), »Indo-européens et celtiques«, br. 17.

Hatt (Jean-Jacques), »Introduction à l'étude de la religion gauloise«, br. 17.

Hervé (Roger), »Druide et druidisme«, br. 17.

Pennaod (Gailwen), »Le calendrier gaulois de Coligny« br. 17.

Locchi (Giorgio), »Le mythe cosmogonique indo-européen«, br. 19, str. 87—95.

Rivière, Grisward..., »Georges Dumézil et les études indo-européennes«, br. 21.

Casopis *Etude et Recherches*:

Komisija za tradicije: »Značenje stabla u evropskim tradicijama«, 1. deo, br. 1, str. 65—68.

Isto, 2. deo, br. 2, str. 61—68.

Komisija za tradicije: »Konj u evropskim tradicijama« br. 3, str. 65—80.

Allard (Jean-Paul), »La royauté wotanique chez les Germains«, br. 4/5, str. 41—69.

Mourreau (Jean-Jacques), *La chasse sauvage*, Paris, Ed. Copernic, specijalno izd., 34. str.

Poniatowski (Michel), *L'Avenir n'est écrit nulle part*, Paris, Albin Michel, 1979.

Rivière (Jean-Claude), *Georges Dumézil*, Paris, Ed. Copernic, 1979.

Cau (Jean), *Discours de la décadence*, Paris, Ed. Copernic, 1978.

Sa nemačke strane:

Perspektive kulturnog rata (regermanizacije jezika, kulture i umetnosti, odbacivanje kosmopolitizma i zapadnog duha) opisali smo u antiameričkoj perspektivi novih desnica. Najzad, ispravka osnovnih naučnih postavki, o kojoj je sanjao Günther, danas je u toku korišćenjem etologije, »socio-biologije«, rasne genetike i psihometrije u diskursu novih desnica.

Taktički, *völkisch*-tradicijska našim savremenim novim desnicama nudi jedan stožer borbe okičen svim novim vrlinama, vrlinom ekologije, borbe protiv zagađenja i nečovečne urbanizacije.

Na kraju našeg pročitavanja stavova vajmarskih konzervativnih revolucionara i njihovih naslednika iz novih desnica, možemo dakle da utvrdimo koliko je intelektualna »savremenost« novih desnica samo prividna. Jedine su novosti u aparatu demonstracije njihovih ideoloških predrasuda, aparatu koji treba razmotriti pre nego što zaključimo naš komparativni prilaz.

Fundamentalni naučni iskaz koji prisvajaju nove desnice jeste onaj o transformističkoj evoluciji vrsta i njegov binom mutacija-selekcija. Život navodno poseduje suštinsku moć diferencijacije i selekcije: igrom slučaja i determinizma iz prvobitnog jedinog »phyluma« proizašle su razne životinjske vrste. Entropija je opšta: rase imaju ograničenja koji se dalje dele, idući ka sve većoj diferencijaciji i inkompatibilnosti reproduktivnih sposobnosti.²⁰

»Čovečanstvo« je dakle jedan »besmislen koncept« koji se može prihvatiti samo u svom »zoološkom« značenju. »Čovek ne postoji: postoje Nemci, Tatai, Semiti... čiji je »etnički supstrat« rezultat diferencijacije u jednom datom trenutku.

Na transformističkoj evoluciji se, dakle, neposredno temelji »naučni rasizam« novih desnica. Ali, ta evo-

Binding (Pierre), »Wiedergewinnung der Identität; Europa zwischen Abdankung und neuer Selbstfindung«, u: Krebs (Pierre), *Das Unvergängliche Erbe*, naved. delo, str. 417—423.

²⁰ Četiri teksta su pokušala u *Nouvelle Ecole* da utemelje rasni poligenizam:

— »L'hérédité psychologique, le puzzle génétique dans les ghettos«, br. 1.

— »Race, sélection et caractères psychiques, le processus biologique de formation raciale« (Donald A. Swan), br. 3, str. 9—45.

— »Biologie du probleme racial: génétique et comportement« (Wesley Critz George), br. 7, str. 9—50.

— »Entretien avec J. I. J. Hofmeyr et Wesley Critz George«, br. 19, str. 76—85.

Sve ih je u celosti preneo Hartwig Singer u *Junge Kritik*, br. 2, str. 84—119.

lucija u stvari nije završena: ona se nastavlja. Istorijska činjenica, nova činjenica je da ljudska vrsta može na nju da utiče: da je koči ili ubrza. Za nove desnice, kombinovana igra medicine i civilizacije zakočila je taj nužni proces prirodne selekcije koji se više i ne vrši, ne eliminiše »odstupanja« i nakaze, koji se reprodukuju i teško opterećuju ljudsko genetsko nasleđe²¹. Medicina se dakle fundamentalno dovodi u pitanje: suprotstavljaju joj se nauka i njene eugenične mogućnosti (pobačaj, eutanazija, sterilizacija). Ali se osporava i pravo na prokreaciju: odvajanjem seksualnosti od prokreacije, pojedincima će biti oduzeto pravo na ovu poslednju u korist stručnog, racionalnog programiranja željenih ljudskih tipova i serijske veštačke proizvodnje.

Sledeći ideje Konrada Lorenza, nove desnice nisu proglasile odgovornom i optužile samo medicinu. Po njima, i civilizacija, koja kompenzuje prirodne nejednakosti, ili nastoji da to čini, zatim »egalitarne ideologije« koje se suprotstavljaju diferencijaciji, selekciji bioloških aristokratija i superiornih vrsta i, najzad, rasno mešanje i integracija, izvori etničkog otuđenja i regresije, izlažu ljudski rod smrtnoj opasnosti imobilizma, indiferencijacije i genetske degeneracije.

Po mišljenju novih desnica, treba dakle graditi politiku *nacija* na temelju eugenike, selekcije, »naučnog rasizma« koji vodi računa o razlikama i, najzad, na temelju etologije (programiranog vraćanja naših društava jednom poretku određenom našim teritorijalnim, hijerarhijskim i agresivnim nagonima²²).

²¹ O eugenizmu, upor. tekst naveden kao uvod.

²² O gledištima francuske nove desnice na etologiju: Benoist (Alain de), *Vu de droite*, članak u pogl. »Ethologiques«:

— L'inné et l'acquis, str. 146—153

— Les comportements rituels, str. 153—155

— Konrad Lorenz moraliste, str. 155—160.

— La dimension cachée, str. 161—163.

— La loi naturelle, str. 164—167.

— L'homme n'est-il qu'un animal?, str. 167—174.

Članci iz *Nouvelle Ecole*:

Benoist (Alain de), »Konrad Lorenz et l'éthologie moderne«, br. 25/26, str. 9—39. »Entretien avec Konrad Lorenz«, br. 25/26, str. 39—50.

Lorenz (Konrad), »Pathologie de la civilisation et liberté de la culture«, br. 29, str. 9—30.

Locchi (Giorgio), »Ethologie et sciences humaines«, br. 33, str. 59—65.

Smith (Annette J.), »L'agression et le lien éthologique de Gobineau«, br. 33, str. 65—74.

S nemačke strane, među mnogobrojnim tekstovima:

»Naučni rasizam« je, u stvari, biološki. On razlikuje između rasa, ali i između klasa kategorije, više ili manje genetski zdrave i evoluisane grupe (»biološki talog« nasuprot »biološkoj aristokratiji«).

Uz pomoć psihometrije — to jeste merenja inteligencije testom Q I — nove desnice ustanovljuju jednu vrstu merila rasnih vrednosti na osnovu njihovih kognitivnih sposobnosti. Na vrhu su gospodari (narodi severa), na dnu je crnac, prelazno biće između primitivne animalnosti i »čoveka«.

Waldmann (Gert), »Verhaltenforschung und Politik«, u: »Europäischer Nationalismus ist Fortschritt«, *Junge Kritik*, br. 3, 193, str. 17—47.

Kunast (Rudolf), »Empirische Wissenschaft«, u: Krebs (Pierre), *naved. delo*, str. 275—314.

U vezi s raznim oblicima nemačkih novih desnica, videti takođe: ANR, *Antwort auf das Augsburger Papier zur ideologischen Aufbauarbeit der ANR*, Rundschreiben 1/73, Hamburg, 12. str.

Schraub (Roland), *Aussagen deutscher Verhaltensforscher bestätigen den Solidarismus*, *SOL*, br. 2, dec. 1974, str. 3—4.

»Die Nationalrevolutionäre Mission«, *SOL*, br. 1, januar 1976, str. 3—9.

»Geht die Evolution oder Koestler in die Irre?«, *SOL*, br. 1, jan. 1978, str. 8.

»Die Thesen des Neuen Nationalismus«, *Arbeitskreis Junges Forum*, Hamburg, januar 1972, rukopis, 16 str.

Singer (Hartwig), »Konsumgesellschaft, Kulturrevolution, Neuer Nationalismus«, *Junges Forum*, br. 2, 1969, 15 str.

A posebno:

Singer (Hartwig), »Über den Weg der abendländischen Rationalität; das neue futurische Manifest«, *Junges Forum*, br. 5, 1970, 24. str.

Casopis *Neue Anthropologie*:

1975 — Keith, »Die Theorie der Gruppenrevolution im Gegensatz zu verhaltener Auffassung der stammesgeschichtlichen Entwicklung«.

Keith, »Der Territorialbesitz als Faktor in der Menschheitsentwicklung«.

Rieger, »Neue Erkenntnisse in der Schimpansenforschung«. 1976 — Promp, »Die Instinktnatur des Menschen: die ganze und die halbe Wahrheit«.

1977 — Swan, »Neue Befunde der Rassenpsychologie der Europiden«.

Promp, »Erziehung und Humanethnologie«.

1978 — Promp, »Der Beitrag der vergleichenden Verhaltensforschung, Verständnis des Menschen«.

1979 — Rieger, »Evolution, Eihennutz und Gruppe«.

1980 — Rosse, »Raum für alle!«

Sa strane stare nemačke desnice (NPD):

NHB Hochschulgruppe München Richter Wolf — Die Wertordnung des Nationalismus — predavanje, 1970, 14 str.

Isto — *Das Menschenbild der Modernen Anthropologie*, predavanje Karla L. Bayera, nije datirano, 6. str.

Ali, pošto psihometrija ne daje željene rezultate — jer eskimske, indijanske ili jevrejske etničke pseudo-grupe daju isto tako visoke rezultate kao i arijevci — Mohler i njegovi prijatelji pribegavaju konceptu sposobnosti za kulturu, što omogućava da se Indijanci zbog svoje navodno primitivne i neevolutivne kulture proglašavaju kvalitatívno inferiornim bićima, a Jevreji — po tradicionalnoj šemi — bićima »anti-kulture«, jer su uzročnici raspadanja indoevropske zapadne kulture²³.

²³ Najbolju analizu postojećih odnosa između nauke o rasi i psihometrijskih teorija dao je:

Billig (Michael), *L'internationale raciste*, Paris, Maspero, 1981.

Njegova knjiga sadrži mnoge pojedinosti u odnosima između psihologa-hereditarista s aktivistima i teoretičarima evropskih neofašističkih grupa.

Riek (Jörg), »Zur Debatte der Vererblichkeit der Intelligenz«, u: Krebs (Pierre), *naved. delo*, str. 317—372.

Među veoma brojnim člancima objavljenim o toj temi u *Neue Anthropologie*, vidi:

Jensen (A. R.), »Die Vererbung der Intelligenz«, 1972.

Jensen (A. R.), »Die falschen Anschuldigungen gegen Sir Cyril Burt«, 1977.

Jensen (A. R.), »Zum Stand des Streits um die Intelligenz«, 1978.

Possony (St. D.), »Die Beseitigung der akademischen Freiheit: der Fall Shockley«, 1975.

Hodgson (Godfréy), »Welchen Einfluss haben Schulen«, 1977.

Rieger (Jürgen), »Wie können wir den Anteil von Vererbung und Umwelt bei der Intelligenz bestimmen«, 1978.

Sa francuske strane, pored navedenih poligenetskih tekstova, upor.:

Benoist (Alain de), *Vue de droite*, Poglavlja »L'intelligence, l'hérédité et le Q. I.«, str. 175—178. i »Race et psychométrie«, str. 178—181.

Nekoliko značajnih radova i članaka psihologa, psihometričara i rasiologa koji se tiču naslednosti inteligencije:

Burt (C.), »Experimental tests of general intelligence«, *British Journal of psychology*, 1909/1910, br. 3, str. 94—177.

Burt (C.), »The genetic determination of differences in intelligence: a study of monozygotic twins reared together and apart«, *British Journal of psychology*, 1966, br. 57, str. 137—153.

Burt (C.), »Inheritance of general intelligence«, *American psychologist*, 1972, br. 27, str. 175—190.

Cattel (R. B.), »Research designs in psychological genetics with special reference to the multiple variance method«, *American Journal of human genetics*, 1953, br. 5 str. 76—93.

Eysenck (H.), *Race, Intelligence and Education*, London, izd. Maurice Temple Smith, 1970.

Eysenck (H.), *The Q. I. argument, race, intelligence and education*, New York, Librairie Press, 1971.

Eysenck (H.), »Crime as destiny«, *New behaviour*, okt. 1975, str. 46—48.

Eysenck (H.), *The inequality of man*, London, M. Temple Smith, 1973.

Da bi se bela Evropa spasila od dekadencije treba, po novim desnicama, pribeći »pravu na razliku« — što je semantička kamuflaža starog pozivanja na rasnu diskriminaciju.

Ta diskriminacija pre svega podrazumeva »postovanje ličnosti« i »specifičnosti« raznih grupa. Nove desnice zato osuđuju prozelitizam ideologija, mesijanizama, univerzalističkih kultura i religija. Svakom ljud-

Hofmeyr (J. D. J.), »The meaning of race. Tobias' views on race criticized«, *South African observer*, mart 1973, str. 5—7.

Jensen (A. R.), »Social class, race and genetics; implications for education«, *American educational research journal*, 1968, br. 5, str. 1—42.

Jensen (A. R.), »Hierarchical theories of mental ability«, *On Intelligence*, Ontario Institute for Studies in education, 1970, str. 119—190.

Jensen (A. R.), »Race and the genetics of intelligence: a reply to Lewontin«, *Bulletin of the atomic scientists*, 1970, str. 17—23.

Jensen (A. R.), »Do schools cheat minority children?«, *Education Research*, 1971, br. 14, str. 3—28.

Jensen (A. R.), »Controversies in intelligence: heredity and environments«, *The teacher's handbook*, 1971, str. 642—654.

Jensen (A. R.), »Race, intelligence and genetics: the differences are real«, *Psychology to-day*, 1973, br. 7, str. 80—86.

Jensen (A. R.), »Race and mental ability«, *Racial variation in man*, Academic Press, 1975.

Pearson (K.), *National life from the standpoint of sciences*, London, 1906.

Pearson (K.), *Race and civilization*, London, The Clair Press.

Pearson (K.), *Introduction to anthropology*, New York Holdt, Richard and Winston, 1974.

Shockley (W.), »Offset analysis description of racial differences«, *Proceeding of the national academy of sciences*, 1969, br. 64, str. 432.

Shockley (W.), »Negro I. Q. deficit: failure of a malicious coincidence model warrants new research proposals«, *Review of educational research*, 1971, br. 41, str. 227—248.

Shockley (W.), »Dysgenics, geneticity, raceology: a challenge to intellectual responsibility of educators«, *Phi delta kappa*, januar 1972, str. 297—307.

Shuey (A. — M.), *The testing of Negro intelligence*, New York, Social Science Press, br. 2, izd. 1966.

Swan (D. A.), »Genetics and psychology«, *Genius*, 1964, br. 20, str. 3—15.

Swan (D. A.), »A Rorschach study of the development of personality structure in White and Negro children in a South-eastern community«, *Homo*, 1965, br. 16, str. 50—52.

Swan (D. A.), »Race, psychology and socio-economic environment«, *Journal of racial affaire*, 1968, br. 19, str. 3—10.

Swan (D. A.), »Psychological studies on the sudanese and guinean Negroes«, *The mankind quarterly*, januar/mart 1976, br. 16, str. 163—198.

Swan (D. A.) / Roland (H. M.), »Race psychology and education: Wilmington, North Carolina«, *The mankind quarterly*, 1965, br. 6, str. 19—36.

skom etničkom supstratu odgovaraju jedna kultura, jedna logika, jedan sistem vrednosti, jedna »konceptija sveta« — koji se radikalno razlikuju od onih svojstvenih susednim grupama²⁴.

Na tim rasističkim osnovama Mohler i njegovi prijatelji neopozivo osuđuju hrišćanstvo, hamosemitskog porekla, kao strano i inkompatibilno s indoevropskom sredinom.

Nova škola i veoma nemački Thule-Seminar se iz toga razloga bore protiv imigracije, rasne integracije stranaca i mešanja, u vezi s kojim američko društvo ostaje primer onoga što ni u kom slučaju ne treba raditi.

Unutar naših društava — koja su sutrašnjica velike Evrope — ta diskriminacija, osim toga, podrazumeva prirodnu dominaciju »superiornih«, »evoluisanih«, »genetski privilegisanih« grupa nad drugima i nestanak dugoročnu eliminaciju, inferiornih grupa u korist »biološke aristokratije« i jedne buduće »nadljudske« vrste.

Za nove desnice, ta će super-vrsta jednog dana morati da zavlada ljudskim rodom, kao što je ovaj zavladao nad drugim životinjskim vrstama.

²⁴ De Benoist je izgleda bio posebno nadahnut radovima etnologa i antropologa Clastresa i Jaulina.

Jaulin (Richard P.), *La Décivilisation, politique et pratique de l'ethnocide*, Bruxelles, Editions Complexes i Paris, PUP, 1974, 163 str.

Jaulin (Richard P.), *L'Ethnocide à travers les Américains*, Paris, Favard, 1972, 432 str.

Jaulin (Richard P.), *La Paix blanche, introduction à l'ethnocide*, Paris, Seuil, 1970, 128 str.

Clastres (Pierre), *Chroniques des Indiens Guasaki: ce que savent les Achés, chasseurs nomades du Paraguay*, — Paris, Plon, 1972, 358 str.

Clastres (Pierre), *Recherches d: anthropologie politique*, Paris, Seuil, 247 str.

Clastres (Pierre), *La Société contre l'Etat. Recherches d'anthropologie politique*, Paris, Ed. de Minuit 1974, 186 str.

S nemačke strane, među veoma brojnim tekstovima iz časopisa *Junges Forum*:

Strauss (Wolfgang), »Indianer, Eigenständigkeit und Identität sind die Lösungsworte eines neuen Völkerfrühling in Ost in West«, br. 3, august 1979.

Eichberg (Hennig), »Ethnopluralismus, eine Kritik des naiven Ethnozentrismus und der Entwicklungshilfe«, br. 5, proleće 1973.

Za Thule Seminar:

Künast (Rudolf), »Empirische Wissenschaften zur Gleichheitslehre«, u: Krebs (Pierre), *naved. delo*, str. 275—314.

Jedna zanimljiva sinteza Henniga Eichberga o specifičnosti percepcije vremena i prostora kod evropskih naroda:

»Raum und Zeit, als historisch-kulturelle Variablen zur Kritik universalischer Konzepte«, *Junges Forum*, br. 3, 1974, 18 str.

Časopis *Nova škola* zaključio je januara-februara 1971. o konzervativnoj revoluciji, sagledanoj kroz radove neokonzervativca Armina Mohlera: »Rečenice kojima se knjiga završava zvuče na izvestan način proročki.« Suočene sa pet tendencija konzervativne revolucije, ideje 1789. su se našle pred apsolutnom negacijom svojih vrednosti. Borba koja je iz toga proistekla još nije okončana. Armin Mohler posebno misli da sadašnja »kontestacija«, uprkos svoje proklamovane ideologije, nosi u sebi izvesne fermente konzervativne revolucije. Ako još toga nije svesna, što njenu agitaciju čini uzaludnom i ponekad smešnom, »to je zato što se ideje i teme konzervativne revolucije gotovo uvek razmatraju s predubedenjem zbog njihove neizgovorne bliskosti s nacionalsocijalizmom«.

Ova ocena, u stvari, ukazuje na pravu političku strategiju nemačkih novih desnica: borbu za političku i kulturnu prevlast uz intelektualnu pomoć i prisvajanje onog potencijala osporavanja koji već postoji u liberalnim društvima.

Organizacioni pregled francuske i nemačke nove desnice

Francuska

GRECE Studijska grupa za istraživanje u vezi s evropskom civilizacijom (Groupe d'Etude et de Recherche pour la Civilisation Européenne)

Časopisi: *Elément*, *Nouvelle Education*. Nezavisan časopis: *Nouvelle Ecole* (glavni urednik Alain de Benoist).

Club de l'Horloge (do 1978)

Nemačka

a. Neokonzervativci

Časopis *Criticon* (tendencija: Armin Mohler)

b. Biolozi

Časopis *Neue Anthropologie* (urednik Jürgen Rieger). Društvo za biološku antropolo-

giju, eugeniku i bihevoristiku. (Gesellschaft für Biologische Anthropologie, Eugenik und Verhaltensforschung).

c. Nacional-revolucionari

Aktion Neue Rechte (1972—74) (odgovoran: Siegfried Pöhlmann)

Počev od 1974:

Die Solidaristische Volksbewegung (SVB) (Lothar Penz)

Die National-Revolutionäre Aufbauorganisation/Sache des Volkes (SDV/NARO) (uticaj Eichberga, odgovorni: Memard, Frank...)

Nezavisni časopis *Junges Forum* (odgovoran Heinz-Dieter Hansen)

Časopis SVB-a: *Sol* (do 1980)

Časopis NARO-a: *Neue Zeit* (do 1980)

(1981: fuzija oba časopisa pod imenom *Neue Zeit*)

1981: fuzija SVB/NARO pod imenom Bund der Solidaristen.

1979: nezavisni časopis *Laser* (odgovorna: Margrit Petschat)

1980: nezavisni časopis *Wir Selbst* (odgovoran: Siegfried Bublies)

d. Ekolozi (1978—1979)

Grüne Liste Umweltschutz (Zelena lista, zaštita okoline) (Hamburg, Donja Saksonija...)

e. Nezavisni

Thule Seminar. Arbeitskreis für Erforschung und das Studium der europäischen Kultur E. V. Radna grupa za istraživanje i proučavanje evropske kulture (odgovorni: Pierre Krebs, Peter Binding, Rudolf Künast, Richard Eichler)

B. — Politička geografija nemačkih novih desnica Organizacioni i strateški podaci

U poređenju sa francuskom, nemačka nova desnica se dosta teško može organizaciono odrediti.

Stvarno, nasuprot Francuskoj, gde GRECE danas pokriva celokupnu francusku novu desnicu (budući da je *Club de l'Horloge* za nas izgubio tu ideološku zavisnost), nemačka nova desnica je, izgleda, podeljena između mnogih aktivističkih grupa i konkurentskih časopisa.

Da bismo uprostiti proučavanje kome bi trebalo posvetiti ceo jedan rad, mi smo za naše čitaoce napravili pregled nemačkih organizacija i ličnosti koje sačinjavaju taj politički pravac.

1. Neokonzervativci

Armin Mohler je u nemačkim novim desnicama odgovoran za neokonzervativnu tendenciju. On zauzima važno mesto u evropskoj metapolitičkoj strategiji novih desnica, a kao publicista i teoretičar aktivan je saradnik hrišćansko-socijalnog časopisa *Criticon*.

Dve ličnosti obezbeđuju vezu sa demokratskim partijama nemačke desnice i sa nacional-revolucionarima: Gerd-Klaus Kaltenbrunner i dr Hennig Eichberg.

Kaltenbrunner se ne može smatrati autorom nemačke nove desnice, ali njegove teze o preporodu konzervativizma i njegova razmišljanja o vajmarskoj konzervativnoj revoluciji (uporedo s Mohlerovim) militantni nemačke nove desnice svih tendencija smatraju doktrinarnom osnovom.²⁵

Hennig Eichberg, bivši dopisnik časopisa *Nouvelle Ecole* iz Nemačke i prijatelj Alaina de Benoista još od šezdesetih godina, bio je jedan od lidera nacional-revolucionarne tendencije u Nemačkoj (početkom sedamdesetih godina). Danas se posebno posvećuje teorijskoj misli. Redovan je saradnik *Criticon*-a, a odgovorni nacional-revolucionari ga smatraju jednim od najistaknutijih intelektualaca te tendencije.

Neokonzervativci održavaju tesne veze sa GRECE od njegovog osnivanja. Uz to, već od početka šezdesetih godina veoma su poznate i obostrano priznate lične prijateljske veze između Alaina de Benoista i Armina Mohlera.

²⁵ Kaltenbrunnerov položaj odgovornog urednika publikacije *Herderbücherei Initiative* omogućuje mu da protura nacional-revolucionarnu poruku.

Na primer, broj 39, pod naslovom »Was ist Deutsch, die Unvermeidlichkeit eine Nation zu sein« sadrži jedan članak nacional-revolucionarnog vođe Wolfganga Straussa, »Das Volk des 17 Juni; Neuvereinigung — nicht Wiedervereinigung«, str. 25—56.

Armin Mohler na teorijskom planu govori o srodnosti ideja, zasnovanoj na identičnom viđenju sveta. Ovaj otvoreni stav nije nezanimljiv, jer omogućuje da se utvrdi totalno izjednačenje teorijske oblasti francuskih i nemačkih neokonzervativaca, što dalje omogućuje očitavanje teza Armina Mohlera na osnovu »rešetke vrednosti« koju zastupa GRECE, i obratno.

Armin Mohler, asistent političkih nauka na insbruškom univerzitetu i član uprave Siemensove fondacije, rođen je 1920. u Bazelu. Mada je 1967. još bio švajcarske narodnosti, dobio je »Adenauerovu nagradu« za svoju dugogodišnju antikomunističku i antisocijalističku literarnu delatnost. Dodela te nagrade bila je, uostalom, veoma različito primljena u ono vreme, kako u Nemačkoj tako i u inostranstvu, naročito u SPD koja je kritikovala njeno dodeljivanje jednom »simpatizeru nacizma« i »nesrećnom dobrovoljcu SS, 1942.«²⁶

U to je vreme zaista Armin Mohler (švajcarski državljanin) napustio Bazel da bi pokušao da uđe u švajcarski korpus SS-a, koji je Himmler formirao u Friburgu. Kad je njegova kandidatura odbijena, Mohler je otišao u Berlin da bi započeo da studira umetnost. Uživajući u tom podršku najviših instanci SS-a, on će, od 1942. do 1943, studirati »rasnu umetnost«, što će za njega biti prilika da daje izjave vernosti nacionalsocijalizmu, koje nisu ostavljale nikakvu sumnju u njegovu ubeđenja.

Danas se ne može osporiti intenzitet Mohlerove ideološke i antidemokratske »interiorizacije« tokom četrdesetih godina i ona, čini nam se, traje pod mnogim teorijskim aspektima, skrivena pri prvom čitanju jednim stvarnim literarnim talentom, kao što otkriva čitanje njegovog »nominalističkog manifesta«, objavljenog s obe strane Rajne, ili njegovih »revizionističkih« članaka koje objavljuje cela nemačka krajnja desnica.

Mohler se, međutim, uprkos toj nacističkoj prošlosti, ne može smatrati hitlerovcem, nego revolucionarnim konzervativcem po vajmarskom uzoru.

Berlinski student Mohler će stvarno tek početkom 1943. da se prvi put pozabavi drugom stranom nacionalsocijalizma ili, bolje rečeno, »konzervativnog socijalizma«, koji će proučiti u svojoj doktorskoj tezi o »konzervativnoj revoluciji«.

²⁶ Nemačka Demokratska Republika reagovala je veoma snažno:

Nationalrat der Nationalen Front, *Graubuch*, 2. izd., Berlin, str. 291—298.

Postavši posle rata sekretar pisca Ernsta Jüngera, Mohler je, rekli bismo, svoju ideologiju prilagodio intelektualnom korpusu vajmarskih konzervativnih revolucionara i došao, šezdesetih godina, do svog političkog koncepta: »neokonzervativizma« nadahnutog delima Moellera van den Brucka.

Mada Švajcarac, Mohler je oduvek potpuno klasičan nemački nacionalista. On je, na primer, od 1960. godine dosledno ukazivao na »strahove« koji spopadaju Nemce čim se nađu suočeni s tri bitna fenomena — «istorijom, politikom i vlašću».

U svom prvom političkom tekstu, pod naslovom *Was die Deutschen fürchten* (Čega se Nemci plaše), tvrdio je da bi Nemci trebalo da nauče da ponovo postanu narod kao drugi, ukorenjeni u svojoj istoriji, koji se bave svojom političkom igrom i ne vrše svoju vlast samo u ekonomskim sukobima, već pre svega u vanjskoj politici — ovo naročito prema SSSR-u i Izraelu, koji su dva nepokolebiva neprijatelja te velike Nemačke o kojoj Mohler bukvalno sanja.

Godine 1968. Mohler je u jednom eseju pod naslovom *Vergangenheitsbewältigung* (Savlađivanje prošlosti) zatražio da se okončaju inkvizitorska ispitivanja »prošlosti« ovog ili onog uglednog Nemca, i izneo čitav niz argumenata u korist opšte amnestije za zločine počinjene tokom poslednjeg rata. Jer, po njemu, neprekidne diskusije oko III rajha služe samo jednom određenom cilju: da se Nemci održe u stanju političke inferiornosti time što će im se nametnuti loša savest za večna vremena.

Mohler i njegovi prijatelji, od 1970. godine, objavljuju u časopisu *Criticon* antiliberalne i antihrišćanske političke poruke.²⁷

Oni se inspirišu radovima pravnika, revolucionarnog konzervativca, Carla Schmitta, filozofa i sociologa Arnolda Gehlena, etologa Konrada Lorenza — koje su otkrili i francuskoj novoj desnici — i revolucionarno-konzervativnih ideologa kao što su Jünger, Spengler, Moeller van den Bruck, Spann ili Sombart.

Iz spoja teza Moellera van den Brucka i tri glavna mislioca, Schmitta, Gehlena i Lorenza, rađa se za neokonzervativce korporatistički i elitistički društveni model nalik onome koji smo prikazali u prvom delu ovog članka.

Hteli bismo da ovde ukažemo na opasnost koja proističe iz demonstratorske efikasnosti teza tih koncer-

²⁷ Što je, uostalom, predmet sukoba u okviru tog časopisa pretežno integrističkog konzervativno-katoličkog usmerenja.

vativnih autora, navodeći ono što je Jürgen Habermas o njima napisao 1971. u svojim *Filozofskim i političkim* profilima: »Jedan razvijeni institucionalizam u okviru trougla koji sačinjavaju Carl Schmitt, Konrad Lorenz i Arnold Gehlen mogao bi lako dostići nivo široke verovatnoće, što bi bilo dovoljno da kolektivne predrasude« — a tu treba razumeti rasizam i antisemitizam — »razvijaju virulentnu agresivnost i da je, u nedostatku spoljnih neprijatelja, uprave protiv unutrašnjih neprijatelja«.²⁸

Budući da je jedan od glavnih spoljnih i unutrašnjih neprijatelja Nemačke, za Mohlera, bio judeo-cionizam, on se, pre svojih partnera iz francuske nove desnice, upustio u diskusiju o »revizionizmu« to jest (po francuskoj istorijsko-jurističkoj terminologiji), o negaciji iil preispitivanju istorijskog postojanja holokausta koji su nacisti izvršili nad Jevrejima. Tako je on 1979. objavio dva članka u kojima podržava nastojanja Fau- rissona, Staglicha, Rassiniera i njima sličnih da nametnu jednu novu istoriju, koja bi nacizam oslobodila krivice i odgovornosti za drugi svetski rat i za pokolj Jevreja.²⁹

²⁸ Filozof i sociolog koji je umro pre nekoliko godina, Arnold Gehlen je bio jedan od mislilaca-učitelja takozvane škole »filozofske antropologije«. Njegovo glavno delo *Der Mensch*, doživelo je 15 zastopnih izdanja.

Neposredno posle rata on je bio veliki protivnik Habermasa, koji predstavlja drugu generaciju frankfurtske neomarksiističke škole.

Autor je teorije zasnovane na specifičnom svojstvu čoveka kao »kulturnog bića«. Rusoističkoj lozinki o »povratku prirodi« Gehlen suprotstavlja lozinku o »povratku kulturi«. Za njega je čovek suštinski nedovršen. Pri rođenju raspolaže tek neobličnim sposobnostima: on mora da se izgrađuje, da se sam »konstruiše«, da sebi da neki oblik pomoću vaspitanja i institucija, birajući među mnoštvom svojih »nagona« one koje misli da »favorizuje« i one koje misli da »potiskuje«.

Konrad Lorenz, dobitnik Nobelove nagrade 1973. za svoje radove iz etologije, zanimao se za udeo instinkta u ljudskim akcijama, u smislu poređenja između ljudskog i životinjskog ponašanja. U svojim prvim radovima, u kojima je prvenstveno moralista i filozof, on takođe stavlja akcent na ono što čini originalnost čoveka u živom svetu: istorijsku svest, sposobnost da neprestano izgrađuje nove kulture, čija programacija (biološka i genetička osnova) ostaje stalna.

Carl Schmitt je poznat po svojoj »Teoriji o prijatelju i neprijatelju« (*Freund-Feind-Theorie*), po radovima o poreklu moderne države, o pojmu suvereniteta (suveren je onaj ko odlučuje o zavodaenju vanrednog stanja).

²⁹ O dodatku časopisa *Criticon*, br. 54 jula/agusta 1979, Mohler u dva članka, »Die Deutschen in der Mühle« i »Wir feinen Konservativen — Was lehrt uns die französische Neue Rechte?«, zahteva slobodno širenje i razmatranje revizionističkih teza, čiji mu sadržaj mora biti poznat.

U svakom slučaju, i kad se uzmu u obzir njegovi biografski podaci³⁰, nameće se zaključak: Mohler zacemento više nije onaj naivni poštovalac nacizma kakav je bio u svojoj mladosti, jer je savršeno razumeo koliko je Hitler osiromašio nacionalne ili socijalističke ideje koje su doprinele njegovom uspehu i ocenio istorijske posledice nemačkog poraza.

Predmet prave diskusije onda postaje razmišljanje o prirodi te neuspele konzervativne revolucije kojom se Mohler i de Benoist inspirišu i koju pokušavaju da rehabilituju, pa i nametnu kao politički model hrišćansko-socijalnim ili hrišćansko-demokratskim formacijama.

Danas treba posebno da se bavimo tim pitanjem konzervativne revolucije, teorijskim modelom evropskih novih desnica, zato što se ove služe izvesnim progonima koje su nacisti sprovodili protiv ovog ili onog konzervativnog revolucionara da bi pokušali da »opravdaju« celokupnu vajmarsku teorijsku oblast i da je prikažu kao neku vrstu antitetičkog modela u odnosu prema nacional-socijalizmu.

Tu postoji ono što u stvari treba nazvati »istorijskim falsifikatom« novih desnica. Jer, kao što je to rečeno u *Nouvelle Ecole* (br. 23/1973) u analizi radova Armina Mohlera, nemoguće je ne videti nikakvu vezu između, s jedne strane, mnogih filozofskih društava, tajnih organizacija, literarnih grupa, stranaka i udruženja, koji su u Nemačkoj formirali razne vidove »konzerva-

³⁰ Ako je Armin Mohler uvek umeo jasno da pokaže šta ga odvaja od liberalno-hrišćanskih konzervativaca, njegov stav prema aktivističkoj i fašizantnoj ekstremnoj desnici je daleko manje jasan.

Ako se može posumnjati u saradnju Mohlera sa *National Zeitungom*, pod pseudonimom Michael Hinterwald, njegove su veze sa von Thaddenovim listovima *Deutsche Wochen Zeitung* i *Nation-Europa* neosporne.

U *Deutsche Wochen Zeitung*, br. 38, od 21. septembra 1979, Mohler je ponovo objavio svoj čuveni revizionistički članak »Wir feinen Konservativen«. Aprila 1980. časopis *Nation-Europa* — prava intelektualna superstruktura evropskog fašizma počev od pedesetih godina — najavio je da će za svoje čitaoce specijalno izdati Mohlerovu knjigu *Vergangenheitsbewältigung*.

Mohlerova biografija, uz ovu bibliografsku belešku, prilično je zanimljiva. Pod naslovom »Konzervativac juče, danas, sutra« *Nation-Europa* je naveo Mohlerov neuspeli pokušaj da uđe u SS, što bi — zanimljivo kao formulacija — trebalo neobaveštenog čitaoca da navede na pomisao da je želja ulaska u SS bila posledica konzervativnog ubeđenja.

O problemu Mohler/Hinterwald upor. *Graubuch*, naved. delo, str. 296.

Deutsche Wochen Zeitung je list bivših vodećih osnivača NPD-a, među koje spadaju von Thadden i esesovac visokog čina Erich Kernmayr.

tivne revolucije« i, s druge strane, dolaska na vlast nacionalsocijalizma i osnivanja III rajha.

Pogrešno bi, razume se, bilo tvrditi da su jedino filozofi, pisci i istraživači konzervativne revolucije prokrčili put nacizmu. Neki od njih bili su njegove žrtve mnogo pre no što je Hitler preuzeo vlast, kao Walther Rathenau, koga su 1922. ubili izvesni ekstremistički »konzervativni revolucionari«, ili oni koji su pali u »noći dugih noževa« 30. juna 1934. Ali je isto tako istinito da je konzervativna revolucija Hitlera snabdela idejama i mitovima za koncepciju *Mein Kampf*-a, a nacional-socijalizam poklonicima i kadrovima, kao što su to bili etnolog Hans Günther, teoretičar rasizma, profesor univerziteta Baeumler, von Papen, vicekancelar Rajha 1933, Schacht, Hitlerov ministar privrede.

O tome je pisao Jean-Jacques Chevalier, naročito u *Les grandes oeuvres politiques*: »Postojali su drugi zastupnici doktrina nemačke revolucije (...), mnogo većeg intelektualnog dometa od vođe nacionalsocijalizma i njegovih pomoćnika. Ali, autor *Mein Kampf*-a je odlično umeo da izvuče složene i nategnute misli, nepriступачne prostim duhovima, intelektualnu hranu koja je odgovarala elementarnim inteligencijama.«

Istorija nemačkih konzervativnih revolucionara dokazala je da u stvari ne postoji nikakva sasvim jasna demarkaciona linija između metapolitičke i političke akcije i da kulturni aktivizam evropskih novih desnica danas teži za osvajanjem vlasti po uzoru onog što nam je danas poznato kao desni politički gramšizam u osnovama svojih strateških i taktičkih perspektiva:

1) Nametnuti ideju da je njihova ideologija u suprotnosti s hitlerovskim nacionalsocijalizmom.

2) Rehabilitovati, u ishodu jedne kulturne borbe, antiliberalne i antidemokratske rasističke i elitističke doktrine vajmarskih mislilaca, sugerišući moguće postojanje jednog »čovečnog nacionalsocijalizma«.

3) Nastupiti u svojstvu antikomunističkih i antiliberalnih ideologa koji se zalažu za jedan treći evropski put, između blokova, nudeći na planu unutarne kao i spoljne politike svoj »model« hrišćanskoj demokratiji, koja od kraja pedesetih godina više ne raspolaže nekom koherentnom doktrinom.

Upravo to nepostojanje političke snage koja bi sutra preuzela vlast, nudi, čini nam se, nemačkim novim desnicama prave šanse političkog uspeha.

Hteli bismo da našu studiju političke geografije nemačkih novih desnica nastavimo prikazom časopisa *Neue Anthropologie*, koji je uređivao Jürgen Rieger, član Thule Seminara (o kome će još biti reći), pod pseudonimom Jörga Riecka.

Taj časopis danas predstavlja jedan od najaktivnijih centara za kontakte, u Evropi, između neonacista »naučnog fronta,« a u isto vreme, on vrši uticaj i na celokupni desnoekstremistički politički spektar u SR Nemačkoj.

Na evropskom planu, *Neue Anthropologie* je partner časopisa *Nouvelle Ecole*, čiji je urednik i član upravnog odbora Alain de Benoist.

Sam Rieger je član Nordijske lige, čiji je rasistički ideolog Hans Günther. Pod firmom naučnog društva »Gesellschaft für biologische Anthropologie, Eugenik und Verhaltensforschung«, časopis sarađuje s evropskim Novim poretkom, rasističkog teoretičara Amaudruza i pruža većinu ideoloških i rasističkih referenci engleskim neofašističkim grupama — naročito *National Front*-u — kao i američkim, na primer *Thunderboldt*-u.

Ideološke preokupacije tog časopisa su identične sa onima časopisa *Nouvelle Ecole*, mada se ne odlikuje njegovim prefinjenim izrazom. On se pre svega bavi naslednom individualnom i rasnom nejednakošću inteligencije, etničkom psihologijom, indoevropskom filologijom i arheologijom, eugenikom i rasnom antropologijom.

Glavna se Riegerova zamisao da nastavi Güntherovo delo dokazujući, putem testova inteligencije, superiornost nordijskih naroda angažovanih u iskonskoj borbi protiv mešanja s inferiornim rasama, na primer slavenskom.

Videli smo da je za Riegera glavni neprijatelj izvesno bila jevrejska — parazitska i morbidna — narodnost, odgovorna za svetsku akciju izrođenja i etnocida, kako bi sebi obezbedili svetsku dominaciju po uzoru na onu koja je opisana u čuvenom falsifikatu, »Protokolu sionskih mudraca«.

Rieger je nekih četrdeset godina docnije, u svojoj knjizi *Rasse, ein Problem auch für uns (Rasa, problem i za nas)* od reči do reči ponovio ginterovsku analizu i prorokovao buđenje moći bele rase i »povratak arijevskih divova«.

Među saradnicima i autorima časopisa, pored Alaina de Benoista koji, na primer, 1976. učeno raspravlja o

»nesreći prenadarenih« (das Unglück des Hochbegabten), nailazimo na imena Gamsela, Rudolfa Kosieka ili Franza Irsiglera, desni ekstremista dobro poznatih nemačkoj policiji³¹. Naročito je ovaj poslednji zastupnik teorije o svetskoj (tj. jevrejskoj) zaveri koja se ostvaruje putem manipulisanja mozgovima.

Irsigler je tvrdio da sistematsko mešanje crnaca, belaca i mongoloida — koje, po njemu, programiraju Jevreji — dovodi čovečanstvo do stadijuma primitivne animalnosti.

Propadanje i regresija intelektualnih sposobnosti omogućila bi onda jednoj narodnosti koja praktikuje strogu endogamiju da igrom prirodnih zakona postane svetska intelektualna elita.

Irsiglerove ludosti se ni u kom slučaju ne mogu smatrati izuzetnim kad je reč o časopisu *Neue Anthropologie*.

Nadahnuti tezama tog časopisa, militanti tog »nordijskog« pokreta, aktivni u Nemačkoj, tajno su objavili jednu vrstu rasnog priručnika, krišom rasturanog, koji omogućuje da se u bilo kom sagovorniku raspozna nje-

³¹ Billigov prikaz, uprkos svoje preciznosti, još ni izdaleka ne otkriva pravu prirodu te publikacije.

»Naučni odbor« časopisa *Neue Anthropologie* broji, pored dva predsednika, Jürgena Riegera i Wilhelma Weisa, trideset i pet imena, među kojima i ime Alaina de Benoista.

Pored nekih ličnosti na koje smo već naišli u *The Mankind quarterly* i *The Northlander* (Darlington, Jensen, Swan), taj odbor se odlikuje time što okuplja impresivan broj nacističkih militanata i desničarskih aktivista, veoma poznatih u Nemačkoj i u Austriji.

Rezime političkih pripadnosti:

1) *Nemci:*

Rieger: član AKON-a i Aktion Widerstand

Amsel: član Gesamtdeutsche Arbeitsgemeinschaft, vezan za »Weltbund des Völkischen« i za »Unabhängiger Freundkreis«

Hammerbach: NPD, zatim *Deutsche Wochen Zeitung*

Brüker: 5% Block, Bruderschaft Salem.

Kosiek: NPD Deutsches Kulturwerk Österreich

Steidle: Gemeinschaft Ostdeutscher Grundeigentümer, AKON, Deutsche Volksunion.

Irsigler: Deutsche Hochschullehrer Zeitung.

2) *Austrijanci:*

Gilli: Alpenländisches Kulturverband Südmark.

Timmel: Arbeitsgemeinschaft der freiheitlichen Akademikerverbände Österreichs, Ring Volkstreuer Verbände, član NECA.

Kuich: Arbeitsgemeinschaft der Freiheitslichen Akademikerverbände Österreichs, Wiener Akademische Burschenschaft.

Tu je, u stvari, reč o jednom gotovo iscrpnom spisku svih postojećih nemačkih i austrijskih krajnjedesničarskih ili neonacističkih organizacija.

govo rasno poreklo po obliku lica, nosa, kroju pantalo-
na, druželjublju, obliku prstiju ili penisa . . .

Riegerov rasiološki poduhvat upotpunjava metapoli-
tičku i političku perspektivu neokonzervativaca po Moh-
lerovom uzoru.

Na metapolitičkom planu, *Neue Anthropologie*, kao
Nouvelle Ecole u Francuskoj, ozakonjuje rasizam (kao
zavođenje određene hijerarhije vrednosti među rasama).
Samim tim ona opravdava nordijsku rasiologiju, pa pu-
tem jednog konceptualnog pomeranja opravdava i bra-
nioce i aktere rasističke prakse III rajha.

Riegerova argumentacija se onda svodi na prosto
poređenje: Hitler je globalno imao pravo, njegova poli-
tičko-rasna intuicija bila je naučno zasnovana; naučni
akteri, kao Günther, ili filozofski kao Rosenberg, bili su
u pravu, samo je praksa (koncentracioni logori i even-
tualni masakri) predstavljala problem.

Svojim preobiljem »naučnih« referenci, relativnom
nepristupačnošću korišćenih analitičkih prosedea, *Neue
Anthropologie* nudi »intuitivnim rasistima« dokazni pse-
udoaparati koji opravdava eugeniku, genetičke manipu-
lacije, likvidaciju nesposobnih, rasizam i antisemitizam.

Rieger se u tom pogledu mogao samo zaklanjati za
revizionističku školu, koja globalno poriče holokaust, što
objašnjava bliskost između *Neue Anthropologie* i nemač-
kih revizionističkih autora.

Krug je tako zatvoren: teorijska generacija jednog
novog fašizma na rasističkoj bazi ponovo je postala ak-
tuelna.

3. Nacional-revolucionari

Proučavajući nacional-revolucionarni pokret, mi pri-
stupamo političkom fenomenu koji veoma smeta čistoj
antifašističkoj savesti levice ili marksističke ekstremne,
odnosno literarne levice. I zaista, kao i njihovi konzer-
vativno-revolucionarni preci, nacional-revolucionari su
uspeli da izvrše veoma stvaran politički prodor manipu-
lišući pokretom ekološkog osporavanja i utvrdivši niz
»protuprirodnih« veza s marksističkim grupama ili gru-
pama nove antiimperijalističke levice.

Da bi se razumela ta politička mehanika, treba da se
vratimo šezdesetim godinama i da formaciju nemačkog
nacional-revolucionarnog pokreta postavimo u njen unu-
tarnji politički okvir, ali i u okvir evropskog konstitui-
sanja političkog pokreta novih desnica.

Mislimo da se s pravom može govoriti o postojanju
jedne nemačke nacional-revolucionarne nove desnice, ko-
ja se organizaciono i ideološki najpre izgradila nezavis-
no, zatim pod uticajem i, na kraju, uporedo sa francus-
kom novom desnicom. Možemo razlikovati pet faza u
tom procesu:

1) Od 1963—1966, male nacionalističke grupe su, ne-
zavisno od velikih stranaka (DRP, NDP, AUD . . .), uspo-
stavljale i obnavljale veze sa grupama *Europe-Action* i
sa Federacijom nacionalističkih studenata. Iz te epohe
datira saradnja ili prijateljstvo između budućih osniva-
ča jezgra GRECE-a (Valla, de Benoist, Venner . . .) i lič-
nosti kao što su Hennig Eichberg³². Počev od 1965. utvr-
đeni su prvi organizacioni kontakti između FEN-a i ča-
sopisa *Junges Forum*³³.

³² Bartsch (Günther), *Revolution von Rechts? Ideologie und
Organization der Neuen Rechten*, Fribourg, Herberbücherei 1945,
286 str.

Biografija Artwinga Singera (pseudonim Henniga Eichberga)
sadrži podatke o vezama između Eichberga i FEN-a.

Posle 1968. Eichberg će postati propagator časopisa *Nouvelle
Ecole* u Nemačkoj (u kome će ponekad saradivati, na primer u
br. 33: »La mort de l'idée olympique«) a učestvovala i na mno-
gim kongresima koje organizuje GRECE, na primer, na dru-
gom međunarodnom kongresu za zaštitu kulture, u Nici, septem-
bra 1974, na kome je Eichberg održao predavanje pod naslovom:
»Verteidigung der Kultur oder Befreiung der Kulturen.«

Deutsche Reichspartei, Nationaldemokratische Partei (DRP/
/NPD) bile su 1952. i 1978. glavne krajnjedesničarske nemačke
formacije.

AUD (Aktiongemeinschaft Unabhängiger Deutscher) bila je
neutralistička nacionalna formacija; danas se utopila u ekološ-
ki pokret koji kontroliše naročito u Bavarskoj, posredstvom
svog šefa Augusta Haussbitera.

³³ Jedan praktični primer organizacionog i teorijskog fran-
cusko-nemačkog prožimanja, u časopisu *Junges Forum* od 1969.
do 1978.

Od svog drugog broja, u aprilu 1965. *Junges Forum* je svo-
jim nemačkim čitaocima, u svojoj rubrici pod naslovom »Infor-
mation und Dokumentation II«, preneo jedan apel sekretari-
jata FEN, objavljen u *Cahiers universitaires* tog pokreta. Ured-
nici *Junges Forum*-a upućivali su svoje čitaoce na publikacije
Europe Action (posebno na br. 2. februara 1963) u kojima su iz-
neseni rezultati istraživanja Centra za proučavanje organske eko-
nomije.

Zbog nedostatka brojeva iz godine 1965. nemoguće je sagle-
dati veze koje su postojale između *Junges Forum*-a i budućih
osnivača GRECE. Počev od 1967. Eichberg je (pod pseudonimom
Hartwig Singer) počeo da igra sve značajniju ulogu u *Junges
Forum*-u.

Od 1967. do 1970, od dvanaest brojeva *Junges Forum*, sedam
ih je redigovao Singer, a neki od ovih, kao onaj pod naslovom
»Maj 1968, francuski nacionalisti i pobuna protiv potrošačkog
društva«, napisani su očigledno u saradnji sa GRECE.

2) Od 1966—1970, Nemačka nacionaldemokratska stranka (nacionalno-konzervativna) postiže iznenađujuće uspehe na izborima (od 5—10 odsto izbornog tela u regionalnim izborima), i to posle pojave prve velike posleratne ekonomske krize u SR Nemačkoj.

Ovaj jaki prodor NPD-a i ponovno okupljanje časopisa koji služe kao internacionalni relej — kao *Nation Europa* — iza te stranke, potpuno izoluju nemačke nacional-revolucionare koji se, u nemogućnosti da se dalje razvijaju, okreću svojim internacionalnim kontaktima.

Kako u Berlinu, tako i u Hamburgu ili Bohumu, grupe stvorene oko *Junges-Forum-a* ili oko ličnosti kao što su Penz, Eichberg, Frank . . ., razrađuju jedan novi teorijski pristup koji sintetizuje nemačke političke tradicije (velikonemački nacionalizam, prusijanstvo, otvaranje prema Istoku) i specifičan pristup časopisa *Nouvelle Ecole* (rasiologija, novi moral . . .)

3) Povratak prosperiteta svešće, počev od 1969, na nulu nade nacionaldemokrata. »Leva« radikalizacija nemačke omladine, posle uspeha studentske pobune 1968, oduzela je nacionaldemokratskoj stranci svaku moguć-

U septembru 1970. sam je časopis *Junges Forum* upozorio svoje čitaoce da Singerov manifest sadrži pregled analiza *Nouvelle Ecole* o logičkom empirizmu.

Decembra 1970. *Junges Forum* je prvi put direktno preneo jedan tekst iz *Nouvelle Ecole* od Alaina de Benoista, pod naslovom: »Jensenismus, Tabu Rasse und I. Q. Ein Bericht von Alain de Benoist über Forschungsergebnisse des amerikanischen Professor Arthur R. Jensen.«

U februaru 1972. *Junges Forum* je objavio izveštaj Claudea Lavala o 7. kongresu GRECE, a u oktobru iste godine članak Jean-Jacques Mourreaux o eugenizmu, koji je pre toga bio objavljen u br. 14 *Nouvelle Ecole*.

Počev od 1973. pa do 1978. *Junges Forum*, pored Eichbergovih članaka — sve do 1974 — još vidljivo pod velikim uticajem francuskih izvora, nastavio je da objavljuje oglase za *Nouvelle Ecole* i za *Elements*, da prenosi programe GRECE ili da daje reč ljudima iz njegove uprave (Lemoine u br. 1, 1974), da reprodukuje Eichbergovo predavanje u Nici, ili da govori najpohvalnije o etološkoj analizi GRECE.

Počev od 1976. odnosi su postali manje tesni, a potpuno su prekinuti 1978. pošto je Penz, diskretno ali efikasno, preuzeo ideološki časopis u svoje ruke.

Penz je od 1976. razvijao međunarodne odnose s evropskim solidariističkim grupama: u Francuskoj sa Francuskim solidariističkim pokretom (MSF — časopis *Vecteur*) i grupama solidariističkih akcija (frakcija GAI-a — časopis *Cahiers du solidarisme*), u Švajcarskoj sa Eidgenössische-Demokratische Union (časopis *Eidgenoss*), u Flandriji sa časopisom *Alternatief*, u Evropi sa NTS (pokret ruskih disidenata).

Na taj zaobilazni način su nemački solidaristi ušli takođe u kontakt, na primer, sa veoma aktivnim desničarsko-ekstremističkim grupama u Francuskoj.

nost da napreduje među mladima od šesnaest do dvadeset i pet godina, koji su 1965. i 1967. sačinjavali dobar deo njene militantne strukture.

Uz to, mnogi militanti-aktivisti ekstremne desnice podlegli su uticaju gošizma i »pregrupisavali« se u okvirima raznih pokreta krajnje levice.

Od 1969. do 1971. će se unutar i na marginama NPD-a konstituisati male aktivističke nacional-revolucionarne grupe raznih boja, nadahnute raznim modelima ili nacional-konzervatorskim teoretičarima (od Niekischa do Strassera, od Jüngera do Spanna). Njihova se politička taktika skrivala iza paravana marksističko-lenjinističkog ili anarholiberalnog rečnika.

Uporedo s tim utvrđuje se uticaj *Nouvelle Ecole*. Etologija, logički empirizam, etnopluralizam, borba protiv čovekovih prava, eugenika, organska ekonomija, jasno su prisutne u *Junges Forum-u*, ili u člancima Eichberga (i, preko njega, u publikacijama nacional-revolucionara), dok se konzervativno-revolucionarni intelektualni i taktički »model« nameće kao baza borbe za vlast.

4) Period 1974—1976.

Nacional-revolucionari, naročito Eichberg, su 1974. potpuno usvojili ideološke osnove francuske nove desnice. Na bazi svog praktičnog iskustva političke borbe (afera ANR-a³⁴, poraz »čiste« nacional-revolucionarne strategije, konstitucija jedne kadrovske strukture namenjene da preuzme kontrolu i iskoristi militantni potencijal velikih nacionalnih stranki NPD/DVU . . ., najzad i relativni uspeh »zelene« strategije, to jest prodiranja i lokalne, a ponekad i nacionalne manipulacije pokretom ekološkog osporavanja) oni od 1974. započinju s izvesnom kritikom svojih teza (posebno univerzalnosti etološkog modela).

U funkciji svog specifičnog organizacionog kadra (NARO, SVB, NRB . . .) oni insistiraju na izvesnim ideološkim aspektima (za Penza to su antikapitalizam i ideologija, za Eichberga narodnooslobodilačke borbe i etnopluralizam, za Thomasa Franka nemački socijalizam, za Wolfganga Straussa panslavizam i fenomen nacionalnih manjina . . .).

Nacional-revolucionarna dijalektika navešće postepeno izvesne militante »nacionalboljševičkog« opredeljenja da se odluče za aktivizam po svaku cenu. Minhenci,

³⁴ Godine 1971. svi su se marginalni aktivistički pravci ili oni NPD-a fuzionirali povodom otcepljenja *Aktion Neue Rechte* (Akcija nova desnica).

grupisani oko svog lidera Friedelma Bussea, prešli su postepeno iz neokonzervativnog polja na najčistiji neonacizam, a zatim, 1980, na terorizam.

5) Počev od 1976, nacional-revolucionarno polje se do kraja uprošćava. Nacional-revolucionari najskloniji »socijalizmu«, pokušavaju da uspostave »teorijske mostove« sa studentskom krajnjom levicom, a odmah zatim i nedvosmislene, uglavnom antiimperijalističke saveze (borba protiv savezničkih okupacionih snaga, podrška raznim nacionalno-oslobodilačkim pokretima, protivzapadnjaštvo, borba protiv »čovekovih prava«...)

Solidaristi nastavljaju svoja ekološka razmišljanja započeta 1965. oživljavanjem jednog od prvih severno-nemačkih ekoloških frontova, koji je u okvirima klasičnog konzervativnog polja smenila »Grupa ekologija«, osnovana oko Lorenza i Paula Leyhausena, počev od 1970.

Porast ekoloških težnji, naročito kod nemačke omladine, koji se od 1977—1978. ispoljava u povoljnim izbornim rezultatima za liste »zelenih«, ostavljao je nacional-revolucionarima samo ograničene mogućnosti akcije. Zato što su se i dalje zalagali za akciju koja ne bi bila samo kulturna, nacional-revolucionari — ako se isključi nacional-neutralističko iskušenje, to jest ponovno ujedinjenje Nemačke po svaku cenu pod eventualnim vođstvom SSSR-a — bili su primorani da slede »alternativni« vanparlamentarni put, koji u Nemačkoj prolazi kroz ekološku, a još specifičnije kroz antinuklearnu borbu, ali i kroz pacifizam i antiamerikanizam.

Pošto su razumeli, uostalom s pravom, da se ekologija zasniva na izvesnim postulatima »organske« ili »korporatističke« prirode, nacional-revolucionari su odabrali da manipulišu pokretom »zelenih«, nadajući se da će taj pokret skrenuti u svoju korist i dospeti — pod kamuflažom »zaštite čovekove okoline« — do jednog šireg parlamentarnog predstavnštva, odnosno kulturnog izraza.

Na planu štampe, ta je nacional-revolucionarna tendencija uspela da kontroliše listove kao što je *Die Grünen* (Zeleni), organ bavarske federacije ekologista, ili, u Rajnskoj oblasti, da zauzmu uticajno mesto sa časopisom *Wir Selbst* (Mi sami).

Uspeh desnih ekologista bio je toliki da su razne grupe klasične radikalne desnice, kao neonacisti, i same odlučile da se zanimaju za ekologiju.

Nemački ekološki pokret, u kome se susreću razni politički pravci, pomogao je stvaranju sve tešnijih kontakata između krajnje leve i nacional-revolucionara.

Pored slučajeva fuzije (bivši KPD/ML — maoisti integrisani u nacional-revolucionarnu grupu LASER), postepeno se ustalila jedna ideološka konvergencija, ne samo u vezi s očuvanjem prirode, već i u vezi s borbom protiv kapitalizma, nacionalnooslobodilačkim borbama ili borbom protiv američkog i sovjetskog imperijalizma.

Naročito je želja nacional-revolucionara za ponovnim ujedinjenjem Nemačke (ovo u smislu revolucionarnog procesa po irskom, baskijskom ili palestinskom uzoru) dovela do pojave antisemitske i propalestinske dijalektike, koja je Izrael izjednačavala s američkim imperijalizmom — glavnim faktorom u produžavanju nemačke podeljenosti. Ponovno osnivanje jedne nemačke nacije stvarno se može, za nacional-revolucionare — zamisliti samo kao deo svetskog oslobađanja svih naroda »potlačenih« imperijalizmima — oslobađanja koje bi dovelo do dezintegracije sistema stvorenog u Jalti.

Ova »strateška« analiza je počev od 1978—1979. dovela do neutralističkog i prosovjetskog prodora. Nacionalizam, zato što je shvaćen kao bitna politička snaga koja određuje svetski politički poredak, smatra se, na kraju, moćnijim od marksističkih ili kapitalističkih mondijalističkih ideologija.

Nacional-revolucionari, međutim, daju prednost sovjetskom sistemu zato što ga smatraju naklonjenijim naciji i njenim prirodnim strukturama (što je slučaj i sa SR Nemačkom koja se od 1976. intelektualno vraća pruskom modelu, održavanju porodičnih i seoskih struktura, smanjenju raspuštenosti u moralu, militarizmu i duhu požrtvovanja kod omladine...). Sovjetska imperija se, čak i u slučaju trenutne pobede u Evropi (putem ograničenog rata ili svoje neutralne politike), smatra uskoro osuđenom usled prodora nacionalnosti u Aziji, kao i u Evropi.

Da bi se nemačkoj naciji omogućio preporod, treba dakle po svaku cenu sačuvati i favorizovati — po potrebi i pod sovjetskim vođstvom — ponovno ujedinjenje dveju nemačkih zemalja (lozinka »Lieber rot als tot — »bolje crven nego mrtav«).

Američki imperijalizam se, naprotiv, smatra intelektualno duboko razornim usled amerikanizacije običaja i kulture, načina života, nestanka jezika i etničkog mešanja (ne samo evropskih, već i istočnih i dalekoistočnih naroda).

U toj perspektivi, cionizam i njegovi »prirodni saveznici« (Jevreji koji žive na Zapadu) postaju agenti američkog imperijalizma koje treba po svaku cenu ne-

utralizovati da bi Nemačka preživela. Nacional-revolucionari i njihovi propalestinski saveznici dospevaju na kraju te analize do klasičnog antisemitizma i »zakoni-tog« terora³⁵.

U zaključku, treba da razmotrimo funkcije Thule-Seminara u SRN, koji oko svog nominalnog predsednika Pierrea Krebsa okuplja Nemce Petera Bindinga, Armina Mohlera, Rudolfa Kunasta, Jürgena Riegera i Richarda Eichlera, i francuske vodeće ljude iz GRECE i iz *Nouvelle Ecolle*, a to su Alain de Benoist, Giorgic Locchi, Jacques de Mahieu i Guillaume Faye.

Cilj te fondacije, koja je u celosti zasnovana i vođena u Francuskoj, je po našem mišljenju, da integriše sva sredstva nemačkih novih desnica, u predviđanju moguće promene režima u SRN (raspada koalicije SPD-/FDP i njenog zamenjivanja koalicijom CDU/CSU/FDP), kako bi postale sposobne da se pojave kao verodostojan ideološki stožer nove koalicije.

Nove desnice su mogle da razrade ovu taktiku zato što CDU/CSU danas ispoljava veoma stvarnu ideološku prazninu koju teškom mukom prikrivaju neke lozinke te koalicije kao što su antikomunizam, slobodno preduzimaštvo, prednost savezu sa SAD.

U slučaju dolaska na vlast, koalicija CDU/CSU bi se suočila sa strukturno nesavladivim ekonomskim i društvenim problemima na prostom nacionalnom planu. Neizbežnost tog »poraza«, koji je u neku ruku unapred programiran svetskom krizom, trebalo bi, po novim desnicama, da neke političke ljude iz hrišćansko-konzervativnog tabora privuče ka principima neokonzervativizma — što su u Francuskoj izvesni politički ljudi, na primer Michel Poniatowski ili Philippe Malaud, za kratko vreme iskusili.

Operacija Thule Seminar, dakle, sebe smatra kopijom političkog posredovanja koje su u Francuskoj, oko 1975. praktikovali GRECE i *Club de l'Horloge*.

Ona ima i praktičnu funkciju da sačuva militante nacional-revolucionarne tendencije koje su izvesni naonaki efekti njihove dijalektike navodili da se pridruže krajnjoj levici, alternativno-ekološkoj sceni, ili neonacističkim terorističkim grupicama.

³⁵ Libijski uticaj je veoma snažan među nacional-revolucionarima. Časopis *Wir selbst* objavljuje, na primer, u svakom broju apologetske prikaze libijskih poduhvata, saraduje sa kulturnim atašekom libijske ambasade, koji je, prema zvaničnim izvorima i jedan od »sponzora« časopisa.

Zaključak

Zaključak našeg članka trebalo bi da bude izazov na diskusiju, na nužno razmišljanje pred rastućim opasnostima. Ako je za nas očigledno da su SRN i Francuska solidne demokratije, čiji građani, svesni svojih političkih prava i dužnosti, predstavljaju njihovu najsigurniju podršku, ipak stoji i činjenica da je naša epoha, na žalost, postala pogodna za procvat ideološkog osporavanja.

Po našem mišljenju, desni i levi ekstremisti se pripremaju za jak udar na naša društva; naša je dužnost dakle da razumemo — kako bismo ih bolje suzbijali — taktike, metode i ideologije onog što zaista treba nazvati jednim novim fašizmom.

Mi smo prvi put posle pada nacizma i njegovih ideoloških satelita suočeni sa preporodom — na međunarodnom planu, i to ne samo u Evropi nego i u SAD — preteće totalitarne i rasne ideologije.

Ipak nam se čini da je ponašanje novih desnica, u pogledu istorije ideja ili političke leksikologije, manje novatorsko no što su to poverovali neki hroničari.

Ceo savremeni biološki i etološki aparat kojim se koriste nemačke nove desnice služi samo konfrontiranju jedne političke i ideološke teorije, koja je proizvod nacionalističkih razmišljanja o uzrocima nemačkog poraza 1919, sa uslovima koje su pobednici u Versaju nametnuli toj zemlji.

Ono što su napisali Moeller van den Bruck i njegovi sledbenici iz konzervativne revolucije (Jünger, Nieckisch, Strasser, Fried...), danas nam se ponovo nudi — prekriveno lažnom naučnošću.

Ta prevara — jer prevara postoji utoliko što izvo-re te misli autori dobrim delom skrivaju od široke publike, dok veoma rado govore o sebi — liči nam, na kraju krajeva, samo na polemičko preuzimanje izvornih teza čiju efikasnost, a samim tim i opasnost, treba sagledati, razumeti i suzbiti.

(Patrick Moreau, »*Revolution conservatrice et nouvelles droites allemandes*«, *Les Temps Modernes*, novembar 1982, br. 436, str. 893—959)

Prevela Frida Filipović

»Psihologija« s desna — izazov za ljevicu

Na ovaj članak motiviralo me je to što i dijelovi ljevice očigledno veoma potcenjuju opasnost da Strauss postane kancelar, što se, štaviše, analiza mogućih posljedica Straussovog kancelarstva odbacuje s napomenom da gore nego što je sada ne može biti... (kao Jochen Steffen u *Quicku* od 15. 11. 1979.).

Cilj ovog članka je, stoga, a) predočiti privredno, socijalno i društveno-političku »konjsku kuru«* koju Strauss planira, b) osvjetliti koncept provođenja takve konjske kure putem Straussove izbornopolitičke strategije prodavanja i c) upozoriti na pozitivne ponude za identifikaciju i prihvaćanje realnih iskustava stvaranja nesigurnosti u svakodnevici — u porodici, pogonu i državi — u kritici koju CSU upućuje društvu. To očigledno nisu nedjelotvorne ponude za identifikaciju, bar za velik dio onih koji zavise od plaće, iako se po njihovim materijalnim interesima u planiranoj privredno i socijalno-političkoj konjskoj kuri nemilice gazi.

»Revitalizacija načelnih vrijednosti«, orijentacija na vrijednosti kao što su postojanost, kontinuitet i preglednost te prihvaćanje i integracija kritike državne birokracije, što zahtijeva generalni sekretar CSU Stoiber, tiču se u velikoj mjeri stvaranja nesigurnosti i neimaštine, koje su porasle zbog pragmatizma polureforme i kompromisa, zbog »dvostruke državnosti« (Glotz o poli-

* U smislu: rigorozno liječenje. — *Prim. prev.*

tici medija) politike socijaldemokracije i napuštanje društvene utopije u socijaldemokraciji. Svuda primjetnu krizu smisla i vrijednosti napada, makar djelomično, autoritarna desnica i iznova je definira radi svojih ciljeva. Ona također artikulira potrebu za preglednošću, kontinuitetom u planiranju života, za sigurnim i pouzdanim strukturama komuniciranja. Tako se — kako to pokazuje politika CSU u Bavarskoj — i širokim dijelovima stanovništva prilazi kao sposobnim za integraciju. (O politici CSU vidi: Alf Mintzel, *Geschichte der CSU. Ein Überblick*, Opladen 1977.)

Činjenica da se konzervativci počinju »baviti reformom« (*Die Zeit*), predstavlja izazov za ljevicu — unutar i izvan SPD. Bez konkretne i praktički unovčive kritike pretpostavki kapitalističke civilizacije, bez zaključaka o konkretnim alternativnim mjerama — kako ih, između ostalog, formulira alternativni pokret — ljevica ne bi mogla udovoljiti izazovu koji je nametnut sa Strauss-ovom kandidaturom.

Mada u ovom kontekstu ne možemo raspravljati o ciljevima i oblicima alternativnog pokreta, niti o zaključcima koji iz njega proizlaze i tiču se ljevice, ipak se po tome što desnica prihvaća iskustva stvaranja nesigurnosti daje pokazati kako će u narednom periodu biti od velike važnosti da ne dopustimo da nas pasivizira jedan neperspektivni i neutopijski pragmatizam, nego da ofanzivno, bez autoritarnog tutorstva, istaknemo potrebu za razumnom i zanimljivom radnom i životnom perspektivom.

»Nova« privredna politika: kraj socijalne države

»Sve veća nadležnost države vodi automatski pres-tanku naprezanja nedržavnih snaga« (Strauss, *Bayernkurier*, 24. 11. 79, str 20). Zamjena Kohla sa Straussom je više nego samo rezultat borbe za vlast između dvije ličnosti jedne stranke. Kakvi su interesi kapitala povezani uz osobu Straussa, jasno je pokazao *FAZ* od 20. 7. 1979: »Nominacija Straussa ima smisla samo ako Strauss naznačuje kurs privredne, financijske i također socijalne politike.« Nominacijom Straussa ratificirana je promjena kursa u CDU — promjena koja se već nazirala u načelnoj diskusiji prije nekoliko godina i u kojoj je Biedenkopf, kao centralni promotor Straussove kandidature, presudno sudjelovao. U nacrtu načelnog programa CDU bilo je još uvijek odlomaka koji su jasno sadržavali stavove socijalnih odbora, odnosno Geisslera.

Tako se tamo kaže: »... čovjek ne postoji samo radi društva, nego društvo radi čovjeka. (...) Politika ima zadatak da društvene odnose oblikuje tako da se čovjek može slobodno razvijati. (...) Sloboda zahtijeva pravednost. (...) Ne smije biti nika'kve čovjeka nedostojne zavisnosti. Slobodni razvoj ličnosti odvija se na tlu što je moguće pravednije raspodjele prilika i dobara... Solidarnost se tiče... prije svega onih koji moraju da žive u otežanim uvjetima.« (Načelna diskusija CDU, izdavač Richard von Weizsäcker, str. 249. i dalje, citirano — i u nastavku — prema *Rheinische Zeitung*, Bon 3. godište, str. 21. i dalje, br. 22; o analizi programa CDU vidi: *isto*.) Ma koliko ovdje formulirane osnove vrijednosti bile apstraktne, ipak sadrže stvarne zahtjeve, na primer, za »pravednom raspodjelom prilika i dobara«, tj. za materijalnim uvjetima socijalne slobode i ne ograničavaju se na jedno shvaćanje slobode prema kojem je pojedinac kao individuum prepušten samom sebi (»personalnoj odgovornosti«, kako to Strauss voli reći), a njegova se sloboda onda sastoji u tome da se u »neumljivom nadmetanju« svojim stvaralačkim naporima potvrđuje ili propada. Tvrdnja da totalnu tržišno-privrednu konkurenciju, kako to zamišlja Geisslerovo krilo, treba ograničiti putem socijalnih elemenata, predstavljala je upravo spornu točku unutar CDU. To se vidi i iz slijedećeg citata Biedenkopfa, u kojem on kritizira nacrt CDU: »Vrhovno načelo u oblasti privredne i socijalne politike nije više sloboda pojedinca, nego 'visoko materijalno blagostanje' i 'široka socijalna skrb'. Nacrt proglašava 'socijalno zadovoljstvo' putokazom privredno-političkog djelovanja (čl. 57, 63).« (*Isto*, str 121. i dalje.) Njegov stav može se sažeti u kritiku »inflacije zahtjeva« i traži u odnosu na državu provođenje kvalitativno drukčije privredne politike od dosadašnje. Privrednu politiku SPD, naprotiv, još uvijek karakterizira činjenica da zbog svog punktalnog kompromisnog karaktera ne može i neće zajedno sa sindikatima radikalno napustiti postulat socijalne države.

Biedenkopf, kojeg *Welt* veliča kao reformatora, jer njegovi prijedlozi izazivaju »znojenje« i »suze« (usp. 31. 8. 1979), izlaže, dakle, ciljeve CSU/CDU mnogo jasnije od samog Straussa pa ga stoga još jednom citirajmo: »... Sloboda i vlastita odgovornost izvrnuti su opasnosti da ne budu više sam cilj nego da jedino služe cilju 'povećanja blagostanja' i 'socijalne skrbi'...« (*isto*, str. 121. i dalje). Takovo »zauzimanje države za totalnu skrbu, odnosno za jedan cilj koji je uglavnom orijentiran na blagostanje, ugrožava samu državu, jer

ona taj cilj — u svakom slučaju, slobodnjačkim sredstvima — ne može ostvariti« (*isto*, str. 123). Biedenkopf nastoji obavezati državu da se više ne osjeća odgovornom za određenu stopu rasta i za ostvarivanje cilja pune zaposlenosti i, prije svega — i u tome je presudna razlika u odnosu na SPD — da radikalno reducira odgovarajuće državne funkcije, da znatno smanji državnu kvotu.

Ipak, sam Strauss je — usprkos nužnosti da suviše velikom otvorenošću ne smanji vlastite šanse da bude izabran — veoma jasan; i to već u svom govoru u Zonthofenu i, posebno, na partijskom kongresu CSU u oktobru 1979. U Zonthofenu, na primjer, onda (kada propagira povećanje »privlačnosti za privatne investicije« putem psiholoških faktora koji stvaraju »povjerenje«. »Danas više nema povjerenja. Samostalni kaže, ta to više nema smisla.« (Bredthausen, K. D., *Kandidat Strauss, Dokumentation and Analysen*, Keln 1979, str. 24, u nastavku citirano kao: »Zonthofen«.) I kada se tuži »kako su prihodi kod nas tokom godine usprkos povećanom prometu smanjeni« (*isto*, str. 24), svodeći to na suviše veliko poresko opterećenje poduzeća.

Da Zonthofen i dalje vrijedi, pokazao je Strauss na partijskom kongresu CSU 28. 9. 1979: »Drago mi je što se u privrednom programu CDU s mnogo odvažnosti govori o tome da se državno učešće u nacionalnom bruto proizvodu mora opet vratiti sa 47 na 40%.« (*Bayernkurier*, 6. 10. 79, str. 28.) Cilj je za njega »rasterećenje privrede od poreza i davanja, vezano uz — s obzirom na rezultate — pravednu poresku tarifnu politiku.« (*Isto*, str. 29) Zatim: »Bili smo svjedoci nestrpljivog zova za sve više države..., respiriranje inflacije zahtjeva, proklinjanja stvaralačke volje... njegovanja jednog temeljnog duhovnog stava koji o vlastitoj odgovornosti piše sitno, ali o odgovornosti države za zadovoljavanje svih mogućih i nemogućih potreba itekako krupno (...) Socijalna mreža... ne bi (smjela) sve više i više postajati mreža za ljuljanje za birokrate i funkcionere, mreža za ljuljanje za komotne i lijene, za ideologe i one koji čitaju molitve pred vjernicima« (*isto*, str. 28).

Konjska kura

Ipak visoki stupanj neodređenosti svojih programskih iskaza Strauss je u svom zonthofenskom govoru primjerno razjasnio. On je, kaže, protiv konkretnih recepata, budući da je »pacijent u takvom stanju da

pati od dvije velike boljke — naime, od poremećaja državnih financija i inflacije sa sve većom nezaposlenošću, tj. nema takvog recepta koji služi suzbijanju obiju bolesti. Može se ustati uvijek samo protiv jedne, a svaki recept protiv jedne bolesti povećava zlo na drugoj strani...» (Zonthofen, str. 19) Iz isticanja nužnosti da se okonča poremećenost državnih financija, iz kritike sve većeg zaduživanja, iz zahtjeva za smanjenjem državne kvote, danas se, kao i prije, razabire da on prihvaća nagli porast nezaposlenosti budući da se, kako sam ispravno primjećuje, napokon ne može suzbijati obje bolesti: suzbijanje inflacije isključuje suzbijanje nezaposlenosti. Budući pak da »svijest nije tako pripremljena za stvarno veliku krizu«, ne bi bilo ispravno »doći s vlastitim receptima«. To se danas kod Straussa nije promijenilo i mi ne bismo trebali vjerovati da će se do dana izbora izmijeniti.

Da se Straussov koncept mora smatrati konjskom kurom, to on sam poima kao izborno-politički problem: »Protivnici će moći reći: vidite, sve dotle dok smo tu, naše patnje nisu uopće tako strašne. Ali, kada odu ti koji vam predlažu konjsku kuru...» (Zonthofen, str. 20). Riječ je samo o dosljednosti kada on vjeruje da se mora još »bitno dublje potonuti dok ne dobijemo priliku da se politički čuju naše predodžbe, upozorenja, prijedlozi« (isto). Kako iz taktičkih razmatranja, tako i iz skiciranih središnjih točaka programa, razabire se strogo monetaristička, privredna koncepcija — koncepcija koju se s otvorenom brutalnošću provodilo u Čileu i koja sada — modificirana — treba da ukloni »englesku« bolest u Velikoj Britaniji. U Engleskoj se tu koncepciju strogog ukidanja obrazovnih, stambenih, socijalnih i zdravstvenih mjera pokušava provesti u borbi protiv sindikata i njihovih prava. Njen »uspjeh« vidi se sada u Engleskoj ne samo po sve većem broju nezaposlenih nego i po inflaciji koja je u porastu...!

Sloboda koju Strauss ima na umu

»Uspjeh socijalne tržišne privrede je u njenom nemilosrdnom odvajanju žita od kukolja...« (Strauss): Sloboda je — prema toj koncepciji — potvrditi se ili zakazati u »neumoljivom nadmetanju«. Sloboda kao individualni tržišni rizik jest sloboda od državne ili društvene pomoći. Socijalnu državu »oslobađa se od inflacije zahtjeva«. Socijalna razgradnja i sloboda poduzetnika su dvije strane jedne te iste medalje. Za one koji

zavise od plaće iz toga ne proizlazi ništa drugo nego neometana djelotvornost kapitalističke tržišne konkurencije. Suviše visoke socijalne troškove kao faktore poremećaja nesmetane akumulacije treba sniziti, ne samo u vidu sniženja državne kvote, već i putem sniženja troškova nadnica. Ali, to znači kvalitativno bitno slabljenje sindikata. Ne da bi odmah bio potreban zakon o udruženjima, ali se traži cijepanje, denunciranje i isušivanje lijevih snaga »koje mijenjaju sistem« i obavezivanje sindikata da čvrsto prihvate »funkcionalnu« platnu i tarifnu politiku, koja ne odstupa od ekstremno konzervativne linije političkog poretka.

Sloboda za starije znači tada, na primjer, ustrajati na dinamičnoj renti, kako to Strauss zahtijeva, i, istovremeno — kako je to u *Bayernkurieru* opširno opisano — izvrći ruglu »pretjeranu zaštitu zaposlenja« za starije i zahtijevati zakone koji povećavaju prinudnu mobilnost starijih. Od njih treba tražiti da napuste kuću i grad kako bi — kao većina starijih — narušenog zdravlja i istrošeni, proživjeli negdje svoj nesigurni i stalno ugroženi radni vijek: »Radi uklanjanja tog dijela nezaposlenosti potrebne su prije svega zakonske mjere koje u regionalnom i stručnom pogledu povećavaju lični interes nezaposlenih za mobilnošću.« (H. D. Schoen, *Bayernkurier*, 27. 10. 79, str. 15)

Sloboda za mlađe znači kod Straussa, na primjer, zalagati se za »promjenu« politike u obrazovanju — naime, tradicionalni elitnohijerarhijski školski sistem braniti od »pomame izjednačavanja« opće škole. Jer, blagostanje će biti moguće samo »na osnovu kreativnog, stvaralačkog, produktivnog rada ne suviše velikog broja nadarenih. (...) Na tisuću djece ima možda jedno jako nadareno dijete i osim toga i nešto veći broj nadarenih. Pronaći te nadarene u jednom humanom školskom sistemu... pomagati ih... to je pretpostavka da se način života širokih narodnih masa podigne odozdo prema gore, umjesto da se putem pomamnog izjednačavanja u politici obrazovanja nivelira odozgo prema dolje...« (*Bayernkurier*, 6. 10. 79, str. 26) — što nije ništa drugo nego oštra diferencijacija, selekcija, strogi izbor, strah od zakazivanja, to je radikaliziranje ionako postojećeg »protezanja konkurentskog i radnog pritiska sve do osnovne škole« (Habermas). Već u Zonthofenu Strauss je pokazao primjerom kako misli postupati sa mladima kada je izvrgao ruglu ionako veoma umjerenе, naveliko nepoštivane postavke zaštite mladih na radu: »Donosi se zakon o zaštiti mladih na radu koji, dakle, daje četiri tjedna dopusta, zatim, mladog radni-

ka smije se oslovljavati još samo s gospodine, u podne mora imati dva sata organiziranog odmora . . . , tja, ta tko će tada još uposliti jednog naučnika koji je stalno s jednom nogom u zatvoru . . . » (Zonthofen, str. 26) Nezaposlenost mladih negira se kao društveni problem i iznova definira kao problem pomanjkanja interesa za rad.

Individuumu, koji je, navodno, suviše »zaštićeni« cilj svih »slobodarskih« napora desnice, prepušta se da se s vlastitim radnim naporima potvrđuje u društvu nemilosrdnog nadmetanja; tržište rada i proizvodnju reguliraju pojačani napori pojedinca bačenog na tržište rada. S denunciranjem nezaposlenog kao »lijenog« i kao nesposobnog, pojedinac je zapravo natjeran da sebe samog — privatno, bez solidarne zaštite društva — okrivljuje za nedovoljnu probojnost. Istrošenost tržišta rada i uslijed toga, slabija konkurentnost na tržištu nisu predmet razmišljanja, dok se istovremeno govori o »pretjeranoj njezi pravne države« upravo u socijalno-političkoj regulativi, tako da se na koncu davanja socijalne države može predefinirati u »mrežu za ljuljanje za komotne i lijene« (Strauss).

I brigu za zdravlje prepušta se isključivo »ličnoj odgovornosti« pojedinca. Tu politiku Kaestner (Jürgen Kaestner, *Gegenwärtige Gesellschafts- und Staatsauf-fassung der CSU*, Frankfurt 1979, str. 39) svodi na sljedeći sažeti obrazac: »Građanin smije imati zahtjeve, dakako, uglavnom prema sebi samom. Tako mora, na primjer, postati svjesniji 'svoje vlastite odgovornosti za zdravlje' (Fritz Pirkl). Napokon, on je, kažu, u poretku 'koji je sam izabrao' i sam odgovoran. Nesumnjivo, 'budućnost čovječanstva' je . . . 'budućnost askeze' . . . » (Kaestner, *isto*)

Ufanje u jednakost i socijalnu sigurnost slabih odbacuje se, naprotiv, kao kolektivističko i neslobodno, čak se denuncira kao fašističko »obećanje spasa«, kao vizionarsko. Ali, oni koji zahtijevaju pravednije društvo i dovode u pitanje vladajuće predstave o vrijednostima, nisu obuhvaćeni sporazumom desnice; protiv njih je, kao protiv takvih koji se nalaze izvan sistema vrijednosti, dopuštena borba, pri čemu se više ne mora voditi računa o vladajućim vrijednostima.

Strategija provođenja: mobilizacija straha i autoritarna identifikacija s »graditeljskim djelovanjem« CDU-države, nasuprot fazi »razaranja« od 1969.

Baš da je taj u posljednjih 30 godina najbrutalniji ekonomski, politički i socijalni program dijelom i dio desne CDU-tradicije, kako ju utjelovljuje na primjer Biedenkopf, ipak je sasvim odlučujuća razlika — kako u odnosu na stari nacrt načelnog programa CDU iz 1976, tako pogotovo u odnosu na SPD — u planiranom obliku provođenja.

Ono se zasniva na konceptu jedne vrste »psihološkog preodgajanja« kod kojeg mobilizacija straha treba da poveća spremnost na žrtve, na »stezanje kaiša« i pri tom omogućiti da se samog Straussa poima kao takvog koji tobožnjom vlastitom snagom može da riješi probleme. Tako na osnovu vlastitog iskustva stvaranja nesigurnosti i nemoći valja istodobno povećati strah i zaklinjati se u »ponudu« Straussa kao ponudu posuđene snage.

U Zonthofenu je bilo jasno rečeno da ostvarenje te radikalne kure može ozbiljno otpočeti tek kada Strauss bude na vlasti: »psihološko preodgajanje« ne može u potpunosti početi prije pobjede na izborima, jer bi inače mogli suviše porasti otpori i protupropaganda. Iz istih razloga ne smije se upuštati u konkretne recepte, jer bi inače čovjeka proglasili »odmah reakcionarom«. Stoga se kursu vlade mora reći jedno paušalno »ne« i umjesto razrađenoj stvarnoj argumentaciji, više se posvetiti mobiliziranju »bojazni« i »straha«, prizivati »mračnu sliku budućnosti« itd. »Psihološki faktori su, po mom sudu, najodlučniji i tu moramo poći naprosto od toga da bez povratka CDU/CSU nije moguće postići promjenu psihološkog stanja« (Zonthofen, str. 25).

Moramo se upitati kako to da bi jedan takav privredni i društveni koncept, koji bi pogodio sigurno većinu stanovništva, prema sadašnjem stanju odobrila gotovo polovina stanovništva. Straussov koncept bio bi vjerovatno manje brizantan i od slabijeg utjecaja na mase kad ne bi sadržavao uzajamnu kombinaciju psiholoških elemenata strategije i postavki o političkom uređenju, naime:

— jedno (mada u usporedbi s drugim populističkim pokretima ograničeno) demagoško tematiziranje strahova u privatnoj, pogonskoj i društvenoj svakodnevnici čovjeka i obećanje rješenja, naročito putem »revitalizacije vrijednosti«, o čemu CSU posebno govori;

— isticanje sve većeg osjećaja nemoći stanovništva prema sve većem silnom rastu vlasti i aparata, što je up-

ravljeno dijelom protiv države, a u potpunosti protiv kolektivističke koncepcije socijalizma;

— prizivanje jedne pozitivne identifikacije koje nastoji uspostaviti vezu sa svojim vlastitim tobožnjim snagama — s graditeljskim djelovanjem poslijeratnog stvaralačkog društva SR Njemačke;

— koncepciju nacionalnog identiteta koja nije opterećena mazohističkim sumnjama o ulozi Njemačke u povijesti i koja time istovremeno oslobađa put otvorenoj međunarodnoj, političkoj rukovodećoj ulozi, kakva privrednom gigantu SR Njemačkoj već odavno stvarno pripada;

— demonstraciju snage, moći provođenja po svaku cijenu u osobi Straussa. Upravo brutalnost »pobjede i čeg« — izraz i moral kapitalističkog društva konkurencije — izgleda kao značajna autoritarna podloga za identifikaciju.

Ovi elementi treba da pokažu da je, umjesto svodenja problema na društvene uzroke i odgovarajuće strategije za njihovo uklanjanje, riječ o psihologiziranju problema, o njihovom rješavanju putem jedne druge skale vrijednosti, kako bi se potom taj privrednopolitički program moglo provesti. U nastavku ćemo pokazati kako se te elemente sistematski razvija s ciljem da se stvore uvjeti za lojalnost privredno i socijalno-političkoj »konjskoj kuri«.

Stvaranje nesigurnosti kao polazna točka

»Doći će do razbijanja porodice ako 1980. u Bonu ne nastupi promjena« (Stoiber). Ispitivanja u posljednje vrijeme konstatiraju općenito porast društvene nesigurnosti, tako je, na primjer, kada je 1977. na pitanje: »Vjerujete li u napredak — vjerujete li da čovječanstvo ide ususret boljoj budućnosti?« potvrdno odgovorilo još samo 39%. S tvrdnjom: »Kod problema, koje danas imamo, potreban nam je u politici jak čovjek koji ima vlast i osigurava unutarnji mir«, suglasilo se ipak 45% ispitanih nezaposlenih i 39% ispitanih zaposlenih. (Ali Wacker, »Zur Aktualität und Relevanz klassischer psychologischer Faschismustheorien — Ein Diskussionbeitrag«, u zborniku koji su nedavno izdali G. Paul i dr.) Uzmemo li u obzir da je najmanje 30% svih onih koji zarađuju u posljednjih pet godina doživjelo nezaposlenost i da se u daleko većem postotku smatra ugroženim zbog tehničko-ekonomskog razvitka, onda to ujedno pokazuje dimenzije društvene nesigur-

nosti. U najmanju ruku, jednaku težinu imaju sve češća iskustva beznačajnosti, nemoći, zavisnosti i besperspektivnosti u svakodnevnom radu i životu. Iskustva s gubitkom zanimljivog i kvalificiranog posla u posljednjih 10-15 godina i porast prijetee, sve veće nesigurnosti na radnom mjestu i dekvalifikacije zbog »nezaustavljivog kretanja racionalizacije« (Weizsäcker), pojavaju takve doživljaje nemoći i nekompetentnosti i doprinjeli su značajnim krizama identiteta, gubitku osjećaja vlastite vrijednosti, kao i iskustvu dezintegracije. Lični i istovremeno socijalni identitet i perspektivu mogu takva iskustva bitno ugroziti.

Upravo se iskustva s tehnologijom i pogonskom racionalizacijom gotovo bespomoćno doživljava i prihvaća kao »po prirodi stvari nužna stvarnost«; zbog njene neprovidnosti pogođeni šute, manje nego u fazi prosperiteta ljudi se usuđuju reći kako u pogonskim strategijama prevladava »rabota sa strahom«. Vide se tendencije rezignirajućeg mirenja s tim: »Ljudi se u sebi žderu«; sve su češće psihosomatske poteškoće kao posljedica tog procesa. S tim su iskustvima povezana veoma slična iskustva nemoći prema »društvu«, primjerice prema socijalnoj birokraciji.

Te strahove od »nezaustavljivog kretanja racionalizacije« ne treba tumačiti jedino time — oni istodobno upućuju i na specifičnu povijest SR Njemačke. Više nego u ostalim zemljama »normalni« sporazum zapadnjačkog društva bio je vezan uz fazu prosperiteta kapitalističke privrede, uz funkcioniranje tržišne privrede koje je normalno prosperiralo. Obratno, u onoj mjeri u kojoj je to funkcioniranje prekinuto, stečena imovina ugrožena, dakle, kada izostaju materijalne gratifikacije za suglasnost sa sistemom, tada također »prijeti pad (i) motivacije, uvjerenja, 'uglađenosti'«. (P. Brückner, *Versuch, uns und anderen die Bundesrepublik zu erklären*, Berlin 1978, str. 120)

To važi tim više jer se taj sporazum bazira na potiskivanja iskustava fašizma. Nasljeđe fašizma predstavlja — kako su to nedavno opet pokazala ispitivanja o »Holocaustu« — jedno uglavnom potisnuto nasljeđe. »Autoritarno-apsolutistička državna tradicija nije bila stvarno ukinuta« (Ali Wacker, *isto*, str. 28), ili bolje, »derealizirana, rastvorena« (Mitscherlich); naponi, koji su bili posvećeni »Trećem reichu«, bili su premješteni na ekonomsko graditeljsko djelovanje — u neku ruku, na ekonomski nadomjestak identifikacije. Kao takvim, premještenim naporima potrebno im je utoliko više potvrđivanje i iskustvo snage. To stvaranje nesigurnosti

doživljava se u jednom društvu — koje društveno stvorene probleme privatizira — prije svega kao obiteljsko-privatno stvaranje nesigurnosti.

Konvencionalne vrijednosti kao borbeni pojmovi desnice

CSU sada polazi baš od toga stvaranja nesigurnosti, kako bi mu — bježeći od definiranja i ukidanja društvenih uzroka — suprotstavila želju za sigurnošću i mirom u privatnom prostoru porodice. Čuju se jadikovke zbog razbijanja i gubitka idealne slike nerazorenog, sigurnog porodičnog života i to se agresivno upravlja protiv tobožnjeg uništavača porodice, protiv sadašnje vlade, da bi se, naprotiv, prizivalo staro doba prije 1969. kao fazu sigurnosti (što je, u neku ruku, vremensko pomjeranje problema u današnje vrijeme). Socijalno-liberalna koalicija — kaže Stoiber — mora dopustiti da ju se upita kako je došlo do pomjeranja vrijednosti i kako to da vrline »red, marljivost, valjanost, pristojnost... više nemaju tako visoku vrijednost« (Stoiber u emisiji *Report* od 13. 11. 79). »Prije svega ostalog, kod mlađih ljudi vlada duboka nesigurnost u pogledu budućnosti« (Stoiber, *Bayernkurier*, 6. 10. 79). U središtu su ipak porodična politika i »revitalizacija načelnih vrijednosti«, ponajprije u oblasti porodice. »Antiporodična politika, koju Bon svjesno provodi... zapinje o granice našeg ustava« (*Bayernkurier*, isto). I dalje: »Doći će do razbijanja porodice ako 1980. u Bonu ne nastupi promjena« (isto). Manja stopa nataliteta, uzajamno izigravanje interesa dece i roditelja, sve manji broj brakova, nikakva zaštita nerođenog bića zbog manjkave svijesti o vrijednostima; općenita nesigurnost porodice... taj asocijacijski lanac glavnih problema u cjelosti se stavlja na teret socijalno-liberalnoj vladi; današnje osjećaje nesigurnosti ne tumači se, na primjer, nesigurnom situacijom u struci i porodici i birokratski upravljanim društvom, nego se to obrazlaže podivljašću običaja. Liberalizacija je dovela do slobode kretanja bez odgovornosti, što više, ugrozila život, kako je to suglasno konstatirano na jednom skupu CSU o budućnosti: »Liberalizacija propisa o pobačaju u kaznenom pravu povećala je broj mladenačkih samoubojstava.« (Prema *Frankfurter Rundschau*, 19. 11. 79) Ili, kako to istodobno kaže crkva: liberalizacija uništava ljudske živote, kao što se to vidi po »masovnom ubojstvu« nerođenih bića. Ta liberalizacija treba, međutim, da odgovara za porodičnu politiku (Zakon o razvodu braka, Zakon o pobačaju...) i, s tim

u vezi, također i za to što se rađa manje djece, a takav razvitak stanovništva također je odgovoran za ugrožavanje sigurnosti starih, naime, njihove sigurnosti u pogledu rente. Jer, kao što svatko zna, rentu osiguravaju djeca...

Tako se, naizgled racionalno, nedovoljni porast stanovništva zbog »pogrešne«, »liberalističke« porodične politike, proglašava odgovornim za ugrožavanje sigurnosti rente i tako se ujedno strahovi starijih od izolacije, društvenog odvajanja i posebno od promjena u ponašanju mlađih generacija, od »liberalizacije« i »slobode kretanja«, od »podivljašću običaja« međusobno isprepliću u jednu višeznačnu mješavinu. Nije riječ, dakle, možda samo o sigurnosti rente već o strahovima koji su mnogo dublji.

S optužbom: socijaldemokracija uništava život (pobačaj), može se javiti asocijacija: ona ugrožava zapravo daljnji opstanak društva — dok sebe samu predstavlja kao nosioca nove nade u sigurnost. (Djeca nema dovoljno, a budući da djeca osiguravaju rentu, ipak 90% stanovništva smatra rentu ugroženom — kako to proizlazi iz jednog nedavnog ispitivanja za Sjevernu Rajnu-Vestfaliju.)

Ističući u ovom kontekstu zahtjev za povećanjem stope nataliteta (paralelno s kritikom pobačaja), skreće se s uzroka stvaranja nesigurnosti u porodici. Oni nisu samo u društveno uslovljenoj nesigurnosti radnih i birokracijskih iskustava, već i u pomjeranju i ukidanju tradicionalne podjele uloga.

Desnica, umjesto toga, priziva perspektivu sigurnosti i zaštite i na SPD prebacuje odgovornost za »uznemirujuće« propadanje moralnih vrijednosti čiju zaštitu jamči. Rasterećujuće djelovanje takve propagande proizlazi upravo iz okolnosti unutarnjih psihičkih procesa stvaranja nesigurnosti, koje se kao takve ne može tematizirati i koji pak također proizlaze iz toga što o nedovoljnoj društvenoj sigurnosti i perspektivi moraju privatno donijeti svoj sud u svakom slučaju samo slabo društveno udružene individue. Time što se privatnom prostoru dodeljuje presudni značaj za sigurnost društvenog razvitka, izostavlja se, skriva od pogleda društvene odnose i njihovo djelovanje na pojedine članove i njihov privatni životni prostor.

Desnica priziva period države CDU kao period stvaralaštva i veličine, jer tada je svijet još bio u redu. Sadašnja iskustva kaosa, nemoći i odricanja može se, kažu, zaboraviti ako se čovjek »vrti« u to doba i njegovim glavnim motivima.

Dok se, dakle, iskustva nemoći pripisuje »utopijsko-vizionarskoj fazi« Brandta i »labilnoj« fazi Schmidta, značaj individualnih djelovanja i iskustava povezuje se s veličinom »faze izgradnje« do 1969. Svijet se dijeli na veličinu i nemoć, na izgradnju i razaranje, na realizam i utopiju, na prošlost i sadašnjost. Prošlost velike ponovne izgradnje suprotstavlja se sadašnjosti odricanja (usp. *Bayernkurier*, 6. 10. 79, str. 25). Precjenjivanje te faze ide dotle da se čak iskustva samovolje, žrtve, prinudnog rada proglašava vrlinama s kojima se vrijedi identificirati i koje daju materijal za sadašnje prizivanje istih takvih vrлина: prilagođavanja, razvrstavanja i ugnjetavanja, nezastranjivanja, izvršavanja dužnosti. Dakle, vrijednosti s kojima, i tako se zatvara krug, treba ostvariti reformu »znoja i suza«, neometano stvaralačko društvo i izdvajanje za rad nesposobnih — društvo atomiziranih. Tu se isplati pomnije pogledati odlomke iz Straussovog govora na partijskom kongresu. »Pseudoteološkim utopijama« jednog Willyja Brandta Strauss suprotstavlja »marljivost, naprezanje individualne stvaralačke sposobnosti pojedinca«, njegovu »ličnu odgovornost«, koju međutim potom ipak kruniše jedan kolektivni doživljaj uspjeha: »Ono što je marljivošću i solidarnošću bilo podignuto na najvećim ruševinama društva s dinamičnom modernom privrednom politikom« bila je konačno »najveća bitka za slobodu u Evropi« (*Bayernkurier*, 6. 10. 79).

Desnica sada govori o vrijednostima »stvaralaštvo«, »marljivost« i »naprezanje« i povezuje ih s veličinom. Umjesto da se polazeći od sadašnjeg stanja društvenog bogatstva teži jednoj drugoj društvenoj organizaciji, mobilizira se vrijednosti žrtvama bogate izgradnje faze restauracije i povezuje ih se s apelom za stezanje kaiša radi povratka restauraciji neometanog kapitalističkog rasta. Podređenost ostalih potreba i podređenost radinom individualnom stvaranju, koje pojedinac ne može samostalno i svojevóljno definirati, prodaje se kao snaga, glorificira kao učestvovanje u privrednoj sili i personalizira u Straussu.

Tome odgovara jedan oblik »obrađivanja« njemačke povijesti kod kojeg upravo privredni uspjeh omogućava i pomaže da važe samo činjenice i gdje »fantazijama i utopijama, ali i osjećaju krivnje više ne treba biti mjesta«, o čemu govori Margareta Mitscherlich upozoravajući na opasnosti koje se mogu javiti takvom vrstom ekonomske identifikacije i potiskivanja historijske stvarnosti (M. Mitscherlich, »Die Notwendigkeit zu trauern«, u: P. Märthesheimer / I. Frenzel, *Der Fernsehfilm Holocaust*, Frankfurt 1979, str. 212). Pobrojimo u narednoj rečenici upotrebljene superlative — jezične simbole svemoći: »Ona je (tržišna privreda) za nas bila velika privredno-politička koncepcija, s kojom je, zahvaljujući marljivim građanima, poslila najvećeg rata svih vremena najogromnije polje ruševina svjetske povijesti u deset godina postalo najjača privredna sila Evrope, najbolje izgrađena socijalna organizacija i druga najjača trgovačka sila svijeta« (Strauss u *Bayernkurieru*, 6. 10. 79, str. 29). Time su zapadni Nijemci stekli pravo da više ne moraju slušati o Auschwitzu, ili?

Ličnost Strauss: supermen

Skicirana iskustva stvaranja nesigurnosti i zavisnosti mogu učiniti djelotvornom (i prije svega unaprijediti) težnju da se »čovjeka i njegovu politiku gleda međusobno odvojeno« (H. E. Richter, u *Die Zeit*, 23. 11. 79, str. 72) i da se Strausovu rabijatnu prodornost i njegov plan rabijatnog provođenja neometane akumulacije posmatra međusobno odvojeno. Zanimarivši politički sadržaj, Strauss slovi prije svega kao politički prodoran. On sam apelira na šansu da se od njega pozajmi snagu koja može da kompenzira vlastita iskustva neznatnosti i zakazivanja. Spram njega njegovi suparnici izgledaju uvijek slabi i već unaprijed pobijeđeni. Borba za provođenje njegove vlasti u CDU predstavlja poučni primjer razaranja demokratskog priznavanja protivnika i političkog morala. Straussu je uvijek stalo do moći, i tu se on, naposljetku, ne može kontrolirati — kako na unutarnjem tako i na vanjskopolićkom planu. I to tim više na što manje otpora nailazi. »Može li on uopće nešto drugo osim da želju za vlašću, koja predstavlja njegov vlastiti silni poticaj, posmatra ili čak podstiče kao princip socijalnih odnosa između grupa, naroda i ideologija?« (H. E. Richter, *isto*) Sigurno se, naglašava Richter, ne radi samo i isključivo o nemoći koja mnoge tjera Straussu, naprotiv, Strauss

je pogodan kao projekcija figure koja »obećava da će moći izlječiti svuda nataložene osjećaje manje vrijednosti i ressentimente« (*isto*). Ljudi se uzdaju u onoga koji zastupa law and order i time vlastito podređivanje i prilagođavanje zato jer taj — Strauss — i sam predstavlja nešto grandiozno i svemoćno. Tako se Strauss kao ličnost pretvara u opasnost »da jednoj grupi, čiju je brojnost prije svega teško procijeniti, pođe za rukom da mu dodijeli ogromna ovlaštenja radi zastupničkog ostvarenja njenih kompenzacionih veličina i ideja o silnim vrijednostima«. (Richter, *isto*)

Zaključimo: do sada već ne nedjelotvorna, štaviše, razarna izborna strategija jest, dakle, u sistematskom udaljavanju od suštine privredno i socijalno-političkog koncepta — koncepta davanja marginalnog značaja nezaposlenima i protivnicima, koncepta socijalnog razaranja — i to, prvo, na osnovu idealiziranja jednog porodičnog stanja koje obećava mir i sigurnost, čime se apelira na duboke žudnje, a da se pritom ne navodi uvjete za ostvarenje tog stanja, naime, da je uvjet za to solidarno društvo koje ne razara, ne ponaša se tutorski, ne stvara nesigurnost (već se, naprotiv, jednu takvu društvenu utopiju, kao što ćemo to u nastavku pokazati, difamira); drugo, na osnovu zaklinjanja u vlastite tobožnje snage u poslijeratnom stvaralačkom društvu i, treće, na osnovu sistematskog skretanja s političkog cilja na privlačnost Straussove osobe.

Takvo populističko korištenje mobiliziranih strahova i očekivanja mora ipak nakon pobjede na izborima, mada ne odmah, dovesti do kolizije sa stvarnim ciljevima. Ne govori Strauss u Zonthofenu zalud o tome da će tek nakon pobjede na izborima stvari zbilja krenuti. Tu se dilemu može, naime, »izmiriti« samo strategijom pojačane represije — što ne znači ništa drugo do li obavezati glavne protivnike, i tu prije svega sindikate, da sami napuste svoju osnovnu funkciju. Za to desnica raspolaze čitavim arsenalom sredstava, što se ne mora shvatiti u smislu provođenja jednog zakona o udruženjima, mada se razmišlja i o jednom takvom sredstvu. Evo nekoliko varijanti:

— Iznudivanje putem prijetnje, do sada ne nedjelotvorna taktika, kao što to, dakako, pokazuje pohod u Minhen, popraćen silnim uzbudjenjem u sindikalnim krugovima;

— Prijetnje rascjepa — opasnost od koje zbog vlastitog samoograničavanja sindikata na neke suštinske funkcije kao što su nadnica i radno vrijeme (njihov »ekonomizam«) strahuju također mnogi sindikati. Na-

pokon, to samoograničenje ujedno znači i isključivanje centralnih pitanja o radu i životu i predstavlja napuštanje društvene utopije. Ono je historijski odraz depolitizirajuće podjele rada između sindikata i partije i delegiranja političkih perspektiva u velikoj mjeri na jednu partiju koja se sama eksplicitno odrekla antikapitalističke strategije;

— I o samom zakonu o udruženjima u desnim se krugovima unazad dvije godine neprestano govori kao o *ultima ratio* za ostvarenje prije svega onog karaktera sindikata koji neprestano propagira FAZ, naime za provođenje platne i tarifne politike koja po svojoj funkciji odgovara okvirima tržišne privrede.

Takvom cilju ponovnog uspostavljanja neproturječne ekonomske, političke i kulturne hegemonije autoritarne desnice, potrebna je, prema njenoj logici, strategija veoma djelotvorne diskriminacije i izdvajanja protivnika, okončanja »kulturno-revolucionarnog prevrata«, provođenja napuštanja utopije.

Agresivni antiutopizam kao pozitivno novo tumačenje društveno zahtijevanog ugnjetavanja

Prilikom denunciranja tog protivnika kao takvog »koji ugrožava život«, koji izražava želje za promjenama, prizivanje vrijednosti ekonomskog stvaranja pomiješano je s jednim agresivnim antiutopizmom. Taj je instrument za zaklinjanje u jedno poimanje slobode koje treba akumulacije treba da oslobodi od sputavajućih »prekomjernih« propisa socijalne države. Jer, onoga tko se stavlja izvan razumnog uređenja, tko čak dovodi u pitanje konvencionalnu integraciju osnovnih vrijednosti, tko svojim funkcijama ne prilazi kao »odgovorni građanin« (Kaestner, str. 48), toga se ili grdi kao kaotičnog, definira kao »neprijatelja države« (*isto*, str. 36) ili čak kao nečovjeka, kao životinju na koju se »ne može primijeniti zakon napravljen za čovjeka...« (Strauss, citirano prema Kaestneru, *isto*, str. 52)

U svom govoru na partijskom kongresu (*Bayernkurier*, 6. 10. 79, str. 26. i dalje) Strauss je od partijskog rukovodstva SPD napravio jednu grupu koja je preuzimanje vlasti 1969. htjela učiniti nepovratnim procesom, što nije ništa drugo do pretpostavka diktatorskog ponašanja. Govoreći o raspravama o Straussu u Rurškoj oblasti, on zatim — šireći protivnike — vidi u tome »složno zalaganje kolektivističke, socijalističke internacionalne« koja sistematski nastoji uništiti protivni-

ka Straussa. Brandt tome pomaže; on je uopće jedan od onih koji žele »političko izbacivanje svih nesocijalističkih snaga njemu omrznutog građanstva« — a s time se daje povezati i opasnost od istinskih, neljudskih namjera socijalista, opasnost koja prijeti životu i budi strah.

Potom slijedi opet sužavanje protivnika na Brandta, kao predstavnika SPD, koja tobože cilj slobode želi zamijeniti kolektivom i koja ugrožava slobodu: »I kao u uvjerenog socijaliste, njegovo je mišljenje, naravno, prožeto i onim zahtjevom za apsolutnošću i isključivošću kojim socijalizam prati svoje političke ciljeve.« Tako je »marksistički socijalizam... u jednoj duhovnoj i političkoj tradiciji... u kojoj sekularizirane teologije nastoje uspostaviti tisućugodišnje carstvo apsolutne sreće i potpune pravednosti, carstvo božje na zemlji.« (*Isto*)

To, dakle, znači: precjenjivanje i prepolarizacija ostatka socijalističke utopije unutar socijaldemokracije, naime, osnovnih vrijednosti »socijalna pravda, solidarnost i sloboda« (osnovnih vrijednosti Godesbergškog programa) putem buđenja asocijacija na staljinističko ugnjetavanje (kolektivism) i jedne ideologije fašističkog ili kvazi fašističkog sastava (tisućugodišnje carstvo). A kako se još nitko ne usuđuje da dovede u pitanje vlastitu agresivnu antiutopijsku demagogiju koja »zatvara usta« (Strauss) svakom protivljenju, Strauss tome pridodaje: »Takvi dugoročni ciljevi pretpostavljaju, naravno, uvijek konačna rješenja, kako bi začepili usta svima onima koji ne žele vjerovati u zemaljski raj, koji bi mogli remetiti stanje potpune sreće koje se obmanjivački navještava hereticima, nevjernicima, onima, kako je rekao Robespierre, s lažnim moralom...« Ne treba posebno isticati da je ono što se ovdje pripisuje socijalizmu u pogledu politike potcjenjivanja čovjeka, Strauss — kao što je poznato — u Zonthofenu okarakterizirao kao osnovne crte vlastite politike, ne samo kada se čovjek prisjeti rečenice koju se često citira zbog njene brutalnosti: »...da se više nitko od njih ne usudi otvoriti usta sve do kraja stoljeća...« Dopuštena je svaka duhovna refleksija o prisegnutom uređenju koje se temelji na potiskivanjima, no na koncu ona ugrožava vlastitu ravnotežu koja počiva na štakama vlastitih napora prilikom tih potiskivanja. Druga strana takvog fanatizma uređenja je uništenje protivnika, beskonačni, nekontrolirani bijes — srazmjerno realnom i prisegnutom strahu. Time se nastoji postići dvostruko rasterećenje: prvo, vlastite se

strahove projicira na protivnika, veže uz njega, od sebe samog odvaja i, drugo, njegovim aktivnim suzbijanjem stvara se obmana o snazi.

Rastavlja li se društvo na zdravi i kaotični svijet, na dobro i zlo, na instituciju i kaos, na podređenost i partnerstvo, s jedne, i klasnu borbu, s druge strane, to pruža legitimaciju za autoritarno identificiranje sa sakrosantnim kanonom moralnih vrijednosti, kao i za njihovo zastupanje i za neometanu obranu od zla. Osudi zla i sredstvima za njegovo eliminiranje ne treba postavljati moralne granice. Oni koji sebe proglašavaju sakrosantnim, odnosno koje se takvima proglašava (partijski kongres CSU: »Franz-Josef, pomози nam!«) osjećaju, naprotiv, moralnu dužnost da iscijele svijet od zla, da budu svećenici nasilja u ime dobra, neka vrsta križara uređenja.

Naime, upravo nasilje, koje oni sami sebi čine, tj. okolnost da ne trpe nikakvo zastranjivanje u sebi i po sebi, objašnjava mjeru agresije koja se razvija prema van spram neprijatelja. (Unutarnje i vanjske agresije su dvije strane jedne te iste autoritarne medalje.) Pri tome duhovna diskriminacija protivnika djeluje čak rasterećujuće — vlastite želje uništenja može se predefinirati u značajku protivnika, kako bi se s njime moglo odgovarajuće postupiti.

A mi?

Sasvim je jasno da koncept autoritarne desnice podsjeća na realno doživljene strahove svakidašnjice i potom ih nastoji okrenuti protiv vladine politike. Ta vladina politika bojažljivo-birokratske polureforme, »dvoznačnosti«, utopijskog pragmatizma i reduciranja reformske politike na zakonsku mašineriju, omogućila je stvaranje vakuuma, kojeg doduše lijevi spektar (od alternativnog pokreta, pa sve do Epplerovog »vrijednog konzervativizma«) žigoše, mada do sada nije mogao ponuditi konkretno djelotvorne alternativne mjere u smislu društvene promjene koja bi pregledno, podložna kontroli odozdo, mogla predstavljati veću mogućnost planiranja i poboljšanja životne perspektive pojedinca i socijalnog odnosa.

Iz strategije odvrćajućeg psihologiziranja, personaliziranja i pozitivnog identificiranja desnice, proizlazi da nije dovoljno da se lažnim polarizacijama na sigurnost i nesigurnost, izgradnju i razaranje, vrijednosti i bezvrijednost, kao i na osobe kao što su Strauss

ili Schmidt, suprotstavlja jedino cjelokupnom razjašnjenom polarizacijom centralnih, zapostavljenih i potisnutih interesa. Razjašnjavanje i otkrivanje problematike vezane uz Straussa uopće nije dostatno. No, pogotovo je pogrešna ona strategija koja mu ostavlja slobodan manevarski prostor.

Naprotiv, radikaliziranje kritike nedostataka birokratski suženih polureformi može pružiti osnovu za ofanzivno uočavanje interesa, za ofanzivu protiv Straussa, na primjer, kod opće škole: dok opća škola treba da doprinese jačanju obrazovnih šansi širokih slojeva i to djelomice i čini, karakter birokratsko-apstraktne polureforme vidi se npr. u tome što dopušta opasnosti masovne škole, opasnosti suviše naglo propisanog uklanjanja klasne zajednice i time iznova povećava stvaralački pritisak i strahove. Umjesto da se dopušta da takve strahove desnica koristi i isprepliće ih sa svojim elitističko-hijerarhijskim interesima, upravo je neophodno, na osnovu jedne neuljepšane analize nedostataka, nebirokratski forsirati reformu školstva i posebno pri tom razgrađivati postojeće stvaralačke strahove, kao i asocijalni, nepersonalni karakter tih mašina za učenje. Ili kod saodlučivanja: dok su sindikati proglašavali suodlučivanje centralnom strategijom za rješavanje pogonskih problema kao što je npr. racionalizacija, dok konačno doneseni zakon ne zaslužuje čak ni da ga se nazove bijednom polureformom, upravo je neophodno mnogo više nego do sada težiti drugim, prije svega pogonskim strategijama za rješavanje sve većih pogonskih problema — s ciljem da se ne dopusti da pogonska iskustva stvaranja nesigurnosti koristi desnica.

Šanse za široki pokret protiv skretanja u desno (uključujući i saveze koji su za to neophodni) postoje (i već davno nisu bile bolje) ako lijevi prihvate Straussov izazov:

— ako ozbiljno shvate stvaranje nesigurnosti i strahove kao i u tome sadržane želje za promjenom — koja životnu perspektivu pojedinca ne stvara opet nesigurnom i birokratski je uređuje, npr. putem njemu tuđeg zakonodavstva i birokracije — i podrže i sudjeluju u posvemašnjem otporu, u ograničavanju nemoći prema uništavanju rada i uništavanju okoline;

— ako se spremnost (i odgovarajuća sposobnost za diskusiju) za takvo ponašanje lijevih unutar i izvan SPD i u sindikatima pretvori u više suradnje i tako provokacija Straussa bude shvaćena kao »katalizator« za jednu novu politiku ljevice koja će probleme iz oblasti rada i okoline tretirati s više senzibiliteti.

Uspjeh jednog takvog pokreta u narednim mjesecima bitni je preduvjet za to da li će skicirana strategija CSU pokrenuti usisno djelovanje ili neće. Sada se, po našem sudu, radi manje o tome koja će ličnost proći na izborima, a važnije je da se u vremenu prije te odluke podrži i razvija jedan takav pokret, koji tek stvara uvjete za onemogućavanje Straussa. Da za to postoje dobre mogućnosti u socijaldemokratskoj bazi, u sindikatima i također u širokim dijelovima tradicionalne ljevice, pokazuju iskustva posljednjih tjedana. Na primjer, kada se na sindikalnim skupštinama sindikata industrijskih metalskih radnika izričito traži na vlastitim interesima zasnovana ofenziva protiv Straussa, ili kada se inicijative protiv Straussa, kao u Esenu, ne ograničavaju samo na protest protiv Straussovih istupa, nego se ujedno i protive uništavanju okoline i mjerama pogonske racionalizacije (u ovom slučaju prijetećoj likvidaciji AEG-a).

Takve su inicijative ipak veoma ugrožene ako u ofanzivi protiv skretanja u desno ne počnu od neuljepšane diskusije o nedostacima socijaldemokratske politike, nego dopuste da ih zasijeni izborna borba između zelenih i SPD i ako se mobilizacija protiv Straussa pomjeri i na taj način suzi u mobilizaciju protiv etabliranih partija. To bi oslabilo šanse takvih inicijativa i saveza u sindikatima, izvan ljevice i unutar SPD, a time također presudno ublažilo ofanzivu protiv Straussa, te povećalo opasnost jedino autoritarne polarizacije između Schmidta i Straussa — što je očigledno koncept Schmidta.

Polarizacija Strauss — Schmidt bila bi opasna zato jer bi se tada rješavanje društvenih problema projiciralo na postojeće autoritete, a pri tom se ne bi realno uzimalo u obzir realna iskustva nemoći; to potencijalno osnažuje orijentaciju na autoritarna rješenja — dakle, naposljetku, na Straussa koji je ipak bolji »maher«. Umjesto stvaranja tabua od glavnih nedostataka dosadašnje politike prema posloprimcima, trebalo bi formulirati suštinske probleme, kao što su to, na primjer, sadašnje iskustvo s racionalizacijom i egzistencijalna nesigurnost zbog ekonomskog razvoja ili problemi financijske i društvene zaštite starih, te povezati ih s realnim mjerama za njihovo rješenje.

Samo u takvoj perspektivi mjera otpora ima smisla u pojedinostima izložiti posljedice socijaldemagoške koncepcije Straussa i suprotstaviti vlastite stavove kako bi se na taj način, umjesto demagoškog pojednostavlivanja, razvijalo misaonost i kritičnost. Pokažimo to

primjerom: kada se za starije — za glavne adresate strategije izborne borbe CSU — traži, s jedne strane, sigurnost dinamične rente, a s druge strane, jada zbog prekomjerne zaštite zaposlenja starijih i zahtijeva da se zakoni izmijene tako da poraste »učesće radno sposobnih građana«, onda se na tome može egzemplarno pokazati demagoški karakter strategije CSU također i upravo za starije.

Ne smije se dopustiti da krizu vrijednosti i smisla, koja je dijelom uvjetovana pogonskim i društvenim iskustvima, kao i pragmatizmom SPD, prihvati autoritarna desnica i na nju »odgovori« svojim parolama o zakonu i redu, svojom koncepcijom autoritarnog pojednostavljanja i dedemokratizacije. Umjesto toga, sadašnji vakuum može se ispuniti samo jednom, dakako, realnom alternativnom koncepcijom o skiciranim problemima. Odgovor ljevice ne smije se svesti na rješenja u oblasti financiranja i troškova, nego se mora rukovoditi potrebom za razumnom i zanimljivom radnom i životnom perspektivom bez tutorstva, autoritarne kontrole i nadzora. Trebalo bi poći i od interesa na način kako se ispoljavaju u ekološkom i alternativnom pokretu:

- kao borba za sigurnu i neuništavalačku okolinu;
- protiv krupne tehnologije čije su ekonomske i društvene posljedice van domašaja kontrole;
- kao borba protiv — a za to je suodgovorna vladina politika — racionalizacije u pogonima koja uništava integritet čovjeka koji se pak prema njoj osjeća slab i bespomoćan;
- kao kritika odnosa koji su krivi za gubitak solidarnih sposobnosti i normi kao rukovodećeg principa čovjeka;
- kao traženje i razvijanje solidarne perspektive društva u kojoj se mogu ispoljiti i ostvariti nade u jednu sigurniju, čovjeka dostojniju životnu perspektivu, a koja predstavlja stvarni izazov što nam ga nameće autoritarna desnica koju se ne može civilizirati.

(Prema diskusijama s Giselom Brandt, Christofom Watkinsonom i prema seminaru što ga je upriličio SB)

(Hajo Funke, »Strauss als Provokation«, *Kritik*, god. 1979, br. 23, str. 33—56)

Preveo Srđan Joka

Jörg Berlin, Dierk Joachim, Bernhard Keller,
Volker Ulrich

NEOFAŠIZAM U SAVEZNOJ REPUBLICI NEMAČKOJ

Aktivnost, ideologija i uloga grupa ekstremne desnice

U posljednje vreme jedva da prođe dan a da se u Saveznoj Republici Nemačkoj ne dese neonacistički izgredi. Mišljenja se veoma razilaze kad je reč o oceni ovih događaja. Jedni u tome vide pokušaj stvaranja »smeđe aveti«, koja bi udaljila zemlju od »crvene opasnosti« (*Deutsche Zeitung*). Drugi govore o novom kvalitetu desnog radikalizma i u tome vide opasnost koju treba ozbiljno shvatiti (socijaldemokratski *Vorwärts*). Od neonacističkih grupa se čuje kako su se zbog ekonomske krize i »izmenjene političke tendencije«, u Saveznoj Republici iz osnova poboljšali uslovi za njihovu aktivnost. Kako da se oceni stvarni značaj današnjeg neofašizma? Na to pokušava da odgovori upravo ovaj priлог.

»Sukobi u rukovodstvu, grupni egoizam i jako usitnjavanje sa stalnim osipanjem članstva — to su karakteristike stanja u oblasti desnog ekstremizma.« Tim rečima je izveštaj Ureda za zaštitu Ustava 1976. godine sažeo svoja zapažanja o organizovanom neofašizmu u Saveznoj Republici Nemačkoj¹. Ukupan broj članova ekstremno desnih partija i grupa je, prema tom izveštaju, sa 18.300 (prema 20.400 u 1975. godini) dosegao svoju najnižu tačku. I prosečni ukupni nedeljni tiraž

¹ Odnosi se na: Zaštita Ustava 1976, izd. Savezno ministarstvo za unutrašnje poslove, Bon 1977, str. 15. (dalje citirano kao: Zaštita Ustava 76).

ekstremno desnih publikacija (178.300, umesto 228.100) pokazuje tendenciju opadanja². Uredu za zaštitu Ustava ove brojke su dokaz kako desni ekstremizam u 1976. »ne predstavlja nikakvu opasnost za bezbednost Savezne Republike Nemačke«³. Do slične ocene će verovatno doći zaštitnici Ustava u svom izveštaju za 1977. godinu, koji uskoro treba da se publikuje.

Kada se posmatra ceo spektar neofašističkog lagera u Saveznoj Republici, mora se izvršiti diferenciranje opšte konstatacije o opadanju desnog ekstremizma. Jer, trendom osipanja ni u kom slučaju nisu jednako pogođene sve grupe i organizacije radikalne desnice. Uz to, izveštaj Ureda za zaštitu Ustava pruža osnove za mišljenje da se karakter neofašizma upravo posle 1976. godine presudno izmenio, i to u pravcu sve većeg radikalizovanja. Indicija za to je što je broj »izgreda iz ekstremno desnih motiva« 1976. godine porastao za 50% (sa 206 na 319)⁴, a 1977. se, u odnosu na prethodnu godinu gotovo čak udvostručio (na oko 600)⁵. U sledećem izlaganju treba da se najpre preko razvoja neofašističkih organizacija, njihovih ideologija i raznih oblika akcija, prikažu promene na radikalno desnoj sceni Savezne Republike.

»Nacionaldemokratska partija Nemačke« (NPD), prema Uredu za zaštitu Ustava, »još uvek najjača snaga nemačkog desnog ekstremizma«⁶, beleži od 1969. godine stalno smanjivanje članstva. Godine 1977. ona je imala još samo 9.000 članova (prema 9.700 u 1976. i 10.800 u 1975)⁷. Tako je izgubila gotovo 70% od svog najvišeg nivoa od 28.000 članova iz 1969. godine. Veliki deo birača koji su na izborima za Saveznu skupštinu 1969. još glasali za NPD (3,6% prvih, a 4,3% drugih glasova) u međuvremenu su preuzele CDU i CSU, koje su pojačale kurs udesno. Na izborima za Saveznu skupštinu 1976. godine NPD je dobila 0,4% prvih, a 0,3% drugih glasova, što znači samo nešto više od polovine glasova koje je 1972. vezala za sebe⁸. Kako ova partija ne prima nikakva sredstva od države kao naknadu za troškove izborne kampanje, suma duga samo za poslednje izbore za Saveznu skupštinu iznosi gotovo milion DM.

² Upor. isto, str. 16.

³ Isto, str. 53.

⁴ Upor. isto, str. 48.

⁵ Upor. *Frankfurter Allgemeine Zeitung (FAZ)* od 25. 4. 1978.

⁶ Zaštita Ustava 76, str. 53.

⁷ Upor. *FAZ* od 25. 4. 1978; Zaštita Ustava 76, str. 28. i dalje.

⁸ Upor. Zaštita Ustava 76, str. 25.

Naravno da je naplata najvećeg dela ovog iznosa besplatno odgođena do sledećih skupštinskih izbora.⁹ U jednom nedavno objavljenom izveštaju Predsedništva NPD izražava se žaljenje zbog rezignacije i krize rukovođenja u partiji, kao i zbog male aktivnosti preostalog članstva. Zahteva se preorijentacija od »partije birača NPD« na »kadrovsku partiju« i »borbenu zajednicu«¹⁰. Poseban značaj pridaje se omladinskoj organizaciji NPD. »Mladim nacionaldemokratima« (JN) koji su, za razliku od stanja u čitavoj partiji, povećali broj članova na 1800 u 1976. godini¹¹. »Mladi nacionaldemokrati« danas su stvarno jezgro NPD i sve više određuju i politički profil cele partije u pravcu radikalizovanja programa i aktivnosti. Tako i izveštaj Ureda za zaštitu Ustava konstatuje da se u grupama JN »jasno vide neonacističke tendencije, tj. tendencije koje su usmerene na obnovu NS države kakva je bila«¹².

Drugi glavni blok radikalno desnog lagera obrazovao se oko pokreta okupljanja »Nacional-slobodarskih prava«, koji je osnovao minhenski izdavač dr Gerhard Frey. Tu, pored »Nemačke narodne unije« (DVU) kojom rukovodi Frey, pripadaju »Akcija Odra—Nisa« (AKON), »Nemački blok«, »Omladinski savez Orao«, »Čelični šlem — borbeni savez za Evropu«, »Viking omladina« i »Radna grupa narodu odanih udruženja«¹³. Ove organizacije zajedno jedva da broje 5.000 članova. Ta skupina radikalno desnih organizacija značajna je pre svega zbog snažne publicističke podrške. *Deutsche National-Zeitung* koji izdaje Frey, po tiražu je najjači nedeljni list radikalne desnice. Zajedno sa *Deutscher Anzeiger*, poznatim kao organ DVU, dostigao je 1976. godine nedeljni tiraž od 100.000 primeraka, što u poređenju sa 1975. godinom (94.000 primeraka) predstavlja znatno povećanje¹⁴.

U razvoju organizovanog desnog radikalizma u Saveznoj Republici zapaženo je da se, pored ova dva stuba »stare desnice«, formirao poslednjih godina niz no-

⁹ Upor. *Frankfurter Rundschau (FR)* od 21. 3. 1978.

¹⁰ Upor. isto.

¹¹ Upor. Zaštita Ustava 76, str. 30. Prema navodima *Süddeutsche Zeitung (SZ)* od 2. 5. 1978. JN sve više pristupa nezaposlena omladina.

¹² Isto. Upor. i izveštaj o kongresu delegata JN u Rajnland-Pfalcu, *FR* od 11. 4. 1978.

¹³ Upor. Zaštita Ustava 76, str. 32; izveštaj o nacističkoj aktivnosti 1977. Dokumentacija PDI, posebna sveska 2, München 1978, str. 50. Tamo se, str. 46. i dalje, nalaze i bliži podaci o kasnije navedenim organizacijama.

¹⁴ Upor. Zaštita Ustava 6, str. 35.

vih grupacija koje javno teže neofašističkim ciljevima. Ove grupacije — tako stoji u izveštaju Ureda za zaštitu Ustava — »pokazuju sve veću spremnost da upotrebe i silu da bi postigle svoje ciljeve«¹⁵. Ured za zaštitu Ustava je 1976. naveo da u ovih 15 neonacističkih grupa ima ukupno 600 članova: od toga, 150 aktivista se smatra čvrstim jezgrom¹⁶. U međuvremenu su ove brojke — njihova pouzdanost se već 1976. mogla da dovede u pitanje — verovatno prevaziđene, jer je očito da su ove grupe u poslednje vreme vrlo ojačale. Novije procene govore o 1.000 do 2.000 neonacista spremnih na borbene akcije¹⁷.

Rukovodioci i aktivisti ovog »novog desnog radikalizma« međusobno su usko povezani. Tako, na primer, »Nemačka građanska inicijativa« bivšeg advokata Manfreda Roedera, često kažnjavanog zbog neonacističke aktivnosti, za koga u poslednje vreme kažu da je nestao¹⁸, održava u Šlezvig-Holštajnu bliske veze sa »Građanskom i seljačkom inicijativom« poljoprivrednog novinara Thiesa Christophersena, koji se istakao pre svega kao autor jednog antisemitskog spisa »Laž o Aušvicu«. Obe organizacije rade zajedno sa »Borbenim savezom nemačkih vojnika«, kojim rukovodi izdavač Erwin Schönborn iz Frankfurta. Schönborn je prošle godine pobudio pažnju kao organizator »Kongresa Aušvic«. Ovaj skup je bio zabranjen na osnovu žestokog protesta demokratskih organizacija¹⁹. Schönbornov »Borbeni savez« je opet posebno usko povezan sa »Grupom za odbrambene sportove Hoffmann«, nazvanom po svom osnivaču, jednom od najborbenijih neonacista u SRN, Karl-Heinzu Hoffmannu. Pripadnici ovog poluvojничkog udruženja redovno se odvoze vojnim vozilima i u borbenoj opremi na manevarske poligone, gde se ideološki i praktično pripremaju za oružanu borbu protiv komunista i demokrata. Već sada širom Savezne Republike ovo udruženje fungira za vreme neonacističkih priredbi kao batinaška grupa²⁰. Slične NS borbene grupe formirale su se u međuvremenu u više mesta u Savez-

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto. Upor. i izveštaj rukovodioca hamburškog pokrajinskog ureda za zaštitu Ustava, Hansa Josefa Horchema, u: *FR* od 21. 1. 1978 (ubuduće citirano kao izveštaj Horchem).

¹⁷ Upor. *FAZ* od 25. 4. 1978; *Kölner Stadt-Anzeiger* od 22. 3. 1978.

¹⁸ Upor. *FR* od 19. 4. 1978.

¹⁹ Upor. *SZ* od 6. 8. 1978; *Tagesspiegel* od 10. 12. 1977.

²⁰ Upor. »Hoffman iza rešetaka«, izdala jedinica antifašističke akcije protiv Grupe za odbrambene sportove Hoffmann, Nürnberg 1977.

noj Republici: u Majncu oko Curta Müllera, bivšeg kandidata NPD na izborima za Saveznu skupštinu 1972²¹, ili u Derpštetu kod Šlezviga oko Uwea Rohwera, bivšeg predsednika sreskog saveza NPD u Šlezvigu²².

Ove nove neonacističke grupacije i udruženja koja otvoreno i borbeno nastupaju, uspostavili su uske veze s istomišljenicima u inostranstvu, koji ih mnogostruko pomažu. Posebnu ulogu igra »NSDAP — organizacija za inostranstvo« Amerikanca Gary Lauxa iz Linkolna — Nebraska. Od 1974. ona je aktivna u SR Nemačkoj i svoje pripadnike i simpatizere obilato snabdeva propagandnim materijalom — između ostalog časopisom *NS-Kampfruf*, lecima i plakatima s parolama: »Sada NSDAP«, »Ukinuti zabranu NSDAP«, »Napolje Jevreji« itd.²³ U međuvremenu NSDAP — organizacija za inostranstvo raspolaže brojnim punktovima u SR Nemačkoj — na primer, u Braunšvajgu, Frankfurtu, Zapadnom Berlinu i Hanoveru. Kao koordinator za formiranje nove NSDAP u Saveznoj Republici Nemačkoj smatra se Wilhelm Heinrich Wübels iz Boholta; on izdaje *National sozialistische Reichszeitung Wille und Weg*²⁴. U Hamburgu je nedavno izazvalo uzbuđenje »Udruženje za slobodno vreme Hanza« koje su osnovali aktivisti »NSDAP — oblast Hamburg« pod rukovodstvom Michela Kühnena, bivšeg poručnika nemačke vojske i studenta vojne akademije; udruženje se vodi i pod imenom »SA — odred Hamburg«; imalo je nameru da 4. juna učestvuje na gradskim izborima kao »Akcioni front nacionalsocijalista«²⁵.

Ove i slične grupe rade delom javno a delom već i tajno, pod lažnim imenima i s tajnim adresama. »Među-

²¹ Upor. *Konkret*, 4/1977.

²² Upor. Lore Lorenzen: »Der 'Gauleiter' und die Wehrrüchtigungsleute«, u: *FR* od 25. 4. 1978; *Stern* od 6. 4. 1978. O raznim neonacističkim grupama upor. i najnovije: »NSDAP«-*Propagandisten unter der Lupe*. Dokumentacija o fašističkim, antidemokratskim i otvorenim NS provokacijama bande Schönborn-Roeder-Christophersen i njihova zaštita od strane državnih organa, Hamburg 1978 (*Antifaschistische Russel-Reihe* 3).

²³ Upor. izveštaj Horchem, kao gore.

²⁴ Upor. Dirk Gerhard, »Die Neofaschisten«, 4. serija, *Der neofaschistische Untergrund*, u: *Rote Blätter* 2—3/1977, str. 16.

²⁵ Upor. o Hanza bandi, »Hamburg — Stadt mit Herz für Faschisten«, dokumentacija: *Zehn Jahre Begünstigung der NSDAP-Umtriebe*, Hamburg, 1978. Vrlo je poučan izveštaj urednika *Elan*-a koji je inkognito proveo više nedelja u toj bandi: *Elan* br. 5/78. U međuvremenu je »Akcioni front nacionalsocijalista« povukao svoju kandidaturu, jer nije mogao da skupi 500 potpisa potrebnih za učešće u izborima. (*Hamburger Abendblatt* od 6. i 7. maja 1978).

sobno su povezane kuririma, koji umesto imena znaju samo brojčane kodove. Deluju pomoću čvrsto zatvorenog sistema ćelija. Očito je da postoji jaka želja za jedinstvenom organizacijom»²⁶. Tvrdnja Ureda za zaštitu Ustava kako su ove grupe bez »čvrste organizacione strukture« nesumnjivo se mora prihvatiti samo uslovno. Istovremenost i jednoobraznost akcija koje ove grupe vrše, naprosto navode na zaključak o organizaciji i koordinaciji koje vrlo dobro funkcionišu. Oko čvrstih međusobno povezanih organizacionih jezgara, okuplja se sve širi krug simpatizera, kojima NPD i ostale organizacije »stare desnice« izgledaju »suviše mlake«. Oni se ni u kom slučaju nisu distancirali od njih, nego su čak mnogostruko povezani. Zaključci o razgraničavanju koje je donelo Predsedništvo NPD²⁸, ostali su, preina izjavi rukovodioca hamburškog zemaljskog ureda za zaštitu Ustava, na raznim nivoima bez uticaja. Naime, delovi »Mladih nacionaldemokrata«, »Viking omladine« i »Saveza omladine odane zavičaju« gaje otvorene simpatije prema grupama neonacističkih aktivista, i služe im kao stalan rezervoar za regrutovanje novih članova.

Sadržaji neonacističke ideologije i propagande

Neonacizam, za odgovorne ljude u Saveznoj Republici Nemačkoj, ne predstavlja politički problem, već isključivo problem bezbednosti. Prema jednoj izjavi Staaka, senatora za unutrašnje poslove u Hamburgu, izgleda čak da nije jasno da li neonacisti zaslužuju političku ocenu i obeležje. »Oni su skupina ekstremno desnih političkih rokera i batinaša, koji u propagiranju i sprovođenju svojih zastarelih ideologija ne prezaju ni od kakvih sredstava... Mladi neonacisti su provokatori bez teorije, koji žele da javnosti skrenu pažnju na svoju aktivnost»²⁷. Sledeći prikaz osnovnih komponenti neonacističke ideologije treba da dokaže koliko su ovakva shvatanja pogrešna. To što neonacisti nemaju zaokruženu ideologiju nego se prema potrebi služe tradicionalnim nacističkim rečnikom i tezama, nema velikog značaja za potencijalno delovanje u širinu.

²⁶ D. Gerhard, *Die Neofaschisten*, 4. serija, str. 15.

²⁷ Zaštita Ustava 76, str. 15.

²⁸ Upor. izveštaj Horchem, kao gore.

²⁹ Werner Staak, »Dem Neofaschismus keine Chance«, saopštenje Državnog ureda za štampu, Hamburg, u: *Hamburg — Stadt mit Herz für Neofaschisten*, str. 17.

Neonacisti objavljuju stare parole otvorenije i brutalnije nego NPD, koja — opomenuta zabranom SRP — izbegava da se javno veže za nacionalsocijalističke uzore. Oni misle da pri sadašnjoj političkoj klimi u Saveznoj Republici Nemačkoj ne moraju više da se obaziru na slične zabrane. Tako se nova desnica neprikriveno izjašnjava za antisemitizam, ali ipak izbegava da javno opravdava ubijanje Jevreja. U *Mitteilungsblatt der Deutsch-Völkischen Gemeinschaft* neki Werner Braun iz Karlsruhea preti: »Ko putem štampe, radija, u školama ili preko televizije širi laži o Adolfu Hitleru, svinja je i mesto mu je u logoru ili na nervnoj klinici»³⁰. *National-Zeitung* gotovo u svakom broju piše polemički o takozvanoj »laži o 6 miliona«; toliko mnogo Jevreja, kažu, nije uopšte moglo biti ubijeno. O procesu o Maidaneku vođa frankfurtskog »Borbenog saveza nemačkih vojnika« izdao je jedan letak sa sledećim tekstom: »Isplaćujemo 10.000 DM nagrade za svako besprekorno dokazano davljenje u gasnoj komori u nekom nemačkom logoru. Ne prihvatamo svedoke iz Poljske, Izraela i SAD, koji su se, kao u procesima nacionalsocijalistima, lažno zaklinjali, a da za to nisu mogli da budu pozvani na odgovornost»³¹. Razlog za prividno distanciranje od nacionalsocijalističkih zločina navodi neofašista Kühnen: »Danas možete u Nemačkoj bilo gde na ulici ili u kafani da pitate šta misle o Hitleru i o nacionalsocijalizmu i čućete mnogo pozitivnih stvari. Ali, stalno i dva standardna argumenta: samo da nije započeo rat i da nije gasom ubijao Jevreja»³².

Logore za ubijanje ljudi, gušenje gasom itd. Kühnen predstavlja kao »jevrejsku odnosno rusku i komunističku« propagandu o strahotama, za koju se navodno ne mogu da nađu dokazi. I zamerku da su antisemiti neonacisti smatraju relativnom. Nemaju ništa protiv pojedinih Jevreja u SR Nemačkoj, ili bilo gde na drugom mestu. Oni su, naime, protiv »organizovane snage Jevreja u svetu«, koji koriste svoj položaj da bi »vršili pritisak na države i vlade«. Sve dok na nemačke političare ne vrše takav pritisak »i druge slične stvari, ni mi nećemo ništa preduzimati«.

U časopisu *Der Sturm*³³ se to može pročitati drastičnije; anonimni autor ovde kritikuje »vladajući polo-

³⁰ Citirano prema *Vorwärts* od 26. 1. 1978.

³¹ Citirano prema *Die Zeit* od 28. 4. 1978.

³² Intervju hamburškog novinara Wenera Poelchaua sa M. Kühnenom od 26. 11. 1977. Umnožen rukopis, str. 7 (Ubuduće citirano kao: Kühnen-intervju).

³³ *Der Sturm*, »SA-Kampfblatt für Hamburg Umgebung. Monatszeitung der NSDAP/Aufbau Org.«, 3/1977.

žaj navodno još samo 30.000 Jevreja u Saveznoj Republici« i »zahtev Jevreja za vlašću nad svetom«. U jednom drugom broju ovog časopisa obrađena je ova tema pod naslovima »Jevreji vladaju SAD« i »Jevreji vladaju u SSSR«³⁴. Prema tome, dakle, došlo je vreme za progone. Da su čak i ove izjave još relativno bezazlene, pokazuju izlivi mržnje borca radikalne desnice Wolfa Dietera Eckerta: »Tucite Jevreje po zluradim njuškama, razbijajte im prozore a kuće obeležavajte. Spalite sinagoge ako još postoje. Nemačka, probudi se! Arijevci, borite se za arijevsku nacionalnu zajednicu i uništite Jevreje koji su nesreća za nas sve. Sieg Heil!«³⁵ Ove reči pokazuju šta se može očekivati ako bi neonacisti mogli da delaju.

Radikalne mere izgledaju im utoliko neophodnije s obzirom da je »jevrejska svetska vlast« izazvala svetsku krizu, a time kod ljudi strah za egzistenciju³⁶. Rasizam neonacista se ne odnosi samo na Jevreje. I slovenska je rasa, kažu, manje vredna: »Ruski čovek je više fatalist, dok je čovek iz Srednje Evrope aktivniji i radniji«³⁷. Već je jednom na sličan način opravdavana vlast nemačkog imperijalizma nad istočnom Evropom.

Sledeći aspekt, od bitnog značaja za neonacističku sliku sveta, jeste hajka protiv Savezne Republike Nemačke i demokratije uopšte. Manfred Roeder se tako žali da je posle 1945. započelo »strašno razdoblje, razdoblje bez vođe, demokratsko razdoblje. Od tada vladaju laž, bezakonje i teror«³⁸. *Der Sturm*, pod naslovom »Demokratie« objavljuje sledeće citate imenovanih (Nietzsche) i anonimnih duhovnih veličina: »Demokratija je praznoverje, koje se zasniva na statistici«, »Demokratija je nedokazana pretpostavka da više od polovine ljudi u više od polovine slučajeva imaju pravo«, »Demokratija je forma propadanja države«³⁹. Za Roedera »frazza o demokratskoj pravnoj državi... nije ideja za koju razborit čovek... može da živi — to je šuplja propagandna formula«⁴⁰. U svom *Mitteilungsblatt* javno kaže: »Današnje stanje razaranja naroda... Vlast pomoću novca onih koji su manje vredni... osećamo kao nepodnošljivu... Ovaj besmisao mora se okončati... Da-

³⁴ *Der Sturm*, 4/1977.

³⁵ Citirano prema, *Die Zeit* od 28. 4. 1978.

³⁶ Upor. Dirk Gerhard, *Die-Neofaschisten*, 3. serija: *NPD und Junge Nationalsozialisten*, u: *Rote Blätter*, 1/1978, str. 28.

³⁷ Werner Kosbab iz »Nacionalrevolucionarnog pokreta«, citirano prema *Berliner Extradients* od 15. 11. 1977.

³⁸ Citirano prema *FR* od 21. 1. 1978.

³⁹ *Der Sturm*, 5/1977.

⁴⁰ Citirano prema *Vorwärts* od 10. 11. 1977.

nas je sve nezdravo i bolesno. Sve vrednosti su postavljene naglavačke. Ne postoji nijedna oblast gde ne vladaju laž i bezumlje«⁴¹. Saosnivač »Antikomunističkog fronta Frajburg« Arnulf-Winfried Priem priznaje: »Ja nisam demokrata... Ako se ovo ovde u Saveznoj Republici naziva demokratijom, radije nisam jedan od tih«⁴². Čoveka onda ne može ni da začudi što Saveznu Republiku Nemačku predstavljaju kao »nikakvu republiku« kojom vlada »klika razbojnika« u čijoj »lumpen-demokratiji« samo »talog dolazi na vrh«⁴³. Priča o »ološu« u »kužnoj peći«, Bonu, ne zaustavlja se ni pred mrtvim predstavnicima države, kako to pokazuje jedan članak u spomen ubijenom saveznom tužiocu Bubacku u *Wille und Weg*: »Jevrejski plaćenik bio je Siegfried Buback, i zato se mi povodom njegovog sadašnjeg odlaska ne pretvaramo, ne obuzima nas lažno saučešće, ni za ovog ni za sledeće mrtvace...«⁴⁴

Vođa ANS-a (Akcije nacionalsocijalista) Kühnen pravi se nešto umereniji i »više teorijski« kada izjavljuje: »Mi demokratiju ne odbijamo, mi odbijamo liberalizam. To jest, mi smatramo da postoje druga sredstva da narod učestvuje u formiranju političke volje, a ne preko partija. Španski fašistički rukovodilac José Antonio je jednom rekao: 'Čovek se ne rađa u partijama... učestvovanje naroda u odlučivanju treba da se vrši preko porodice, opštine i fabrike, a partije u osnovi dovode samo do samorazaranja države.' S partijama treba da nestanu i sindikati. Radnici i vlasnici preduzeća treba ponovno — kao posle 1933. u Nemačkom frontu rada' — da budu zajedno u jednom udruženju, da bi se odluke donosile samo u 'opštem interesu', a ne da pojedine grupe pokušavaju da svoje interese proture na račun opšteg dobra'«⁴⁵. I ovde neonacisti idu dalje od stavova NPD, koja sindikate verbalno ipak još priznaje.

Ukidanje klasne borbe je uopšte suštinski sadržaj neonacističke ideologije. »Mladi nacionaldemokrati«, na primer, traže: »Ideja o klasnoj borbi ne može danas više da bude rešenje. Treba unapređivati fabričku zajednicu, sa njenim pozitivnim dejstvom na formiranje ličnosti«. »U redovima JN druženjem se već praktikuje ideja solidarne narodne zajednice«. Trend, tobože, sve više ide ka »narodnoj zajednici«, a »staleška sujeta«,

⁴¹ Citirano prema *Berliner Extradienst* od 11. 11. 1977.

⁴² *Isto*, od 15. 11. 1977.

⁴³ Citirano prema *Die Zeit* od 28. 4. 1978

⁴⁴ *Isto*.

⁴⁵ Kühnen-intervju str. 9

kao i »zastarele parole o klasnoj borbi« nalaze sve manje odjeka. »Naročito radnička omladina sve više spoznaje da država i narod samo zajedničkim radom svih slojeva mogu da budu snažni, a to im je potrebno za sadašnjost i za budućnost«⁴⁶. Jasno je da se prećutkuje da je odustajanje od samostalne radničke organizacije za radnike uvek značilo potčinjavanje interesima vlasnika preduzeća. Ako bi bilo otpora protiv formiranja »narodne zajednice«, »Akcija nacionalsocijalista« zna šta treba da radi; ona zahteva da se zabrane sve »političke organizacije koje pokušavaju da propagiranjem klasne borbe nahuškaju delove nemačkog naroda jedan protiv drugog«. A pošto država sama ne interveniše, neonacisti se nude kao pomagači. »ANS se ovde suprotstavlja komunistima na njihovom iskonskom terenu. Ona će ponovno osvojiti ulice...«⁴⁷. »Grupa za odbrambene sportove Hoffmann« vidi svoj zadatak ovako: »Ako levica ili komunisti nadvladaju u državi, a policija ne mogne više da ih savlada, Grupa mora da pomogne«⁴⁸. Dok neonacisti u svom javnom samopredstavljanju najčešće govore samo o sili protiv marksističke opasnosti koju treba »potpuno« iskoreniti, Hoffmann ovde kaže da je reč o suprotstavljanju svakoj politici i organizaciji koja je levo od CDU—CSU.

Pošto neonacisti neće da pučem dođu na vlast, već »nastoje da dinamičnim pokretom pridobiju narod«, oni se posebno obraćaju određenim grupama kao što su nezaposleni i »svi oni koji se osećaju ugroženim privrednim razvojem poslednjih godina«. Ovde je, prema izjavama, Hitler veliki uzor, jer je umeo da »privredno haotično stanje bitno popravi za nekoliko godina«⁴⁹. U ovoj stvari je »Hitlerov talas« dobrodošla pomoć neonacističkoj propagandi, jer njeni produkti — na primer, film o Hitleru od J. C. Festa — govore ljudima o ovakvim »uspesima« nacionalsocijalizma.

Drugi propagandni potez, posebno neonacističkih akcionih grupa, jeste njihov tobožnji socijalizam. Kao mamac za pomenute grupe, izborni proglas ANS za gradske izbore 1978. u Hamburgu ističe: »U toku neko-

⁴⁶ Citirano prema D. Gerhard, 3. serija, kao gore, str. 25.

⁴⁷ »Das Kampfprogramm der ANS für die Bürgerschaftswahlen in Hamburg«, str. 4 (ubuduće citirano kao: »Kampfprogramm«).

⁴⁸ Citirano prema *Nürnberger Nachrichten* od 7. 6. 1975.

⁴⁹ Kühnen-intervju, str. 4.

⁵⁰ O kritici Festovog filma vidi knjigu ovog autora, »Was verschweigt Fest?«, analize i dokumenti o filmu o Hitleru, Köln, 1978.

liko godina nacionalsocijalizam je otklonio masovnu nezaposlenost, ponovno uspostavio socijalni mir, podigao standard naroda, ujedinio Nemce...«⁵¹. Predsednik ANS-a se izjašnjava za specifičnu formu socijalizma: »U socijalizmu mi vidimo jedinstvo naroda, onakvo kakvo je ranije nazivano narodna zajednica... Mi smatramo da ni kapitalizam ni komunizam ne mogu razumno da upravljaju privredom. Naše ideje o upravljanju privredom, o narodnoj zajednici, o saradnji svih grupa u privredi, mi označavamo kao socijalizam«⁵². »Mladi nacionaldemokrati« imaju, doduše, slične parole (»Za narodni socijalizam«, »Uništite sveitski finansijski kapital«⁵³), a pseudosocijalističke fraze akcionih grupa imaju suštinski veću vrednost u ideologiji i agitaciji. »Akcija nemački socijalizam — nacionalnerevolucionarni pokret« zahteva: »Slomite lance socijalnog ropstva i političkog obespravljenja«. Njihova parola glasi: »Nemački socijalisti, juriš! Protiv zakidanja nadnica, sve većeg radnog tempa i iskorišćavanja. Protiv podizanja cena, prevelikih stanarina i špekulacija zemljištem...«. Ove izjave se ne zasnivaju na analizi društva, ali ne propagiraju nacionalizaciju sredstava za proizvodnju. Obrazlažu se rečenicama kao što je ova: »...pošto smo jedan narod, moramo jedan drugog da pomažemo«⁵⁴. Očita je sličnost sa demagogijom levog krila NSDAP. Ove parole obećavaju uspeh među nezaposlenima i u grupama nesigurnih zbog ekonomske krize; oni, doduše, zbog svog iskustva, često naginju antikapitalizmu, ali ne i socijalizmu radničkog pokreta.

Pošto etablirane partije nisu u stanju da u sferi zaštite čovekove sredine pruže bilo kakvu alternativu dosadašnjoj politici, neonacisti pokušavaju da pridobiju pristalice i parolama protiv AKW (atomskih centrala). Glavni argument protiv atomske energije naravno da nije ekološka, politička i društvena opasnost, već sposobnost za odbranu zemlje: »Jedna zemlja, pokrivena mrežom atomskih centrala, ne može da se brani ni spolja ni iznutra. Neprijateljske armije ne treba uopšte da se pokrenu, treba samo da zaprete bombardovanjem atomskih centrala da bi iznudile kapitulaciju. To važi i za teroriste«⁵⁵.

⁵¹ »Kampfprogramm«, str. 2.

⁵² Kühnen-intervju, str. 3.

⁵³ *Der Pfeil*, bez podataka o mestu i godini izdanja (list JN).

⁵⁴ Citirano prema S. Kutschinski, »Revolte von Rechts«, izveštaj o nacionalističkim omladinskim savezima, bez podataka o mestu i godini izdanja, str. 48.

⁵⁵ »Kampfprogramm«, str. 3.

Navedene teme neonacističke ideologije i propagande pokazuju da su razne akcione grupe nešto više od »polit-rokera« ili »harlekina« bez ideološke pozadine. Te grupe raspolažu sve većim brojem borbeno orijentisanih članova, sa jasnim fašističkim opredeljenjem i ubeđenjima. Otvorenije i radikalnije od NPD izjašnjavaju se za antisemitizam, ocrnjuju demokratsku pravnu državu, proglašavaju demokrate i »levicu« za neprijatelje i putem sile teže ka novom uspostavljanju »narodne zajednice«. Zastupaju i otvoreno veličaju rešenje krize po uzoru na 1933. godinu. Hitler im služi kao uzor jer je, navode, sa ulice pokupio nezaposlene i uspostavio socijalni mir. Isto kao i nacionalsocijalisti pre 1933. i neonacisti pokušavaju da propagirajući nebulozni »socijalizam«, stvore masovnu bazu.

Neonacističke aktivnosti u javnosti

Karakteristično za nastup neofašističkih grupa u Saveznoj Republici Nemačkoj jeste sve veća javnost i nasilje. U daljem izlaganju učinjen je pokušaj da se aktivnosti iz najnovijeg vremena, sažmu u tri tačke.

1. Sastanci i skupovi

Mnoštvom legalnih priredbi neofašističke snage pokušavaju da propagiraju svoje ciljeve i pridobiju nove članove i simpatizere. To su sastanci drugarskih udruženja i društava za negovanje tradicija (postavljanje spomen-tabli poginulima i polaganje venaca). Propagandni efekat, koji ne treba potceniti, postižu i velike priredbe kao što su »Dani pešačenja« i »Narodne žetvene svečanosti«. Tako je u »grupnom maršu« 1977. godine u donjefranačkom gradu Zulfeldu učestvovalo 7700 lica; dobili su spomen-medalju sa likom bivšeg nacističkog pukovnika. Sumnjivo »pešačenje« potpomaže i zvanična strana: Udruženje vojnih rezervista bilo je organizator, a bavarski Crveni krst dao je šatore i posude⁵⁶.

U poređenju s ranijim priredbama, neonacisti nastupaju sve otvorenije i drskije. To posebno važi za »Zajednicu za uzajamnu pomoć vojnika bivših SS jedinica (HIAG)«, osnovanu 1951. godine, koja sada ima oko 40.000 članova. Prema ugovorima i zakonima sa-

⁵⁶ *Berliner Extradienst* od 1. 7. 1977.

vezničkih sila pobjednica, SS spada u organizacije NSDAP koje su potpuno i konačno ukinute; Međunarodni vojni sud u Nirnbergu osudio ju je kao razbojničku organizaciju. Helmut Ridder kaže o tome: »Nirnberška presuda znači da u 'tradiciji' SS ne postoji ni jedan element koji po prirodi nije kriminalan. To znači da, sa stano- višta prava, ne sme postojati takozvano negovanje tra- dicija ove organizacije«⁵⁷. Prema čl. 139. Ustava, pravni propisi koje su izdali saveznici radi »oslobođenja ne- mačkog naroda od nacionalsocijalizma i militarizma«, znače pravne norme koje su nadređene Ustavu. Zabranjen je, dakle, svaki pokušaj nastavljanja ili oživljavanja SS i svaka nacistička propaganda. U Zakonu br. 2 Savezničkog kontrolnog saveta od 10. oktobra 1945. izričito je naredeno: »Zabranjeno je ponovno obrazovanje ma koje od navedenih organizacija, bilo pod istim bilo pod drugim imenom«⁵⁸.

Da se HIAG ne ograničava na puklo »negovanje tradicije i drugarstva« i na potpomaganje članova porodica, nego da u potpunosti nastavlja tradiciju SS i pokušava da igra ideološko-političku ulogu, dokazuje sve otvorenije i provokativnije nastupanje ove organi- zacije. Tako udruženja opet nose stare oznake SS divi- zija: »Mrtvačka glava«, »Rajh« i »Telesna garda Adolfa Hitlera«. Na svojim sastancima i skupovima nose fašis- tičko ordenje i odličja i hvale »vojnička dostignuća« SS-jedinica. U *Der Freiwillige*, organu HIAG-a, mogu se pročitati brojni revanšistički članci i stare pesme koje veličaju rat i teror⁵⁹. Uprkos ove otvorene vezanosti za fašističku prošlost, savezna vlada i dalje stoji na stano- vištu da HIAG ne treba smatrati za naslednika SS, pa je zbog toga ova organizacija Ustavom zaštićena.

Prisustvom predstavnika komunalnih vlasti i par- tija, sastanci HIAG često imaju čak i oficijelni blago- slov. Tako je Fritz Klapp, gradski senator CDU, ispo- ručio pripadnicima jedinica »Mrtvačka glava« prilikom njihovog sastanka maja 1977. u Arolzen-Mengeringhau- zenu »pozdrave domaćeg stanovništva i gradskih kole- gijalnih tela«, a članovima »Telesne garde Adolfa Hit- lera«, na njihovom sastanku u Nasau/Lan, poželeo je »srdačnu dobrodošlicu« Theo Hatzmann, gradski odbor- nik SPD.⁶⁰ U saveznom poslaniku CDU i bivšem esesov- cu Hansu Wissenbachu HIAG ima neposrednog parla-

⁵⁷ U: »Waffen-SS in der Bundesrepublik«, dokumentacija VVN — Savez antifašista, Frankfurt 1978, str. 8.

⁵⁸ Ovaj i ostali dokumenti, *isto*, deo I.

⁵⁹ Upor. *isto*, deo IV.

⁶⁰ *Stern* od 23. 6. 1977.

mentarnog zastupnika. Godine 1977. bilo je više od sto sastanaka HIAG-a na nivou većem od regionalnog; prema jednom istraživanju antifašističkog nedeljnog lista *Die Tat*, bivši pripadnici SS sastaju se svakog meseca na 118 mesta u SR Nemačkoj⁶¹.

2. Akcije lepljenja i pisanja parola

Nov kvalitet u nastupu fašističkih grupa predstavlja pisanje parola po privatnim i javnim objektima. U mnogim gradovima istaknuti su kukasti krstovi i nacističke parole (kao što su »Nemačka, probudi se«, »Jevreji napolje« i »Neka umre crveni front«. Neonacistima je svako mesto pogodno za ispisivanje parola (drveće, parkirani automobili, ograde oko građevina, zidovi kuća itd.). Iznova se pokazuje neprikriveni antisemitizam: ponovno su otkrivena sknavljenja jevrejskih grobalja i sinagoga. I spomen-mesta koncentracionih logora su sknavljena; na primer, u Flossenbirgu, Štutkenbroku i Bergen-Belzenu⁶². Poznati su slučajevi u Hanoveru i oko njega, gde su neonacisti zaprljali javne zgrade — pokrajinsku skupštinu i upravu policije. Oskrnavili su i jevrejsko groblje u Botfeldu, a u centru grada javno su delili antisemitske letke. Posle ovih vršljanja formirana je, na inicijativu građana, organizacija »Za Hanover bez sinedih«⁶³. Veći ispadi desili su se i u Hamburgu, gde je samo u leto 1977. išarano 268 grobova na šest groblja, šest spomenika, 47 kuća i izloga⁶⁴, a u Mitelfrankenu su više puta oskrnavljeni jevrejski objekti. U Firtu je posle toga formiran komitet građana protiv neonacističkih ispada⁶⁵.

3. Provokacije i prepadi

Vojničke vežbe i propaganda kako se one vrše u logorima »Viking omladine« i »Grupe za odbrambene sportove«⁶⁶, postali su u međuvremenu brutalna stvar-

⁶¹ *Die Tat* od 10. 3. 1978.

⁶² PDI, posebna sveska 2, kao gore, str. 14. i 41; *Der Spiegel* od 29. 8. 1977. Spoljnji zidovi spomen-mesta u Bergen-Belzenu bili su opet pre nekoliko dana išarani NS parolama (*FAZ* od 5. 5. 1978).

⁶³ *Upor. Hannoversche Allgemeine* od 20. 4. 1977, 21. 4. 1977. i 11. 5. 1977; *Die Tat* od 10. 2. 1978, *Die Zeit* od 10. 2. 1978.

⁶⁴ PDI-posebna sveska 2, str. 23.

⁶⁵ *Berliner Extradienst* od 14. 3. 1978; *FR* od 28. 3. 1978.

⁶⁶ Vidi o tome D. Gerhard, u: *Rote Blätter*, 11/1977. i 4/1978; *Konkret*, 4/1977.

nost. Neonacističke grupe nastupaju u sve većoj meri teroristički, tako što posebno prete i napadaju Jevreje i političke protivnike. Od napada za koje se saznalo u poslednje vreme, navedimo ovde progon članova jevrejske opštine Hanover, napade u Regensburgu na one koji su delili letke DKP (Nemačke komunističke partije) i pomagali joj oko izbora, kao i ometanje jedne antifašističke filmske predstave u Dortmundu⁶⁷. Brojni napadi usmereni su na prostorije Komunističke partije i knjižare; tu se puca, razbijaju se izlozi, podmeću požari. Tako su u Zapadnom Berlinu zapaljene prostorije partijskog predsedništva SED za Zapadni Berlin i srušena fasada lista *Berliner Extradienst*, u Getingenu su pristalice NPD demolirali kancelarije DKP⁶⁸.

U javnim istupanjima neonacisti se od sada otvoreno pozivaju na svoje istorijske uzore. Tako u svojim nastupima sve češće upotrebljavaju stare fašističke simbole i parole, kukaste krstove, pozdrav »Hajl Hitler«, firerove slike i pesmu Horst Wessel*. Sve češće se, po fašističkom uzoru, pojavljuju u odeći koja liči na uniformu: često se nose crne čizme, košulje i kožne jakne, opasač sa znakom udruženja i drugim SS oznakama. U takvoj uniformi išlo je, na primer, jedanaest mladih neonacista centrom Bremena pevajući Horst-Wessel pesmu i preteći prolaznicima⁶⁹. Nošenje uniformi i upotreba sile izgleda da ispunjavaju višestruku namenu. S jedne strane, deluju prema spoljnjem svetu, služe samopredstavljanju u javnosti i izazivanju straha kod protivnika, a s druge strane, služe pridobijanju novih članova. Osim toga, treba proširiti i legalni teren za neonacističke grupe. Sve dok nadležne vlasti i dalje pasivno posmatraju aktivnost neonacista, ovaj račun izgleda da je u redu.

Sve veća borbenost, koja se proteže od psihičkog nasilja do vojnički organizovane primene sile, predstavlja opasnost koju treba ozbiljno shvatiti. Čak i izveštaj Ureda za zaštitu Ustava iz 1976, koji u celini neće da uvidi znatan neonacistički potencijal, konstatuje »povećanu spremnost da se služe metodama nasi-

⁶⁷ *Vorwärts* od 26. 1. 1978; *FR* od 11. 3. 1978; *Berliner Extradienst* od 18. 4. 1978.

⁶⁸ PDI — posebna sveska 2, kao gore, str. 20. i 33; *Der Spiegel* od 29. 8. 1977. Dokumentacija koju je izdao VAN »Hamburg darf kein Tummelplatz für Neonazis werden«, Hamburg 1977, navodi u jednoj hronici neonacističkih izgređa u 1977. samo 17 napada na sedišta DKP u Hamburgu.

* Pesma Horst-Wessel je jedna od dve nacionalne himne iz doba Hitlera. — *Prim. prev.*

⁶⁹ *FR* od 24. 11. 1977.

lja»⁷⁰. Dokaz za to je činjenica da se prilikom pretresa kuća neonacista, pored nacionalsocijalističkih štampanih materijala, opet našlo oružje i eksploziv koji delom potiču iz magazina nemačke vojske⁷¹. »Grupa za odbrambene sportove Hoffmann« raspolaže celim arsenalom pištolja i pušaka, za koje su nirnberške vlasti čak izdale dozvole⁷². Za nabavljanje novca i oružja neonacističke grupe ne prezaju — slično teroristima — ni od razbojničkih prepada. Tako su pripadnici radikalno desne borbene grupe oko Uwea Rohwera februara ove godine na poligonu NATO pakta u Bergen-Honeu u Donjoj Saksoniji napali holandske stražare i oteli im četiri automata. Državni tužilac Lüneburg pretpostavlja da je ta grupa, da bi došla do oružja, izvršila više prepada na vojnike nemačke vojske⁷³. U Hamburgu su naoružani neonacisti u napadu na jednu banku decembra 1977. opljačkali oko 60.000 DM⁷⁴.

Posebnu pažnju zaslužuju dva područja, gde su neonacisti sve aktivniji i gde regrutuju nove članove. Škole i fakulteti postali su omiljeni teren agitacije za grupe radikalne desnice. U Braunšvajgu, Hanoveru i Bremenu, na primer, školske zgrade su išarane kukastim krstovima i NS parolama, a rasturani su i leci⁷⁵. Gde se pojave antifašističke snage, demonstrira se nasilje (prepad suzavcem na školskoj svečanosti u Bohumu i rasturanje đачke pozorišne predstave u Ilcenu).⁷⁶ Ima pokušaja da se neonacistička propaganda širi i u zbornicama i učionicama. Tako je jedan učitelj u Feringenu podmetnuo svojim kolegama u fijke materijale radikalne desnice. Jedan nastavnik više škole u Lihovu organizovao je sastanak svojih učenika sa bivšim nacističkim pučkovnikom Rudelom. Seoski učitelj u Estingu kraj Minhena je, po fašističkom maniru, neomiljene učenike ponižavao tako što je na njih kaćio plakate; pokazivao je prilikom nastave svoj opasać sa orlom i kukastim

⁷⁰ Zaštita Ustava 76, str. 53.

⁷¹ O takvim nalazima javljeno je iz Braunšvajga, Zapadnog Berlina, Diseldorfa i Kelna. FAZ od 22. 1. 1977; Tagesspiegel od 6. 7. 1977; PDI — posebna sveska 2, str. 20. i 38.

⁷² Vorwärts od 23. 3. 1978.

⁷³ FR od 28. 3. 1978; Stern od 6. 4. 1978.

⁷⁴ Hamburger Abendblatt od 2. 3. 1978; upor. Berliner Extradienst od 14. 3. 1978.

⁷⁵ Hannoversche Allgemeine od 21. 4. 1977; Die Welt od 22. 4. 1978, PDI — posebna sveska 2, str. 32.

⁷⁶ Berliner Extradienst od 11. 11. 1977; Hamburger Morgenpost 28. 4. 1977.

krstom⁷⁷. Neshvatljivo je da i dalje mogu da rade u školama takvi, većinom po tome poznati, desni ekstremisti.

Posledica neonacističkih rovarjenja i trajna nostalgija za Hitlerom jeste u mnogim školama i ucrtavanje kukastog krsta na školskim tablama i vratima klozeta, kao i pričanje viceva o Jevrejima⁷⁸. Iz Zapadnog Berlina javljaju čak kako su mladići i devojke na jednom razrednom izletu u horu uzvikivali »Hajl Hitler«, a da učitelj koji ih je pratio, nije ništa preduzeo⁷⁹. Iako učenici po pravilu nemaju ništa zajedničko sa neonacizmom i takvim sumnjivim »zadovoljstvima« više hoće da protestuju protiv institucionalne prinude, ipak mogu — pošto im nedostaje istorijsko iskustvo — da potpadnu pod uticaj nacističke ideologije. Uticaj neonacističkih grupa upravo na mlade, svakako da ne bi trebalo potcenjivati (učesće đaka viših razreda u antisemitskim izgedima u Hanoveru)⁸⁰. Zaprepašujući primer radikalno desnih tendencija među omladinom nedavno je zabeležen u Norderštetu, gde su socijalni radnici i vaspitaći, zaposleni u ustanovi za organizovanje slobodnog vremena, podneli gradskoj upravi izveštaj o svom iskustvu. Oni ukazuju, između ostalog, na sve veću raširenost nacističkih simbola, na »recepte« za uništavanje Jevreja, crnaca, stranaca i komunista i na fotokopirane članke iz *National Zeitung*-a⁸¹.

Neobaveštenost i pogrešno ponašanje mnogih učenika može se objasniti i nedovoljnim obrađivanjem fašizma u nastavi istorije i društvenih nauka. Ankete su, na primer, pokazale da učenicima često uopšte nisu bile poznate strahote progona Jevreja⁸². Neonacistički izgredi sada su zaplašili i one koji su odgovorni za obrazovnu politiku. Tako je Remmers, ministar za kulturu iz Donje Saksonije, objavio da će se od jeseni 1978. u opšteobrazovnim školama u Donjoj Saksoniji više obrađivati teme o nacionalsocijalizmu i o progону Jevreja⁸³.

⁷⁷ Die Tat od 10. 3. 1978; Berliner Extradienst od 4. 2. 1977; Parlamentarisch-Politischer Pressedienst od 2. 3. 1977.

⁷⁸ Die Tat od 10. 2. 1978; Die Zeit od 10. 2. 1978.

⁷⁹ PDI — Hintergrunddienst od 1. 9. 1977.

⁸⁰ Upor. Jens Gundlach, »Augen rechts«, u: Hannoversche Allgemeine od 28. 12. 1977.

⁸¹ Heimatspiegel, od 20. 4. 1978. O ostalim slučajevima na terenu Hamburga informiše dokumentacija jednog đачkog antifašističkog kružoka, »Neofaschismus unter Schülern, eine Gefahr« Hamburg 1978.

⁸² Upor. FAZ od 25. 4. 1978.

⁸³ Die Welt od 27. 4. 1978. Slična uputstva učenicima dao je nedavno Günter Apel, hamburški senator za školstvo, Hamburger Abendblatt 6. i 7. maj 1978.

Nekoliko dana pre toga zaključeno je i na konferenciji ministara kulture u Bonu, da se škole upute na intenzivniju obradu nacionalsocijalizma.

I na visokim školama neonacisti pokušavaju da politički snažnije nastupe i da zaplaše kolege koji drukčije misle. U Minsteru, na primer, na zidu univerziteta nacrtani su kukasti krstovi i ispisane nacističke parole.⁸⁴ Posebno uzbuđenje izazvali su slučajevi u Tibingenu gde je »Grupa za odbrambene sportove Hoffmann« istukla studente na jednom sastanku, i u Minhenu gde su fašistički batinaši u menzi napali demokratski orijentisane studente.⁸⁵ Na izborima za studentski savet univerziteta u Getingenu, prijavilo se devet kandidata kao »GSG 9« (Grupa protivnika Spontija), među njima i članovi CDU.⁸⁶ Ova javna grupa desničara koja se između ostalog zalaže i za »čvrst pravni poredak«, dobila je dva mesta. U vezi s tim treba navesti i pojačanu propagandu pripadnika nacionalističkih studentskih organizacija.⁸⁷

Jedna druga društvena oblast u kojoj se u sve većoj meri mogu da primete neonacističke aktivnosti, jeste vojska. Preuzimanjem oficira fašističke vojske i antikomunističkim stavom, vojska je od svojih početaka riznica reakcionarnih shvatanja. Novo je ipak nagomilavanje otvoreno fašističkih tendencija i ekscesa. Ovde pre svega treba navesti priredbe HIAG-a, na kojima često učestvuju vojnici i viši oficiri; obratno, pripadnici HIAG-a često bivaju pozivani na vojne priredbe. Tako je HIAG u Minhenu na svojoj »božićnoj svečanosti« 1977. pored poslanika CSU pozdravio i jednog potpukovnika kao »počasnog gosta«; pre toga je vojna inženjerijska škola u Minhenu pozvala na svoju predbožićnu svečanost pokrajinski odbor HIAG-a za Južnu Bavarsku.⁸⁸ Udruženje interniraca od nacističkog režima (VVN) i Informativna služba Demokratske inicijative (PDI) otkrili su do sada 80 takvih zajedničkih sastanaka.⁸⁹ Uprkos ponovljenim protestima i parlamentarnim interpelacijama, ipak je i dalje dozvoljeno bratimljenje esesovaca i pripadnika vojske. U ovu sliku uklapa se i to da je jednog vojnog obveznika, koji je na spomen-svečanosti u Studenbroku kritikovao simpatije vojnika za Rudela i

⁸⁴ *Die Welt* od 9. 9. 1977.

⁸⁵ »Hoffmann iza rešetaka«, kao gore; *Berliner Extradienst* od 26. 7. 1977.

⁸⁶ *Vorwärts* od 2. 2. 1978.

⁸⁷ *Der Spiegel* od 2. 5. 1977.

⁸⁸ *Die Tat* od 17. 2. 1978; *Vorwärts* od 26. 1. 1978.

⁸⁹ Upor. PDI, *Wie immun ist die Bundeswehr gegen neonazistische Tendenzen?* januar 1978.

HIAG-a i naglašavao antifašistički karakter Ustava, disciplinski kaznio njegov starešina.⁹⁰ Jasan znak za širenje nacističkog zloduha među pripadnicima vojske su skandali, poznati u poslednje vreme kao antisemitske igre (»Gestapovac i Jevrej«) u Hamburgu, pevanje starih ratnih pesama u Dornštatu, pozdravi »Hajl Hitler« u Rajnu i »simbolična spaljivanja Jevreja« u Minhenu.⁹¹ Posle žestokih protesta iz zemlje i inostranstva politički rukovodioci su većinom suspendovali ili otpustili vojnike koji su učestvovali u ovakvim izgređima; postoje pokušaji da se preko predavanja i tečajeva vojnici informišu o nacionalsocijalizmu i prošlosti Jevreja. Ova nastojanja će ipak ostati neefikasna i neuverljiva sve dok na vojnoj akademiji predaju i bivši nacisti, dok se fašistička prošlost oživljava sumnjivim »negovanjem tradicije« i »drugarskim večerima«, a u kasarnama sme da bude izložen i da se prodaje *National-Zeitung*.

Reagovanje političara i državnih instanci

U jednom pismu saveznom kancelaru Schmidtu 12. jula 1977. predsednik SPD (Socijaldemokratske partije Nemačke) Willy Brandt izrazio je zabrinutost zbog sve veće aktivnosti neonacističkih grupa. Povod za ovaj korak bio je sve veći broj pisama partijskom predsedništvu SPD, u kojima su se iznosile tužbe da se sastanci takozvanih drugarskih udruženja, ekstremno desnih borbenih društava i neonacističkih grupa na mnogim mestima »održavaju sa znanjem i odobrenjem nadležnih upravnih vlasti, a onima koji su protiv takvih rabota, zabranjuje se okupljanje i krivično se progone«. Izgleda — pisao je Brandt — da se komunalne instance, opasnostima koje proizlaze od neonacizma suprotstavljaju »sa daleko manje budnosti« nego napadima koje ekstremisti sa ruba našeg političkog spektra, vrše protiv našeg slobodarskog demokratskog poretka.⁹²

Brandtov postupak je kod političkih partija i u javnosti naišao na živ, ali ipak pretežno negativan odjek. Vladin izvestilac Grünwald požurio je da potvrdi da Ured za zaštitu Ustava posvećuje desnom ekstremizmu istu pažnju kao i levom.⁹³ Savezni kancelar čak nije ni smatrao da Brandtovo pismo zaslužuje da se na njega

⁹⁰ *Vorwärts* od 15. 12. 1977. O desničarskim tendencijama u vojsci upor. *Der Spiegel* od 9. 1. 1978.

⁹¹ *FR* od 13. 10. 1977 i 9. 3. 1978; *Die Zeit* od 26. 8. 1977.

⁹² *FR* od 19. 8. 1978.

⁹³ *SZ* od 20. 8. 1978.

javno odgovori. CDU/CSU, zajedno sa celokupnom desnom štampom, ocenili su ga kao Brandtov pokušaj da skrene pažnju sa »mnogo ozbiljnijih opasnosti levog radikalizma«, a to se odnosi, kažu, na snage u njegovoj partiji koje gaje simpatije prema komunistima.⁹⁴ Uz to je došla zamerka kako je Brandt dao dobrodošlu municiju neprijateljskoj kampanji protiv Nemaca, koju sprovodi naročito Moskva. *Bayernkurier* se uzdigao do tvrdnje: »Opet se Brandt pokazao kao pouzdan advokat sovjetske zapadne politike.«⁹⁵ Ne samo u reakcionarnoj, već i u delovima liberalne štampe, Brandtove opomene su označene kao precenjivanje: neofašizam u SRN — tako, na primer, piše *Die Zeit* »jedva zaslužuje da se o njemu govori, a time i da Brandt piše o njemu.«⁹⁶

Ako se posmatraju reagovanja vlasti na neonacističku aktivnost od 1976, treba pre konstatovati da ju je Brandt i potcenio. Posebno jasno se to vidi po ponašanju policijskih vlasti prema javnim skupovima i nastupima neonacista, koje se može okarakterisati kao mešavina ignoracije, prećutne popustljivosti, ili čak direktnog odobravanja. Zato je i mogao, na primer, Roeder sa svojom »Nemačkom građanskom inicijativom« (krajem maja prošle godine da neometano održi »Dan Rajha« u Regensburgu i da otvoreno sprovodi antisemitsku i fašističku hajku. Na trgu ispred regensburške katedrale mogla su se videti samo jedna jedina policijska patrolna kola kad su neonacisti, praćeni uniformisanom grupom batinaša iz »Grupe za odbrambene sportove Hoffmann«, marširali i uzvicima »Smrt Jevrejima — smrt crvenom frontu« grdili one koji su delili levičarske letke.⁹⁷ Demonstrativno odsustvovanje policija je pokazala i avgusta 1977 kad su članovi NPD i »Viking omladine« pred Kapplerovom kućom u Zoltau držali »počasnu stražu«. Neonacisti, obučeni potpuno u crno, nosili su između ostalog i jedan plakat na kome je stajalo: »Jevreji i komunisti zahtevaju da se izruči na smrt bolesni Herbert Kappler. Njihovi komandosi već dolaze da Kapplera raznesu bombama«. Iako je i ovde očigledno postojalo krivično delo »uznemiravanja naroda«, policija

⁹⁴ Tako poslanik CDU Hans Klein, citat u: SZ od 24. 8. 1977; upor. i *Die Welt* od 20. 8. 1977.

⁹⁵ *Bayernkurier* od 28. 7. 1977.

⁹⁶ Dietrich Strothmann, »Fader Faschismus« u: *Die Zeit* od 26. 8. 1977. Vidi i: Ludolf Herrmann, »Der braune Popanz und die rote Gefahr«, u: *Deutsche Zeitung/Christ und Welt* od 28. 4. 1978. Upor. komentar o tome u *FR* od 19. 8. 1977, »Gewichtige Mahnung«.

⁹⁷ Christian Feldmann, »Reichstag« vor dem Regensburger Dom«, u: *FR* od 27. 6. 1977.

nije intervenisala. Samo je nekoliko neuniformisanih službenika posmatralo tu gužvu.⁹⁸

Umesto da interveniše protiv nacističkih sastanaka i skupova, policija se po pravilu brinula za njihov »neometan« tok. Tako su jake snage kriminalističkih službenika i policije februara ove godine obezbeđivale sahranu Kapplera, koju su brojni pripadnici SS-HIAG-a i omladinci iz neofašističkih grupa pretvorili u proslavu u spomen heroja.⁹⁹ U hamburškoj četvrti Lurup policija je februara meseca pendrecima omogućila članovima »Hanza-bande« i drugim neonacistima da uđu u salu na sastanak, mada su antifašistički demonstranti hteli da spreče taj skup.¹⁰⁰ Policija je vrlo suzdržana u suprotnom slučaju, kada — što se češće dešava — neka fašistička grupa hoće da spreči skupove i priredbe demokrata i antifašista. Posebno sumnjiv događaj u poslednje vreme bilo je ometanje čitanja jevrejskog pisca Edgara Hilsenratha u Kamenu i Benenu. Mesna policija je odbila da da obezbeđenje čitanju pesama u Benenu, iako su prethodnog dana u Kamenu neonacisti naoružani lancima sa bicikla i drugim metalnim predmetima pretili Hilsenrathu u toku čitanja i grdili ga. Zbog toga je čitanje moralo da se održi u privatnom stanu.¹⁰¹

Tolerancija i neaktivnost vlasti ohrabruju neonacističke grupe da u javnosti nastupaju sve otvorenije i provokativnije. Pošto je javnost oštro kritikovala ponašanje vlasti, komunalne policijske vlasti izjavljuju ili da su nenadležne — kao u Kamenu — ili policijske direkcije i Uredi za javni red pokušavaju da prebace krivicu jedni na druge — kao u Regensburgu.¹⁰² Nije nikakvo čudo što se policijski službenici delom ne usuđuju da nešto preduzmu protiv nacističkih postupaka, jer neće — kako je izjavio jedan mladi policajac u Hanoveru — »da imaju neprilika sa višim službenim instancama.«¹⁰³ Do sada su bili izuzetak slučajevi gde su se gradske vlasti ofanzivnije suprotstavile izgredima neonacista, kao na primer u Osnabriku, gde je zabranjen jedan skup NPD, planiran za početak marta.¹⁰⁴

⁹⁸ *Bonner General-Anzeiger* od 22. 8. 1977; upor. i *Vorwärts* od 25. 8. 1977.

⁹⁹ Upor. *Die Tat* od 17. 2. 1978.

¹⁰⁰ Upor. *Die Welt* od 27. 2. 1978.

¹⁰¹ Upor. *FR* od 8. 3. 1978; *Die Tat* od 10. 3. 1978. Vidi o tome i Edgar Hilsenrath »Dichterlesung« 1978, u: *Die Zeit* od 24. 3. 1978.

¹⁰² Upor. C. Feldmann, kao gore.

¹⁰³ *FR* od 3. 2. 1978.

¹⁰⁴ Upor. *Die Tat* od 10. 3. 1978.

Ipak važeći zakoni pružaju apsolutno dovoljno mogućnosti da se neonacističke aktivnosti progone i kazne. Tako je, prema čl. 86. i 86a. Krivičnog zakonika, zabranjeno širiti propagandni materijal koji po svom sadržaju znači nastavljanje težnji bivše NS organizacije, naročito NSDAP; isto tako je kažnjivo ako neko upotrebljava nacističke simbole, npr. zastave, značke i pozdrave. Protiv ovih odredbi neprekidno se oglašavaju, i to samo desni ekstremisti. U sve većoj poplavi neonacističkih publikacija u Saveznoj republici Nemačkoj učestvuju i građanski izdavači, koji u vrtlogu novog »Hitler-talasa«, započetog 1977, unosno unovčavaju nacističku propagandu u vidu »dokumentacije« savremene istorije. I industrije gramofonskih ploča i dečjih igračaka profitiraju od »smeđeg buma«. Na buvljim pijacama i drugim mestima cve-ta unosna trgovina amblemima »Trećeg Rajha«. Zadatak sudova bio bi da protiv toga intervenišu. Ali, sudske vlasti su ostale neaktivne prema sve većem širenju neonacističke propagande. O tome samo nekoliko primera: jedna krivična prijava koju je još u oktobru 1976. podneo VVN protiv izdavača desnih radikala Schüt-za zbog širenja NS propagande i upotrebe NS značaka, vukla se u državnom tužilaštvu u Dortmundu sve dok nije obustavljena zbog zastarelosti, koja je, prema Zakonu o štampi, u međuvremenu nastupila.¹⁰⁵ Tužilaštvo u Frankfurtu prilikom preslušavanja traka sa NS dokumentima došlo je do zaključka da je neosnovana sumnja da je vršena propaganda.¹⁰⁶ Četvrto Krivično veće Pokrajinskog suda u Manhajmu nije moglo da u »Spomen ploči junaka Nemačke narodne unije«, zaplenjenoj novembra 1976. u Manhajmu, prepozna »nacionalsocijalistički propagandni materijal«, nego samo »izraz povezanosti sa palim vojnicima«.¹⁰⁷ U Hajdelbergu je čak i sam sud učestvovao u širenju nacističkih amblema time što je zbirku NS ordenja, oduzetu jednom mladom rokeru, dao da se proda na licitaciji.¹⁰⁸ Može se desiti da sudovi pokušavaju da se izvuku iz svega, ukazujući na neaktivnost policijskih organa. Tako je prvostepeni sud u Altenkirhenu (Vestervald) proglasio krivim jednog antikvara koji je na buvljoj pijaci prodavao kukaste krstove, SS bodeže i mrtvačke glave, ali je odustao od kažnjavanja jer su nadležne instance javnog reda propusti-

¹⁰⁵ Upor. *Berliner Extradienst* od 28. 2. 1978.

¹⁰⁶ Upor. *FR* od 21. 12. 1977.

¹⁰⁷ *SZ* od 3. 1. 1977.

¹⁰⁸ Upor. *Stuttgarter Zeitung* od 17. 12. 1977.

le da po dužnosti intervenišu protiv prodaje nacističkih predmeta.¹⁰⁹

Savezna vlada se pokazala uznemirenom obimom neofašističke propagande tek kad su poljski partneri, prilikom posete saveznog kancelara Schmidta Poljskoj, tokom razgovora sa zabrinutošću ukazali na to. Povo-dom jedne interpelacije koju je posle toga podneo Weh-ner, šef SPD frakcije, Saveznoj skupštini — državni sekretar Wolters, iz saveznog ministarstva za omladinu, porodicu i zdravstvo, morao je da prizna da njegovo ministarstvo od 1972. godine nije uopšte postavilo ni jedan zahtev »Saveznom Uredu za ispitivanje« napisu štetnih za omladinu«, a taj Ured mu je potčinjen.¹¹⁰ Tek posle javnog priznanja ove skandalozne neaktivnosti, ministarstvo je naredilo da se zabrani 16 gramofonskih ploča sa NS propagandom, kao i preštampavanja iz *Signal-a*, vojnog časopisa Trećeg Rajha.¹¹¹ Početkom februara savezni ministar za pravosuđe Vogel smatrao se pobuđenim da u jednom pismu upućenom svojim kole-gama u pokrajini, insistira na strožijoj primeni zakonskih propisa o zabrani NS propagande. Vogel je zamolio saveznog ministra unutrašnjih poslova Maihofera da pokrajinske ministre unutrašnjih poslova takođe upu-ti na ovu problematiku i da inicira užu saradnju polici-je i tužilaštva.¹¹² Naravno da ima mesta sumnji da li su Vogelov apel sledili pokrajinski ministri unutrašnjih po-slova i ministri pravosuđa. Tako je ministar pravosuđa pokrajine Severna Rajna-Vestfalija Posser izjavio da nema »uverljivog materijala« koji ukazuje na propuste u krivičnom gonjenju u ovoj oblasti.¹¹³ Nasuprot tome Staak, senator za unutrašnje poslove u Hamburgu, do-duše sada, otvoreno iznosi mišljenje da »samo konse-kventna primena postojećih zakona i puno korišćenje postojećih kaznenih propisa« može sprečiti »da od po-jedinačnog dima nastane neonacistički požar«.¹¹⁴ Upra-vo je u Hamburgu talkva konsekvantnost do sada nedo-stajala.¹¹⁵

¹⁰⁹ Upor. *Berliner Extradienst* od 28. 10. 1977.

¹¹⁰ Upor. Skupštinski protokol, VIII izborni period, 72. zase-danje od 16. 2. 1978, str. 5678; *Vorwärts* od 23. 2. 1978.

¹¹¹ Upor. *FAZ* od 20. 4. 1978; *Die Welt* od 20. 4. 1978.

¹¹² Upor. *FR* od 10. 2. 1978.

¹¹³ Upor. *isto* i *Vorwärts* od 16. 2. 1978.

¹¹⁴ W. Staak, »Dem Rechtsextremismus keine Chance«, kao gore.

¹¹⁵ Upor. »*Hamburg-Stadt mit Herz für Faschisten*«, kao gore; »*Hamburg darf kein Tummelplatz für Neonazis werden*«, kao gore.

Za mnoge odgovorne političare stvarno zlo ne leži u samom neonacizmu već u »preteranom publicitetu« koji se daje njegovim akcijama navodno preko masovnih medija. Senator za unutrašnje poslove Staak opominje uzdignutog kažiprsta: »Dovoljan je jedan poziv ovih grupa da odmah pokrene takozvane 'konferencije za štampu', ili javne 'nastupe' televizijskih timova«. Ovo je isto što i zahtev »odgovornim urednicima« da što je moguće manje obraćaju pažnju na akcije neonacista i tako »spreče da se iznova pothranjuju zabrinutost i strah u zemlji i inostranstvu zbog ponovnog oživljavanja nacističke ideologije«.116 Sledeća varijanta ove strategije bezazlenosti i potpunog ćutanja jeste da se komunistima podmetne glavna krivica za jačanje neonacističkih tendencija, jer se zbog napadanja Savezne Republike kao »države zakužene nacizmom« desni ekstremisti smatraju potvrđenim »u svojoj svesti o antikomunističkoj misiji«.117 U *Bayernkurier* i u listovima Springerovog koncerna, ova misao se dalje razvija, po poznatom uzoru u smislu teorije agenata i zaverenika: prema tome, nisu neonacisti nego komunistički provokatori, teledirigovani iz Moskve, odgovorni za ucrtavanje kukastih krstova i za druge neonacističke izgrede, kojima treba da se diskredituje Savezna Republika Nemačka pred celim svetom!118

Isto kao ustanove državne bezbednosti, izgleda da i sudije u SR Nemačkoj — kao u doba vajmarske republike — ništa ne vide. Tako je veće Upravnog suda Baden-Virtembergera u Manhajmu nedavno konstatovalo da »nije dokazano da su ciljevi NPD suprotni Ustavu u smislu tumačenja Saveznog ustavnog suda«. Zato nikome ne može da se stavi u teret članstvo u NPD kao znak problematične vernosti Ustavu.119 Zato je i mogao manhajmski profesor više škole Günther Deckert, koji je kao bivši član predsedništva NPD i organizator »Mladih nacionaldemokrata« igrao ključnu ulogu u lageru radikalne desnice, da i dalje među svojim učenicima vr-

116 W. Staak, »Dem Rechtsextremismus keine Chance«, kao gore; upor. i sličan stav bivšeg hamburškog gradonačelnika Wechmanna, citirano, u: *Die Welt* od 17. 4. 1978.

117 Tako ministar unutrašnjih poslova Gross, u *FR* od 19. 4. 1978.

118 Upor. Alex Peter, »Auf gleicher Wellenlänge«, u: *Bayernkurier* od 11. 3. 1978; Hans Weigel, »Wenn ich Kommunist wäre«, u: *Welt am Sonntag* od 4. 12. 1977. Iste tendencije ima i serija članaka od Günthera Deschnera, »Die seltsamen Kameraden unter dem Hakenkreuz«, u: *Die Welt* od 20, 21. i 22. 4. 1978.

119 Upor. *FR* od 12. 4. 1978; *FAZ* od 12. 4. 1978; *Die Welt* od 12. 8. 1978.

buje pristalice, dok je, na primer, profesor Fritz Güde, sin bivšeg saveznog tužioca i saveznog poslanika CDU Maxa Güdea, zbog 13-mesečnog članstva u KBW udaljen iz službe u školi u Baden-Virtembergu.120 Mogu da se navedu drugi brojni primeri za različitu primenu radikalnih odredbi sve do gotovo groteskne situacije kada je otpušten iz vojske jedan kuvar jer je u jednom razgovoru rekao da se na unapređenju sporta više radi u DDR nego u SRN, a istovremeno je 13 članova NPD i dalje ostalo u službi kao oficiri.121

Merenje različitim aršinima pokazuje se posebno jasno i prilikom krivičnog gonjenja za političke delikte. Istražni postupci protiv neonacista u najmanjem broju slučajeva završe se presudom. Tako je, na primer, poznato da je od 122 predmeta protiv desnih ekstremista u Bavarskoj, započetih od 1975. do 1977. godine, samo u osam slučajeva došlo do presude.122

Prilikom odmeravanja kazni za izvršioce dela koji pripadaju radikalnoj desnici sudovi, po pravilu, postupaju vrlo velikodušno. Tako je Hoffmann na tibingenškom procesu oktobra 1977. zbog narušavanja javnog reda u toj pokrajini i nanošenja višestrukih telesnih povreda, osuđen samo na deset meseci zatvora (uslovno na tri godine) i na 2.000 DM novčane kazne.123 Kao ovde, tako se i u većini drugih slučajeva kazna pretvara u uslovnu, ili sudovi izriču simboličnu novčanu kaznu. Posledica popustljivosti pravosuđa jeste u tome da se vodeći članovi i najborbenijih grupa u neofašističkom lageru nalaze na slobodi i mogu stalno da prave izgrede protiv pravnog poretka SR Nemačke.

Neofašizam, razvoj udesno i zadaci antifašističkih snaga

Ponašanje nadležnih vlasti prema neofašističkim organizacijama i izgedima opisano je kao sve veća neaktivnost, zanemarivanje i predstavljanje tih izgeda kao bezopasnih. Tu može da se vidi koliko se politički spektar u Saveznoj Republici Nemačkoj već pomerio udesno. Reagovanja državnih instanci objašnjava se njihovim usmeravanjem na borbu protiv »levog ekstremizma«; »borbena demokratija« jedva da se usmerava pro-

120 Upor. *Vorwärts* od 22. 12. 1977.

121 Upor. *Berliner Extradienst* od 14. 2. 1978.

122 Upor. *Die Tat* od 10. 2. 1978; *Berliner Extradienst* od 10. 2. 1978.

123 Upor. *Hannoversche Allgemeine* od 25. 11. 1977.

tiv antidemokratskih akcija zdesna nego se u prvom redu usmerava protiv političke levice, koja u svim društvenim oblastima tek hoće da realizuje demokratska načela.

Kretanje odnosa političkih snaga udesno stvara klimu u kojoj uspeva neofašizam, stupa u javnost ponovno ojačan i uz to treba još da potencira zahtev za autoritarnim društvenim uređenjem koji su postavile snage desnice. Neonacisti koriste »otvaranje udesno« da bi propagirali svoje ciljeve i tako doprinose još intenzivnijem kretanju udesno.¹²⁴ Neprekidni »Hitlerov talas«, koji hoće da prikaže pozitivne strane fašizma, porekne odgovornost krupnog kapitala za uspostavljanje fašizma, porekne odgovornost krupnog kapitala za uspostavljanje fašizma i uspava antifašističku svest, doprinosi tome da se ideološki pripremi teren za autoritarne oblike vlasti. Predstavljanjem bezopasnim i delimičnim rehabilitovanjem Hitlerovog fašizma proširuje se akciono područje za neofašističke snage. To je poznato — to zna i hamburški fašist Kühnen: »Upravo je takozvani »Hitlerov talas« doprineo destabilizovanju javnog mnjenja.«¹²⁵

Ipak je procena državnih organa da neofašizam trenutno ne predstavlja opasnost tačna utoliko što uspostavljanje fašističkog sistema aktuelno nije na dnevnom redu: sadašnja kriza kapitalističkog društva može da se savlada putem parlamentarnih institucija; građanske partije — naročito CDU/CSU — nisu izgubile ništa od svoje integracione snage; zbog internacionalnog odnosa snaga i diskreditovanja fašizma u svetskim razmerama, znatno je sužen prostor za reakcionarne snage.

Ukazivanje na izborni neuspeh NPD i stalno ponavljanje tvrdnje da su neofašisti psihopate i pojedinci koje ne treba uzimati ozbiljno, ipak odvraća pažnju od stvarne neofašističke opasnosti po demokratiju u Saveznoj Republici Nemačkoj. Ta opasnost preti da oslabi demokratiju iznutra i uguši građanska prava i slobode. Providno objašnjenje za ograničavanje demokratskih prava dato je »nužnošću borbe protiv terorista«. Najnoviji primer za to jeste »Zakon o zabrani kontakta«, koji je nedavno napala Savezna skupština. Ovaj zakon treba da legalizuje da lica na osnovu gole pretpostavke o krivičnom delu mogu da budu uhapšena neodređeno

¹²⁴ Upor. i predgovor od Egon Lutza u *PDI* — posebna sveška 2, kao gore.

¹²⁵ *Stern* od 26. 1. 1978.

vreme i da pri tom ne smeju da stupe u kontakt s advokatom i rodbinom.¹²⁶

Glavna snaga ovog kretanja udesno su stranke unije (CDU—CSU) kojima je stalo do toga »da ukinu demokratske tekovine i utru put novoj autoritarnoj državi.«¹²⁷ Socijalliberalna koalicija drži se defanzivno i uveliko se prilagođava pritisku koji dolazi od CDU/CSU.

Neofašizam u poslednje vreme sve borbenije nastupa i otvoreno propagira obnovu nacističkog rajha, pa ga prema tome treba shvatiti kao prvu borbenu liniju političke reakcije u Saveznoj Republici. On ima više funkcija:

— povlađuje autoritarne težnje;

— omogućava reakcionarnim snagama da se još predstavljaju kao demokrate, tako što se verbalno distanciraju od neofašizma;

— omogućava da se i dalje, uz pomoć doktrine totalitarizma, govori o mnogo većim opasnostima levog radikalizma i tako diskredituju upravo oni koji se najkonsekventnije bore protiv neofašizma;

— neofašizam je spreman kao potencijalna »trupa građanskog rata« za borbu protiv demokratskih snaga.

Lak je prelazak od reakcionarne na neofašističku poziciju. To pre svega pokazuje agitacija protiv politike popuštanja i mirne koegzistencije, koja se provodi, samo sa različitom oštrinom, kao i zahtev za ponovno uspostavljanje velike Nemačke, koju propovedaju kako pokrajinska vojna udruženja¹²⁸ kojima rukovode CDU/CSU, tako i neofašisti. Drugo zajedničko polje agitacije je antikomunizam i antisocijalizam, koji su u partijama unije došli do izražaja na primer u formuli za savezne izbore 1976 — »Sloboda ili socijalizam, sloboda umesto socijalizma« — a kod neonacista u paroli »Uništite komunizam«. Franz Heubel, političar CSU, nedavno je preko volje potvrdio delimičnu saglasnost reakcionarnih i neofašističkih shvatanja. Kritikovao je izveštaj Ureda za zaštitu Ustava 1976. saveznog ministarstva unutrašnjih poslova, jer je u njemu NPD i DVU zamereno zbog parola o »opasnosti od narodnog fronta« ili »o predstojećoj propasti države« — to su propagandne formule koje »već godinama iznose i govornici CSU«.¹²⁹ Antide-

¹²⁶ Upor. Gerhard Stuby, »Abschied vom Bürgertum«, u: *Blätter* 11/1977, naročito str. 1309. i dalje.

¹²⁷ Hamburg darf kein Tummelplatz für Neonazis werden, predgovor.

¹²⁸ Upor. Georg Herde, »Entspannungsfeindliche Organisationen in der Bundesrepublik 1977«, u: *Blätter* 5/1977, str. 532

¹²⁹ Citirano prema *Antifaschistischer Jugenddienst*, 1/1978, str. 10.

mokratski potencijal partija unije vidi se i u širenju mržnje prema kritički raspoloženim intelektualcima kao „simpatizerima terora”,¹³⁰ kao i u govoru koji je u fašističkom Čileu održao Strauss, predsednik CSU. Strauss je tražio od svojih nemačko-čileanskih slušalaca da brinu o tome „da se *održ*i sloboda u njihovoj zemlji, bez obzira od koga bila ugrožena”¹³¹.

Personalne i institucionalne linije veza reakcionarnog lagera i neofašista mogu tačno da se dokažu. Pored revanšističkih udruženja iseljenih Nemaca, ovde treba navesti pre svega organizacije kao što je „Nemačka fondacija r. d.” (registровано društvo), osnovana 1966. Među dobitnicima nagrade Konrad Adenauer, koju ova ustanova daje svake godine, nalazi se bivši esesovac Armin Mohler, koji piše za Springerov koncern i — pod pseudonimom — za *Bayernkurier* i *Deutsche Nationalzeitung*. Fondaciju pomaže Privredni savet CDU; ona, sa svoje strane, publicistički potpomaže CDU/CSU. Prema jednoj presudi Vrhovnog zemaljskog suda u Minhen, za fondaciju se s pravom kaže da je prožeta starini i novim fašistima¹³². Povezivanje sa predstavnicima kapitala vidljivo je u udruženjima čiji je cilj, između ostalog, ideološko potpomaganje veza nemačkog kapitala s inostranstvom — na primer, „Udruženje za Nemce u inostranstvu — društvo za nemačke kulturne veze s inostranstvom, r. d.” i „Krug nemačko-čileanskih prijatelja”. U vezi s tim, socijaldemokratski *Vorwärts* primećuje: „Kao južnoafrički režim aparthejda, tako i čileanska vojna hunta ima u Saveznoj Republici uticajne prijatelje: potpomognuti industrijalcima, diplomatama i penzionisanim oficirima nemački nacionalisti u CDU i CSU, u saradnji s reakcionarnim grupama sve do udruženja bliskih NPD, razvijaju živu propagandu”¹³³. Takve izborne srodnosti izražavaju se i tako što je frakcija CDU januara 1976, zajedno sa bivšim potpredsednikom NPD Adolfom v. Thaddenom, slavila izbor za ministra predsednika Ernsta Albrechta, bivšeg menadžera Balzen-Keksa. Ranije je već ukazano na neofašističke tendencije i aktivnosti u vojsci.¹³⁴ Kontakti za koje se do sada zna, ve-

¹³⁰ Upor. CDU Savezni sekretarijat, izd., *Terrorismus in der Bundesrepublik Deutschland*, str. 17. U rubrici »Entschuldigung und Sympathie« pored Heinricha Bölla, Volker Schlöndorffa i Helmuta Gollwitzera, napadnut je čak i Werner Höfer.

¹³¹ Citirano prema *FR* od 1. 12. 1977 (podvukao autor)

¹³² Upor. Hermann Schidtendorf, »Zum ‚Umfeld‘ der CDU/CSU und ihrer Jugendorganisationen«, u: *Blätter* 1/1978 naročito str. 50.

¹³³ *Vorwärts* od 22. 9. 1977.

¹³⁴ Upor. Schmidtendorf, *naved. delo*, str. 60.

rovatno su samo vrh sante leda. „Već duže vremena postoje indicije da otvoreno nastupanje nacista predstavlja površinsku pojavu, koja ima duboke korene. Ispod vidnog polja protežu se takve snage, sve do državnog aparata, u pravosuđu, vojsci, masovnim medijima, istražnim vlastima i, ne na poslednjem mestu, u policiji i snagama koje štite Ustav”¹³⁵.

Pred antifašiste u Saveznoj Republici Nemačkoj postavlja se zato zadatak ne samo da se politički i ideološki bore protiv NPD i bandi koje otvoreno idu na obnavljanje nacističkog rajha, već upravo da ukažu na opšte kretanje udesno kao stvarnu pretnju demokratiji. „Antifašistička borba nema na prvom mestu zadatak da frontalno napadne neofašizam. To bi mogla da bude borba na pogrešnom frontu. Antifašizam danas jeste uporno i istrajno nastojanje da se demokratija odbrani od destrukcije, da se konsekventno bori za svako parče demokratskog poretka... Tako će potisnuti neofašističke elemente koji su se ušančili u kretanju udesno. Ako ne zaustavimo kretanje udesno, mogli bismo jednog dana da se nađemo pred neofašizmom bez maske i u punoj snazi”¹³⁶. Koliko su još uvek široki delovi naroda podložni fašističkim parolama i kako je zbog toga važno da se više objašnjavaju uzroci i suština fašizma, pokazuje jedna reprezentativna anketa „istraživačke grupe Wahlen”. Prema njoj, 36% građana Savezne Republike Nemačke želi opet ili još uvek jedinstvenu jaku partiju; 26% hoće da opet vlada vođa čvrste ruke.¹³⁷

Rad na antifašističkom objašnjavanju i antifašističkoj akciji (npr. za 30. godišnjicu oslobođenja od Hitlerovog fašizma i kraja rata 8. maja 1975) obavilo je Udruženje interniraca nacističkog režima (Savez antifašista). U poslednje vreme znatno je rašireno shvatanje o nužnosti da se odbiju nagomilane provokacije neofašista i da se ukaže na vezu neofašizma i kretanja udesno. U mnogim gradovima i školama sprovode se antifašističke nedelje. Tako je priredbi koju je u Kaselu organizovao gradski đlački savet prisustvovalo oko 8.500 učenika. Formirao se antifašistički kružok, koji će i posle

¹³⁵ Gerhard Stuby, *naved. delo*, str. 1331.

¹³⁶ Horst Stuckmann, »Rechtsentwicklung und Neofaschismus in der BDR«, u: Kurt Gossweiler: *Faschismus und antifaschistischer Kampf*, Frankfurt a/M 1978, str. 63.

¹³⁷ Upor. Drugi TV program (izd.), »Verkaufsschlager Hitler? Die Hitler-Welle und was sie bedeuten kann, rukopis emisije Otta Wilferta, 10. 1. 1978, str. 33.

ove nedelje da daje dodatne informacije o fašizmu i o otporu protiv njega, na primer, prikazivanjem filmova. Mora se naglasiti da se SPD u gradskom parlamentu Kasele setila svojih antifašističkih tradicija i odbila pokušaje CDU da osujeti antifašističku nedelju.¹³⁸ Nagomilavanje neofašističkih izgređa u školama u Hamburgu bio je povod đlačkoj skupštini „da se sada aktivira i suprotstavi, a i zapita kako dolazi do toga da se upravo u poslednje vreme pojavljuju fašističke grupe i šta možemo protiv njih da učinimo?“¹³⁹ Ciljeve ove nedelje ovako definiše pokrajinsko predstavništvo učenička u Hamburgu: „Objašnjavanje Hitlerovog fašizma brojnim filmovima, predavanjima starih antifašista, izložbama knjiga, izložbama i kulturnim priložima u školama. Razotkrivanje u školama neonacističkih radova kao i veličanja i predstavljanja fašizma bezopasnim. Aktivnostima tokom nedelje treba egzemplarno pokazati šta u školama mora da se menja, a pre svega da se inicira diskusija kako dalje da se postupi protiv nostalgije i neofašizma“.¹⁴⁰ Pošto iz formalnopravnih razloga školske vlasti najpre nisu htele da odobre antifašističku nedelju — đlačka skupština je navodno prekoračila svoja ovlašćenja — pritisak javnosti prisilio je da dā odobrenje.¹⁴¹

SPD nije mogla da izbegne da se ne aktivira protiv sve većeg nastupanja neofašista. Kongres SPD održan novembra 1977. u Hamburgu prihvatio je rezoluciju hanoverškog pododбора „Informacija javnosti o desnom radikalizmu“, gde se kaže: „Izvršna vlast izgleda da je ponovno sklona da zažmuri na jedno ili oba oka. Delegati nisu zadovoljni ako se tobožnji član NPD uhapsi i bude odgovoran za nacističke parole. Oni zahtevaju intenzivno i opširno razjašnjavanje tog događaja i to mora da ima zakonske posledice...“¹⁴² Rezolucija koja bi išla

¹³⁸ Upor. *Die Tat* od 17. 2. 1978.

¹³⁹ Intervju sa Tomasom Steffensom, predsednikom hamburške đlačke komore, u: *Hamburger Lehrerzeitung*, 5/1978, str. 10. Na str. 16—17. istog broja iskustva o Nedelji iz gimnazije Glikster Veg.

¹⁴⁰ Citirano prema dokumentaciji: »Neofaschismus unter Schülern, eine Gefahr«, *naved. delo*, str. 17.

¹⁴¹ Upor. *isto*, str. 17. i dalje.

¹⁴² Kongres SPD u Hamburgu od 15—19. novembra 1977, *Protokol*, Bon, bez godine, str. 818. Antifašističko angažovanje u SPD mora se svesti pre svega na aktivnost partijske baze, naročito Jusosa (mladih socijalista). Već su jasna nastojanja da se dođe do jedinstvene antifašističke akcije. Tako će, kažu, baden-virtemberški poslanik SPD u pokrajinskoj skupštini Rolf Dick na sledećem pokrajinskom partijskom kongresu da podnese zahtev da se ukinu neusaglašeni zaključci prema kojima član SPD ne sme istovremeno da bude i član VVN. Upor. *Vorwärts* od 19. 1. 1978.

dalje i predviđala da frakcija SPD traži preispitivanje (neo-)fašističkih organizacija (između ostalih HIAG i DVU), a ako treba i njihovu zabranu, naravno da nije napisana.¹⁴³

U mnogim mestima u SR Nemačkoj formirani su građanski inicijativni odbori i antifašistički krugovi protiv neonacista, u kojima su saradivali članovi mnogih demokratskih organizacija i pojedinci. I sindikati su se u najnovije vreme žestoko suprotstavili provokacijama fašista. U jednom antifašističkom letku DGB (Savez nemačkih sindikata), Hanover poziva „na angažovanu raspravu sa starim i novim nacistima“. Izgređi nisu „više delo pojedinaca koje ne treba ozbiljno shvatiti kao što misle poneki političari u našoj zemlji. Iza toga se krije više. Tako je to već jednom počelo“. Istorijsku pouku Hitlerovog fašizma i njen značaj za antifašističku borbu danas je upečatljivo objasnio predsednik IG (Sindikata radnika industrije štampe i hartije) Leonhard Mahlein: „To nije samo ‚prošlost‘, to može da bude i budućnost ako ponovimo grešku koju smo učinili nekada u dvadesetim i tridesetim godinama. Jer, mi smo većina i mi smo i tada bili većina; ali nismo bili jedinstveni. Bili smo zavađeni:

- socijaldemokratski sindikati protiv hrišćanskih;
- socijaldemokratska partija protiv komunističke;
- marksisti protiv katolika;
- liberalni jevrejski građani protiv radničkog pokreta.

Nismo pravovremeno shvatili da imamo zajedničkog neprijatelja koji je hteo sve nas bez obzira gde smo stajali, da potčini, obespravi, iskoristi i najzad pobije“.¹⁴⁴

Zadatak svih antifašista zato mora da bude da zajednički potisnu neofašizam i snage koje ga potpomažu i predstavljaju ga bezopasnim. „Međunarodna manifestacija 22. aprila u Kelnu“, koju je organizovala VVN i evropske organizacije otpora, a koja traži ukidanje ud-

¹⁴³ Upor. *Berliner Extradienst* od 11. 11. 1977.

¹⁴⁴ Leonhard Mahlein, »Nie wieder Uneingkeit im Kampf gegen Faschismus«, objavljeno u: *Deutsche Volkszeitung* od 24. 11. 1977. O ovom upor. i govor Kurta Georgia, predsednika sindikata drvne industrije i veštačkih sirovina, »Um diese Demokratie Tag für Tag kämpfen«, u: *Die Tat* od 14. 2. 1978.

ruženja bivših esesovaca i zabranu svake nacističke propagande i delatnosti,¹⁴⁵ predstavlja novu kulminaciju antifašističke borbe u Saveznoj Republici Nemačkoj.

(Jörg Berlin, Dierk Joachim, Bernhard Keller i Volker Ullrich, »Neofaschismus in der Bundesrepublik. Aktivität, Ideologie und Funktion rechtsextremer Gruppen«, *Blätter für deutsche und internationale Politik*, br. 5, maj 1978, str. 528—554)

Preveo Žarko Carić

diskusija

¹⁴⁵ Upor. deo o dokumentaciji ove sveske.

Giuseppe Chiarante, Luciano Gruppi, Mario Tronti i drugi

KRITIKA NEOKONZERVATIVIZMA

LEVICA I OPASNOST OD NEOKONZERVATIVIZMA U EVROPI*

Giuseppe Chiarante

Zahvaljujem učesnicima ovog okruglog stola, angažovanog radom na analizi, istraživanju i upoređivanju u vezi s problemima na koje nailazi evropska levica u novoj — političkoj i ekonomskoj — fazi kroz koju danas prolazi naš kontinent. Ovim problemima časopis *Marksistička kritika* inače bavi se već izvesno vreme.

Veoma je rasprostranjen utisak — izvan i unutar levice — da je na pomolu „povratak“; kao da se zatvara ciklus, onaj ciklus koji se odlikovao različitim iskustvima „socijalne države“ u formi u kojoj se ova uobličavala unutar zrelog kapitalizma počev od tridesetih godina, kada je reč o Sjedinjenim Američkim Državama i, naročito, nakon poslednjeg rata, u Zapadnoj Evropi. Evropska levica snažno je implicirana ovim zatvaranjem ciklusa; deo takvih iskustava takođe su činili i razni modeli *Welfare State*-a, socijaldemokratskih politika planiranja i intervencije i razne forme „socijalne politike“ koje su tokom ovih godina sprovedene u mnogim evropskim zemljama.

Ovaj trenutak „vraćanja“, ne slučajno, često se izgleda karakteriše, na čitavom evropskom Zapadu, kao

* Tekstovi s okruglog stola koji je organizovao italijanski časopis *Marksistička kritika*, o hipotezama i pitanjima koje je Eugenio Somaini izneo u svom članku »Križa levice i oživljavanje neokonzervativizma u Evropi«, objavljenom u broju 5. iz 1979. pomenutog časopisa.

izbijanje konzervativnih snaga ne samo na političkom, već i na ideološkom planu. To dokazuje procvat neoliberalne, antidržavne i neokonzervativne tematike.

On se, isto tako, karakteriše izbornim rezultatima, mahom nepovoljnijim po partije koje predstavljaju izraz radničkog pokreta, i krizom politika planiranja i naročito politika državne intervencije, što pred političku kulturu levice na dnevni red stavlja ozbiljne probleme. Očigledno, u prvom redu, problemi se postavljaju pred političku kulturu socijaldemokratije, koja se tokom ovih godina obilato poistovećivala s praksom kejnzijanskog tipa i s modelima *Welfare State*-a; ali, isto tako, u mnogim vidovima, i pred političku kulturu zapadnih komunističkih partija, koje su u poslednje vreme mnogo radile na temama planiranja, demokratskog upravljanja privredom i različitih formi organizovanja „socijalne države”.

Najpre, da li je moguće govoriti o „političkom ciklusu” koji na neki način prati evropski ekonomski ciklus? Da li je ispravno reći da se ovaj politički ciklus sada odlikuje neokonzervativnom ofanzivom, koja se javlja sa manje-više analognim karakteristikama na čitavom kontinentu, ili se, pak, mora smatrati da je situacija veoma različita od zemlje do zemlje i da elementi koji služe za uspostavljanje razlika („italijanska anomalija”, u našem slučaju) odnose prevagu, da tako kažemo; nad zajedničkim elementima?

Dalje, na šta se, na ekonomskom ili na političkom planu, oslanja neokonzervativna ofanziva? Da li je ispravno kada se tvrdi da je ona našla povoda ne samo u konjunktturnim poteškoćama, već i u činjenici da se jedan ciklus zatvorio (mislim na ciklus koji je započeo tridesetih godina)?

Da budem jasniji: uveren sam da i neoliberalizam i neokonzervativizam nisu dugog daha; no, u svakom slučaju, valja imati u vidu teškoće s kojima se susreće evropska leвица s obzirom da se one tiču one perspektive „socijalne” ili „strategijske” države za koju se dugo zalagala naročito akcija socijaldemokratije.

Kakvi razlozi su doveli do poteškoća na koje su naišle politike planiranja ili pojedini modeli „socijalne” države? Da li su to prvenstveno unutrašnji razlozi, svojstveni ovim politikama ili je ovde poglavito reč o spolnim razlozima, kao što su kriza nafte, menjanje svetskih odnosa između industrijski razvijenih oblasti i oblasti u razvoju, ili kriza krupnih „imperijalističkih sistema” koji su dugi niz godina obezbeđivali prilično stabilnu svetsku ravnotežu?

Jasno je da analiza kojoj težimo nije sama po sebi cilj; naprotiv, ona se neizostavno mora razvijati kroz diskusiju o problemima koji se tiču levice, o strategiji koju ova mora da usvoji da bi na takve probleme odgovorila i da bi suzbila konzervativnu ofanzivu koja je u toku. Jasno je, takođe, da se u ovom cilju ne sme napustiti analiza, čak i u evropskom kontekstu, specifičnih karakteristika italijanskog stanja, premda su se analize nekih politologa (i to levičarskih) pokazale kao neadekvatne i površne, budući da su smatrale da sve mogu sveći na shemu suprotstavljanja „zaostale Italije” i „napredne Evrope”. Pa ako je tačno da je i sam evropski model ušao u krizu (barem s tačke gledišta levice, uključujući i socijaldemokratiju), onda je tačno i to da se ne smeju zapostaviti osobeni elementi koji odlikuju italijansko stanje.

Želim, međutim, da istaknem da je na terenu analize i istraživanja na kome se sada nalazimo, nužno da se uzdržimo od nestrpljenja da od samog početka do potpunih odgovora, koji su možda smesta osuđeni da se pokažu kao brzopleti ili improvizovani.

Ovaj susret smo, dakle, van svih formalnih shema, zamislili kao priliku za refleksiju i produbljanja, koja se pruža intelektualcima i političarima u okviru levice.

Antonio Gambino

Rasprava u kojoj smo pozvani da učestvujemo veoma opravdano je dobila naziv: „Leвица i opasnost od neokonzervativizma u Evropi”. Zaista, oba ova aspekta, sadašnja neokonzervativna ofanziva i kriza levice, prisno su međusobno povezani, i želeo bih da počnem da govorim upravo o toj povezanosti.

Ako se dobro sagleda fenomen koji je pred nama, vidi se da ovo skretanje udesno nema ničeg jasnog, da se ne bazira na nekom definisanom programu niti ima precizne ciljeve, nego da su njegovi koreni zapravo u stanju duha, u nekoj vrsti neraspoloženja, nezadovoljstva, izraženog u povratku individualizmu, koji se, delom, rađa iz razočarenja. Jasno je da je ovom osećanju razočaranosti u velikoj meri doprinela leвица, naročito time što je dopustila da bude zavaravana, ne mesecima već godinama, nekom vrstom poplave ludila čija je najupadljivija manifestacija bilo zapadanje u jedan vid potpuno apstraktne utopije.

Kada se osvrćem na ovaj fenomen, mislim u prvom redu na stav onih koji su, posle 68. godine, nazvani van-

parlamentarnom levicom. No, tačno je i to da se dobar deo odgovornosti može staviti na dušu klasičnoj levlci, tj. levo orijentisanim partijama i sindikatima; oni su, delom, zauzeli čitav niz stavova koji se u svetlu proteklih godina pojavljuju kao nedvosmisleno apsurdni; oni, delom, nisu umeli da reaguju protiv atmosfere neodgovornosti koja ih je okruživala.

Želeo bih da bude sasvim jasno o kom fenomenu govorim pa, prema tome, i šta je predmet moje polemike. Naime, govorim o onome što sam nazvao „potpuno apstraktnom utopijom”. Ne bih se uopšte složio s onima koji samo veličaju postojeće i koji se, zbog činjenice da su izvesni projekti preobražaja i reforme imali do danas uspeha, osećaju ovlašćenima da izvedu zaključak kako takvi projekti nemaju nikakve težine i da stvarnost mora da se prihvati takva kakva jeste. Njihovo rezonovanje — kao što sam jednom već pisao — izgleda kao neka vrsta naopako izvedenog „ontološkog dokaza”, jer dok oni koji podržavaju ovu tezu imaju pretenzija da iz svoje predstave izvedu postojanje neke određene stvarnosti (u ovom slučaju specifične, boga), branioci prevladajućeg poretka hoće iz poraza — barem do danas — projekata preobražaja da izvedu nemogućnost čak i svoje predstave.

Utopija, po mom mišljenju, ima specifičnu i važnu funkciju u ljudskom razvrtku, ali ona mora da bude istinska i ozbiljna utopija. I upravo je ovde onaj pokret mišljenja nazvan „pokretom iz '68” u potpunosti pokazao svoja ograničenja. Njegova glavna parola bila je „imaginacija na vlast”, a njegov cilj valjda je bio: primorati sve da „misle nezamislivo”, da razbiju stare misaone sheme i da koncipiraju istinski nova rešenja za nove probleme. Ali, kakva „imaginacija”, kakva „misao”, u specifičnom smislu pojma, su proizvedene tokom svih tih godina, ako su bile izražene u mehaničkom reprodukovanju izvesnih detinjastih parola, ili su se pojavile na skupovima omladine koja je udarala u bubnjeve i ponavljala fraze bez ikakvog smisla?

„Starci”, oni koji su morali bolje poznavati stvari, pružili su bolji dokaz: za razliku od ostalih, oni su doprineli da se prošire neosnovane nade, dopustili su da se poveruje kako je moguće prodavati ono što se još nije proizvelo, podržali su, s punom ozbiljnošću, najbezobzirniju pretenziju mladića, čak i onih koji su tvrdili da je nužno ići u školu ne da bi se učilo, već da bi se ulazilo u učionice i izlazilo iz njih, da bi se vređali profesori, da bi se proglasila neprekidna zasedanja ili druge slične stvari.

Vrhunac, ili gotovo vrhunac, predstavlja otkrovenje da „ludaci” ne postoje, da je mentalna bolest izmišljotina kapitalističkog društva i da je dovoljno da se oni koji izgledaju mentalno bolesni smeste u drukčiji ambijent pa da svi problemi budu rešeni; rezultat ovoga je bio da su danas mnoge naše bolnice pune muškaraca i žena koji nisu okvalifikovani kao ludaci, ali koji slobodno lutaju hodnicima i prestravljaju ostale bolesnike, čupaju im drenažne cevčice ili im zatvaraju dovod kiseonika, samo zato što ih muči strah koji im izazivaju mehurići.

Ova poplava ludila, ova apstraktna utopija, koja nema ništa zajedničko s istinskim kritičkim projektom preobražavanja stvarnosti, doprineli su fenomenu koji ispituje na dva različita načina. Oni su, s jedne strane, kod mnogih doveli do revalorizacije „zdravog razuma”, i to onog najstarijeg, najreakcionarnijeg. S druge strane, suzili su prostor za ideološku reviziju, koja je, međutim, bila i ostala apsolutno potrebna: dovoljno je da se pomisli na postavke najmehanicističnijeg marksizma, koje se još uvek drže za zlato u prahu. Rezultat ovoga bio je da je levica, pošto se završila etapa lažnih iluzija, morala da povede sopstvenu bitku sa teškim bremenom predstava koje su po mnogim aspektima bile apstraktne i zastarele; očito je da je i ovo išlo naruku desnici.

Ovaj subjektivni uzrok „odraza”, kako mi se čini, ide skupa s jednim objektivnim uzrokom, koji se sastoji u činjenici da se levica, u svojstvu nosioca nacionalnog projekta preobražaja stvarnosti, — uprkos svemu što se kazuje na bezbrojnim međunarodnim sastancima i skupovima — sve češće susreće sa svetom u kome ljudi sve manje veruju da razvoj sledi neki logičan tok i da on od početka može biti kontrolisan na bazi ustanovljenih i podudarnih shema.

Ovo je tačno na međunarodnom planu. Ako obratimo minimum pažnje, zapažamo da su „veliki projekti”, o kojima se govorilo do pre nekoliko meseci, potpuno iščezli iz našeg vidokruga i da je čak i pojam „novog svetskog poretka”, koji je bio stalna inspiracija posleratnim generacijama, postao zastareo i bezmalo smešan. Jedina referentna tačka danas jeste sila, „svršeni činovi” stvoreni silom, a heroji našeg doba jesu ljudi koji se upravljaju prema ovim parametrima, ljudi koji — od Izraelaca do Afrikanaca i mnogih drugih — izazivaju proteste i osude javnosti i međunarodnih organizacija zbog toga što stvaraju stanja koja im pogoduju i koja kasnije niko ne uspeva da poremeti.

Analiza paralelna ovoj mogla bi se, po mom mišljenju, napraviti i za ekonomsku oblast.

Nipošto nemam nameru da produbljujem razmatranje koje prevazilazi moje mogućnosti. Moj je utisak, ipak, da prisustvujemo fenomenu gubljenja poverenja u samu koncepciju planiranja. Suočen s rastućom složenosti ekonomskih procesa, s nepredvidljivim ponašanjem sve brojnijeg radništva, sa divljačkim karakterom izvesnih monetarnih kretanja i spekulacija, sa fenomenom inflacije, o čijim uzrocima ekonomisti žučno raspravljaju i ne uspeavaju da postignu saglasnost — prosečan građanin razvijenih zemalja, čini mi se, sve više gubi veru u mogućnost intervencije neke vlasti kadre da utvrdi kurs koji će se slediti, ili jednostavno da utvrdi izvesne prioritete i da postigne da se oni poštuju, uz minimum preciznosti. Posledica ovoga jeste širenje veštine „snalaženja”; vraćanje na ideologiju „spasavaj se ko može” koja, naravno, ne sme postati i ideologija levice.

Svakako, to što predlažu partije desnice nema, s koncepcijskog stanovišta, nikakve ozbiljnosti. Dovoljno je setiti se ideje o „povratku tržištu” — u situaciji u kojoj je tržište, shvaćeno na klasičan način, odavno prestalo da postoji — pa da shvatimo koliko su neke parole licemerne. Ne uzimajući u obzir to da li zbilja postoji želja da se krene putem neoliberalizma, valjalo bi uništiti čitav niz socijalnih tekvina iz poslednjih trideset ili pedeset godina, što bi imalo ne samo političke posledice (autoritarna država i sl.), nego i nesagledive ekonomske posledice (slabljenje unutrašnjeg tržišta).

Ova slabost desnice kada je u pitanju planiranje ipak ne predstavlja razlog za optimizam. Mnoge akcije koje naizgled nemaju unutrašnju logiku mogu, izvesno vreme, imati uspeha ako odražavaju duboko uvrežene zahteve. Predviđanje da će one kasnije doprineti otežavanju problema više nego njihovom rešavanju, ne predstavlja nikakvu utehu.

Na kraju bih hteo da kažem da i uzroci razvoja neokonzervativizma, koje sam definisao kao objektivne, jesu takvi samo delimično.

Gubljenje vere u planiranje rađa se, naravno, iz rasprostranjene konstatacije da je svet u kome živimo postao nepredvidljiv i obeležen takvom „povezanošću” među različitim procesima i brojnim krizama, da i sama ideja unapred određenog i kontrolisanog razvoja više ne izgleda verovatna. Istovremeno mi se čini da ova kriza poverenja proizlazi iz činjenice da je učinjen pokušaj da se stavi pod kontrolu nešto što je zbog svoje prirode

nemoguće kontrolisati, da je učinjen pokušaj sređivanja stvarnosti, kao što je potrošačka, koja je po svojoj suštini haotična i divlja.

Zato što se toliko insistiralo na planiranju, što se ovom eksperimentu pripisivala vrednost univerzalnog leka koji može da reši sve probleme, nije se imalo u vidu da je ono, u suštini, instrument koji je kadar da promeni i poboljša ekonomsko i socijalno stanje jedino ako najpre postoji dublja varijanta, to jest pod uslovom da je postojao barem početak promene u odnosu čoveka prema društvu čiji sastavni deo čini. Ukratko, nije se vodilo računa o tome da je istinska suština u tome da se stvori nova i drukčija lestvica vrednosti.

Komunistička partija Italije je, nesumnjivo, učinila napor u ovom smislu, stavivši na dnevni red problem odricanja. Reč je o inicijativi od velikog značaja, naročito zbog činjenice da ni jedna partija, ne samo u Italiji nego ni na Zapadu (s izuzetkom pojedinih sektora skandinavске socijaldemokratije), nije imala dalekovidnosti ni hrabrosti da se suoči s ovim pitanjem.

Ali, i među italijanskim komunistima, i u javnosti koja im je bliska, ova rasprava ostala je na pola puta i nije dobila snagu niti se konkretizovala. Ako postoji želja da se spreči razvoj neokonzervativizma, koji je lišen perspektive ali koji uživa podršku u snažnom obnavljanju individualističkih akcija, mora se učiniti pokušaj da se ova debata nastavi i produbi.

Claudio Napoleoni

Prihvatajući Gambinovu shemu o tri vrste uzroka ove ofanzive neokonzervativizma ili neoliberalizma, hteo bih svoju pažnju da usredsredim na uzroke ekonomske prirode i nameravam, takođe, da nešto kažem, u okviru ove ekonomske tematike, o odgovarajućim ideološkim aspektima.

Želeo bih da budem veoma shematičan i, u izvesnom smislu, možda i provokativan, jer, u slučaju kao što je ovaj, shematizam je — čak i kad se imaju u vidu rizici koje on povlači — koristan da bi se dospelo do suštine, do jezgra problema. Zatim bih, na shematičan način, rekao da je do skretanja udesno, do ofanzive neoliberalizma, barem što se ekonomskih uzroka tiče, uglavnom došlo zbog prisustva onoga što ekonomisti zovu *stagflation*, odnosno zbog stagnacije povezane s inflacijom.

Zbog čega verujem da postoji prisna veza između ove dve stvari? Zato što je istorijski proces koji je doveo do ovakvog stanja pretrpeo uticaj politike levice i bio na presudan način njome determinisan, a u toj politici bitnu ulogu odigrali su upravo sindikati.

Posle drugog svetskog rata, prešli smo u stanje u kome je inflacija suštinski izmenila svoju prirodu; inflacija po svojoj prirodi povezana s ekspanzijom novčane potražnje, potekle u velikoj meri zbog javnih izdataka, pretvorila se u inflaciju koju suštinski izaziva preraspodela dohotka u korist najamnih klasa, ili, ako hoćemo da upotrebimo neodređeniji i neprecizan izraz, u korist zavisnih radnika.

U celom kapitalističkom svetu — a naročito u Italiji — postignute su ogromne sindikalne tekovine koje su, uprkos inflaciji, determinisale veoma značajne procese preraspodele stvarnog dohotka. Sylos Labini je naročito u Italiji ukazao na ovaj fenomen i danas postoji saglasnost (bilo je teško da se ona proširi i u levici, ali verujem da se već može reći da je rasprostranjena u svim sektorima) da je, u stvari, ovaj proces u kome su sindikati odigrali glavnu ulogu doveo do ovakvog stanja stagflacije — zbog koga se najviše žali — gde je stvarni razvoj pretrpeo vrlo snažno popuštanje kako u pogledu globalnog rasta proizvodnje, tako i u pogledu povećanja produktivnosti; sve to je praćeno inflacijom koja se, premda za druge zemlje nije toliko ozbiljna kao za nas, ipak smatra uzrokom ozbiljne nestabilnosti i koja predstavlja jednu stvarnost protiv koje se treba boriti.

Naravno, ovo nije dovoljno da bi se objasnila neokonzervativna reakcija. Nije dovoljno da se stagflacija pripíše politici levice i, posebno, sindikalnom uticaju, pa da odatle proistekne neokonzervativna reakcija. Objasnjavam da moja tvrdnja da postoji odgovornost levice u ovom smislu ne znači da nameravam da donesem negativan sud, pošto je u pitanju ogromna demokratska tekovina koja može predstavljati polaznu tačku za veoma važne tokove. Stvar je u tome — što se meni čini bitno — da na pojavu stanja realnog popuštanja kapitalističkog razvoja, praćenog ovom velikom nedaćom koju predstavlja inflacija, od evropske levice uopšte i italijanske posebno, nije usledio predlog adekvatan situaciji, politički predlog koji bi dopustio da se polazeći od ove činjenice razvoj nastavi.

Reći ću šta, po mom mišljenju, znači dati predlog za ekonomski razvoj koji bi kao polaznu tačku uzeo stanje stagflacije. Najpre želim da istaknem nešto što mi

se čini veoma značajnim za objašnjavanje reakcije desnice. Upravo zato što je izostao adekvatan politički predlog za suočavanje s problemom razvoja, sindikat se našao pred jednom ozbiljnom protivrečnošću. Ovo, naravno, važi za Italiju, ali mislim da bi se bez ozbiljnih poteškoća moglo i uopštiti.

Ta protivrečnost mogla bi se definisati na sledeći način: sindikat zna da na tradicionalnom terenu svog delovanja — terenu raspodele dohotka i uslova rada u fabrikama — nije dobio sve što bi mogao da dobije, ali da je dobio dovoljno da protivnikov manevarski prostor učini veoma ograničenim. Dakle, on na ovom planu stalno nailazi na sve veće teškoće u svom napredovanju i zato se učvršćuje na drugom terenu, odnosno upravo na terenu zahteva da se pribegne planiranju.

Zahtevi da se pribegne planiranju znače, u ovom slučaju, dve stvari: da sindikat unosi u ugovore i potpisuje sopstvenu spremnost da učestvuje u vođenju ekonomije kroz podesne forme, ali zahteva, s druge strane, da na političkom polju bude neka referentna tačka za koju bi mogao čvrsto da se uhvati kako bi svoje delovanje mogao da prenese na mesta koja su za njega svojstvena, odnosno na mesta gde se radi.

Dok poslodavac za referentnu tačku uzima tržište — premda nesavršeno, kao što podseća Gambino, ali u svakom slučaju tržište — sindikat zahteva, da bi mogao da suprotstavi tezi poslodavaca sopstvenu tezu — čvrstu referentnu tačku, koju može da mu pruži jedino planiranje, ali planiranje kojem će se pristupiti na nacionalnom planu.

Planiranje ovakvog tipa ne postoji i otuda protivrečnost s kojom se sindikat suočava: s jedne strane — imajući u vidu čitavu njegovu istoriju, onu istoriju koja je dovela do stagflacije — on nužno mora da se učvrsti na poziciji gde jedinstvo s planiranjem postaje vitalno, radi njegovog budućeg delovanja; s druge strane, međutim, on ne nailazi na suštinsku referentnu tačku da bi mogao da razvije ovakvo delovanje.

To je ozbiljna protivrečnost — verujem da je sindikatu ovo poznato — toliko ozbiljna da će, ako na neki način ne bude prevaziđena, staviti na diskusiju i njegove tekovine na tradicionalnom polju, na polju raspodele dohotka i uslova rada u fabrici.

Pitanje predloga levice, koji bi predstavljao predlog za razvoj, postaje bitno iz dva, međusobno prisno povezana razloga. Ovi razlozi, međutim, mogu da se izdiferenciraju da bi se razmatranje olakšalo.

Jedno društvo, u prvom redu, ne može se kretati napred do u beskonačnost bez izvesnog razvitka. Ukoliko nije tako, stvar je u političkom smislu izgubljena. I drugo, sama operacija koju je vodila levica, a posebno sindikati, izazivajući sadašnje stanje, izrodila se u protivrečnost koja mora da bude razrešena, ali koja može da bude razrešena samo na jedan način: tako što će se ponuditi alternativa koja će ostaviti mesta za politički produžetak onoga što su sindikati dobili.

U čemu bi se sastojao taj predlog za razvoj?

Što se ovoga tiče, dozvolićete da se ne složim s onim što je rekao Gambino u vezi s jednim ideološkim pitanjem od velikog značaja. Ovaj predlog, ako ne želi da se kreće po tradicionalnoj liniji i da bude postavka koja će dovesti do nazadovanja u pogledu sindikalnih tekovina — ne sme da izgubi, bez obzira kako će biti formulisan, karakteristiku da definiše razvoj, realan i u ekonomskom smislu, uz vrlo nisku stopu akumulacije.

Ovo je kritična tačka pred kojom se našla levica. Zbog čega niska stopa akumulacije? Zato što sadašnji procesi preraspodele dohotka ne omogućavaju visoke stope akumulacije i zato što ovaj tradicionalni minimum akumulacije, koji je još dopušten unutar ovakve raspodele dohotka, po svojim karakteristikama više gotovo ne povećava zaposlenost, već samo produktivnost. Jasno je, dakle, da levica mora bežati od tradicionalne veze, tipične za kapitalizam, između razvoja i materijalne akumulacije kapitala.

Da li je to moguće? Izgleda nemoguće u okviru striktno logike tržišta, striktno merkantilne i kapitalističke, ali zato savršeno moguće ako se takva logika napusti.

Napustiti ovu logiku znači prihvatiti da postoje, da se mogu naći — uz zajednički napor, mašte ako se hoće, ali svakako ne iracionalan napor, već maksimalno racionalan u vezi s ovim pitanjem — da se mogu naći i definisati oblasti i forme stvarnog bogatstva koje nisu obavezno vezane za proizvodnju materijalnih dobara i robe. Istina je da bismo ovde uveli jedan „element“, koji bih ja stavio pod navodnike i koji bih, zato što se služim običnim terminima polemike, nazvao na neki način *utopističkim*.

Sav utopizam koji se javlja oko 1968. na ovamo ne sme se likvidirati bez pumnog razmišljanja, zato što je taj utopizam na dnevni red stavio upravo problem porasta stvarnog bogatstva u biti zasnovanog — kako bi rekao Giorgio Ruffolo — pre na ličnim nego na merkantilnim odnosima, odnosno na onome što i jeste istinsko

bogastvo, a ne imaginarno ili tobožnje, s obzirom da je reč o stvarnom bogatstvu, o mogućem korišćenju dobara od strane ljudi, koje opet nije prisno vezano za proizvodnju robe onog tipa za koji se opredelio kapitalistički proces.

Reč je, dakle, o razvoju kulture, školstva, pa i sportova.

Tako se šire oblici aktivnosti iz kojih nastaju veoma duboki odnosi i veze između ljudi, ili čak i proizvodne kooperative na čitavom nizu polja, na primer u poljoprivredi — i ne samo tu — što može dovesti do stvarnog bogatstva, premda ne merkantilne vrste.

Ovde se nalazimo na jednom gotovo neistraženom terenu i ulažemo odgovarajući napor da shvatimo šta je u pitanju; ali, u svakom slučaju, stanje je dospelo do ove tačke. Naravno, da bi se ojačala ova teza, moglo bi se dodati da mogućnost razvoja shvaćenog u striktno materijalnom smislu, pa prema tome, neposredno povezanog s materijalnom akumulacijom kapitala, donije slabi, uz sve ono na šta sam već ukazao u vezi sa suštinom procesa preraspodele dohotka koji su se pojavili, pa čak i u vezi sa nesumnjivo potcenjenim problemima izvora energije. Ali — i na tome bih hteo da insistiram — reč je samo prividno o nečemu različitom od onoga što smo do ovog trenutka razmatrali.

Problem izvora energije, u stvari, javlja se zato što je do ovoga trenutka postojala takva proizvodnja koja je prema prirodi imala destruktivan odnos, odnos u kome je priroda tretirana kao zemlja od koje treba otičati; polazilo se, prema tome, od mišljenja koje je, na izvestan način, analogno onome koje se javlja u odnosu između čoveka i proizvodnje u okviru kapitalističkog procesa.

I odbacivanje rada, o čemu je govorio Gambino, ima neke paradoksalne aspekte, ali ono predstavlja veliku i veoma važnu novinu. Već postoji rasprostranjeno saznanje o tome da kad najamni rad uspe da postigne na terenu raspodele dohotka rezultate koje je postigao, kad u jednoj zemlji, kakva je Italija, dohodak zavisnog rada počne da prelazi 70% od nacionalnog proizvoda, upravo same tekovine dovode u pitanje svoje održanje. Odnosno, najamni rad postaje nekompatibilan sa sistemom koji se zasniva na najamnom radu. To je činjenica koja je danas već doprla do svesti i takvo saznanje na dnevni red stavlja jedan politički problem od ogromne važnosti, kome levica mora posvetiti veliku pažnju.

Isto važi i za pitanje kompatibilnosti. Tačno je ono što je tvrdio Gambino: na diskusiju je stavljena objek-

tivna kompatibilnost, ali je na diskusiju stavljena isto tako — i to je snažno istaknuto — kompatibilnost koja u stvari nije bila objektivna ili je to, bolje rečeno, bila samo u okviru izvesnog vođenja ekonomije i društva pa, prema tome, nije imala na osnovu čega da bude prihvaćena kao neprebrodjiva granica za radnike i sindikate.

Ako je situacija takva, razlozi neokonzervativne ofanzive, barem na ekonomskom terenu (premda ne samo ekonomskom, pošto se ona odražava i na druge probleme), počinju prilično da se razbistravaju. Ova neokonzervativna ofanziva ima dva cilja, jedan ograničeniji i neposredan, ali veoma važan, i drugi dugoročne prirode.

Prvi cilj, onaj neposredniji, daje ovoj ofanzivi karakter političke operacije koja teži da iskoristi protivrečnost u koju je zapao sindikat. U trenutku kada je protivnik u teškoćama, nastoji da ga radikalno napadne ne bi li ga potukla i dovela do toga da on izgubi tekovine stečene na tradicionalnom terenu. U Italiji i u drugim delovima sveta, danas prolazimo kroz etapu u kojoj snage koje stoje iza neokonzervativne ofanzive nastoje da ne dozvole da im promakne trenutak u kome se sindikat kocka sa sopstvenom sudbinom i, naravno, one to hoće da učine tako da sindikat krene putem koji vodi natrag a ne napred.

To je, po mom mišljenju, prva važna tačka, ali postoji i jedan dugoročniji i dalekosežniji cilj. Ne znam do koje mere konzervativne snage veruju u sposobnost levice da dospe do nekog novog predloga ekonomske politike — u smislu koji sam ranije pomenuo — koji će predviđati stvaran i intenzivan razvoj, ali povezan s niskom stopom akumulacije. One, međutim, znaju da svet može krenuti u pravcu na kome bi se kapitalizam okončao.

Ovde nešto treba da objasnim: nikada se nisam plašio da ću biti optužen kao utopista, ali ne bih hteo da se takva eventualna osuda zasnije na greškama.

Posle ovakve eutanazije nad kapitalizmom, rekli smo, svakako bi i dalje postojao industrijski razvoj; naročito razvoj industrijske produktivnosti. Nema opasnosti da se ovo smanji, naprotiv, moglo bi se reći da će se javiti veliki i intenzivan razvoj industrije u smislu postepenog smanjivanja količine rada koju industrija iziskuje da bi funkcionisala. To podrazumeva politiku koja je apsolutno sposobna da predviđa i koja će ovakvo stanje pretvoriti u svoj dugoročni cilj, ali isto tako podrazumeva da industrija više neće biti dominantna ni

u kvantitativnom ni, naročito, u kvalitativnom pogledu; odnosno, da ona više neće uspevati da društvu nametne svoje vrednosti: konkurenciju, vrednost razmene i slično.

Ponavljam, ne znam koliko konzervativne snage veruju u sposobnost levice da definiše i sprovede ovakvu perspektivu. U svakom slučaju, njima je poznato da je ona istorijski sazrela i od toga se brane. Na koji način? Tako što ponovo uspostavljaju tradicionalnu shemu razvoja zasnovanog na drukčijoj akumulaciji, koja se ponovo okreće tržištu. Ali, da bi funkcionisalo, tržište zahteva da se ispuni jedan osnovni uslov: da raspodela dohotka teče prema nekom procesu koji je kompatibilan sa kapitalizmom. Upravo zbog ovoga se na političkom polju vodi neokonzervativna ofanziva da bi se ponovo zadobio ovaj osnovni uslov.

Da li je neokonzervativna perspektiva iluzorna? Ne znam. Mislim da se to ne može utvrditi — dopustite da se poslužim tom vrlo ružnom rečju — na »objektivan« način. Da li je ona iluzorna ili ne, zavisi od levice, koja može postići da ovaj program propadne jedino ako uspe da definiše alternativu o kojoj sam govorio. S druge strane, neokonzervativno nastupanje takođe se može zaustaviti, i to ne u dugom periodu, već u srednje dugom periodu. Pitanje je, prema tome, političko. To je pitanje političke borbe.

Romano Ledda

Pre svega, da kažem da se ne slažem s osnovnom tezom koju je u svom članku izneo Somaini, zato što sumnjam u primenljivost teorije ciklusa na političku i socijalnu borbu. Jedna stvar su procesi akcije-reakcije, ofanzive-kontraofanzive, svojstveni političko-društvenom konfliktu; druga je stvar, međutim, analiza zasnovana na fazama, koja ima nečeg mehaničkog pošto ignoriše subjektivni element političke akcije — u smislu političkih subjekata koji deluju. Teza mi nije ubedljiva čak ni na činjeničnom nivou, odnosno na nivou onoga što se stvarno zbiva u Evropi.

Svakako ne poričem da se evropska politička osa pomerila udesno. Ja čak smatram da postoje mogućnosti novih povezivanja na desnici: dovoljno je pomisliti kakva može biti reakcija na energetska nestašicu u pogledu ograničavanja potrošnje, odricanja i potrebe da se izmeni naš način mišljenja; ili u pogledu problema mira i rata.

Ono što odbacujem jeste to da smo svedoci stabilne i stabilizovane tendencije koja će, nepovratno, utisnuti svoj zig predstojećim godinama. A to odbacujem na osnovu sledećih razmatranja:

Prvo: imam utisak da se nalazimo pred totalnom krizom evropskih političkih snaga — ponekad smo je nazivali krizom »ideologije« i »kulturnih« orijentacija, koja je zahvatila politički katolicizam, nas komuniste, socijaldemokratiju, a takođe i umerene i konzervativne snage — za koje je pokret još uvek karakterističan znak, strategija u razi izgradnje itd.

Drugo: ne čini mi se da je moguće obuhvatiti nekom opštom evropskom pretpostavkom različite fenomene, političke i društvene procese, koji su možda imali slične puteve, ali ni u kom slučaju jednake. Mislim, dakle, da je nužna izdiferencirana analiza, raščlanjivanje i preciznost da bi smo priznali sledeće: pobjeda Sá Carneira u Portugalu nema iste korene kao pobjeda Margaret Thatcher, a dolazak na vlast konzervativne vlade u Švedskoj je opet različit od ova dva slučaja.

Treće: s parlamentarnog i izbornog gledišta, bez obzira na laburistički poraz u Engleskoj (koja opet ima veoma kolebljivu izbornu masu, kao što pokazuju poslednji parcijalni izbori na kojima je došlo do povratka Laburističke partije), umnožile su se situacije u kojima se demokratske snage i umerene konzervativne snage sučeljavaju na granici od 50%, na tesnoj većini ili na razlici od samo nekoliko glasova. Odavde proizlazi jedan uopšteniji fenomen — i u ovom slučaju naglašeni kontinentalnog karaktera — teškoća oko vladavine, odnosno famozna kriza mogućnosti vladavine.

Možda me upravo ovo navodi da posumnjam u Somainijevu tezu. Razmotrimo nekoliko činjenica. Nakon prvog udara, talas koji, možda pomalo simplistički, nazivamo neoliberalnim ispoljava znake gušenja. U nekoj zemlji veće ekonomske stabilnosti nego što je Engleska (kakva je Francuska, na primer), prvi neoliberalni eksperiment u koji se upustio duet Giscard-Barre, bučno je propao. Ja ovde ne aludiram ni na kakav politički problem, na pitanje parlamentarne većine ili manje od toga, koji igra na rascep do koga je došlo među snagama levice. Mislim na ekonomsko-socijalne probleme, koji su se, prema jednodušnom priznanju, u Francuskoj pogoršali. S druge strane, uprkos svojoj odlučnosti i upornosti, konzervativnoj vladi Engleske ne polazi za rukom da lansira svoj »projekt«, a neobična je nedavna polemika između jednog od vođa neoliberalizma, Milтона Friedmana, i »gvozdene ledi«, koja je izjavila da

ipak mora da vodi računa o odnosu snaga, u datom slučaju o engleskom sindikatu.

Ako nakon što smo se pozabavili prvim iskustvima, pređemo na perspektivu, teza umerene stabilizacije — u sadašnjim demokratskim formama — čini mi se još manje prihvatljivom. Postoji duboka kriza zapadnjačkog društva i duboka promena u svetskom poretku.

Nije slučajno što su izvesni procesi počeli da se javljaju 1973. godine, kada je došlo do promene odnosa između zemalja proizvođača i potrošača nafte. Ako hoćemo da zamislimo scenario za sledećih dvadeset godina, ako hoćemo da sagledamo čitavu lepezu problema koji se tiču sirovina, nešto se bez ikakve sumnje duboko izmenilo i ne čini mi se da zakoni slobodnog tržišta (neka me Napoleoni i Somaini isprave ako grešim) čak ni u mehanizmima svetskog tržišta, ne mogu odoleti ovom udarcu. I uopšte nije slučajno što se i najkoreliji neoliberali, kada je reč o primeru nafte, pozivaju na nešto što je u dubokoj suprotnosti s tim zakonima.

Drugi objektivni podatak koji bode oči jeste da se već pojavila duboka protivrečnost između tri industrijski razvijene oblasti. Da to kažemo na jednostavan način: današnji svet više ne trpi toliko oblasti koje na serijski način proizvode ista potrošna dobra. Neko će morati da plati ceh i da nestane. Ovo sada objašnjava onaj već toliko zaoštreni trgovinski konflikt, monetarnu nepogodu i ceo skup protivrečnosti koje se mogu definisati kao međukapitalističke, koje izazivaju posve novu formu neujednačenog razvoja i snažno uslovljavaju svaku umerenu i konzervativnu hipotezu u Evropi. Sudbina ovakvih protivrečnosti jeste da će se one produbljivati do kraja ovog veka i da će sve više odlikovati razvoj političkog života na Zapadu, ako se ne bude prešlo na jasnu alternativu (da li je ona pri sadašnjem stanju stvari uopšte moguća?) u vezi s presudnim problemima: s jedne strane, kao što je rekao Napoleoni, pokušaj da se razbije shema izvesnih društvenih snaga (no, ovo za sobom povlači ograničavanje demokratskog sistema, stavlja dakle na diskusiju novi niz drugih pitanja; zatim, unutrašnje cepanje, ne samo između Sjedinjenih Američkih Država, Japana i Evrope, već i na samom starom kontinentu, koji teret krize prebacuje na slabije zemlje kapitalističkog zapada, a ne samo na oblasti trećeg ili četvrtog sveta; prelazak na vojne akcije da bi se reprodukovao nekadašnji odnos »centar« i »periferija« (sever i jug).

Konačno, ne verujem da je skretanje udesno radikalno, čvrsto, da ga je moguće definisati kao trajnu

tendenciju. Zato situaciju vidim kao utakmicu koja je još uvek veoma otvorena i u kojoj naglašavam problem političkih subjekata pa, prema tome, i sposobnosti levice da pokrene inicijativu koja će se pokazati odsudnom i relevantnom. Optika je, dakle, prebačena nama levice. I ovde je potrebno pokrenuti temeljno razmišljanje koje će pretresti — ako nam nije želja da samo obnovimo gradivo iz istorije, što je takođe potrebno — i naj-svežija iskustva. Mislim na početak šezdesetih godina, koje su omogućile da se nazre nova dinamika u odnosima na levisi, podstrek u pravcu ujedinjenja levice, naročito u struji francuskog »zajedničkog programa«. To je bila opipljiva stvarnost u mnogim zemljama, do te mere da je bilo povoda da se pominje »mediteranski socijalizam«, socijalisti i komunisti Italije, Španije, Portugala i Francuske kao snage jednog novog ujediniteljskog odnosa unutar evropske levice. I u ovome postoji pouka, lekcija ne samo što se metoda tiče nego i što se tiče sadržine. Nego, u čemu je bila slabost ove akcije?

Čini mi se da je bitno to — za primer je u ovom smislu bio zajednički program komunističke i socijalističke partije Francuske — što se stiglo do jedinstvenih povezanosti, prvenstveno spajanjem obeju pozicija koje su u suštini bile različite. Taj proces nije bio rezultanta zajedničkog traženja i »mešanja karata«. Radilo se o dva »odseka« koji su se uspostavili, pri čemu je svaki ostao jednak sebi, i koji se nisu upuštali u diskusije. U ovom trenutku malo mi je stalo do toga ko snosi odgovornost za ono što se docnije dogodilo; meni je stalo da kažem da »zajednički program« predstavlja potvrdu načina na koji je moguće uspostaviti solidno jedinstvo na levisi, pod uslovom da se ona ograniči na sabiranje različitih faktora bez »zaokruživanja« jedne hipoteze, postavke za istraživanje, inicijativu, strategiju levice.

Danas mi se čini da je s ovom nadom svršeno, i to ne samo u Francuskoj. I u Španiji postoje trvenja koja, između ostalog, snažno utiču na sindikalni zaplet; u Portugalu je suprotstavljanje ozbiljno. Kao primer navodim jedino zemlje gde su komunističke partije snažne i gde se, dakle, problem najočiglednije ispoljava.

Nego, ovde se javlja i jedan paradoks, jedna protivrečnost. Zapravo, dok u nekim zemljama dolazi do strogog suprotstavljanja komunista i socijalista, sazrevaju uslovi za ponovno uspostavljanje jedinstva između njih; determiniše se čitav niz objektivnih i subjektivnih

uslova koji, danas više nego ikad, idu naruku procesu ujedinjavanja.

U ovom smislu — premda se o tome mnogo govorilo kroz štampu — ne bih se baš složio s analizama tipa »rekvizijem za evrokomunizam«. Evrokomunizam nije, niti hoće da bude, postavka koja se ograničava na domen komunista, već je on postavka za čitavu evropsku levicu. Prema tome, on nikada nije isključivao moguće polemike, poteškoće ili čak suprotstavljenost između komunističkih partija zato što bi to moglo dovesti do neugodne situacije.

Kada smo govorili o »trećem putu«, hipoteza koja nas je pokretala bila je hipoteza preobražaja u socijalističkom smislu, koja bi sve činioce evropskog radničkog pokreta obavezivala na diskusiju i o delu sopstvenih »tradicija«.

Nije slučajno — a čini mi se da bi valjalo izvršiti dublju analizu spoznajnog tipa, — da ono što se dešava i ono oko čega se vode debate na levisi potvrđuje da podeljenost danas postoji ne samo među komunistima i socijalistima, već da ona prožima i komunističke i socijalističke partije a, često, i socijaldemokratske, socijalističke komunističke formacije.

U ovom smislu, ponavljam, valja se angažovati na spoznavanju, razumevanju; s jedne strane, čini mi se da je razmišljanje sporije u odnosu na rokove koje nameće kriza ali, s druge, možda je ono i brže nego što to mi sami pretpostavljamo.

Hteo bih da ukažem na neke primere. Famosno pismo saopštenje Palme-Kreiski-Brandt, od pre nekoliko godina, u kome su tri velika tumača socijaldemokratije po prvi put ne samo podelila kritičku debatu o sopstvenoj egzistenciji i prodiskutovali pitanja ne samo iz oblasti ekonomije — Kreiski je bio veoma strog prema ekonomskom modelu zasnovanom na rasipništvu — već su se suočila i s odnosom država—društvene snage, iz čega je docnije potekao Palmeov predlog treće faze ekonomske demokratije. Ako pogledamo dokumente i programe holandske, austrijske, francuske, pa i same nemačke socijaldemokratije, zapažamo da su debata, polemika, kao i rad u ovim partijama daleko odmakli, da su mnogo bogatiji i povezaniji nego što bismo to mogli pomisliti.

Napokon, želeo bih da podsetim na način na koji je tokom poslednjih meseci vođena diskusija o problemu bezbednosti, na lepezu stavova, predloga, preokupacija, diferencijacija koje su nastale.

Želim da bude jasno da mi nije bila namera da stvorim ružičastu sliku i da forsiram, više nego što je umesno, nagoveštaje onoga što se dešava. Kada govorim o »novini«, govorim o stvarima koje su tek u zametku, čije se crte jedva naziru. Ne prikrivam dug put koji predstoji ili činjenicu da će se on i dalje prevaljivati uz razdore, polemike, moguće korake unatrag pa, prema tome, i uz slabosti evropskog radničkog pokreta kao autonomnog političkog entiteta. Ali, u ovom trenutku valja ukazati na nove elemente i na elemente pomerenja i, naročito, znati da razvoj unutrašnjih kriza — političkih, socijalnih, ekonomskih, kulturnih — u evropskim zemljama i na međunarodnom nivou, nudi izvanrednu priliku, mogućnost možda kakve do sada nije bilo, za objedinjujuće procese na levo.

Da sada postavimo i poslednje pitanje: šta da se preduzme, odnosno s kakvim predlogom da se istupi? Uplašila bi me ideja o tome da se danas u okviru leve vodi diskusija koja bi prvenstveno bila ideološke prirode. U ovoj etapi meni se čini da bi bilo daleko produktivnije da se diskusija vodi na dva ili tri konkretna terena, a da se kao premisa obavezno uzme zajednička analiza odlika krize.

Pobrojaću teme. Čini mi se da danas prvi teren jedinstvene inicijative na kome bi mogao da ponikne novi predlog leve predstavlja čitava oblast problema bezbednosti i mira, koja se pokazala veoma plodnom za političke kontakte i približavanja gledišta. Druga oblast bi se ticala odnosa sever-jug. Hteo bih da kažem da je to u ovom trenutku središna tema, koja levicu poziva na po Evropu sudbonosno okupljanje. Sledeće pitanje odnosilo bi se na energetiku i ono je svakako daleko sioženije i teže, jer na diskusiju stavlja modele razvoja, uslove života, nacionalne i, možda, nacionalističke interese. Napokon, Evropu, njenu ulogu, njenu perspektivu. No, ovde smo već počeli da se bavimo jednom temom koja obuhvata u sebi mnogo stvari odjednom.

Giuseppe Tamburrano

Najpre da iznesem nekoliko zapažanja u vezi sa prethodnim izlaganjima. Slažem se sa mnogo toga što je izneo Gambino, ali se ne slažem s objašnjenjem da »znatna doza utopizma« važi za celu Evropu; ako za Italiju važi, bilo bi potrebno izvesti zaključak da je ovo bio bumerang, koji je pogodio režimske partije, ali i levicu u vidu »oseke«.

U rezultatima poslednjih političkih izbora, više nego direktnu posledicu ove »znatne doze utopizma«, vidim oseku determinisanu razočarenjem u osporavanje promene, koje se povećalo u znatnoj, delom »utopijskoj« meri.

Napoleonijeve postavke plene, ne odgovaraju našoj situaciji. To su postavke koje mogu važiti za rešavanje problema postindustrijskog društva, ali ne i za Italiju, kojoj je od svih kapitalističkih zemalja najpotrebnija veća stopa akumulacije i investicija da bi se rešili problemi modernizacije koji su karakteristični za našu ekonomiju, za čitavo naše društvo: društvo koje se može smatrati više predindustrijskim nego postindustrijskim.

S druge strane, protivrečnost na koju je ukazao Napoleoni upravo odlikuje proces borbe za socijalizam u Italiji: s jedne strane, imamo razvijeniji i snažniji radnički pokret i, s druge, širi i dublji proces remećenja zakonitosti kapitalističkog tržišta — proces koji na dnevni red stavlja probleme tipične za postindustrijsko društvo — i to u jednoj zemlji kakva je naša, gde je nužna visoka stopa kapitalističke akumulacije da bi se rešili problemi zaostajanja.

Daniel Bell kaže da Sjedinjene Države, koje predstavljaju najzrelije društvo, ne raspolažu istorijskim subjektom za prelazak u postindustrijsko društvo, da bi u tu svrhu bio potreban radnički pokret takve snage i svesti kakvu ima italijanski pokret. U Italiji se javlja „subjektivna zrelost“ ali ne i „objektivna“, s obzirom da se, u istorijskoj fazi naše zemlje, ako ne uobražavamo revolucionarne »skokove«, ne mogu primeniti zakonitosti koje se duboko razlikuju i alternative prema kojima su okarakterisane prethodne faze razvoja, odnosno tržište i akumulacija, budući da mi pripadamo kapitalizmu.

Pre nego društveno-ekonomskog modela, odnosno strukturnog modela, problem se tiče subjektivnog aspekta, vodeće snage razvoja. Napoleoni je nekada teoretisao o savezu između proizvodnih snaga i radničke klase u kome bi, u zamenu za dovoljnu slobodu zapošljavanja i preduzetničke akumulacije, radnička klasa zadobila političko vođstvo u državi i u planiranju. Nešto poput procesa koji se javio u Francuskoj pod pojedinim Lujevima, koji su feudalnim gospodarima garantovali privilegije, ali su od njih dobili politički suverenitet, osnov za državu koja će biti uvod u propast *ancien régime*-a.

Leđu bih hteo da upitam da li on, uz slabost, koja je stvarna, ovog ponovnog nadiranja neokonzervativizma

— ja to više volim da zovem neoliberalizmom — ne vidi i naglašavanje krize evropske levice.

Pozabavimo se temom neokonzervativne ofanzive u Evropi. Da li u ovoj ofanzivi — ili ponovnom izbijanju — postoji zbir lokalnih faktora koji se ne mogu uopštiti, ili tu ima i zajedničkih faktora?

Somaini je učinio pokušaj dostojan hvale da nađe zajednički imenitelj za različite evropske levice ali, uistinu, teško je naći zajednički imenitelj za KP Francuske i za holandsku socijaldemokratiju. Smatram da ovakve pokušaje treba činiti; ne samo zato što su važni na teorijskom polju, već i zbog političkih odraza koje bi mogli imati, s obzirom da vode približavanju različitih stavova. Međutim, tu se javljaju mnogi problemi.

Nema nikakve sumnje da Evropom duva snažan konzervativni vetar. Ako razmotrimo čitavu Evropu a ne samo četiri zemlje koje je Somaini analizirao, naći ćemo da je, do sada, socijaldemokratija uspela da pobedi samo u Austriji i da je njena pobeda, što se Nemačke tiče, pod znakom pitanja. Pre nekoliko minuta, u razgovoru koji smo vodili, Napolitano mi je probudio jednu nadu.

Napolitano: Preneo sam optimizam ostalih, ne svoj.

Tamburrano: Nadaймо se da je optimizam nemačke socijaldemokratije potkrepljen izbornim rezultatima; ako izgubi socijaldemokratija u Nemačkoj, Evropa će učiniti drugi korak u pravcu hladnog rata. Strauss je bio umeren u nedavnoj debati u Bundestagu, ali nama je poznato ko je Strauss.

Neuspeh levice u Francuskoj nije usledio zbog opštih uzroka, već je zavisio od lokalnog faktora, od odlučnosti i politike KP Francuske.*

Masovno nazadovanje levice u Italiji ne zavisi od uzroka poput onih koji su doveli do poraza, na primer, Socijalističke partije Portugala, ili do poteškoća koje je imala socijaldemokratija u nordijskim zemljama, nego zbog različitih, italijanskih uzroka.

Rezultat evropskih izbora — važan pokazatelj koji se tiče svih partija levice pojedinačno, i svih njih zajedno — dokazuje da je gubitak znatan.

Razmotrimo šta se to zbiva u nekomunističkoj Evropi, u severnoj Evropi. Možemo reći da Palme nije imao sreće, međutim, ne možemo govoriti o Evropi kao o oblasti u kojoj se gradi izvestan tip društva, sa svim ograničenjima i premisama ili obećanjima docnijeg razvitka;

* Ova diskusija vođena je 1979. pre izbora François Mittranda za predsednika Francuske. — *Prim. red.*

više nije reč o državama socijaldemokratskog modela *welfare state-a*.

A šta se dešava u južnoj Evropi? U Španiji ne samo da dolazi do sve većeg pogoršanja (iako bi se stvari morale popraviti posle zblizavanja komunista i socijalista), već i sve većeg propadanja levice; samo ne iz istih razloga koji su blokirali napredovanje nordijske socijaldemokratije.

Poraz Soaresove partije u Portugalu nije kompenziran napretkom Cunhalove partije; javio se pozni fenomen — da se u Portugalu razvija zatvorena komunistička partija lenjinističkog tipa, kritična prema evrokomunizmu, dok u Španiji nazaduje otvorena, evrokomunistička partija.

Ipak, pošto sam se pozvao na lokalne, nacionalne faktore, što je bilo nužno da ne bih zapao u generičku analizu, slažem se s onima što tvrde da je neokonzervativna (ili neoliberalna) ofanziva previše široka, difuzna, previše uopštena da bi predstavljala zbir specifičnih faktora. U osnovi neoliberalnog naleta postoji uopšteno odbacivanje socijalističkih, komunističkih, socijaldemokratskih modela; etatizma i politizacije društva, koji su, premda u različitim vidovima, u stvari zajedničke odlike akcija socijaldemokratske vladavine ili programa levičarskih partija iz opozicije; sve u svemu, odbacivanje »predstave« evropske levice.

Da budemo precizni: leвица je nosilac planova, socijale, državnog vođenja, državne kontrole, koji se u dobroj meri rešavaju kroz procese birokratizacije, kroz korporativne i sindikalne privilegije. Neoliberalna ofanziva napada levicu na ovom polju i nailazi na dosta širok auditorijum. Zbog ovoga ne delim Somainijevo mišljenje o tome da je iscrpljena dijalektika između desnice i levice i da je leвица prinuđena da čini stvari koje...

Somaini: Bila je prinuđena...

Tamburrano: U redu, »bila je«, sada više nije, jer »ciklon Maggy«* je pravi ciklon, on je ideološki protivstav levičarskoj koncepciji društva. Ovo dokazuje da je Engleska, kao što je Marx govorio, zemlja gde se revolucije vrše postupno, ali se stvarno vrše. Mi pomno izučavamo alternative, a stvari se završavaju na reformizmu. U Engleskoj se, u ambijentu stabilnog demokratskog sistema, pojavljuju alternative društvenih koncepcija i modela odnosa između građanina i države.

Zar vi ne verujete da se u ovom neokonzervativnom naletu (i tu leži objašnjenje zašto kažem neoliberalnom)

* Odnosi se na Margaret Thatcher.

postoji veza između individualističkog karaktera čitavog niza oblasti? Između programa komunističkih i socijaldemokratskih partija *welfare state-a* postoje ogromne razlike, ali ima tu i jedan zajednički element: ekspanzija države, rastuće birokratske forme, poništavanje individualnih vrednosti, što gasi inicijativu i stvara ogromne državne aparate. Ovakva socijalna država rešava materijalne probleme egzistencije, ali izaziva druge potrebe, »novo siromaštvo« o kome se govori; zanemaruje probleme kvaliteta života, stvara marginirane manjine pa, prema tome, podstiče pomeranja na mikro i makro socijalnom nivou (žene, mladi, droga, ekologija) i širi, čak i u masama koje su daleko od ovakvih pomeranja, neprijateljski stav prema birokratiji socijalnog tipa koja guši, prema nadmoći sekretarijata, partija i sindikata; stvara potrebu da se živi u povezanijem društvu, manje konformističkom, manje birokratizovanom, otvorenijem za inicijativu pojedinca. Leđa je u pravu kada govori o slabosti ovakve alternative, samo pod uslovom da se udubimo u ovu promenu mišljenja, makar koliko velika ili mala ona bila, i vidimo koji je njen predznak, koja je njena istinska valenca. U osnovi izvesnih formi reagovanja protiv »etatističke« politike levice, koncepcije i prakse *welfare state-a* leži nužnost da se izmeni ovakva politika, koja nesumnjivo predstavlja pravičan odgovor na problem materijalne egzistencije, ali koja teži da suzbije i uguši ljudske vrednosti, individualnost. Epoha socijalnog reformizma završila se u socijaldemokratskim zemljama zato što je dala sve što je mogla da da, a zapravo nije dala odgovor na nove probleme. »Etatizam« se u zemljama na jugu Evrope javlja kao birokratizacija, kao nadmenost partijskih i sindikalnih kadrova odvojenih od društva koje čini građanstvo. Državna socijala je u Italiji pogotovu stvorila sistem demohrišćanske moći, nanela ozbiljne štete ekonomiji, dovela do ravnodušnosti prema politici. Idejni i strateški napor levice sastoji se u tome da državu shvati u funkciji uvećanja sfere inicijative, participacije, istinske slobode čoveka kao individue.

Ako stvari tako stoje, u oživljavanju desnice postoji mistifikovani zahtev za novim i različitim kvalitetom socijalizma. Naša misao o odnosu između države i individue ne seže do naših početaka, do istinske suštine marksizma, koja je antidržavna. U *Manifestu* je zapisano da je socijalizam društvo slobodnih i jednakih ljudi, pri čemu je sloboda svakog pojedinca uslov za slobodu svih. Ja zato imam vere i optimista sam.

Eugenio Somaini

Pre svega hteo bih da objasnim na koji način hipoteza jednog političkog ciklusa zajedničkog za razne evropske zemlje, iako predstavlja veliko pojednostavljenje, nalazi neke elemente poređenja istorijskih promena koje su se desile tokom poslednjih decenija.

Izborni rezultati, premda su mi to sugerisali, nisu najočigledniji niti su indikativni za stepen kontrole koji su snage levice ili desnice imale nad vladama.

Značajnija mi izgleda činjenica da su, tokom izvesne faze, snage levice i pokreti udruženi s njima izrazili, organizovali, racionalizovali bitne akcije i društvene zahteve kojima su vlade morale da se pozabave. Vlade su se, dakle, čak i kad se nije radilo o državama pod kontrolom levice, susrele s problemima koji su nosili pečat levice i, premda nerado, bile su prisiljene u više navrata da daju odgovore analogne onima koje bi dala levica da je bila na vlasti.

Potvrda ove funkcije filtra i selekcije zahteva koju je vršila levica može se naći, po mom mišljenju, u činjenici da su radnička klasa i njeni predstavnici bili glavni korisnici društvenih preobražaja koji su se desili između polovine šezdesetih godina i polovine sedamdesetih (što se tiče raspodele dohotka ili vlasti i sl.), čak i u nekim zemljama ili tokom nekih faza u kojima radnički pokret nije odigrao ulogu pokretača ili podstrekača društvenih akcija. Verujem da je do toga došlo usled činjenice da je, za snage levice koje su bile u vladi ili koje su organizovale masovne pokrete, bilo prirodno da sa radničkog aspekta protumače tendencije i zahteve koji su se u društvu formirali i da radničku klasu smatraju glavnim korisnikom reformi koje su zahtevane ili koje su uvedene.

Kakva je bila levica koja je igrala ovu selektivnu i hegemonističku ulogu u konfrontiranju društvenih akcija? Rekao bih da je to bila socijaldemokratska levica, s ponekim kalemom utopijskog sindikalizma ili radikalizma nastalim u kretanjima tokom šezdesetih godina. Ovim ne želim da tvrdim, naravno, da je čitava evropska levica bila ili da jeste socijaldemokratska. Uvek postoje selektivni mehanizmi zahvaljujući kojima se samo jedan deo mogućnosti predstavljenih od strane neke političke snage transformišu u akcije, a jedan, još manji deo, preobražava u stvarnu institucionalnu promenu.

Rekao bih da je pečat koji je ostavila levica odgovarao na izvestan način socijaldemokratskom elementu koji je u njoj bio sadržan. Ja bih u tome video potvrdu

činjenice da je levica, onde gde se suštinski javlja u socijaldemokratskom obliku i gde je, dakle, bila manja razlika između mogućnosti i stvarne akcije, razvila eksplicitnije (s dominantne pozicije vlasti) svoju vodeću funkciju. Gde toga nije bilo, kao u slučaju Italije, levica je možda doprinela većem aktiviranju društvenih snaga, ali je zato u manjem stepenu sprovela kontrolu nad konačnim fazama procesa selekcije društvenih zahteva. Rezultat ovakvih kontrastnih akcija bio je da je u tim zemljama levica ostavila manje sistematičan žig u pogledu institucionalnih promena.

Pošto sam ukazao na ove razlike, mogu se složiti s Napoleonijevim mišljenjem da je levica, a naročito sindikati, presudno obeležila društvene preobražaje tokom poslednje decenije i da ona, sledstveno tome, mora da razmatra sadašnju ekonomsku i društvenu krizu ne kao spoljni faktor, kao običan znak slabosti sistema protiv koga se bori, već kao nešto što je eksplodiralo u toku procesa transformacije (u velikoj meri pozitivnog) za koju levica snosi značajnu odgovornost. Po mom mišljenju, moglo bi se govoriti o cikličnom zaokretu u konzervativnom smislu, upravo zato što se društvena kriza oštrije odražava kao politička kriza na levlci nego na desnici.

Priznavanje ove krize levice ne sme nas navesti na generalno negativan stav prilikom konfrontiranja onoga što je ostvareno i projekata iz protekle decenije. To zapravo iziskuje dublje ispitivanje svega što se učinilo i što se nije učinilo, procenu uzroka, selekciju onoga što je i dalje valjano i moguće, i onoga što to više nije, pa čak i spremnost da se kao valjane priznaju izvesne kritike (na primer, neoliberalističke), uperene protiv tradicionalnih uporišnih tačaka levice.

Najistaknutija odlika decenije koja je bila svedok hegemonije levice jeste, po mom mišljenju, postepena politizacija društvenog procesa raspodele i dodele sredstava. Ovo se pokazalo kroz razvitak masovnih organizacija i njihovu moć, ili kroz interventne projekte, kroz centralizaciju sredstava koja se politički kontrolišu putem ekspanzije javnih troškova, usmerenih na ciljeve preraspodele i posredovanje u konfliktima. Levica se našla u krizi zato što se ispoljilo nešto suprotno predviđanjima tradicionalne socijaldemokratske hipoteze, koja je u procesu politizacije i posredovanja videla ono što je bilo namenjeno ublažavanju konflikata i razlika između potražnje i ponude na društvenom nivou. Rezultat je bio kumulativni porast društvenih zahteva, pothranjen njihovom politizacijom uprkos smanjenju ukupnog kapaciteta

teta ponude sistema, usled pristizanja spoljašnjih povezanosti, dugoročnih promena u rastu produktivnosti i čitavom složenom nizu drugih faktora. Proces transformacije, čiji je pokrovitelj bila levica i za koji je levica vezala sopstvenu političku sudbinu, docnije se pokazao nestabilnim.

Hteo bih sada da iznesem nekoliko zapažanja u vezi sa problemom planiranja. U prošloj deceniji imali smo nekoliko različitih oblika pokušaja planiranja.

Njihovi najsavršeniji izrazi (i njihov najznačajniji neuspeh) bili su, po mom mišljenju, pokušaji u političkom dohotku. Neuspehi pomenutih pokušaja nije značio prelazak na razvijenije i efikasnije forme planiranja, već križu i dekadenciju ideje planiranja uopšte.

Da bi se danas ponovo poseglo za konceptom planiranja, valja poći od priznavanja individualnosti pojedinim opštim karakteristikama razvoja kakav se želi ili kakav se zahteva na osnovu sadašnjih uslova, ili poći od kritičkog bilansa iskustava i već pretrpljenih poraza.

Što se tiče prvog aspekta, slažem se s Napoleonijem da i veze koje su postavljene na osnovu nekog načina raspodele dohotka koji je previše krut (ili koji teži da se kao takav održi), spoljne veze uslovljene prirodnim faktorima (energetski izvori) i promene u raspodeli dohotka na međunarodnom nivou — iziskuju da se individualizuju i realizuju forme rasta usmerene ka dobrima i vrednostima koje će podrazumevati neki relativno nizak procenat investiranja u dohodak (kompatibilan s takođe sadržanim procentom zarade), relativno nizak procenat proizvodnje materijalnih dobara u dohotku i relativno nisku potrošnju energije po jedinici materijalne proizvodnje. Što se pak tiče drugog aspekta (tj. kritičke refleksije o prethodnom iskustvu), čini mi se da je levica stavila na dnevni red problem planiranja uglavnom na bazi sve veće *supstitucije* rascepanih centara odlučivanja o tržištu državnim centrima odlučivanja, usredsređenim i orijentisanim direktno na političke ciljeve. Ova sve veća supstitucija bila je realizovana i njoj se težilo usvajanjem sistematski širene interpretacije kejnzijske ekonomske politike. Čak i one političke snage koje su odbacivale teorijsko prihvatanje kejnzijanstva mogle su, u polemici kejnzijanaca protiv nekih automatizama tržišta, da pronađu parcijalan, ali efikasan, instrument u borbi koja se generalno vodila protiv tržišta ili u prilog sve većeg ograničavanja ili kočenja tržišta.

Kejnzijski stav o oslobađanju monetarne politike kako od institucija čiji je cilj privatna korist, tako i od veza i podstreka koji potiču od međunarodnih tržišta,

da bi se poverila nekoj državnoj instituciji čiji će cilj biti zapošljavanje, razvoj i zaštita privatnih i javnih subjekata trošenja i investicija — imao je tendenciju ponavljanja na neograničenom broju terena.

Osim ciljeva racionalizacije ekonomskog sistema, gledišta o supstituciji snaga tržišta javnom akcijom bilo je takođe u saglasnosti s ciljevima levice u vezi s preraspodelom, u meri u kojoj se od tržišta oduzimalo determinisanje dobrog dela prihoda i podrazumevala supstitucija nekadašnjih centara vlasti drugim, novim centrima.

Po mom mišljenju, ispitivanje planiranja danas bi moralo da prevaziđe horizont supstitucije snaga tržišta, da bi se na dnevni red stavilo i ono što bih ja nazvao problemom racionalizacije.

Ova racionalizacija mogla bi se izvršiti u dva pravca.

Prvi bih nazvao usavršavanjem tržišta i jačanjem sposobnosti da se odgovori na impulse tržišta od strane subjekata (preduzeća) koji na njima operišu. Mislim na čitav niz intervencija koje nastoje da ublaže nedostatke i krutost izvesnih tržišta i koje povećavaju zavisnost preduzeća od tržišta i autonomnu sposobnost planiranja preduzeća u zavisnosti od signala koje šalju tržišta.

S ove tačke gledišta, ne bi trebalo zapostavljati interese, uključujući i političke, koje zastupaju neke struje ekonomske teorije koje su se nedavno pojavile u Sjedinjenim Državama. Mislim na takozvanu novu mikroekonomiju.

Drugi pravac bi morao da se pozabavi omogućavanjem čitavog niza pregovora koji bi obuhvatili ograničen broj društvenih faktora (makroorganizacije kao što su sindikati radnika i preduzeća, državne institucije ili organizacije), koji se već konfrontiraju na nizu međuzavisnih terena (određivanje nadnica i uslova rada, odlučivanje o javnim troškovima, kontrola investiranja itd.). Po mom mišljenju, problem koji se postavlja sastoji se u tome da se učini što je moguće više koherentnim (ili manje nekoherentnim) odnos između ciljeva kojima teže razni faktori (i svaki pojedinačno) i rezultata koji su postignuti sadašnjim rascepkanim i haotičnim sistemom ugovaranja.

Primer prilično niskog sistema racionalizacije ovih formi ugovaranja (koje imaju duboke implikacije za celokupno vođenje ekonomske politike) i svega što bi se moglo učiniti, barem teorijski, na ovom polju, pružaju nedavne promene u vezi sa predlozima za reformisanje

pokretnih lestvica. Nezavisno od vrednosti svakog od ovih predloga, prilično je indikativno to što zainteresovani faktori nisu uspjeli jasno da formulišu ciljeve kojima teže i alternativna sredstva kojima će te ciljeve postići. Bilo bi uzaludno, na primer, tražiti da se sindikalna strana izjasni koji je njen cilj u pogledu realne nadnice (da li je ona bruto ili neto, bez poreza, da li se odnosi samo na prosečni nivo ili podrazumeva poželjni nivo diferencijalnih nadnica itd.).

Poslednje pitanje na koje bih hteo da se osvrnem tiče se rasta vrednosti i individualnih zahteva, i neoliberalnih odgovora koji je za njih predložen.

Po mom mišljenju, leвица je tokom poslednjih godina sprovodila jedan predlog razvijanja demokratije koji je bio značajan, ali ograničen. Taj predlog je demokratiju uglavnom shvatao kao organizovanu ili masovnu demokratiju, a njen razvoj kao ekspanziju prostora i mogućnosti za intervenciju od strane kolektivnih i masovnih organizacija.

Ovakva postavka je bez odgovora ostavila dva problema. Prvi problem se tiče društvenih grupa koje nisu adekvatno zastupljene u sistemu organizovane demokratije. Najočigledniji, premda ne i jedini primer, jeste slučaj omladinskih organizacija koje su bile najaktivniji subjekti u mnogim bitkama i nosioci veoma naprednih zahteva, ali, pošto su spadale u generičke političke subjekte i zastupale opšte potrebe ne raspolažući nikakvom stvarnom mogućnošću veta, one nisu mogle da ispolje nikakvu solidnu masovnu organizovanost, niti da prigrabe neki stabilan procent društvene vlasti i sredstava.

Drugi problem je povezan s činjenicom da se, s porastom društvene složenosti, smanjio stepen poistovećivanja pojedinaca s organizovanim formama demokratije u kojima učestvuju ili koje ih zastupaju. Ovo je dovelo do razvijanja zahteva za demokratijom u smislu koji je više generički i tradicionalan, rekao bih liberalnog tipa. Do demokratije, u kojoj polovi postaju generičke individue države u njenim povezanostima (uključujući partije) i neke opšte potrebe lišene direktnog klasnog determinizma (na primer, potrebe u vezi sa socijalnim osiguranjem, sredinom itd.). Takozvani garantizam, po mom mišljenju, predstavlja odbranu, sasvim zakonitu, tih elementarnih vidova demokratije (lična prava, zaštita privatne sfere itd.), koji ne nalaze baš uvek pogodan prostor u razvoju demokratije prvenstveno shvaćene kao organizovana i masovna demokratija. Za-

datak je levice, prema tome, da spreči da dođe do povećanja distance ili kontrasta između organizovane demokratije i sfere osnovnih prava pojedinca.

Luciana Castellina

Htela bih opet da počem od mišljenja, koje je izneo Gambino u svom izlaganju kada je među uzroke pomeranja udesno ubrojano i »ludilo« utopizma iz 68. i iz sledeće decenije. Ne toliko da bih na dnevni red ponovo stavila staru polemiku o značenju tog vremena, već zato što mi se čini da je neophodan ispravan sud o ovom »ludilu« radi ispravne procene problema koji nas ovde interesuje: naime, da li će vetrovi s desna koji duvaju u Evropi još zadugo snažno duvati. I odmah da kažem da ja u to ne verujem, upravo zato što je 68. stavila na tapet realne probleme i pokrenula za desnicu teško savladive procese. Postojao je tada nesumnjivo veliki utopijski naboj — »ludila«, pa i paradoksa — kao i u drugim trenucima velikih istorijskih preloma (a 68. je upravo to bila). No, ona je bila i trenutak — mislim da je ovo karakterističan element — spoznaje jednog podatka koji se docnije pokazao bitnim u vezi s problematikom s kojom se i danas suočavamo: sticanje svesti o strukturnoj krizi sistema, o tome da se nalazimo na završetku jedne faze, i to one u kojoj je kapitalizam bio kadar da preuzme »naprednu« funkciju, da proširi proizvodne snage, da udovolji potrebama koje su istorijski nastajale, da razreši nove protivrečnosti koje su se javile kao posledica samog procesa. U suštini, to je bilo širenje spoznaje da je sistem već stupio u fazu senilnosti, u kojoj ništa od onoga što je bilo njegov kriterijum racionalnosti — tržište, najamni rad, društvena podela rada — više ne funkcionise kao takvo već zapravo izaziva suprotne efekte.

Neću da razmatram, zbog nedostatka vremena, vrednost pojedinačnih primera »ludila« koje je pomenuo Gambino. Premda bi vredelo proveriti da li je zaista iracionalnije, na primer, postaviti zahtev da se izvrši podružtvljavanje znanja, nego razmišljati o očuvanju starog univerziteta, zasnovanog na izdvojenom znanju koncentrisanom kod malog broja osoba tokom ograničenog trajanja njihovog života.

Što se pak tiče odbacivanja rada — da pomenem drugi primer koji je dao Gambino — verujem da će u momentu svođenja računa, ne kroz stav bande bezobzir-

nih mladića, već kroz opšte rasprostranjeno ponašanje čitave jedne generacije, biti nužno da se postavi pitanje nije li rad postao iracionalan zbog načina na koji je sada organizovan, to jest da se postavi pitanje da li se nakon kidanja ovih veza, onih mehanizama koji su svojstveni vekovima, pomoću kojih se postiglo da ljudi rade na način koji nam je poznat (strah, potpuno siromaštvo, poniznost, poštovanje ustanovljene hijerarhije) još može misliti — da li će biti racionalno tako misliti — da je takav rad i dalje prihvaćen.

Ukratko: šta je predstavljala ova decenija? Da li povećanje iracionalne egzaltacije, ili pak kritiku, premda konfuznu, izvesne racionalnosti koja ima svoj datum i koja je već istorijski stavljena na diskusiju? Verujem da je bila reč upravo o razvijanju kritike, na ideološke već doživljene (tj. one koja se u svakom slučaju pretvorila u zdrav razum), o kritici jednog sistema zasnovanog na proizvodnji sve većeg broja dobara, ali dobara koja su stalno postojala sve nepotrebnija i štetnija; o kritici jedne organizacije proizvodnje koja na sve užji sloj osoba svaljuje rad koji postaje sve zamorniji i intenzivniji, dok sve više ljudi radi s vrlo niskom produktivnošću ili uopšte ne radi.

Kriza levice ima svoje korene upravo ovde, jer su potrebe i protivrečnosti koje su izbijale stavile na diskusiju ne samo vrednosti sistema, već i tradicionalnu kulturu radničkog pokreta. Jer, na veoma realnu problematiku, pospešenu krizom sistema, leвица nije umela da odgovori napredno, pozitivno. Na taj način se suštinska »racionalnost« pokreta koji je izbio 68. docnije okončala izvrgnuвши se u vakuum alternativa, da bi postala negativna, tako što je stvorila opasnu kulturu odbacivanja, koja je stvorila prostor za obnavljanje desnice. No, kada se ocenjuje solidarnost perspektiva ovog obnavljanja, neoliberalističke akcije u kojoj se ono očičava i koja nastaje iz opadanja uverljivosti levičarskih politika, ne možemo a da ne ocenimo uticaj koji će na samu desnicu vršiti problemi za koje i dalje nema rešenja i kojih ta desnica izgleda uopšte nije kadra da se reši. Ne bi se reklo da desnica može da suprotstavi drugi sistem vrednosti sistemu koji je već zapao u krizu, druge ciljeve onima koji više ne mogu da mobilisu a koje i dalje predlaže, druge i valjanije mehanizme za funkcionisanje privrede i države. Ovde je jezgro istine izraženo kretanjima koja su se desila ovih poslednjih deset godina. I zbilja — čak i kada se samo naslućuje — ova istina izmenila je shvatanje ljudi i dala je povoda novim solidnim i nezaustavljivim društvenim fe-

nomenima, ne samo u Italiji nego svugde. Na primer, ako danas nemačka socijaldemokratija nailazi na teškoće, to nije samo zbog Straussa, nego i zato što je izrasla jedna kultura, i potrebe koje se pothranjuju takvom problematikom, a ne nalaze se odgovori ni u socijaldemokratskom ni u konzervativnom modelu. Mislim ne samo na ekološki već i na feministički pokret, pa čak i na difuzne forme odbacivanje rada, koje su takođe bile determinisane protestom — premda totalno metapolitičkim — protiv repetitivnog i obezličnog rada, izraženim od strane mladih kojima mit karijere, svojstven njihovim roditeljima, više ništa ne govori.

Razočarenje u neuspele odgovore levice izazvalo je njeno slabljenje, a poremećaj koji je ono izazvalo stvorio je pogodan teren za desnicu. No, ja bih zapravo htela da istaknem da se nije radilo o dubokom, stabilnom oporavku, s obzirom da se i desnica suočava s istim ovim zahtevima, istim problemima, na koje ni ona nije kadra da dá odgovor.

Opadanje produktivnosti, odbacivanje rada, na primer — zar to nisu znaci da radnu snagu nije moguće svesti na robu, što je postalo očigledno poslednjih godina, zar to nije znak jedne stvarnosti za koju nema mesta u okviru kopatibilnosti i discipline koje su ustanovili kapitalistički model, zakoni tržišta, koji su upravo zbog te stvarnosti zapali u teškoće sve dok nisu izazvali krizu mogućnosti vladavine, od koje se teško može oporaviti?

I sprovedeni pokušaji ponovnog strukturisanja — s jedne strane, proizvodna koncentracija u sektorima visoke tehnologije, s druge strane, decentralizacija — premda su uspeli da stvore teškoće sindikalnom pokretu, nisu li izazvali opadanje zaposlenosti, koje treba da otvori pukotine u sistemu konsenzusa koji je, tokom poslednjih decenija, bio garantovan punom zaposlenošću i socijalnim tekovinama, i da proizvede fenomene kao što su privremeni rad, koje nije nimalo lako integrirati.

Istina je da je povratak individualizma, na primer, predstavljao trenutak snage konzervativaca; ali, to samo vreme, upravo zato što se javilo ne kao spasavanje takmičarskih vrednosti iz faze kapitalizma u usponu, nego kao protest protiv obezličnog društva, više nego privrženost neoliberalnoj akciji — dalo je povoda agropastoralnom nostalgичnom koketiranju, odbacivanju industrijskog društva i njegovih mitova i modela, kako na način koji pruža levice, tako i na način koji nudi desnica.

Istina je, dakle, da desnica pobeđuje više na talasu konfuznog protesta (na odbacivanju pre nego na izboru). On se u stvarnosti brzo usitnjava na hiljade korporativizama i partikularizama s kojima desnica ne ume da izađe na kraj. Sve u svemu, ona ne pobeđuje iz razloga aktivne privrženosti njenoj ideologiji, njenom predlogu efikasnosti. Da bi se ovo potkrepilo, dovoljno je ukazati na krhkost njenih uspeha, čije su najočiglednije svedočanstvo glavobolje gospođe Thatcher, nakon samo nekoliko meseci entuzijazma. Inteligentnije »moderne« teorije kojima se služila konzervativna ofanziva, prihvatile su i priznale postojanje endemične konfliktnosti modernog društva, pošto su napustile optimizam iz pobeđničkog perioda kapitalističkog razvoja. One su nastojale da ih svakako dislociraju, razbijaju, pretvaraju u drugorazredne, skrećući na ovaj način protest, umanjujući u znatnoj meri uspehe inicijativa levice. Ali, zar nije tačno da će se desnica — dugoročno gledano — susresti s onim što je definisano kao »preopterećenje zahtevima« i što je izazvano demokratijom?

Napoleoni se pitao da li se sme tvrditi da ovaj povratak hegemonije desnice ne znači i odnošenje prevage. Mislim da ne postoje uslovi da se ponovo uspostavi prava hegemonija, premda ovo ne znači da desnica ne bi mogla odneti konačnu pobedu. Ali, jedino pod uslovom da razbije demokratsku predstavu, u okviru koje se i sama kretala poslednjih trideset godina, i sve to, naravno, po cenu prilično dubokih poremećaja.

I ovo može biti odredišna tačka, ukoliko za sadašnju neodređenosti, za difuznu konfliktnost stvorenu krizom sistema, levice ne bude umela da ponudi alternativu u koju se može verovati, različitu od konzervativnih perspektiva. Trenutno, međutim, čini mi se da se može desiti da »vetar sa Zapada«, koji je opet počeo da duva poslednjih godina, nije ništa drugo do simptom dubokog poremećaja, opšteg poremećaja, ni koji za sada ni progresivne ni konzervativne snage Evrope nisu umele da daju odgovor, ni na ideološkom ni na društvenom i ekonomskom planu, i da, prema tome, ne predstoji perspektiva trijumfa umerenosti već, možda, nešto mnogo gore (čak i rat, koji je postao jedna od konkretnih eventualnosti).

No, ipak mi se čini da je snaga problema koji su se pojavili tokom poslednjih nekoliko godina unela i nešto pozitivnog rada, premda se on još nalazi u zametku. U ovom smislu i ja, poput Romana Ledde, potvrdno odgovaram na pitanje koje mi je tačno pre dva dana postavio Romano Dapas, ovde prisutan, u jednom

intervjuu za *Messaggero*: »Da li je evrokomunizam u krizi?« Da, evrokomunizam je u krizi ako se problem ima u vidu samo s aspekta sposobnosti pojedinih komunističkih partija da za Evropu skiciraju neku alternativu, famozni 'treći put'; a naročito ako se imaju u vidu odnosi između njih. Ali, ako se ima u vidu, i to pre svega, buđenje svesti o potrebi da se ovaj 'treći put' skicira, tj. da se nađe odgovor na osnovne probleme koji se postavljaju počev od šezdesetih godina, kakav nijedan od modela koje je levica do sada dala nije umeo da ponudi, ako se kao evrokomunizam shvata stvarljanje na diskusiju iskustava istočnih i socijaldemokratskih zemalja — u tom smislu mi se čini da nemamo krizu već da, može se reći, prisustvujemo razvoju originalnog i prilično bogatog razmišljanja u okviru svih snaga koje čine radnički pokret.

Mislim, na primer, na diskusiju koja se danas vodi među nemačkim socijaldemokratima gde, i to ne slučajno, ima ljudi — Hemke, na primer — koji počinju da govore o »trećem putu«. Mislim, takođe, na pojavu koja se konačno počela uočavati u Socijalističkoj internacionali, tj. na traženje načina da se problemi evropskog društva dovedu u vezu sa problemima ostalih delova sveta, na intuiciju koja krči put kada je reč o postojanju povezanosti problema sever-jug i problema istok-zapad. Mislim, pored toga, i na nešto preciznije, tj. na preispitivanje koje je u toku u skandinavskoj socijaldemokratiji suočenoj s krizom *welfare state-a* u vezi s njihovim tradicionalnim ekonomskim i socijalnim politikama. Kriza sistema, koja je napala socijaldemokratiju, bila je uzrok njegovih poraza, ali i podsticaj da se pozabave preispitivanjem koje bi mogio biti plodno i koje je, na neki način, stvorilo do nedavno nezamislive uslove za dijalog između snaga leve i različite obojenosti u cilju traženja, koje počinje da poprma izvesne zajedničke crte.

Da li ti procesi za posledicu mogu imati oporavak leve i povlačenje desnice? Naravno da to neće biti ni lako ni linearno. Ali, verujem da se može reći da će konzervativni vetar proizvesti možda još koju pobjedu na izborima, ali i da će biti previše slab da bi doveo do konsolidovanja normalizacije.

Giorgio Napolitano

Slažem se sa tonom Somainijevog izlaganja i sa nekim stavovima Claudija Napoleonija. Čini mi se da

je osnovno pitanje za levicu — bilo gde, i na evropskom nivou — problem ponovnog definisanja sopstvenog identiteta i provera i obogaćenje sopstvenog predloga o razvoju ekonomije i društva na osnovama koje se razlikuju od onih iz prošlosti, iz pedesetih i šezdesetih godina.

Svima nam je naravno poznata krajnja raznovrsnost situacija. Nema sumnje da se kriza razvoja, rast inflacije i tendencija stagnacije ispoljavaju na različit način i različitim intenzitetom: poslednje cifre iz 1979. godine koje se odnose na ekonomiju Zapadne Nemačke govore o još uvek niskoj stopi inflacije i ne ukazuju na stagnaciju, već na povećanju unutrašnjeg bruto proizvoda od 4,5%, kao i na porast broja zaposlenih za 350.000.

Verujem, međutim, da se svuda postavljaju nova pitanja, od izuzetnog značaja čak i kada je reč o unutrašnjem razvoju svake od ovih zemalja; nova pitanja na koja treba dati odgovore kratkoročne, srednjoročne, pa i odgovore za dalju perspektivu. I problem identiteta, ponovnog definisanja idejnog i političkog identiteta leve postavljaju se na različite načine od zemlje do zemlje. Može se reći da je u Italiji ili u Francuskoj — u Francuskoj prividno na još drastičniji način — postojao u raznim periodima karakteristični identitet leve u odnosu na umerenu ili konzervativnu formaciju, čak i na polju društveno-ekonomskih koncepcija i platformi, pa se danas postavlja zahtev da se izvrši ponovno definisanje, jer ovakav identitet više nije dovoljno ubedljiv niti primeren stvarnosti, i nije podesan, dakle, barem ne u dovoljnoj meri, da bi se mogla postići pobjeda. Na drugim mestima, u drugim zemljama, međutim, možemo govoriti o splašnjavanju leve, o ublažavanju njenog idejnog i političkog identiteta, do te mere da se njeno stupanje na scenu ispoljava kao nebitno kada treba izvršiti izbor između dve formacije. No, u oba slučaja veoma su energični zahtevi da se izvrši provera i ponovno definisanje tog političkog i idejnog identiteta. Kasnije pitanje postaje još složenije kada na ovom terenu valja ostvariti jedinstvo različitih snaga posredstvom kojih se u pojedinim zemljama izražavaju levica i radnički pokret.

Kada o ovome govorimo, verujem da moramo imati u vidu — na to je pre nekoliko trenutaka ukazala Luciana Castellina — uslovljenost koju nameće međunarodna situacija, što može mnogo da se odrazi na naredne mesece, na blisku budućnost. Između ostalog, govorim o mesecima za koje će biti karakteristična izbor

na dekadencija, sa značajem kakav ima ona nemačka. U suštini, moramo se upitati da li je jedna od karakterističnih crta političkog identiteta evropske levice bila politika detanta i da li se to otvara na ovom planu. Reč je, dakle, o kraju opasnom periodu čak i po sudbinu levice, zavisno od toga kakav će ishod imati politika popuštanja zategnutosti. No, hteo bih da govorim o uslovljenosti međunarodne situacije u još uopštenijem smislu, jer ne možemo razmatrati pitanja koja se tiču unutrašnjeg razvoja pojedinih zemalja Evrope, zapostavljajući probleme i perspektive međunarodnih ekonomskih odnosa, odnosa sever-jug, zahteva da se izvrši preraspodela bogatstava u svetskim razmerama, ili za stvaranjem novog međunarodnog ekonomskog poretka. Čini mi se, s jedne strane, da povezanost postoji i da, s druge strane, to mora da se smatra neophodnim idejnim i političkim izborom za levicu.

Postoji mnogo različitih stvari, čak i što se tiče prirode poteškoća. Ako hoćemo da govorimo o socijalističkim i socijaldemokratskim partijama i da počnemo od Velike Britanije, izgleda mi jasno da teškoće proistekle iz sučeljavanja sa krajnje agresivnom konzervativnom partijom kao što je ona na čijem se čelu nalazi gospođa Thatcher, proističu iz činjenice da su, u jednom datom trenutku, program i politika laburističke partije u odnosu na krizu engleske privrede osiromašili do te mere da su se ispoljili kao obična odbrana stavova koje je zauzela radnička klasa, ili određene kategorije radnika, kao znak sindikalnih prekoračenja, preterane moći sindikata. Konzervativna partija izgradila je na ovakvoj osnovi svoju alternativu, recimo demagošku, mistifikatorsku, prevrtljivu, ali zato trijumfalnu.

Verujem, međutim, da ne smemo potcenjivati teškoće koje, za jednu veoma različitu partiju kao što je nemačka socijaldemokratska partija, mogu da proisteknu iz problema strukturne adaptacije, čak i jedne tako solidne privrede kao što je zapadnonemačka, na promene od ogromnog značaja, koje se dešavaju u svetskim razmerama; ne smemo potceniti uticaj koji poprimaju pitanja kao što su ona koja, sasvim bezbojnim izrazom, nazivamo »životnim standardom«. U Italiji je oko 1968. i u kasnijim godinama zabeležena pojava zauzimanja stava utopijskog tipa, što je u nekim slučajevima dovelo i do stramputica, kao što je Gambino ukazao. Ali, činjenica da je danas u Saveznoj Republici Nemačkoj, gde nije učinjeno mnogo ustupaka ovakvim stavovima, uspeh levice na sledećim izborima doveden u opasnost zbog opstajanja ili ponovnog nuđenja jedne utopističke kompo-

nente, koja se ispoljava preko »partije zelenih«. Zato sam stekao utisak da bar jedan deo Socijaldemokratske partije Nemačke ozbiljno postavlja sebi pitanje spasavanja te akcije, te komponente, preispitujući sopstveni način vođenja politike.

Da bismo došli do nove definicije idejnog i političkog identiteta evropske levice, čini mi se da bismo, u stvari, morali uložiti napor da napravimo inventar poput onoga koji je napravio Somaini. Možemo se slagati ili ne slagati u pogledu njegove valjanosti, ali taj napor praviljenja inventara, raspoznavanja istorijski karakterističnih elemenata za evropsku levicu, uključujući i njene mnogobrojne nacionalne varijante, svakako je važan; važno je, takođe, razmisliti o mnogim predlozima za novi razvoj privrede i društva koje je iznela levica u pojedinim zemljama.

Ovaj napor oko provere je značajan i da bi se otkrili i prevazišli ozbiljni elementi protivrečnosti i slabosti, a i krutosti, ideološke i ne samo ideološke krutosti; jer, postoji i krutost, kako bismo to rekli, sektorskih interesa, koja predstavlja glomazan teret u smislu premera kontinuiteta u politici levice; krutost materijalnih, realnih i, uz to, sektorskih interesa.

Verujem da se moramo angažovati i u pravcu oporavka instanci koje se danas, mistifikatorski, ispoljavaju u neokonzervativnom i neoliberalnom oporavku. U pogledu ovoga ja nemam nikakvih sumnji.

Imajmo u vidu da je neoliberalna polemika, uprkos svim razlikama između pojedinih zemalja, veoma difuzna, čak i van Evrope. U Sjedinjenim Državama, koje se smatraju zemljom sa najsnažnijom privatnom i liberalnom inicijativom, u kojoj ne postoji levica evropskog tipa, levica koja je nosilac izvesnih mišljenja o državnoj intervenciji ili o planiranju, vodi se veoma difuzna polemika protiv takozvane regulacije koja se ostvaruje u uslovima po svemu sličnim polemici protiv »veza i vezica« koju mi imamo u Italiji. A uz to, naravno, imamo snage koje brane zahtev da se uvede državna intervencija u ekonomski život, čak i u Sjedinjenim Državama; s druge strane, na dnevni red se stavlja problem »inovatorske regulacije«, tj. novih oblika propisivanja, čime se suzbija reakcionarni mit o vraćanju slobodnog tržišta i odustajanju od državne intervencije, uz isticanje zahteva u vezi sa kvalitativnim promenama u državnoj intervenciji.

Sve se ovo mora imati u vidu prilikom provere, osavremenjivanja, bogaćenja naše pozicije, ostvarivanja programa razvoja levice, naročito ovde u Italiji. U stvari —

hteo bih da kažem Claudiju Napoleoniju — čini mi se, sagledavajući sve ovo, u Italiji smo se, više nego u bilo kojoj drugoj zemlji, približili programu razvoja koji kao polaznu tačku usvaja remećenje starih ravnoteža, remećenje za koje nikada nismo poricali našu odgovornost. Ali, još uvek smo daleko od nekog zadovoljavajućeg rezultata koji, kao što sam ranije rekao, mora da prođe kroz oporavak izvesnih instanci, kroz prevazilaženje izvesnih naših slabosti i krutosti, kroz priznavanje izvesnih degeneracija, kao na primer, u vezi sa državnim intervencijom i sl. Još smo daleko od cilja koji bi morao da bude zajednički za levicu raznih evropskih zemalja, od prevazilaženja tradicionalnih granica, do bitnog proširivanja uticaja levice, jer, u protivnom — gubilo se ili ne gubilo, gubila se ili se sačuvala nit, podelile se neke zemlje na dva dela ili ostale takve da je njima nemoguće ovladati — mi ostajemo zarobljeni ozbiljnim preprekama pokušavajući da objasnimo politiku levice.

Ipak, ponavljam, meni izgleda da smo se ovoj problematici približili više nego što je to slučaj u ostalim zemljama, i približili smo se čak, kako je rekao upravo Claudio Napoleoni, stvaranju prostora za temu pravaca i kvaliteta razvoja, nastojeći takođe da i na ovom planu povratimo neke komponente iz onog utopističkog talasa, koji je, s druge strane, opterećen zastranjivanjima na koja se osvrnuo Gambino.

Napokon, leвица ne sme da se odrekne toga da za nju bude karakteristična tenzija traženja i transformisanja u odnosu na strukture, ravnoteže i postojeće vrednosti koje su svojstvene kapitalizmu. Ne želim sada da otvaram diskusiju, pošto bi bila vrlo složena, u vezi s prilogom koji je upotrebio Claudio Napoleoni kada je tvrdio da je nužno napustiti »striktno« tržišnu logiku, »striktno« kapitalističku logiku. Šta ovo može da znači? S više preciznosti ovim se možemo pozabaviti u nekoj drugoj prilici. Smatram da bi vredelo truda da se održi debata na tu temu. Ali, do tada, kažem da leвица ne sme da se odrekne istraživanja snažne preobražajne tenzije: ona, istovremeno, mora do kraja da položi račune o realnom, na osnovu podataka i povezanosti iz stvarnosti. Uveren sam da se ne mogu prihvatiti kompatibilnosti koje se javljaju kao objektivne a koje takve nisu, već da je potrebno utuviti ono što u vezi s kompatibilnošću implicira sama politika novog razvoja i preobražaja koju radnički pokret može da predloži. To je pitanje unutrašnje kompatibilnosti samog projekta levice. Ako hoćemo da ukažemo na izvesne nove vrednosti, kao što su one o kojima je govorio Claudio Napoleoni, mora nam biti

jasno da se ne sme ni pomišljati na to da se na tendencije i ponašanja iz prošlosti nakaleme novi zahtevi i da oni budu i kvalitativno novi. To jest, ne izbegava se zahtev da se naznači i uoči *hijerarhija* potreba i vrednosti, pa i interesa različitih socijalnih grupa.

I sada smo naravno stigli — mada tu ne nameravam i da se zaustavim — do velikog pitanja kako bi se mogla uspostaviti takva hijerarhija, kako bi se mogli izvršiti ovakvi izbori. Odgovaram, zato što ne vidim alternativu: instrumentima planiranja. Ali, vrlo sam osetljiv na sve što je izneo Somaini o potrebi da se u koncept planiranja i u ulogu države unesu inovacije, i slažem se s njim u vezi sa činjenicom da je nezamisliv skok napred na terenu planiranja i nove funkcije države u vidu sve veće supstitucije mehanizama tržišta mehanizmima političkog odlučivanja.

Završavam pitanjem koje upućujem Claudiju Napoleoniju u vezi sa stopom akumulacije. Imajući u vidu sve elemente na koje je on ukazao, ili koje su drugi sugerisali, a posebno značaj koji bi mogle imati prelazne tehnologije, lake investicije u novi mehanizam razvoja, ipak ne uspevam da sagledam na koji bismo se način u Italiji tokom narednih godina mogli odreći podizanja stope akumulacije. Verujem da bi se iz mnogih razloga, pa i zbog pokretanja procesa novog razvoja, mogao očekivati krajnje značajan investicioni budžet.

Pročitao sam, na primer, u važnom poglavlju posvećenom industriji u *Relazione previsionale e programmatica*, jednu zanimljivu analizu i hipotezu koja će morati da se proveri, ali koju ne odbacujem *a priori*, prema kojoj niska stopa akumulacije u odnosu na unutrašnji bruto proizvod nije nužno predstavljala degradaciju italijanskog industrijskog tkiva, u meri u kojoj su došle do izražaja, umesto solidnih, čvrstih investicija, investicije usmerene na poboljšanje organizacije proizvodnje i sl. Dakle, imam sve ovo u vidu, i smatram da bi bilo potrebno prođiskutovati o problemu, pristupiti proveru, produbiti različite stavove, ali mislim da treba naglasiti da je predodređeno da i dalje ostane snažna veza znatnog investicionog budžeta, naročito u Italiji, i to ne samo u kratkoročnom periodu. Odatle proizlazi jedna od onih kompatibilnosti s kojima valja računati ako postoji želja da se na solidnim osnovama izgradi preobražajni projekt levice.

Čini mi se da u ovoj teškoj međunarodnoj situaciji postoji prisna povezanost između zadatka oko koga je okupljena Evropa i problema levice.

Kazali smo već da Evropa može mnogo toga da učini. Kada govorimo o Evropi, mislimo na Evropu devet zemalja, premda pri tom ne zaboravljamo da je to samo deo Evrope. Postaviti problem Evrope znači takođe postaviti problem njenog odnosa prema drugom delu Evrope. Evropa devet zemalja, međutim, podeljena je u pogledu međunarodnih problema; dovoljno je, da bismo se u to uverili, videti raznolikost stavova Velike Britanije, s jedne strane, i Savezne Republike Nemačke i Francuske, s druge strane. Meni se ipak čini da se za levicu postavljaju važni potencijalni *objektivni* razlozi za jedinstvo, koji se upravo tiču problema međunarodnog detanta i mira.

Smatram, dakle, da postoji prisna povezanost između oporavka levice, protiv desnice koja je doživela izvestan napredak, i onoga što Evropa može da učini, tj. funkcije koju Evropa može da ispuni u sadašnjoj međunarodnoj situaciji.

Podeljenost na levici je duboka i vidljiva. U potpunosti sam saglasan sa analizom koju je dao Ledda i neću je ponavljati. Podsetiću samo da i pred sindikatima stoji ujediniteljski zadatak u pogledu problema ekonomske krize, planiranja na evropskom nivou, pa čak i mira. Velika tema jedinstva, svojstvena levici, u kojoj leži njena snaga, jeste pitanje mira, inicijativa koje se mogu preduzeti u korist detanta da bi se proizvelo kidanje ovog paklenog ciklusa koji se danas otvorio na međunarodnom terenu.

Najavili smo već nekoliko principa. U osnovi, kao polazna tačka, nalazi se princip poštovanja nacionalne nezavisnosti. S druge strane, odluke iz Brisela ne sme mo uzeti zdravo za gotovo; pokušaj da se spreči postavljanje raketa mora se nastaviti, ili u najmanju ruku, moramo ulagati napore u tom smislu. Tu je, dalje, i pitanje sporazuma Salt II, čija se ratifikacija od strane Sjedinjenih Država mora postići.

Pa, zatim, pitanje autoriteta evropskog parlamenta. Bilo je značajno glasanje o bilansu, ali bilans parlamenta je posvećen, sa nekih 70%, diskutabilnoj agrarnoj politici, koju je nužno srediti. Povećavajući značaj bilansa i ne smanjujući fondove namenjene poljoprivredi, reč je o omogućavanju investicija za industriju i za pomoć manje razvijenim oblastima.

Ukratko, reč je o nastojanju da se dođe do zajedničkog planiranja koje danas nedostaje.

Sve su ovo teme angažovanja, jedinstva i avangarde, čak i za evropsku levicu.

Delim zbuđenost koju su izrazili Ledda i Luciana Castellina u vezi sa postojanošću pomeranja udesno u Evropi, i to bez mogućnosti da se porekne da je do nje ga došlo.

Podsećam na teškoće koje imaju konzervativci u Velikoj Britaniji, koje se već pojavljuju, na način na koji se postavlja i dozreva u Italiji problem nacionalne solidarnosti. Čini mi se da je Francuska najosetljivija tačka, uprkos tome što raspolaže jednom od najjačih levica, tačnije rečeno, najjačom levicom u Evropi ili gotovo najjačom, usled jednog političkog razloga — nesposobnosti da se postigne sporazum između komunista i socijalista.

Zaključujem najzad onom Gambinovom napomenom u vezi s ideološkim pitanjima. Čini mi se da je Gambino donekle izmešao ideološke stavove ekstremne levice, sa stavovima tradicionalne ili istorijske levice, koji su bili različiti. Ovim neću da kažem da vetar utopije nije duvao i u našoj partiji, da se izvesna pomirljivost u odnosu na garantizam nije videla juče i da se još i danas ne vidi u našim redovima. Ipak, što se tiče odbacivanja rada, čini mi se da smo odbacujući ovakvu poziciju, zauzeli nepomirljiv stav do te mere da pomalo zamračujemo jedan podatak koji se ne sme smetnuti s uma: da je, u ovakvom društvu, rad uvek otuđeni rad. No, borba protiv otuđenosti rada vodi se polazeći upravo od borbe za nalaženja posla, ili od borbe da se poboljšaju uslovi rada kada se zaposlenje jednom dobije.

Mario Tronti

Usvajajući polaznu tačku koja mi izgleda podstičaj na za raspravu koju vodimo, nalazim danas preciznu saglasnost između međunarodne i socijalne situacije, konvergentnost ovih dveju situacija oko jedne iste karakteristike: socijalni neredi i međunarodni neredi jačaju i pothranjuju se.

Predstoji remećenje ravnoteže, na kraju jedne epohe unapred ustanovljenog sklada, koja je, s malo izuzetaka i uz izvesne digresije, utisnula žig istoriji tokom poslednjih dvadeset godina. U ovom smislu se slažem s idejom o zatvaranju ciklusa i o političkom ciklusu, kako ih pominje Somaini u svom ogledu.

Čini mi se ipak da je korisno naglasiti na koji način je ovo remećenje, manje ili više stabilne ravnoteže, imalo pre objektivne nego subjektivne uzroke. Ono nije posledica snažnih inicijativa radničkog pokreta, već se javlja nakon eksplozije nekontrolisanih protivrečnosti, naročito u okviru kapitalističkog bloka. Očigledno je da je niz borbi, inicijativa, čak i organizativnih izbora radničkog pokreta — možda u nekim situacijama s više snage nego u drugima, u Italiji sigurno s više snage nego na drugim mestima — doprineo, indirektno, ovom remećenju ravnoteže. Međutim, imajući u vidu proces uopšte, čini mi se da smo svedoci procesa objektivnog poremećaja, koji je upravo zato teško kontrolisati, organizovati, u perspektivi jednog docnijeg, višeg i šireg ciklusa borbe. Privodi se kraju, dakle, nedavna istorija. Zatvara se jedan važan ciklus, ciklus otvoren tridesetih godina, ali moramo biti svesni da ovaj proces zatvaranja traje već prilično dugo. Razvoj događaja u borbama iz šezdesetih godina težio je zatvaranju ovog ciklusa. Po mom mišljenju, danas se nalazimo pred zatvaranjem jednog kraćeg ciklusa, tačnije onog koji je počeo krajem šezdesetih godina. Nije slučajno što smo stavivši ovde na dnevni red probleme koje smo grupisali u okviru teme »neokonzerватivni oporavak«, ponovo pošli od ocena u vezi sa 68. i od nekih različitih procena u vezi s tim prelazom-raskidom.

Dakle, koja su to dva velika procesa čije se nastajanje zapaža u ovoj deceniji? Somaini ih je opisao u svom izlaganju: jedan je raspodela dohotka, a drugi preraspodela vlasti. Mislim ipak da su ova dva velika procesa kasnije dobila sasvim različite ishode. U ovom smislu njih je moguće bolje specificirati u njihovoj razlici nego u njihovom jedinstvu. Dok je proces preraspodele dohotka imao zapažene posledice i naneo ozbiljne štete barijeri nadnica, naročito u Italiji ali možda ne samo u Italiji — preraspodela vlasti je naišla na zid koji nije popusteo. Prema tome, ovde je nastala protivrečnost između ta dva velika procesa.

Somaini u svom izlaganju kaže: osvajanje vlasti se javilo više u smislu većeg uticaja na kontrolu, više mogućnosti za inicijativu; i precizna mogućnost veta uneta je u društveno telo, upravo onda kada je otpočela kriza mogućnosti odlučivanja. Već smo zašli u ono što se, gotovo po pravilu, naziva rastućom društvenom složenosti: tačno je da postoji mogućnost veta društvenih snaga koje su takođe ograničene, ali i dobro plasirane u proizvodnom procesu, ili u socijalnom procesu. Istovremeno je,

međutim, tačno da postoji i nesposobnost donošenja odluka koje su svojstvene vlasti.

Šta je to zapravo nastalo? Došlo je do politizacije svih zahteva, uključujući i ekonomske, u smislu da su neke borbe, porušivši sindikalni zid, postavile problem političke ravnoteže, pa sledstveno tome, i socijalni zahtev koji je prerastao u tipični politički zahtev. Istovremeno je došlo do procesa podruštvljanja borbi, tj. došlo je do horizontalnog širenja klasnog konflikta od centralne, direktno radničke tačke, na društvene slojeve koji su vrlo često bili i koji su ostali udaljeni od mesta neposredne proizvodnje.

Ovi procesi politizacije zahteva i podruštvljanja borbi doveli su u krizu model države.

O ovome se možda malo govorilo, ali od svih međunarodnih, socijalnih, ideoloških i ostalih uzroka, možda je nešto veća pažnja poklonjena uzrocima koji su na neposredniji način politički. U krizi se našao, ni manje ni više, nego model države, model političkog rukovođenja, na kome je, u suštini, došlo do stabilizacije jedne velike faze savremenog kapitalizma, faze zrelog kapitalizma. Model takozvane kejnzijanske države je našao mogućnost da stabilizuje kapitalizam, i to ne u neokonzerватivnim i, još manje, neoliberalnim, već u naprednim, možda bi se moglo reći neodemokratskim uslovima.

Ako je, dakle, ovakva forma države zaista dovedena u krizu na osnovu ovog preplitanja politizacije zahteva i podruštvljanja borbi o kojima je bilo reči, onda se slažem s Napoleonijem da se nije radilo o snažnom odgovoru levice, o alternativnom odgovoru koji bi otišao korak dalje od takvog modela države i učinio da se sagleda druga mogućnost za novo zajedničko političko rukovođenje.

U ovoj državnoj krizi se, prema tome, javlja i fenomen neoliberalnog, neokonzervativnog oporavka. Na ovom mestu, međutim, hteo bih ukratko da iznesem nešto. U neoliberalnom oporavku postoje i komponente koje bih bez oklevanja okvalifikovao kao neoautoritarne, i voleo bih da se na ovaj aspekt ne zaboravi. Ovakva država koja ne može da odlučuje, koja ne može da upravlja ekonomskim ciklusom, koja ne može da smanji, kako se danas kaže, društvenu složenost, može zapasti u opasna autoritarna zastranjivanja. To je već zapisana istorija. Država koja ne može da donosi racionalne odluke pribegava onome što predstavlja njenu tradicionalnu prirodu tvorevine koja raspolaže ogromnom silom, protiv svih ostalih sila koje dovode u pitanje određenu ravnotežu snaga.

Ovaj teren se ne sme potcenjivati, na njemu se odigravaju najopasnije igre, čak i primena onog socijalnog međunarodnog nereda, jer je u pitanju direktno politički nered, povezan upravo s izvesnom agresijom protiv državnog kao takvog, nasilnog uništenja, terorizma: a on se često primenjuje u okviru i u funkciji tehnike autoritarnog oporavka koji je svojstven državnom i državnom u krizi.

Poslednje pitanje: na početku sam rekao da postoji ovaj odnos međunarodna situacija — socijalna situacija, odnosno isti problem sprovodljivosti vladavine koji postoji i u društvenom sistemu zrelog kapitalizma ponovo se postavlja na nivou svetskog sistema.

Postoji vrlo ozbiljan problem sprovodljivosti vladavine u svetskom sistemu, upravo zato što je u krizu zapala jedna forma države, na isti način kao što je u krizu zapala jedna forma političke hegemonije, tradicionalna forma severnoameričkog kapitalizma kao stvarnog centra, stvarne polazne tačke za čitavu mrežu međunarodnih odnosa.

Ovo gubljenje centra opet postavlja pitanje krize odlučivanja na međunarodnom nivou. Više se ne zna ko odlučuje, jer ne postoji mesto koje bi bilo dovoljno snažno da odlučuje, niti potrebna hegemonija da bi se takve odluke zatim mogle nametnuti: svi međunarodni neredi svoj uzrok danas nalaze u ovoj novoj složenosti sveta. Međunarodna zategnutost, koju smatram rastućom, koja može sasvim da se smatra rastućom, obeležena je ovim dubokim razlozima. Pošto je prevaziđen trenutak osude izvesnih međunarodnih političkih inicijativa, vrlo pravedne osude s kojom se slažem, bilo bi potrebno da se pređe u fazu razumevanja stvarnih odnosa, boljeg upoznavanja, jer, po mom mišljenju, nismo svedoci volontarističkih inicijativa, već smo svedoci stvarnih posledica trenutka snažne krize na međunarodnom planu.

Suočen s ovakvim procesom sve veće zategnutosti, verujem — premda nisam daleko odmakao na ovom terenu — da postoji problem novog teorijskog i praktičnog opremanja radničkog pokreta, i na međunarodnom i na unutrašnjem planu.

Mislim da smo se sada našli pred završetkom jedne epohe, epohe u kojoj se suviše često pomišljalo da je trenutak koegzistencije sistema, trenutak konfrontacije velikih klasa i velikih političkih snaga već postao stalna faza, večna tekovina koja niti treba niti može da nazaduje. Nalazimo se, međutim, po svoj prilici, na pragu perioda u kome će se opet javljati trenuci jake napetosti, snažne konfrontacije. Dakle, opet smo u fazi ras-

prava o projektima, koja ide dalje od nekih slučajno postavljenih granica, koja slama kavez kompatibilnosti, pa zatim učimo da računamo ali sada vodeći računa o svakom od elemenata. Uveren sam da je potrebno povratiti na neki način onaj oblik neoutopizma za koji je rečeno da se pojavio 68, koji je danas prerađen u neku kritički racionalniju formu, sa nešto manje divlje stihijnosti. Ali sam isto tako uveren da povratak fazi rasprave o projektima mora da bude u skladu s realnošću. Ako je danas potrebno napregnuti maštu, nije to, po mom mišljenju, potrebno činiti u okviru kakve utopističke perspektive. Napor imaginacije spada u pokušaje da se objedine utopizam i realizam: mogućnost planiranja drukčijeg spoja, različitog konstituisanja političkog sistema, na unutrašnjem i na međunarodnom planu i, istovremeno, ipak, sposobnost za novu praksu, tj. sposobnost da se izgradi takva snaga koja će kasnije biti kadra da ove projekte sprovede.

Angelo Bolaffi

Kolebam se oko toga da li bi možda trebalo da budemo veći optimisti. Očigledno je da ona ista struktura poteškoća modernih složenih društava poznog kapitalizma, sa svojim povezanostima i korporativizmom koji je blokirao reformatorski projekt evropske levice tokom proteklih godina, deluje kao kočnica i za desnicu. Dovoljno je setiti se »umerenosti« koju je pokazao Strauss kada je postao kandidat za kancelara. On je napao ono pravilo koje je izgleda dominiralo u životu političkih sistema na Zapadu u posleratnom periodu: »Ako hoćeš većinu glasova, moraš težiti ka centru«. Shodno logici »prigrabljivačkih« partija, pribegao je geslu: »Moraš nastojati da budeš što je moguće manje različit od tvog rivala ako želiš da mu preotmeš konsenzus«. Tako, dakle, izborni programi postaju iz dana u dan sve sličniji, a praksa vladavine još sličnija. Trijumfuje *status quo*.

Iz ovog razloga pitam se da li je ova renesansa desnice možda samo kriza levice. Jer, projekti konzervativnih vlada, bar zasad, siromašniji su nego projekti levičara, u još većoj meri ideološki i nemoćni da krizu stave pod kontrolu. Dovoljno je razmotriti situaciju u Engleskoj. Paradoksalno, rekao bih da je pravo pitanje koje valja postaviti ne postoje li u Evropi političke snage (desnice i levice) koje su previše slične između sebe i vezane za jedan univerzum koji je potpuno različit od sveta koji je stvoren krizom. Za sada, ni u desnici (a

ni u levisi) nema takve snage koja je u stanju — kao što je bio slučaj tokom tridesetih godina — da se prihvati »krupne inicijative«. Somaini je pitao da li se može govoriti o političkom ciklusu. Mogao bih da mu odgovorim potvrdno samo pod uslovom da damo opširno objašnjenje pojma politički; odnosno, ne samo kao forme institucija, partija i vlade, već i kao izraza kritičko-kulturnih tendencija. Istinski politički ciklus onda je onaj na koji ukazuje kriza ideologije levice. Dalje ne funkcionišu izvesne centralne ideje istorijskog radničkog pokreta: predstava rada shvaćenog u humanističkom i naprednom smislu (gotovo kao dužnost koja će navesti do oslobođanja) jeste predstava radničke klase koja sebi kadra da bude sinteza, opšti interes, i da stvara program vladavine koji će u sebi obuhvatiti sve zahtev. Radnička klasa je, međutim, pokazala da može biti korporativna i da izvesna radikalna politička pitanja (ekologija, žene, mladi) nije lako sintetizovati s radničkim interesima.

Sve ovo može dovesti do nastavljanja pokreta zvanog »qualunquismo«*, koji je usledio zbog nepoverenja u politiku i koji pogoduje ideologiji desnice i predstavlja samo odbranu *statusa quo*. Ponovo dobija snagu zdrav razum, koji kaže da se ništa ne menja i da je tako možda bolje s obzirom na nesreće koje su izazvali radikalni preobražaji. Sve u svemu, svršeno je s iluzijom, koju je čitava evropska leвица godinama gajila, da je situacija izvrsna zato što pod nebeskom kapom vlada kolosalan nered. Nered se nije pokazao produktivnim i remećenje ravnoteže nije uvek predstavljalo korak napred.

Postoji, dakle, politički ciklus u smislu promene kulturnih tendencija i uređenja, a ne u onom »siromašnijem« smislu izvesne kvantitativne politologije. Sa čisto političke tačke gledišta, našle bi se, ipak, izvesne tendencije ka individualizaciji — bar prema nekim parametrima koji su ponuđeni — jednog homogenog kriznog ciklusa levice. Hteo bih da navedem nekoliko primera. Govoriću o političkom ciklusu imajući u vidu posleratne demohrišćane; dovoljno je setiti se zajedničkih elemenata za Adenauera i De Gasperija i projekata za koje su se oni zalagali. Ako, međutim, razmotrimo krizu levice u Saveznoj Republici Nemačkoj, videćemo da je ona drukčija od krize koju doživljavamo u Italiji. Moglo bi se govoriti o političkom ciklusu severnoevropske levice (koji ne obuhvata Englesku) i o mediteranskom ciklusu.

* Pokret koji sebe definiše kao apolitičan, a izbija u Italiji kao reakcija na pokret iz 68. Odnosi se na običnog čoveka.

Zbog čega? Zato, a imam u vidu Nemačku, Švedsku i Austriju, što su njihove socijaldemokratske partije suočene s postkapitalističkim zahtevima, a to nije slučaj u Francuskoj i Italiji. Odnosno, setimo se da terorizam postoji u Italiji i Nemačkoj, ali ne i u Austriji ili Engleskoj. Možda bi trebalo govoriti o kraju jedne političke i društvene epohe koja je povezana s nastankom *welfare-a* i socijalne države, u odnosu na koju desnica nema ništa drugo da predloži osim prolaznih utopija, a leвица, opet, apsolutno ništa. S druge strane, nema podudarnosti između stavova monetarista, koji podstiču smanjivanje javnih troškova i »slobodnu« dinamiku protivrečnosti nadnica, dok se u Italiji suštinski teži smanjenju cene rada. Jedna partija kao što je demohrišćanska ne toleriše kontrolu kada su u pitanju dimenzije i upotreba javnih troškova.

Hteo sam da govorim o još samo jednoj stvari koja je, premda posredno, bila najavljena i koja se podrazumeva kada je reč o završetku jednog političkog ciklusa levice. Verujem da danas ne samo prisustvujemo krizi »utopističkog« aspekta ideja koje je stvorila leвица ili obaranju mitova iz 68. Kad bi tako bilo, ne bismo imali razloga za zabrinutost. Istina je da su u krizi i »kompatibilističke« verzije i sadašnje umerene verzije u okviru levičarskih formacija.

Ukratko, nije funkcionisao ni san o dovođenju »imaginacije na vlast« iz »francuskog maja«, ni lažna *Realpolitik* po kojoj je, kao u slučaju nemačke socijaldemokratije, bilo dovoljno administrirati da bi se stalo na put krizi, ili se brkalo poštovanje veza i imperativa *management-a* s političkom strategijom korisnom za levicu. U perspektivi, istinski poraz za levicu sastoji se u sledećem: čim se domogne vlasti, ona nastoji da postigne ozakonjenje kroz poštovanje zakonitosti sistema, što u normalna vremena može dobro da funkcionise, ali ne i u vremenima potpune krize jednog razvojnog modela vladavine kakva je ova čiji smo danas svedoci i koju nazivamo krizom socijalne države.

Pravi teren diskusije za evropsku levicu više nije staro i neproduktivno suprotstavljanje reforme i revolucije, otkrića postojanja (takođe kroz projekt preobražaja) povezanosti i vremena i utopije kontraplana*, već pitanje kakvi su danas uslovi za vladavinu levice, za promenu, za sprečavanje da se cilj utopije preobrazu u prihvatanje *statusa quo*, u napornu trku koju dikтира jad-

* Politički projekt levice koji je predložen u drugoj polovini šezdesetih godina, nasuprot vladinim planovima.

na filozofija manjeg zla. S ove tačke gledišta, mislim da je diskusija na levisi previše zaostala i još uvek blokirana apstraktnim štetnim ideologijama, pa se plašim da će se, u praksi, nužna likvidacija utopizma i pojednostavljenosti izvesnih teza preobraziti u uzdizanje, od strane radničkog pokreta, neke vrste *moranja*. »radi spasa zemlje«; što je još jedan način da se izrazi sopstvena podređenost.

Aldo Tortorella

Somainijev članak je stavio na dnevni red ovu diskusiju da bi se pronašli zajednički motivi za levicu koja je u Italiji, kao u drugim delovima Evrope, izdvojena. Nalaženje zajedničkih motiva moraće da posluži kao smernica za istraživanje koje bi se bez bojzani okrenulo suštinskim idejama.

Potrebno je da odgovore dajemo iz dana u dan. Dok ovde diskutujemo, osećamo da oko nas postoje sazreli problemi koji iziskuju hitan kompromis. Naša zemlja, Evropa, svet, puni su teškoća, a to su teškoće u neposrednom; prema tome, svi imamo potrebu za hitnim odgovorima, za kratkoročnim odgovorima. No, ovo ne sme da ometa dugoročnu diskusiju. Sto se ciklusa tiče, smatram da moramo razmotriti da li zbilja jesmo ili nismo na kraju jedne istorijske faze i da li ona mora da bude periodizovana i na bazi kojih parametara možemo računati uspehe i krenuti novim putem.

Pitanje koje treba postaviti jeste da li je istina da se uprkos tome što nije bilo nekih poraza, nazirala izvesna istrošenost. Odnosno, da li je i pre poraza bilo nečega što je ukazivalo makar na relativnu istrošenost kulture koja je zajednička za znatan deo levice. Ako je tako bilo i ako jeste tako, to valja razmotriti i ne zavaravati se da je poraze na izborima, kojih je bilo ne samo u Italiji, moguće lako prevazići; upravo Švedska je dokazala koliko je bilo teško povratiti izgubljene glasove. Ali idući dalje od izbornih glasova, glavno je da se vidi u kakvoj vrsti prelaznog perioda se nalaze radnički pokret i političke snage levice.

Tačno je ono što je Bolaffi rekao da desnica i umerene snage neće predložiti novi model, novu i stvarnu hegemoniju, perspektivu. Hteo bih, međutim, da primetim da je zadatak predlaganja novih modela, traženja nove perspektive, uvek bio na progresivnim snagama, onima koje se nazivaju levičarskim.

Kada su konzervativne snage predložile alternativne modele, one su pribegle reakcionarnim shemama i tako bile prinuđene da negiraju i svoje sopstvene vrednosti: fašizam je otvorena diktatura ekonomski dominantnih snaga, ali je i involucija, a ne očuvanje. Kako god da se pogleda, u nadležnosti je progresivnih snaga, snaga levice, da predlažu alternativne modele. U stvari, zapadni svet je suštinski unapredovao na bazi stavova koje su mogle da predlože jedino snage koje se nazivaju levičarskim.

S ove tačke gledišta, izgleda mi ispravno Somainijevo razmatranje; potrebno je znati kako da se ono razume. Objektivna je konstatacija da, čak i tamo gde ona nije na vlasti, inovatorski predlog uvek dolazi od strane levice, iz skupa progresivnih snaga. Stvari valja sagledati otvoreno i nastojati da se izbegne površnost, sa svešću da je potrebna volja za preobražajem, čvrsto zasnovana na stvarnosti. Međutim, uz sva ova upozorenja, potrebna je i hipoteza: obavljen je ogroman posao promišljanja i na njega možemo početi da se oslanjamo.

U čemu je suština pitanja? Čini mi se da se troši izvesna organizacijska ideja koja je preovladavala u pokretu levice, radničkom pokretu u njegovim različitim verzijama, sa svim ogromnim razlikama koje postoje i koje nisu ni nepoznate ni skrivene. Uprkos svim ovim razlikama, kako u komunističkoj verziji tako i u socijaldemokratskoj, uglavnom postoji jedna zajednička referenca.

Nije reč toliko o »tetizmu« koji je — kao što je već rečeno — mnogo uticao na politiku čitavog radničkog pokreta. Etatizam je, naravno, posledica (krajnje sumarna i sa svim rizicima koje sumarnost povlači) organizacijske vizije. Istorijske razlike između komunističkog i socijalističkog pokreta su očite (poznata je osnovna kritika koju mi upućujemo socijaldemokratiji), ali razlike i kritike ne prikrivaju zajedničke najudaljenije matrice. Socijaldemokratija je uglavnom prestala smatrati socijalizam za konkretan cilj; međutim, bitna ideja da moguće rešenje svih kontradikcija ide uz moguće razrešenje protivrečnosti između kapitala i rada, manje ili više eksplicitno, povlači se kroz čitavu istoriju radničkog pokreta. Nije teško shvatiti motiv; teško je boriti se za »promenu nivoa« protivrečnosti, lakše je aludirati na manje ili više udaljenu metamorfozu.

Ovo naročito ukazuje na ideju rešenja koje bi bilo valjano od »kolevke pa do groba«, da upotrebimo termin iz reformističke politike, termin kakav zahteva ideja ko-

ja bi se možda mogla nazvati organicističkom, sa navodno potpunom podudarnošću između mnogostranosti i složenosti različitih nivoa stvarnosti, toliko svojstvene društva socijalističkog tipa. Kriza ove ideje otvara put umerenim ili otvoreno konzervativnim odgovorima, sa svim razlikama u akcentima koje se mogu napraviti između jednog i drugog. Tip rešenja koji je postojao i za koji se još uvek opredeljuju snage levice, jeste rešenje koje, premda ponekad izgleda kao neizbežno, ne povlači, s obzirom na promene koje je društvo pretrpelo, sposobnost pune mobilizacije, bar moralne.

Čak i kada se smatra neizbežnom, kao na primer ideja planiranja, teži se da se ona učini dosadnom, ili čak i bolnom, nužnošću. Iskorenjivanje borbe protiv korporativizama i partikularizama — svaki od njih je uvek protiv korporativizma i partikularizma ostalih — teži da se pokaže kao neka vrsta izjednačavanja i ponižavanja. To su teme o kojima se mora razmišljati zato što impliciraju krupne posledice s tačke gledišta predloga na ekonomskom polju, ali i što se tiče predloga na terenu organizovanja države, demokratskog života i sl. I model popuštanja zategnutosti, na kome su radile demokratske snage levice, dramatično je zapao u krizu. Ispravna je tvrdnja da za popuštanje zategnutosti ne postoji nikakva verovatna alternativa. Međutim, mora se ispitati: kako preživeti današnji model međunarodnih odnosa? Kako ga valja organizovati? Na koji način sprovesti bitku za koegzistenciju, za razumevanje, za novi međunarodni ekonomski poredak? Da se ponovo iznude pregovori, ali s kakvom perspektivom? Došli smo sada do trećeg terena konfrontacije. Na terenu ekonomskog, državnog, organizacije demokratskog života — imamo mnogo problema, ali treba razrešiti i jedno presudno pitanje na terenu reorganizacije procesa popuštanja zategnutosti. Ne smemo gajiti iluzije, jer smo uostalom pred nečim što ne bismo hteli da se degeneriše do katastrofalnih posledica koje bi docnije poglavito platila zapadna Evropa. U ovoj tački, nužno je da sve snage levice, sve demokratske snage, naprave analizu stvarnosti, da joj pogledaju u oči i da pokušaju da dođu do nekog odgovora. Mi smo već davno izašli na takozvani put internacionalizma, ali šta je s ostalima?

Moramo postići napredak u nastojanju da ispitamo suštinu pitanja i kategorija pomoću kojih razmišljamo, ali znajući da ćemo, upravo kao snage levice, biti iz dana u dan pozivani da dajemo neodložne odgovore.

Ne pribojavam se tematike takozvanog »ponovnog zasnivanja«; ali ako to treba da znači gubitak istorij-

skog pamćenja i paralizu pred sadašnjošću, onda se nje zaista pribojavam. Moram uložiti napor da bismo preispitali izvesne akcije, ali nas to ne sme navesti na raskid s angažovanošću, na stav iščekivanja, na pasivnost.

Čitavo istorijsko nasleđe koje je leвица prikupila veoma je živo: na primer, planiranje. Ali ono mora da bude realistično i da polazi od uslova kompatibilnosti, onakvih kakvi su danas dati. Ali, ako bi se na tome ostalo, leвица više ne bi bila potrebna. Tema je, u stvari, kako da se odredi pomak kompatibilnosti. Mi za ovo imamo kratkoročan odgovor, ali taj odgovor možemo utoliko bolje iskoristiti ukoliko budemo sposobniji da radimo na preispitivanju suštinskih odgovora; a to je, meni je jasno, veoma teško. Ako uspemo da sagledamo planove, ako uspemo da sagledamo postojanje različitog teorijskog nivoa, što ne znači i mehanički odvojenog već autonomnog, tada ovaj teški posao prestaje da bude nemogućan. Moramo se okrenuti novoj teorijskoj misli, nastojeći istovremeno da vodimo političku borbu koja je, kao što znamo, obeležena neposrednim i mukotrpnim koracima.

Giuseppe Tamburrano

Zadovoljan sam što na ovom skupu nema demohrišana, i to ne iz razloga što bih ja imao nešto protiv njih, već zato, kao što je rekao Tortorella, što je dobro da leвица o svojim problemima razgovara bez stranih lica.

U čemu je ograničenost ovog okruglog stola? Čini mi se da je njegova ograničenost u italijanskoj i provincijskoj optici naše diskusije, kojom dominira 68.

Valja razmotriti da li 68. ima i dalje neki značaj u Italiji, ili je iscrpna kao u Nemačkoj ili Sjedinjenim Državama. U Francuskoj, ona je bila apsorbovana renesansom Socijalističke partije. U Italiji, njen konstruktivni protest imao je svoj nastavak, koji je doveo do sindikalnog talasa na početku sedamdesetih, da bi zatim udahnula život bazičnim pokretima za demokratiju i pripremila teren za komunističku pobedu, 1975. i 1976. godine, pobedu koja je usledila kao znak rđave demohrišćanske vladavine. Snage i ideje 68. koje su se proširile u čitavom društvu i izazvale duboka remećenja ravnoteže, našle su u pobedi komunističke partije svoj politički izraz, a u ravnotežama koje su usledile, svoje osujećenje.

Prosuđivati o evropskom pokretu, što je za mene od osobitog značaja — naročito iz razloga međunarodnog karaktera — iz tipično italijanskog ugla, može da bude pogrešno; italijanska kriza ne samo što je teža nego kriza ostalih evropskih zemalja, već ona ima i tipične odlike. Razmotrimo neke od njih. Inflacija je opšti fenomen, ali u nekim zemljama ona je problem lakše prirode, dok je u Italiji to veoma težak problem; problem energije je takođe opšti problem, ali se on ne javlja na isti način u Italiji i u ostalim zemljama Evrope. Sem toga, italijanska ekonomska kriza ima elemente koji su u celini uzevši politički, ekonomski i socijalni (upropaštena ekonomija, parazitizam i prisustvo državne administracije kojoj nema ravne ni u jednoj drugoj zemlji kapitalističkog sveta).

Naglašava se da u Sjedinjenim Državama postoji početak državne intervencije u krizi jednog ograničenog sektora proizvodnje automobila; mi, u Italiji, govorimo o državnoj pomoći Fiatu, tom Staljingradu privatnog kapitalističkog tržišta, jednoj od poslednjih krupnih industrija koje su još uvek u privatnim rukama.

Terorizam je italijanski fenomen, tipično italijanski, ono što Englezi i Španci nazivaju fenomenom »s etničkim korenem«. U Italiji postoji levica (socijalistička i komunistička) *sui generis* i umereno konzervativna partija *sui generis*. Imamo politički sistem u kome nema alternativa vladavine. I to je ekskluzivna odlika naše demokratije, u kojoj su čak i krupni preobražaji (»elementi socijalizma«) ponuđeni u dogovoru s onima koji su skrojili stvarnost za čiju se transformaciju zalažemo.

Ne smemo uopštavati italijanski slučaj, jer ne bismo mogli sagledati evropsko stanje, koje je za nas izuzetno značajno, ne samo zato što se nalazimo u Evropskoj ekonomskoj zajednici, već i zato što smo sa krizom detanta, sa krizom izvesnog tipa sovjetskog internacionalizma koji se pokazuje agresivan i ekspanzivan, danas, više nego juče — to naročito dobro znaju drugovi komunisti — suočeni sa potrebom prisnije povezanosti s radničkim pokretom Zapadne Evrope.

Ako je alternativa detanta rat, moramo pronaći nova rešenja koja će garantovati detant, a gde ih možemo naći ako ne u Evropi, u povezanosti s evropskim snagama koje su za detant još uvek raspoložene? Kažem »još« jer uz svu umerenost koju je Strauss pokazao, ili simulirao u debati u Bundestagu...

Bolaffi: Ali, za to je zainteresovana nemačka industrijska konfederacija...

Tamburrano: Ne bih hteo da se bavim situacijama u kojima se predlaže širenje NATO-pakta do Persijskog zaliva, radi stvaranja osovine Vašington-London-Bon-Peking; ako bi Strauss pobedio na izborima, ne bih se ustručavao da mu pružim podršku.

Ali, evropska situacija je važna i iz drugih razloga. Naime, ako hoćemo da razumemo ono što je zajedničko u neoliberalnom odrazu, italijanski pogled na stvari dovodi do iskrivljavanja. Kako ćemo moći da shvatimo probleme engleskog laburizma ili portugalskog socijalizma ili skandinavske socijaldemokratije, iz ugla terorizma, iz sistema bez alternacije, iz italijanske 68.

Slažem se da ideologija zvana *qualunquismo* predstavlja masovnu ideologiju izazvanu ovim neoliberalnim vetrom, ali u suštini nije reč samo o mirenju sa *statu-quo*, o odbacivanju promena zato što su one uzaludne: »Što se više menja, sve je više isto«. Pozadinu desničarske ofanzive čine dva elementa: razočarenje i frustracija, nastali iz konstatacije da se veruje u promene, a na kraju se ispostavlja da se ništa nije izmenilo; ovo mi izgleda ka poglavito italijanski element.

A postoji — insistiram na ovom elementu na koji se oslanja i Tortorella — postoji ideja, koja se sve više širi, da inicijativa za promene, koju zastupa levica, ne odgovara na nove, stvarne probleme, zato što radnik, seljak, sitni činovnik, koji imaju socijalno, zagarantovanu visoku platu i besplatno lečenje, jesu nagrađeni, ali se ipak okreću protiv u društvu rasprostranjenog korporativizma, protiv politizacije, koja na kraju krajeva prevladava u partijskim aparatima, aparatima državne birokratije, poludržavne birokratije ili sindikata.

Oni znaju da su obezbeđeni od egzistencijalnih rizika, ali osećaju da su anonimna masa, pojedinci bez vlasti, kojima upravljaju ograničene birokratije ili *mass-medija*.

Insistiram na ovoj tački: ako hoćemo da pronađemo zajednički element u krizi evropskog socijalizma — a važno je da ga nađemo, jer je evropska dimenzija, ponavljam, teren borbe za socijalizam, a jedinstvo evropske levice nije instrument — moramo jasno poznavati odlike ideološke krize socijalizma, jer to je i kriza izbora, pošto faktori danas deluju na široke mase, a ne na intelektualne elite. Shvatanje uzroka povratka neokonzervativizma i neoliberalizma omogućava da se oštrije uoči kriza socijalizma i da se ozbiljno radi na njegovoj obnovi, suprotstavljajući neoliberalizmu viziju jednog

neoslobodarskog i samoupravljačkog socijalizma, u kome vrednost pojedinca u zajednici opet zadobija središnje mesto koje je zauzimala u Marxovom delu.

Antonio Gambino

Voleo bih da govorim o poslednjoj temi na koju su se osvrnuli Tortorella i Tamburrano, tj. o mogućnostima podsticanja detanta. To je veoma težak problem, od neposrednog značaja, s obzirom na mnoge aspekte kroz koje se današnja kriza ispoljava. Hteo bih da ukažem na potrebu evropske inicijative. Često, kada se govori o mogućnosti ovakve inicijative, to se čini u vezi sa zadatkom »posredovanja« među velikim silama. Ne čini mi se da je dvema supersilama sada potrebna posrednička Evropa. Najpre bi bilo potrebno razmisliti o tome kako zemlje Zapadne Evrope mogu konkretno da stupe u današnju političku igru, raskidajući iskristalisane sheme koje, kada se zapadne u krizu, dovode do opasnih situacija. Naravno, autonomna intervencija Evrope ne bi bila lišena rizika, ali, po mom mišljenju, imala bi povoljan karakter, jer bi prekratila nenormalno stanje kakvo danas postoji, po kome su zemlje koje su vekovima bile u centru istorijskih zbivanja sveta, danas postale manje ili više pasivni subjekti nestalnosti koja odlučuje o njihovim sudbinama.

Što se pak tiče centralnog pitanja naše diskusije, hteo bih da iznesem četiri kratke primedbe. Prva se tiče pogrešne interpretacije u koju su neki zapali u vezi s onim što sam rekao. Hteo bih da ponovim da se ne protivim »utopijskim« projektima koji se javljaju kao dijalektički moment, neizbežan u svakom procesu menjanja. Protivnik sam utopije koja je odvojena od stvarnosti i njoj se direktno suprotstavlja; koja predstavlja marljivo izučavanje u vakuumu; intelektualnu vežbu koliko uzaludnu toliko i opasnu, jer dovodi do zastranjanja.

Da li je 68. bila samo to? Naravno da nije. Njena pozitivna strana se sastojala u tome što je sve prisilila da ponovo iznesu na diskusiju veliki broj mentalnih shema, da »misle o nezamislivom«. Ali, ona nije bila, kao što mi se čini da misli Castellina, čak ni dokaz da je »sistem« ušao u staračku fazu i da je prestao da funkcionise. Bila je, zato, pokret moćan u izvesnim aspektima, ali u suštini subjektivan, koji je izražavao nove i duboko raširene zahteve, ali koji nije ispoljavao elemente kidanja bazičnih mehanizama kapitalističkog poretka.

To što je ona zamenjena — i što se još uvek zamenjuje — nečim što nije bila, imalo je i ima ozbiljne posledice, jer je ovo navelo mnoge da pomisle da je revolucija tada bila stigla do obližnjeg ugla, uz zaključak da je za to što se ona ne izvodi kriv čitav niz »negativnih heroja«, od kojih je dugo vremena najvažnija bila komunistička partija. Po mom mišljenju, ipak, problem se sastojao u tome da se prihvati takav karakter »trenutka subjektivnog kidanja« fenomena koji se nalazio pred očima, kontrast između još jake stvarnosti i, naročito kod mladih, vrlo proširenog stanja duha povodom sticanja svesti da je zadatak dati svemu tome izvesnu koherentnost, stvaranjem nove lestvice vrednosti, i to ne lestvice »protivsnage«, kao što se često govorilo, već lestvice »protivvrednosti«.

Činjenica da to nije učinjeno — ovim odgovaram na Tamburranovu primedbu — doprinela je razočaranju na kome se zasniva nalet neokonzervativizma. Između apstraktnog utopizma, o kome sam govorio, i razočaranja koje zatim sledi, postoji jaka povezanost. Projekti za obnovu su propali, bar u izvesnoj meri, upravo zato što oni nastaju iz površnih analiza. Konačno, slažem se s Napoleonijem da je »kompatibilnost« uvek u okviru određenog sistema, i ovo je upravo centralna tačka moje teze: pogrešilo se zato što nije predložen socijalni i idealni sistem, koji bi bio duboko različit.

Činjenica da se htelo ostati u ovakvom društvu, ali odbacujući, međutim, logiku. Stavovi kao što je onaj o odbacivanju rada — koji bi imao savršenu valjanost da se istovremeno bilo spremno na odbacivanje automobila, televizora u boji, godišnjeg odmora i sl. — postali su neodgovorni; jer, ljudi neće da rade, hoće sve prednosti, ili pseudoprednosti potrošačkog društva, čak uz mali datak — drogu.

Ovde smo se suočili ne samo s protivrečnošću, već i sa simptomom koji nam nešto otkriva, jer dokazuje da mnogi među onima koji se predstavljaju kao revolucionari jedino žele, u stvari, opšte rašireni potrošački sistem, pa su oni, dakle, deca ovog društva, a ne, čak ni u perspektivi, njegovi »grobari«.

Romano Ledda

Reći ću nešto razumljivo, ali ne verujem da je u politici valjano merilo optimizam ili pesimizam. Reč je o ukazivanju na izvesne činjenice. Tamburrano pita postoji li naglašavanje krize levice. To je jedino pitanje na

koje sam sklon da odgovorim »ne«, barem kad je reč o prošloj godini, i to iz dva prosta razloga.

U prvom redu, zato što je nova činjenica, čiji sav značaj moramo da procenimo, uključujući i elemente konfuznosti, protivrečnosti, nesigurnosti, zaostajanja, teškoće i premora, — što je činjenica da se desnica preispituje, i što to radi na nov način; a ovo se još kako tiče, kao što sam ranije rekao, komunista, socijalista i socijaldemokrata, ovo se, kao što sam već rekao, dešava svima.

Na drugom mestu, krenuli smo u pravcu naglašavanja, u ovom slučaju, problema krize s kojima levica mora da se suoči. Zbog toga me u ovoj fazi manje zanima izborno pomeranje nego sposobnost da se održe prisutnost i inicijativa. Ne oklevam da kažem da u čitavom nizu problema vidim da levica ispoljava veću vitalnost nego što je to bio slučaj do pre godinu dana.

Ponavljam da ovim neću da negiram da postoje predznaci umerenjaštva. Naprotiv, ne potcenjujem ovu činjenicu i rekao sam još da može doći do novih umerenih naleta, čvršćih od onih koje smo do sada imali, sa konkretnijom masovnom bazom od one koju su izvesna izlaganja nastojala da definišu kao »dvostruko lice« stvarnih problema: participacija, individualizam, privatno, svemoć države i sl. Možemo se takođe uveriti u postojanje novih materijalnih činjenica koje vode novim talasima umerenjaštva: ne igra Thatcherova slučajno na zaoštravanje međunarodnih zategnutosti.

Međutim, pošto sam ovo rekao, sve manje uverljivo mi zvuči reč »ciklus«. Jedini ciklus koji ja vidim da se sada razvija — izvinite me zbog literarne i kinematografske koketerije, — jeste Gramscijev distih, koji Losey stavlja na početak svog *Don Huana*: umro je stari, ali se novi još nije rodio, usled čega može doći do pojave boleština. Vidim, sve u svemu, da su mogućnosti i opasnosti na okupu, u periodu velike pokretnosti i nestabilnosti. »Ciklus« pak stvara ideju izvesne stabilnosti. Dodajem da se nestabilnost rađa iz subjektivnih razloga, a ne samo iz objektivnih; jer, postoji levica koja je još uvek zadržana svojom dogradnjom i, s druge strane, postoji naglo ubrzavanje suštinskih kompromisa.

Sve ove godine preživljavamo, i preživljavaćemo sve dramatičnije, dve vrste kriza: krizu koju determiniše prodor juga na svetsku scenu, i koju je moguće kontrolisati samo na dva načina — ili prinudnom intervencijom (ali do koje to mere garantuje mogućnost vladavine na duži rok?), ili pomoću novog sistema međunarodnih odnosa, nove kooperacije pa, prema tome, pomoću izmene sadašnjih razloga za promene, uz mir, detant

itd.—; druga je interna kriza svetskih metropola, sa finom i prilično dubokom korelacijom u početku — problem mogućnosti ovladavanja svetom i problem ovladavanja unutrašnjim situacijama se prepliću, oživljavajući i na ovom terenu nejasni fenomen međuzavisnosti.

Ako je ovo tačno, predstoje rizična i teška vremena, ali ni u kom slučaju stabilna. Osim ako izlaz ne bude izričito reakcionaran na unutrašnjem i međunarodnom planu. Ukratko, jedini način umerene vladavine, jedini instrumenti kojima mogu raspolagati umerene snage da bi vladale na stabilan način, sastoji se u onome na šta nam već odavno ukazuju severnoamerički sociolozi: u ograničavanju demokratskih sloboda. Nasuprot tome, mi tvrdimo da se stabilnost može garantovati obnavljanjem, menjanjem, konsenzusom i razvojem demokratije.

Zato se i ukazivalo na mogućnost planiranja. Nema sumnje da moramo naći zajednički predlog i opštu strategiju. Gajim, međutim, izvesnu zabrinutost u vezi s tim šta podrazumevamo pod mogućnošću planiranja i kako ćemo dobiti priliku da planiramo. Uveren sam da u ovoj fazi, upravo zato što postoji pokret, unutrašnja dinamika u levici, mogućnost planiranja može da se rodi jedino iz niza veoma konkretnih pitanja koja proizlaze iz njene prirode, karaktera i implikacija krize; i, prema tome, od konkretnog odgovora koji budemo umeli da damo.

Claudio Napoleoni

Hteo bih samo da odgovorim na jedno pitanje kojim su mi uzvratili i Napolitano i Tamburrano: da li je zamisliv, naročito u jednoj zemlji kakva je Italija, razvoj zasnovan na smanjenju stope akumulacije.

Problem akumulacije, čak i pre nego što je postavljen u kvantitativnom vidu — kao što sam i ja učinio, možda uz izvesno preterivanje, u mom prethodnom istupanju — postavlja se naročito u vidu prioriteta. Čak i kad bismo postigli dovoljan stepen planiranja, tj. stepen adekvatan levici, homogen sa levicom, moramo postići, verujem, obrtanje redosleda prioriteta, u kome se fenomen akumulacije postavlja polazeći od kapitalističkog ustrojstva.

U starom poretku (dopustite da ga tako nazovem) akumulacija je premisa svega, ona je uslov na osnovu koga sve ostalo eventualno može da se izvede. Prema tome, način na koji se upravlja privredom i društvom povlači za sobom ovaj redosled prioriteta: pre svega

troši se što je moguće manje i akumulira se što je moguće više, nakon čega se — snagom tržišta, državnom intervencijom preko mehanizama različite prirode, koji se veoma razlikuju od zemlje do zemlje — nastavlja, manje-više automatski, manje-više programirano, izvestan proces.

A ono što se docnije dešava kao posledica toga što smo kao premisu postavili akumulaciju, malo je važno, to nije problem o kome bi trebalo diskutovati. Ostalo je posledica nekog prirodnog načina. Kako će ljudi živeti, šta će trošiti, šta će biti prisiljeni da rade da bi obezbedili premisu: sve to ima malo značaja. Dovoljno je što postoje mehanizmi tržišta i planeri koji će eksploatisati tu premisu, i aktiviraće se proces čiji je rezultat relativno nevažan. To je način na koji kapitalizam upravlja ekonomijom i društvom.

Verujem da se moramo pozabaviti obrtanjem ovog redosleda prioriteta, tj. da akumulacija ne bude večito na prvom mestu, kao premisa svega ostalog. Ono što je uvek premisa — ako uzmemo da se može govoriti o premissi ili o pretpostavci nečega u odnosu na sve ostalo — uvek je priroda, sadržaji bogatstva do koga nastojimo da dođemo. I, po mom mišljenju, dospeli smo do takvog stepena zrelosti da sadržaji ovog bogatstva, pa prema tome i vrednosti kojima to bogatstvo odgovara, vrednosti koje je moguće ostvariti putem tog bogatstva, više ne mogu da budu tradicionalne.

Ovo stanovište — hteo bih to da naglasim — uglavnom su istakli svi koji su ovde izneli svoje stavove. Na izvestan način, svi su rekli da se mora ići, čak i u vezi s ovim problemom planiranja, u pravcu dubokog menjanja vrednosti, do tačke — ovo mi se učinilo vrlo zanimljivim aspektom debate — da se levica stavi u situaciju da apsorbuje, kroz forme koje više neće biti destruktivno-reakcionarnog tipa, sav individualizam koji izbija iz sredina desničarske ofanzive koja se širi Evropom.

To nije beznačajan problem. Ovo, nesumnjivo, znači da sve vrednosti o kojima se počelo govoriti poslednjih deset ili petnaest godina i koje se upravo razlikuju od tipično merkantilnih, moraju već na neki način da budu u središtu stvaranja bogatstva.

Pošto se izvrši ovo okretanje prioriteta, moći će da se dospe do utvrđivanja načina na koji treba akumulirati i do visine potrebne akumulacije.

Sada nailazimo na jedno političko pitanje od ogromnog značaja: na pitanje odricanja. Ovde govorim o jednoj, po mom mišljenju, važnoj primedbi i Tortorellinog izlaganja. Neću potcenjivati, smeštajući ga na striktno

stručni teren — kao što mi se čini da je to uglavnom učinio Napolitano — neću potcenjivati čitavo nedavno razmišljanje o činjenici da sâm industrijski razvoj sada iziskuje, u daleko većoj meri, investicije lakog tipa, pre nego investicije teškog tipa, odnosno da iziskuje investicije u ljudski kapital, mnogo više nego investicije u materijalni kapital, u sredstva za materijalnu proizvodnju. To je ozbiljno pitanje, po mom mišljenju, koje se postavlja kao teže upravo u Italiji. Jer, dok se u ostalim zemljama ovaj proces preobražavanja investicija tržišta dešava u dovoljnoj meri pod uticajem snage tržišta, verujem da se može dokazati da se to zbog snage tržišta u Italiji više neće dešavati, pa prema tome, o ovom pitanju planiranje mora da se izjasni s velikom energijom, s velikim znanjem i jasnoćom ideja.

Ali, nisam zainteresovan da ovo ističem; mene interesuje nešto drugo. Pošto smo okrenuli redosled prioriteta o kome sam govorio i stigli do problema akumulacije, tj. do obezbeđenja sredstava namenjenih stvaranju budućeg bogatstva pre nego sredstava za trošenje u sadašnjosti, očigledno smo stigli pred problem odricanja, borbe protiv rasipanja, parazitizma itd. Mislim, dakle — kao što sam uvek tvrdio — da bi u vezi s ovim komunistička partija morala da pribegne radikalnoj samokritici.

Mislim da je linija odricanja, u stvari, radikalno pogrešna: ne zato što ona ne sagledava realni problem, već zato što se sa njime suočava na način koji je neodrživ. Drugim rečima, dodatno stvaranje sredstava ne može da prođe — kao što izraz »odricanje« neizbežno sugerise —, ne kažem kroz pogoršanje, već u najmanju ruku, kroz zadržavanje postojećeg životnog standarda, u njegovim kvantitativnim i kvalitativnim dimenzijama. Problem se rešava na sasvim različite načine. U stvari, može se živeti bolje i trošiti više u realnom smislu, a ne samo u novčanom, odnosno istinski bolje, imati bolji život...

Tortorella: Živeti drukčije, to je zamisao.

Napoleoni: Znam, ali onda je ta zamisao objašnjena do kraja, jer izraz »odricanje« ...

Tortorella: Nije reč o potrebi samokritike, već o boljem objašnjenju, objašnjenju sadržaja ...

Napoleoni: Ali onda, ako hoćemo da živimo na drukčiji način, čitava ova dimenzija utrošenog bogatstva izvan uslovljenosti koju nameće merkantilna proizvodnja moraće da se postavi u središte pažnje, jer na drugi način nikada se neće moći okvalifikovati u smislu u kome vi izgovarate termin »odricanje«, koji je i dalje neizbež-

no povezan sa sopstvenom istorijom, u suštini, istorijom ograničavanja postojeće potrošnje.

Kvalifikacija termina odricanje — bio bih sklon da prihvatim istu reč ako se ona definiše na odgovarajući način — otvara jedan ogroman i važan teorijski i praktični problem kojim je potrebno pozabaviti se u većoj meri nego što se to do ovog trenutka činilo.

Zato što — i ovde želim još nešto da naglasim — ako se ne budemo suočili sa pitanjem akumulacije na ovakav način, zapašćemo u vrlo ozbiljan rizik. Ako zaista budemo mislili na povećanje stope akumulacije, onako kako se ona obično shvata, u okviru jednog ekonomskog modela koji u osnovi nije izmenjen u pogledu prirode i načina proizvodnje bogatstva, krenućemo neizbežno u pravcu projekta sovjetskog tipa, krenućemo nužno prema centralizovanom planiranju...

Napolitano: Očigledno je da ja problem povećanja stope akumulacije nisam postavio u okviru suštinski neizmenjenog ekonomskog modela, već sam postavio problem povećanja stope akumulacije potrebne za zadovoljavanje novih zahteva i za postizanje novih ciljeva. Pogledajmo malo bolje u kakvim uslovima i dimenzijama se postavlja ovo pitanje i prodiskutujemo način na koji se s njim treba suočavati, ne evocirajući aspekte sovjetizma i centralizovanog planiranja.

Napoleoni: U svakom slučaju to je pitanje koje se mora veoma dobro razjasniti. U potpunosti se slažem s onim što je rekao Somaini, da planiranje sada mora da se zasniva ne toliko na supstituciji privatne ruke državnom rukom, već na pružanju veoma kvalifikovanih usluga tržištu. Potpuno sam saglasan s ovim, ali tako nešto nije lako ostvariti. A uslov da se to ostvari — u jednoj zemlji kakva je Italija, gde je državna intervencija krajnje ekstenzivna a tržište krajnje slabo — jeste upravo da ne postoji takav entitet akumulacije koji će iziskivati planiranje u tradicionalnom smislu.

Ovde smo, naravno, na granici poznatog, na granici ostvarenih iskustava. U ovom smislu, istina je ono što su istakli Tortorella i Gambino: treba misliti o nezamislivom, ali kombinujući utopizam s realizmom. To su pitanja s kojima smo se suočili.

S druge strane, ako se ovo ne bude učinilo, gde bismo mogli potražiti motive i snage za onu idejnu i moralnu mobilizaciju o kojoj je govorio Tortorella? Planiranje nije snaga ove vrste, apsolutno nije. Očigledno, dakle, moramo još da govorimo o planiranju, ali u okviru projekta koji će predviđati radikalno menjanje

vrednosti u odnosu na vrednosti afirmisane u društvu koje je zasnovano na vrednostima razmene.

I ovde bih hteo da se osvrnem na jednu primedbu koju je stavio Tamburrano u svom prvom izlaganju, kada je zažalio zbog izvesnog provincijalizma koji je navodno prisutan u našem razgovoru. Tamburrano se pitao: možemo li postavljati probleme ovakve vrste, probleme postindustrijskog društva, u jednom društvu kao što je italijansko, pošto ono, u suštini, nije dospelo do potpunog industrijskog stupnja, barem ako se industrijalizacija meri nekim međunarodnim aršinom i pravi poređenje sa drugim zemljama?

Ovo je pitanje koje bi valjalo proučiti i o kome bi trebalo vrlo pažljivo razmišljati. Moglo bi se lako desiti da neka zemlja, u celini industrijalizovana, premda na duboko nepravilan način u odnosu na ostale, zemlja u kojoj postoji odnos državno-privatno kakvog nema ni u jednoj drugoj industrijalizovanoj zemlji, u kojoj deluje radnički pokret koji je postigao rezultate kakve nije postigao ni jedan drugi radnički pokret na Zapadu — moglo bi se, dakle, desiti da jedna takva zemlja omogućujući nastanak konstelacije okolnosti neponovljivih u međunarodnoj situaciji i moglo bi se desiti da postoji osobenost italijanskog slučaja, koja će omogućiti, u najmanju ruku, da se razmišlja o mogućnosti da upravo odavde počnu neka potonuća, barem u smislu primera.

Ponavljam da ne podržavam ovu tezu, ali podržavam potrebu da se pažljivo o njoj razmisli.

Eugenio Somaini

Što se tiče ovoga što kaže Tortorella, pre nego o krizi organicističkog modela — ali možda je reč samo o terminološkoj razlici — govoriću, kao što sam to učinio u svom članku, o krizi racionalističkog modela. O modelu na osnovu koga se može ponovo pronaći kontinuitet — od socijalnih zahteva u nastajanju, ka političkom izrazu i ispoljavanju, od političkog pritiska ka vlasti, od vlasti i kontrole instrumenata pomoću kojih je moguća diskreciona manipulacija, ka primeni ovih instrumenata i odgovora koji su dati na zahteve zbog kojih je proces otpočeo. Da bih se poslužio izrazima koje koriste politolozi, reč je o hipotezi srazmjivosti između *inputs-a* (zahteva) i *outputs-a* (odgovora) političkog sistema i mogućnosti determinisanja i kontrole procesa u kojima postoji protočnost *inputs-a* i *outputs-a*.

Što se tiče pitanja koja postavlja Napoleoni, savršeno se slažem da je naš zadatak da damo individualnost formama razvitka koje imaju sadržaj akumulacije i relativno niskog investiranja, a istovremeno omogućavaju ekspanziju stvarnog bogatstva.

Ovaj zadatak je delom olakšan stihijskim tendencijama koje već deluju, donekle opovrgnute drugim zadacima i drugim tendencijama. U mnogim razvijenim industrijskim sistemima nalazimo sve veći značaj investicija u organizaciju i racionalizaciju procesa, pojavu uslova koji omogućuju rast uz nizak nivo investiranja. Inamo, na primer, opštu potvrdu za ovakve tendencije i na regionalnom nivou. Poslednjih godina je u Lombardiji došlo do suštinski analognog razvitka u odnosu na ostale delove Italije, uz upola nižu stopu investicija.

Ovaj fenomen se delom možda može pripisati i prolaznim faktorima, ali on je svakako indikativan i ukazuje na postojanje tendencija kao što su one o kojima sam već govorio.

Postoji, ipak, još jedan vid ovog istog fenomena. Pomicanje izvesne proizvodnje iz visoko industrijalizovanih oblasti u pravcu manje razvijenih oblasti ili zemalja, implicira u ovim poslednjima relativno visok nivo investicija i, na odgovarajući način, relativno visok nivo izvoza iz industrijalizovanih oblasti.

Kontrastne tendencije pojavljuju se takođe i usled energetske krize. S jedne strane, preko efekata racionisanja i cena, kriza stimuliše potrošnju sa niskim sadržajem energije i onu potrošnju koja možda implicira nizak stupanj investicija; s druge strane, postavlja zahtev da se traže alternativni izvori energije čija proizvodnja iziskuje ogromne investicije sa donekle odloženim rokom vraćanja.

Koja će od ove dve tendencije prevladati je pitanje na koje je odgovor, izgleda, vrlo neizvestan. U svakom slučaju, slažem se da ova ista neizvesnost mora da nas podstakne da pokušamo da isforsiramo rešenje u smislu prve tendencije.

Poslednje pitanje na koje bih hteo da ukažem jeste pitanje međunarodnih faktora. Tronti je predočio mogućnost suštinske podudarnosti između međunarodnih i socijalnih faktora ciklusa. Ova hipoteza mi izgleda prilično sugestivna i verujem da se, na primer, u međunarodnim finansijskim i monetarnim promenljivostima mogu naći faktori koji navode na ideju da su u toku neka povezivanja i uslovi koji su manje tolerantni u konfron-

tacijama ekonomskih politika s ekspanzivnom i preraspodeljivačkom politikom. Promena uporedne slike ekonomskih politika i sve veća cena, na socijalnom i ekonomskom planu (na primer, zbog inflacije), izvesnih ciljeva kojima teži levica, doprineli su svakako determinisanju povratnosti političkog ciklusa.

Striktno politički viđena, prethodna faza političkog ciklusa za levicu se podudarila s fazom maksimalne ekspanzije međunarodne uloge Sjedinjenih Država, ali uz početno opadanje moći i sposobnosti vršenja kontrole od strane ove zemlje. Rekao bih da se radilo o konjunktornoj fazi, koja je bila dvostruko povoljna. Dok je međunarodna uloga Sjedinjenih Država s ekonomske tačke gledišta bila prevashodno stabilizaciona i ekspanzivna, pa, prema tome, pogodna za postizanje ekspanzivnih ciljeva na nivou nacionalnih ekonomija evropskih zemalja, kad je došlo do smanjenja sposobnosti kontrole i gubljenja prestiža takvog modela društva, stvorili su se uslovi za traženje alternativnih rešenja na ekonomskom, političkom i socijalnom planu. Sukcesivno smanjivanje uloge Sjedinjenih Država i povećanje međunarodne ekonomske krize doveli su do toga da se na sceni pojave subjekti obdareni jakom sposobnošću da uslovljavaju kapitalističke privrede premda su se nalazili izvan tih privreda. Mislím na nacionalizam u nekim zemljama trećeg sveta koje kontrolišu vitalna bogatstva i na konvergenciju koja se javlja između pritiska koji one vrše i pritiska koji vrše socijalističke zemlje.

Moglo bi se reći da pojava ovih »spoljnih antagonista« zapadnjačkih kapitalističkih sistema (koji imaju veoma ograničeno interesovanje za stabilnost zapadnjačkih ekonomskih sistema) teži da smanji prostor za akciju »unutrašnjih antagonista« koje, na različite načine, predstavljaju pokreti i snage povezane s levicom.

S pogoršanjem krize, zaoštavanjem napetosti, konfliktata i povećanjem značaja centara moći koji sistematski vrše funkciju destabilizatora, stanje se na osetan način pogoršalo. Čini mi se da ovo stimuliše evropsku levicu da se usredsredi na Evropu. Činjenice svakako odgovaraju povećanju značaja uloge koju igra Evropa u međunarodnoj krizi i impliciraju mogućnost da snage, sposobne da tu ulogu promišljaju na samostalan i originalan način, izvrše znatan uticaj. Prema tome, može se reći da i sama ozbiljnost krize levici nudi mogućnosti za inicijativu i kontraofanzivu. U svakom slučaju, i dalje je valjana činjenica da takve mogućnosti izbijaju na bazi pogoršane situacije i da ne izgleda

da ćemo lako uspjeti da preobratimo smanjenje mogućnosti i perspektiva, do čega je došlo tokom posljednjih godina.

(Giuseppe Chiarante, Luciano Gruppi, Mario Tronti i dr., "La izquierda y el peligro del neoconservadurismo en Europa", *Revista Mexicana de Sociología*, t. XLIII, vanredan broj (E), 1981)

Prevela Jasna Bunjevaca Sotelo

IZDAVAČKI CENTAR KOMUNIST

biblioteka

Marksizam i savremenost

ANRI LEFEVR, <i>S onu stranu strukturalizma</i>	90 dinara
EDVAR KARDELJ (SPERANS), <i>Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja</i>	60 dinara
FRANK DEPPE / JUTTA VON FREYBERG / CHRISTOF KIEVENHEIM / REGINE MAYER / FRANK WERKMEISTER, <i>Kritika saodlučivanja. Partnerstvo ili klasna borba?</i>	70 dinara
ARGHIRI EMMANUEL, <i>Nejednaka razmjena. Rasprava o antagonizmima u međunarodnim ekonomskim odnosima, I, II</i>	150 dinara
ALFRED SCHMIDT / GIAN ENRICO RUSCONI, <i>Frankfurtska škola</i>	60 dinara
ROMAN ROSDOLSKY, <i>Prilog povijesti nastajanja Marxova „Kapitala“. Nacrt Kapitala iz 1857—1858, I, II</i>	220 dinara
DANIEL CHAUVEY, <i>Samoupravljanje</i>	90 dinara
E. V. ILJENKOV, <i>Dijalektika apstraktnog i konkretnog u Marxovom „Kapitalu“</i>	120 dinara
BORIS MAJER, <i>Strukturalizam</i>	90 dinara
ERNESTO RAGIONIERI, <i>Marksizam i Internacionala. Studije o historiji marksizma</i>	130 dinara
ALDO ZANARDO, <i>Filozofija i socijalizam</i>	160 dinara
MILADIN KORAC, <i>Socijalistički samoupravni način proizvodnje, I, II, III</i>	260 + 450 + 500 dinara
KARL MARKS, <i>Rezultati neposrednog procesa proizvodnje. Rukopis neobjavljene šeste glave Prve knjige „Kapitala“</i>	110 dinara
ERNST BLOCH, <i>Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo</i>	165 dinara
PAUL MATTICK, <i>Kritički eseji</i>	210 dinara
SAMIR AMIN, <i>Akumulacija kapitala u svjetskim razmjerima. Kritika teorije nerazvijenosti</i>	220 dinara
REINHARD KÜHNEL, <i>Oblici građanske vladavine, Liberalizam — fašizam</i>	120 dinara
NICOS POULANTZAS, <i>Politička vlast i društvene klase</i>	180 dinara
EDVARD KARDELJ, <i>Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja</i>	150 dinara
KRISTOFER KODVEL, <i>Iluzija i stvarnost. Studija o izvorima poezije</i>	215 dinara
MIJALKO TODORVIĆ, <i>Ka zajednici slobodnih proizvođača</i>	355 dinara
ANTONIO LABRIOLA, <i>Ogledi o historijskom materijalizmu</i>	270 dinara
CESARE LUPORINI, <i>Dijalektika i materijalizam</i>	290 dinara
KIRO HADŽI VASILEV, <i>Socijalizam i nacionalni odnosi</i>	490 dinara

8—9/1981

STUDIJE O ŽENI I ŽENSKI POKRET

10/1981

VREDNOSTI I CENE

11—12/1981

ZAJEDNIČKO ODLUČIVANJE • UJTICAJ TRANSNACIONALNIH PREDUZEĆA NA INFORMISANJE I KOMUNIKACIJE

1—2/1982

ARTIKULACIJA NACINA PROIZVODNJE I NERAZVIJENOST

3/1982

MARKSIZAM — ESTETIKA — UMJETNOST I

4/1982

MARKSIZAM — ESTETIKA — UMJETNOST II

5/1982

AKTUELNE RASPRAVE O DRŽAVI

6—7/1982

AKTUELNI TRENUTAK MARKSIZMA II • Miloš Nikolić, Osnovni rezultati razvoja savremenog marksizma • Elmar Altvater/Otto Kallscheuer, Socijalistička politika i „kriza marksizma“ • Kriza marksizma? Intervju Roberta Romanija s Umbertoom Cerronijem • Norberto Bobbio, Marksizam i socijalizam • Cesare Luporini, Bobbio i kriza marksizma • Claudia Mancina, Debatu o državi. Marksizmi na suđenju • Giacomo Marramao, Dijalektika forme i nauka o politici • Fernando Claudin, Nekoliko razmišljanja povodom krize marksizma • Alexa Mohl, „Naučni socijalizam“ — Sta je to? • RASPRAVE • Giuliano Procacci, Diskusija s Althusserom • Marksizam na istorijskoj proveri, Razgovor Franciska Petronea s Aldom Tortorellom • PRIKAZ • Frieder O. Wolf, Primedbe na André Gorzovu likvidaciju marksizma

8—9/1982

REVOLUCIJE U CENTRALNOJ AMERICI • Ljubomir Paligorić, Sadržaj, smisao i karakter društvenih zbivanja u Centralnoj Americi (1944—1982) • NIKARAGVA • Harald Jung, Pozadina revolucije u Ni-

karagvi • Adolfo Gilly, Pobeda revolucije u Nikaragvi • Jaime Wheelock, Avangarda, narodna hegemonija i nacionalno jedinstvo — tri temelja pobjede i obnove • Sergio Ramirez, Sandinizam, hegemonija i revolucija • Sandinistički front nacionalnog oslobođenja, Nikaragva — narodna borba protiv diktature (deklaracija) • Sergi Mikoyan, Nikaragva — osobenosti i pouke revolucije • EL SALVADOR • Rafael Guidos Véjar, Politička kriza u El Salvadoru (1976—1979) • Ernesto Richter, Društvene klase, akumulacija i kriza „prenaseljenosti“ u El Salvadoru • Roberto Remo, El Salvador: za revolucionarnu demokratiju • GVATEMALA • Demokratski front protiv represije, Politička kriza i borbe naroda u Gvatemali • Demokratski front protiv represije, Ekonomske osnove krize u Gvatemali • Gabriel Aguilera Peralta, Teror i nasilje kao oružje protiv ustanika u Gvatemali • Carlos Sarti Castañeda, Gvatemalska revolucija 1944—1954. i njeno današnje viđenje • HONDURAS • Jorge Arturo Reina, Honduras — mirna ili nasilna revolucija • Mario Posas, Honduras na raskršnici • KOSTARIKA • Diego Palma, Država i socijalna demobilizacija u Kostarici • PANAMA • Guillermo Castro Herrera, Nacionalizam i nacionalna politika • DEKOLONIZACIJA KULTURE • Leopoldo Zea, Latinskoamerička filozofija kao filozofija oslobođenja • Leopoldo Zea, Kolonizacija i dekolonizacija latinskoameričke kulture

10/1982.

SAVREMENE TEORIJE IMPERIJALIZMA • Đorđe Popov, Savremene teorije imperijalizma • Dan Nabudera, Multilateralni imperijalizam • Dan Nabudera, Neokolonijalizam u uslovima multilateralnog imperijalizma • Constantine V. Vaitos, Moć, znanje i razvojna politika: odnosi između transnacionalnih preduzeća i zemalja u razvoju • Frances Stewart, Tehnološka zavisnost • Fernando Henrique Cardoso/Enzo Faletto, Zavisnost i razvoj u Latinskoj Americi • Samir Amin, Međunarodna trgovina i imperijalizam • Ranjit Sau, Nejednaka razmena • Immanuel Wallerstein, Zavisnost u jednom međuzavisnom svetu i ograničene mogućnosti preobražaja unutar kap-

talističke svetske ekonomije • Michel Aglietta, Internacionalizovanje proizvodnje • Stephen Hymer, Internacionalizacija kapitala • M. K. Bunkina, Nejednaki opšti ekonomski razvitak dva kapitalistička centra • Klaus Busch, Razvitak konkurencije SAD-EEZ-Japan

11—12/1982.

MARKSIZAM U FRANCUSKOJ • Henri Lefebvre, Stanje marksizma u Francuskoj • Alain Meyer, Da li je u Francuskoj marksizam zapao u krizu? • Daniel Lindenberg, Marksizam i francuski intelektualci • Bruno Schoch, Marksizam u Francuskoj • Bruno Schoch, Francusko mišljenje otkriva mladog Marxa • Bruno Schoch, Egzistencijalizam i marksizam • Bruno Schoch, Protivrečna destalinizacija Francuske KP • Bruno Schoch, „Teorijska praksa“ — spinozistički marksizam • Dick Howard, Racionalnost dijalektike Jean-Paul Sartre • Jacques Rancière, Lekcija iz politike: kako filozofije ne postadoše kraljevi • IZ TEORIJE I PRAKSE SOCIJALISTIČKIH ZEMALJA • Alfred Kosing, Teorija materijalističke dijalektike i dijalektika socijalizma • Erich Hahn, Dijalektika objektivnih i subjektivnih uslova istorijskog delanja u socijalizmu • Attila Agh, Ljudska priroda i koncepcija osnovnih potreba • IZ ISTORIJE MARKSIZMA • Henryk Grossman, Revolt evolucionista protiv klasične ekonomije

1/1983.

PROCES KAPITALISTIČKE DESTRUKCIJE SELJAŠTVA U SVETU • Zoran Vidaković, Kapital razara svetsko selo • Athar Hussain/Keith Tribe, Marksizam i agrarno pitanje • Ulf M. Baumgärtner/Orno-Hans Poppinga, Karakteristike agrarne strukture u kapitalizmu periferije • Claude Faure, Integracija poljoprivrede u industrijsko društvo • Peter Singelmann, Klasični prelaz iz feudalizma u kapitalizam i ograničeni poljoprivredni preobražaj pod perifernim kapitalizmom • Samir Amin, Eksploatacija seljaštva »trećeg sveta« u svetskom imperijalističkom sistemu • Richard L. Harris, Marksizam i agrarno pitanje u Latinskoj Americi • James Petras, Aspekti poljoprivrednog preobražaja u Latinskoj Americi • Alain de Janvry/Lynn Ground, Vrste i posledice zemljišne reforme u La-

tinskoj Americi • Teresa Meade, Prelazak u kapitalizam u Brazilu: beleške o trećem putu • Giovanni Arrighi, Struktura stranih investicija u tropskoj Africi • Samir Amin, Razvoj i stagnacija u poljoprivredi • IZ ISTORIJE MARKSIZMA • Ellen Hazelkorn, Neki problemi Marxove teorije prodora kapitalizma u poljoprivredu: primer Irske

2/1983.

MARKSIZAM I ORIJENTALNO DRUŠTVO • Miomir Jakšić, Teorije razvoja zemalja istoka • Shlomo Avineri, Karl Marx o kolonijalizmu i modernizaciji • Brayan Turner, Marx i kraj orijentalizma • I. J. Zlatkin, Opšte zakonitosti razvoja u punoj meri deluju u zemljama istoka • Frances Moulder, Japan, Kina i savremena svetska privreda • L. S. Vasiljev, Robovlasništvo i feudalizam u drevnoj Kini • Umberto Melotti, Marksizam i azijska društva • K. Z. Ashrafjan, Problemi društveno-ekonomskog uređenja drevne Indije • Shaibal Gupta, Mogućnost za industrijsku revoluciju u Indiji pre dolaska Engleza • Maxime Rodinson, Islam i kapitalizam • Caglar Keyder, Definicija periferne privrede: Turska, 1923—1929. • Michio Morishima, Zašto je Japan uspeo? • PRIKAZI

3/1983.

NOVI DRUŠTVENI POKRETI • Vukašin Pavlović, Alternativni karakter i emancipatorski potencijali novih društvenih pokreta • Tom Bottomore, Društveni pokreti, partije i politička akcija • Jürgen Habermas, Novi društveni pokreti • Alain Touraine, Novi društveni pokreti • Jean L. Cohen, Između upravljanja krizom i društvenih pokreta: mesto institucionalne reforme • Rainer Paris, Društveni pokret i javnost • Pietro Ingrao, Novi pokreti i stara moć • Kaspar Maase, Novi pokreti: društvena alternativa ili kulturni raskid • Heidi Hartmann, Nesrećni brak marksizma i feminizma: ka progresivnijem zajedništvu • Lucio Magri, Pokret za mir i evropski socijalizam • David Moberg, Opišite budućnoću: alternativne ustanove i američki socijalizam • Joyce Rothschild-Whitt, Uslovi za demokratiju: kako omogućiti funkcionisanje participativnih organizacija